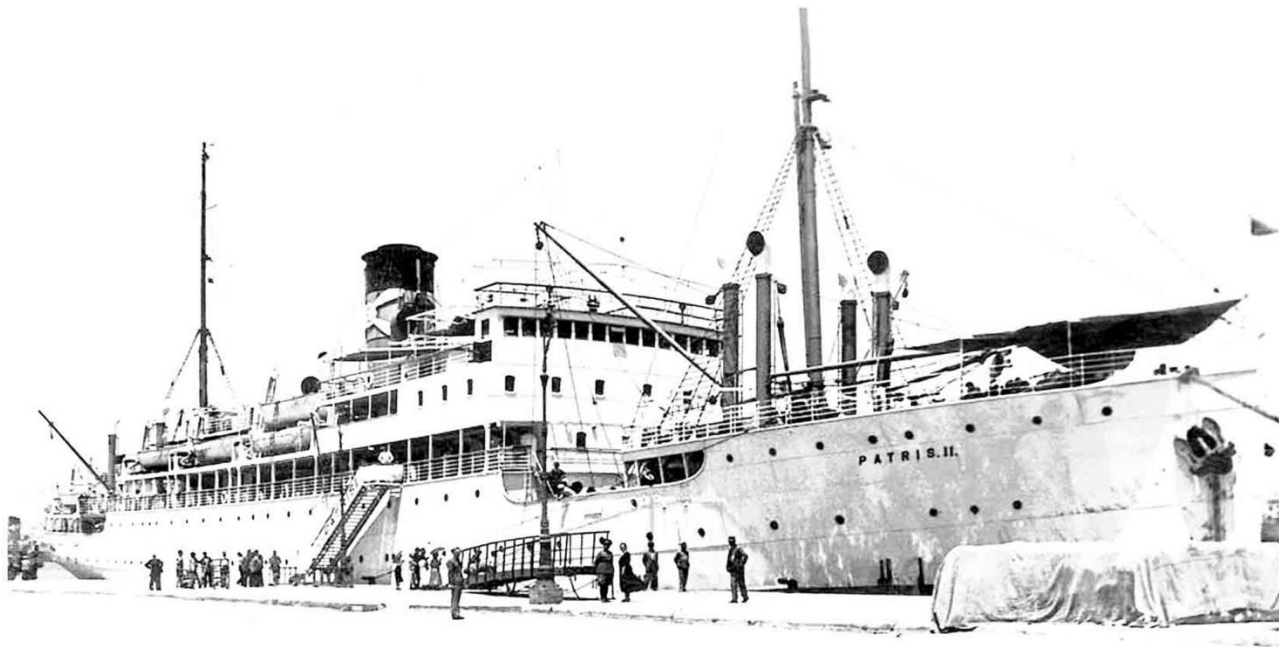

ΜΑΡΙΑ ΤΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΟΠΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ

2020

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού - Περιοχή Θεωρίας Αρχιτεκτονικής

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΟΠΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ

Διδακτορική Διατριβή

Μ Α Ρ Ι Α Τ Α Σ Σ Ο Π Ο Υ Λ Ο Υ

Διπλ. Αρχιτέκτων Μηχανικός Π Π, Μ.Δ.Ε ΕΜΠ

Επιβλέπων: **ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ**, Καθηγητής ΕΜΠ

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Αθήνα, 2020

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Τομέας Ι: Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, Περιοχή Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής

Μαρία Π. Τασσοπούλου

Διπλ. Αρχιτέκτων Μηχανικός Πανεπιστημίου Πατρών, Μ.Δ.Ε. Ε.Μ.Π.

Διδακτορική διατριβή με τίτλο:

Η κατασκευή του κοινού τύπου της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής.

Η Λειτουργική Πόλη.

Επιβλέπων:

Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Συμβουλευτική επιτροπή:

Κώστας Τσιαμπάος, Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Αθανάσιος Σπανομαρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Εξεταστική επιτροπή:

Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Κώστας Τσιαμπάος, Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Αθανάσιος Σπανομαρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Σταύρος Σταυρίδης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Νίκος Μπελαβίλας, Αναπλ. Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Αμαλία Κωτσάκη, Αναπλ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Παύλος Λέφας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Ημερομηνία Υποστήριξης: 3 Φεβρουαρίου 2020

*τόπος (ο)*¹

. τοποθεσία, μέρος, περιοχή

. (μαθ.) σύνολο σημείων που έχουν ορισμένη κοινή ιδιότητα
(γεωμετρικός τόπος)

¹ Λήμμα *τόπος*, Μπαμπινιώτης Γ. (1998). Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

Περίληψη

Η διατριβή διερευνά την κατασκευή μιας ιστορίας σε ένα σημείο αναφοράς της Ιστορίας της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, εξετάζοντας σε βάθος το 4^ο Διεθνές Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (C.I.A.M). Η αφηγηρία του προβληματισμού τοποθετείται στις προσπάθειες συντονισμού των εκδοχών του μοντέρνου λόγου, των ιδεών και των ανθρώπων σε ένα ενιαίο και κοινό κανόνα που επιχειρείται κατά τον ύστερο μεσοπόλεμο και εστιάζει στα κοινά και στα αποκλίνοντα στοιχεία που δυνάμει ορίζουν τη Μοντέρνα νόρμα. Με βάση το παραπάνω εννοιολογικό πλαίσιο, το IV CIAM εξετάζεται ως προς την εσωτερική δομή και λειτουργία του, με τους τόπους της προγραμματισμένης και της τελικής υλοποίησής του, τον ρόλο των διεθνών σχέσεων, συνδέσεων και ανθρώπινων δικτύων, την οργάνωσή του, την ανθρωπογεωγραφία του, τις συνεδριάσεις και τελικά την σύνταξη και την διαχείριση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από αυτό, να αποτελούν τις κύριες κατευθύνσεις της έρευνας.

Η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθείται βασίζεται σε πρωτογενές αρχειακό υλικό και εστιάζει στους χαρακτήρες που μετέχουν στο ιστορικό γεγονός με σκοπό να αποδώσει, με τεκμηριωμένο τρόπο, την υλική διάσταση των γεγονότων, να κατανοήσει τον τρόπο δράσης των συνεδρίων και να επιχειρηματολογήσει σχετικά με τους κοινούς ή μη κοινούς τόπους των 100 και πλέον συνέδρων. Οι κοινοί αυτοί τόποι αναλύονται σε πραγματικούς και νοητούς και τελικά ερμηνεύονται σε κατασκευασμένους ή μη. Η διατριβή, αναδεικνύοντας τις διαφωνίες και τους συμβιβασμούς, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η σύνταξη των διαφόρων μοντέρνων ιδεών και εκδοχών σε ένα κοινό και ενιαίο πλαίσιο αποτελεί εσωγενή κατασκευή ενός στενού κύκλου Συνέδρων και σκοπό έχει τον ορισμό, την ευρεία διάδοση και τελικά την υλοποίηση της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Η διατριβή φιλοδοξεί να θέσει μια λεπτομερή και τεκμηριωμένη εκδοχή της ιστορίας του 4^{ου} CIAM παράλληλα με τις άλλες αντίστοιχες ιστορίες, βοηθώντας στην κριτική ερμηνεία ενός σημαίνοντος σημείου στην Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής.

Λέξεις κλειδιά: Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM), Μεσοπόλεμος, Λειτουργική Πόλη, Χάρτα των Αθηνών, Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, Πατρίς II

Abstract

The common ground of Modern Architecture. The Functional City.

This doctoral dissertation narrates the construction of a story at a reference point of History of Modern Architecture, examining and documenting in detail the 4th International Congress on Modern Architecture (C.I.A.M). The starting point of the research lies on the efforts made to co-ordinate versions of modern discourse, ideas, and people into a single, common frame, during the late interwar period, as well as on the common and the divergent elements in-between the Modern Movement. Based on the above conceptual framework, the main directions of the research concern the internal structure and function of IV CIAM, its planned and final implementation sites, the role of international relations, connections and human networks, its organization, its human geography, the meetings, and finally the resulting Resolutions.

The methodological approach is based on primary archival material and focuses on the characters that participated or involved somehow in the historical event, in order to analyze and document the actual perspective of events, to understand the way congresses operate, as well as to argue about whether or not the 100 or so, delegates, are based on a common social and ideological ground. The dissertation, by highlighting the disagreements and the compromises, concludes that the compilation of the various modern ideas and versions into a common and unified context is an inward construction of a narrow circle of delegates, in order to define, to communicate and finally to implement the Modern Architecture and Urbanism. The thesis aims to put a version of the 4th CIAM story alongside other related stories, thus helping to critically interpret a reference point in Modern Architecture History.

Key words: Congrès internationaux d'architecture moderne (CIAM), Interwar period, Functional City, Athens Charter, History of Modern Architecture, Patris II

Συντομογραφίες

[gta ETH]	gta Archives / ETH Zurich CIAM Papers Sigfried Giedion Papers
[AvE, HnI]	Cornelis van Eesteren Archive, Het Nieuwe Instituut
[FLC]	Le Corbusier Archive, Fondation Le Corbusier
[Harvard GSD]	Harvard University - Harvard Graduate School of Design / Papers of the Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM), 1928- 1970. Gifts of Josep LLuis Sert, 1981 and Jaqueline Tyrwhitt, 1982. Frances Loeb Library, Harvard University GSD
[FFA]	Fred Forbat Archive, Architecture and Design Center [ArkDes]
[DAStU]	Piero Bottoni Archivio, DAStU - Politecnico di Milano
[Bauhaus Archiv]	Walter Gropius Open Archive, Bauhaus-Archiv eV / Museum für Gestaltung
CIAM	<i>Congrès internationaux d'architecture moderne</i> Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής
CIRPAC	<i>Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine</i> Διεθνής επιτροπή για την επίλυση των προβλημάτων της σύγχρονης αρχιτεκτονικής
ASCORAL	Association des Constructeurs pour la Rénovation Architecturale Η Γαλλική ομάδα CIAM από το 1943 και εξής.
GATEPAC	Grupo de Arquitectos y Técnicos Españoles para el Progreso de la Arquitectura Contemporánea Η Ισπανική ομάδα CIAM, από το 1932 και εξής.

Λίστα εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου

Patris II

[Εικ. 0.1] Φύλλο *contact* του IV CIAM, όπως σώζεται στο Αρχείο Le Corbusier

Πηγή: Planche contact CIAM Athènes 1 & 2, Fondation Le Corbusier

Κεφάλαιο 1

- [Εξώφυλλο] *Διαφήμιση της εταιρίας NEPTOS στον τύπο της εποχής.*
Περιοδικό *Comoedia illustré* (1908). Τεύχος: 1935/04-1935/05 Πηγή:
gallica.bnf.fr
- [Εικ. 1.1] *Διαφήμιση της εταιρίας NEPTOS στο περιοδικό Les Nouvelles littéraires,
artistiques et scientifiques*, τεύχος της 28^{ης} /10/1933
Πηγή: gallica.bnf.fr
- [Εικ. 1.2] *Αφίσα του EOT, 1929 σε φωτογραφία της Nelly's*
Πηγή: Υπουργείο Τουρισμού – Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
(<http://gnto.gov.gr/>)
- [Εικ. 1.3] *Άποψη του Παρθενώνα από τον φωτογραφικό φακό των συνέδρων, πιθανώς
του Karl Hubacher. Αθήνα 1933*
Πηγή: gta archives / ETH
- [Εικ. 1.4] *Λογότυπο της εταιρίας NEPTOS με τον Ξένιο Δία, όπως εμφανίζεται στα
εταρικά επιστολόχαρτα*
Πηγή: gta archives / ETH
- [Εικ. 1.5] *Μπροσούρα που βρέθηκε στο αρχείο Le Corbusier της εταιρίας NEPTOS, με
κεντρικό «πρόσωπο» τον Μινώταυρο και με τίτλο «Κρουαζιέρα στα Ελληνικά
Ιερά»*
Πηγή: Fondation Le Corbusier
- [Εικ. 1.6] *Cahiers d'Art*, τεύχος 7-10 του 1933, αφιερωμένο στην Ελληνική τέχνη.
Πηγή: gallica.bnf.fr
- [Εικ. 1.7] *Αφιέρωμα στο φιλμ "Un voyage aux Cyclades" στον τύπο της εποχής. Comoedia
(Paris. 1907), Τεύχος της 11^{ης} Μαρτίου 1932.*
Πηγή: gallica.bnf.fr

Κεφάλαιο 2

- [Εξώφυλλο] *Απόκομμα από μπροσούρα της εταιρίας NEPTOS που βρέθηκε στο αρχείο Le Corbusier*
Πηγή: Fondation Le Corbusier
- [Εικ. 2.1] *Οι εν πλω συνεδριάσεις κατά τη διαδρομή Μασσαλία – Πειραιάς.* Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970.
Gifts of Josep LLuis Sert, 1981 and Jaqueline Tyrwhitt, 1982. Folder Doo1 (28).
Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 2.2] *Λίστα συμμετεχόντων στο IV CIAM, Τεχνικά Χρονικά Οκτ-Νοε 1933, σελ 1058*

Κεφάλαιο 3

- [Εξώφυλλο] *Φωτογραφία του Pierro Bottoni, στο Πατρίς II καθώς διαπλέει τον Ισθμό. Στην φωτογραφία, ο Lazlo Moholy-Nagy.*
Πηγή: DASTU - Politecnico di Milano
- [Εικ. 3.1] *Διορθώσεις του Le Corbusier στο στενογραφημένο κείμενο της ομιλίας του, «Αέρας – Ήχος – Φως»*
Πηγή: Fondation Le Corbusier, D2 (4) 152-001
- [Εικ. 3.2] *Άποψη της Μασσαλίας*
Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Karl Hubacher, 234_FX_CIAM4_R_28, gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.3] *Ο Cornelis van Eesteren με τη Frieda van Eesteren καλωσορίζουν τους συνέδρους στο Πατρίς II.*
Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_R_43,
gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.4] *Παρουσίαση της πόλης του Παρισιού από τον Le Corbusier.*
Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_B_28,
gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.5] *Το Πατρίς II στον Ισθμό της Κορίνθου.*
Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_D_17,
gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.6] *Η Ελληνική ομάδα CIAM επιβιβάζεται στο Πατρίς II, στον Ισθμό.*
Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_D_32,

- gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.7] *Εν πλω, στο Πατρίς II.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_D_3,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.8] *Οικία Φακίδη, Γλυφάδα 1933 – Στάμος Παπαδάκης*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_F_1,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.9] *Οικία Φακίδη, Γλυφάδα 1933. Ο Στάμος Παπαδάκης ως ξεναγός.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_F_6,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.10] *Παρθενώνας*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_O_37,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.11] *Ωδείο Ηρώδου Αττικού*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_O_24,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.12] *Δημοτικό σχολείο στην οδό Κωλέττη, 1932.*
Αρχιτέκτονας Νικόλαος Μητσάκης
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_F_28,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.13] *Η άλλη πλευρά της Αθήνας – προσφυγικοί καταυλισμοί*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_O_31,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.14] *Το IV CIAM στο Πολυτεχνείο της Αθήνας*
 Πηγή: DASTU - Politecnico di Milano
- [Εικ. 3.15] *Συνεδριάσεις του 4^{ου} Συνεδρίου, στις αίθουσες του Πολυτεχνείου*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_X_41,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.16] *I. Δεσποτόπουλος, Στ. Παπαδάκης & Σύεδροι*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_X_6,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.17] *Καπνεργοστάσιο Αδελφών Παπαστράτου στον Πειραιά*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_X_16,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.18] *Η ομάδα των Ιταλών στο Καπνεργοστάσιο Παπαστράτου*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_X_22,

- gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.19] *Otto Neurath & M. Reidemeister στο Καπνεργοστάσιο Παπασοράτου*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_X_23,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.20] *Η ομάδα των Ισπανών μπροστά από τον Παρθενώνα.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder Doo1 (37). Frances Loeb
 Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.21] *Η ομάδα των Ισπανών στην Ακρόπολη.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder Doo1 (1). Frances Loeb
 Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.22] *Fernard Leger & Moncha Sert.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder Doo2 (8). Frances Loeb
 Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.23] *Josep Lluís Sert & Moncha Sert στο Σούνιο.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder Doo3 (9). Frances Loeb
 Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.24] *Σύνεδροι στο Σούνιο.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder Doo3 (22). Frances Loeb
 Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.25] *Το επιβατηγό πλοίο «Μήλος».*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_H_1,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.26] *Ομάδα των Συνέδρων στο «Μήλος».*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_J_5,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.27] *Ίος, 1933.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Y_15,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.28] *Ομάδα μαρξιστών - κομμουνιστών στην Ίο, 1933.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Y_10,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.29] *Μύκονος, 1933.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_M_37,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.30] *Σαντορίνη, 1933.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_W_2,

- gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.31] *Αρχαίο Θέατρο Επιδαύρου*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder D003 (15). Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.32] *Josep Lluís Sert στην Πύλη των Λεόντων, Μυκήνες.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder D002 (2). Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.33] *Moncha Sert στον Τάφο του Αγαμέμνονα, Μυκήνες.*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder D002 (9). Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.34] *Μονή Παντάνασσας, Μυστράς*
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder D003 (21). Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 3.35] *«Αφρός», ιδιωτικό γιοστ του Ανδρέα Εμπειρικού.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Z_29,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.36] *Le Corbusier, στον «Αφρό» του Εμπειρικού*
 Πηγή: Fondation Le Corbusier
- [Εικ. 3.37] *Αίγινα, 1933. Στο βάθος διακρίνεται ο Lazlo Moholy-Nagy.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Z_16,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.38] *Cornelis & Frieda van Eesteren σε σπίτι στην Αίγινα, 1933.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_W_25,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 3.39 - 3.41] *Κυκλάδες, 1933*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_W_34 / W_36 / W_26 αντίστοιχα,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher

Κεφάλαιο 4

- [Εξώφυλλο] *Η Λειτουργική Πόλη. Πρόγραμμα εργασίας των CIAM, CIAM 1933.*
Σχεδιάγραμμα που βρέθηκε στο αρχείο των CIAM του J.L. Sert.
 Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970.
 Gifts of Josep Lluís Sert, 1981 and Jaqueline Tyrwhitt, 1982. Folder B003.
 Frances Loeb Library, Harvard University GSD

- [Εικ. 4.1] *Το Πατρίς II στον Ισθμό της Κορίνθου.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_N_34,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.2] *Alvar Aalto, Sigfried Giedion & Otto Neurath στο Πατρίς II.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_N_25,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.3] *Το ταξίδι της επιστροφής I.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Q_29,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.4] *Το ταξίδι της επιστροφής II.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_B_34,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.5] *Συνεδριάσεις κατά το ταξίδι της επιστροφής.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Q_34,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.6] *Charlotte Perriand & J. L Sert στη σύνταξη των πορισμάτων.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Q_33,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.7] *Charlotte Perriand, J. L Sert & Brigitte Hetzer.*
 Πηγή: Hubacher, ό.π., 234_FX_CIAM4_Q_35,
 gta Archives / ETH Zurich, Karl Hubacher
- [Εικ. 4.8] *Διορθώσεις του Le Corbusier στα πορίσματα της Λειτουργικής Πόλης*
 Πηγή: Fondation Le Corbusier, D2(4)241-001
- [Εικ. 4.9] *Τεχνικά Χρονικά Οκτώβριος – Νοέμβριος 1933 - εξώφυλλο*
 Πηγή: Fondation Le Corbusier, D2(4)444-001
- [Εικ. 4.10] *Περιοδικό AC, τεύχος 12 – Οκτώβριος/Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1933*
 Αφιέρωμα στις αναλύσεις των πόλεων του IV CIAM
 Πηγή: Biblioteca Nacional de Espana
- [Εικ. 4.11] *Περιοδικό Quadrante, τεύχος 5, Σεπτέμβριος 1933.*
Αφιέρωμα στο IV CIAM
 Πηγή: Emerotica - Biblioteca nazionale centrale di Roma
- [Εικ. 4.12] *Επιστολή του Gropius προς τον Sert, 22/12/1941*
 Πηγή: Bauhaus Archiv / Open Archive Walter Gropius
- [Εικ. 4.13] *Σχεδιάγραμμα δομής της Χάρτας της Αθήνας, Le Corbusier*
 Πηγή: Fondation Le Corbusier, D2(4)423-001

Κεφάλαιο 5

- [Εξώφυλλο] *Κολλάζ από την εικονογράφηση του αφιερώματος των Cahiers d'Art στους «Νέους Αρχιτέκτονες» από τον Christian Zervos, με εκτενείς αναφορές στο 4^ο CIAM. Cahiers d'Art 1-4, 1935*
Πηγή: gallica.bnf.fr
- [Εικ. 5.1] *Σκίτσο του Le Corbusier σε γράμμα του προς τον Sert, 3/5/1941*
Πηγή: Papers of the CIAM, 1928-1970, ό.π., Folder B005 (57). Frances Loeb Library, Harvard University GSD
- [Εικ. 5.2] *Σκίτσο του Le Corbusier*
Πηγή: Fondation Le Corbusier, D2(4)422-001

Βιβλιογραφία

- [Εξώφυλλο] *Ολοσέλιδη διαφήμιση στα Cahiers d'Art (τεύχος 7-10, 1933) της έκδοσης «Η Τέχνη στην Ελλάδα» του Christian Zervos.*
Πηγή: gallica.bnf.fr

Παράρτημα

- [Εξώφυλλο] *Κυκλαδίτικο εδώλιο, όπως δημοσιεύεται στα Cahiers d'Art (τεύχος 7-10, 1933)*
Πηγή: gallica.bnf.fr

[Σημ.: Οι εικόνες έχουν αφαιρεθεί από την ψηφιακή έκδοσή της διατριβής, καθώς συνοδεύονται από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας.]

Περιεχόμενα

Πρόλογος	... xxiii	
Εισαγωγή	... 1	
Κεφάλαιο Πρώτο	Από τη Μόσχα στην Αθήνα	... 21
01.1	Δύση – ΕΣΣΔ. Σημεία κρίσης.	... 23
01.2	Απρίλιος 1933. Παρίσι, Atelier Le Corbusier.	... 32
01.3	Η Ελλάδα ως τόπος ενδιαφέροντος. Η Αθήνα ως προορισμός.	... 36
Κεφάλαιο Δεύτερο	CIAM IV. Οργάνωση	... 53
02.1	Ελλάδα και CIAM.	... 55
02.2	Οικονομικά στοιχεία του συνεδρίου.	... 64
02.3	Η οργάνωση του συνεδρίου.	... 68
02.4	Ανθρωπογεωγραφία του IV συνεδρίου.	... 71
Κεφάλαιο Τρίτο	CIAM IV. Υλοποίηση	... 109
03.1	Το εν πλω συνέδριο.	... 111
03.2	Το εν Αθήναις συνέδριο.	... 119
03.3	Τα ταξίδια στην Ελλάδα.	... 135

	Κεφάλαιο Τέταρτο	CIAM IV. Λήξη	... 155
04.1	Το ταξίδι της επιστροφής.		... 157
04.2	Ο Σκοπός των Συνεδρίων.		... 163
04.3	Η πρώτη Χάρτα.		... 175
04.4	Ενδοεπικοινωνία Giedion – Le Corbusier.		... 183
04.5	Ενεργά ψηφίσματα.		... 193
04.6	Τα αποτελέσματα της Λειτουργικής Πόλης.		... 196
04.7	Διείσδυση των ιδεών στον διεθνή τύπο		... 207
04.8	Η Χάρτα των Αθηνών (1933-1943).		... 219
	Κεφάλαιο Πέμπτο	Συμπεράσματα. Ο κοινός τόπος της διασποράς	
05.1	Σημεία διασποράς.		... 237
05.2	1933-1937. Η ανάδυση μιας νέας πρωτοπορίας.		... 246
05.3	Η κατασκευή του κοινού τόπου της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής.		... 253
	Επίλογος		... 261
	Βιβλιογραφία		... 271
	Παράρτημα		... 283

Πρόλογος

Οι διάφορες εκδοχές της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής ή αλλιώς οι πολλές Μοντέρνες αρχιτεκτονικές, τοπικές και διεθνείς, απασχολούν τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Η όχι και τόσο μακρινή μεταμοντέρνα θεώρηση, για να συνοψίσει και τελικά να εδραιώσει την κριτική της στο προηγούμενο Μοντέρνο κίνημα, αντιλαμβάνεται τον λόγο του ως ενιαίο, στηλιτεύει την μονοτονία του και τελικά διαχωρίζεται από αυτόν, προτείνοντας και προκρίνοντας την «επαναστατική» μετά-το-μοντέρνο πολυφωνία. Η κατασκευή μιας αφήγησης, στη βάση ανάπτυξης μιας φιλοσοφικής θεώρησης, στηρίζει και εξηγεί το υλοποιημένο αρχιτεκτονικό έργο. Θεωρητικοί και ιστορικοί της αρχιτεκτονικής, που πολλές φορές ασκούν παράλληλα την αρχιτεκτονική και άρα τα γραπτά τους αφηγούνται τις πράξεις τους και αντιστρόφως, βασίζονται στα κακώς κείμενα της εποχής που προηγείται χρονολογικά για να μορφοποιήσουν το νέο, που αρκεί να διαφοροποιείται από το παλιό. Η ενδιάμεση αυτή αλλαγή παραδείγματος, ιστορικά συμβαίνει με παρόμοιο τρόπο και σε άλλα πεδία: από την αρχιτεκτονική στην τέχνη, έως και την πολιτική ιδεολογία στο τέλος του 19ου και στον 20ό αιώνα, ο λόγος του κινήματος που ανατρέπει το προηγούμενο καθεστώς εστιάζει σε ένα σημείο αποτυχίας του τελευταίου, παρά προτείνει μια αμιγώς νέα ιδεολογία.

Η αμφισβήτηση της εκδοχής της μεταμοντέρνας θεώρησης εισάγεται στη διεθνή βιβλιογραφία² στο τέλος της δεκαετίας του '80, όταν το μεταμοντέρνο μοιάζει να εγκλωβίζεται στη ρητορική του, ενώ ταυτόχρονα η σχετική χρονική απόσταση από το μοντέρνο κίνημα επιτρέπει μια μεγαλύτερη καθαρότητα στη σκέψη και μια σχετική σαφήνεια στην ιστορική και θεωρητική εκτίμηση των γεγονότων. Η σύγχρονη ιστορική θεώρηση, που δεν αρκείται στην διαπίστωση μιας θέσης, αλλά απαιτεί την τεκμηρίωσή της, οδηγεί τους μελετητές της «Μοντέρνας» εποχής στην εξέταση και σύγκριση των κειμένων ή /και των έργων των πρωτοπόρων του κινήματος, αυτών δηλαδή που διαμορφώνουν τη μοντέρνα πραγματικότητα, στην προσπάθεια να αναζητήσει τις διάφορες πτυχές του μοντερνισμού σε θεωρητικό ή υλοποιημένο έργο. Τα CIAM, ως ένωση της πρωτοπορίας που (καθ) οδηγεί τον μοντέρνο λόγο, βρίσκεται σαφώς στο προσκήνιο, στην προσπάθεια κατανόησης της ανάδυσης, της εξέλιξης και της αμφισβήτησης του κινήματος.

Η σύγκλιση των δυνάμεων των έως τότε αποσπασματικών και τοπικών τάσεων του μοντερνισμού και η κατανόηση του τρόπου της συλλογικής λειτουργίας τους ως ένωση, αποτέλεσε το έρεισμα και των δικών μου συλλογισμών. Αρκετά ήταν τα κείμενα που με

²Η βιβλιογραφία είναι εκτενής. Σχετικές εκδοχές ανιχνεύονται ή ερμηνεύονται εκτός των άλλων και στα: Jencks, Charles (1985). *Towards a Symbolic Architecture: The Thematic House*. Rizzoli, NY: Academy, London Heynen, Hilde (1999). *Architecture and Modernity. A Critique*. Cambridge, Mass.: MIT Press

επηρέασαν, λιγότερο ή περισσότερο, ωστόσο ένα, «*Η εφεύρεση του Μοντέρνου Κινήματος*» (“*The invention of the Modern Movement*”) του Giorgio Ciucci³, αποτέλεσε το εφελτήριο διαμόρφωσης της θεματολογίας μου. Ο Ciucci, επιχειρώντας μια συνοπτική γενεαλογία των κινημάτων της πρωτοπορίας του μεσοπολέμου τονίζει τις διαφορές στις επιδιώξεις των χαρακτήρων, που διαχωρίζονται με βάση εθνικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Η ανάδυση των διαφωνιών που διατρέχει τις συλλογικές διαδικασίες και φτάνει ως τα Συνέδρια της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, που φέρουν τον χαρακτήρα του πλέον αναγνωρίσιμου σημείου σύγκλισης των Μοντέρνων, κορυφώνεται κατά τη διαμόρφωση της *Χάρτας των Αθηνών*, η οποία εσωκλείει τις διαφορετικές απόψεις και ταυτόχρονα κυριαρχεί στο ενιαίο αφήγημα του Μοντέρνου κινήματος. Το άρθρο του Ciucci καταφέρνει να δώσει το στίγμα μιας σκέψης που αναδεικνύει τις διαφορές εντός του ενιαίου πλαισίου, περιορίζοντας ωστόσο την τεκμηρίωσή του σε μια συγκεκριμένη βιβλιογραφία και κυρίως εντός του γαλλο-γερμανικού διπόλου. Με την ανάγνωση της προσέγγισης του Ciucci, η σκέψη μου να εξετάσω την εσωτερική λειτουργία της ένωσης των Μοντέρνων στην προσπάθειά μου να διερευνήσω τις διαφορετικές συνιστώσες που συγκροτούν τον κοινό τόπο του Μοντέρνου λόγου, απέκτησε ένταση και βάθος. Η διερεύνηση των γεγονότων πίσω από τα κείμενα που τα περιγράφουν, η γοητεία που ασκεί το Μοντέρνο κίνημα διαχρονικά και η προσωπική μου επιθυμία και προτίμηση προς την ερευνητική διαδικασία που εξετάζει, αναλύει και συνθέτει αρχαιακές πηγές, ήταν τα σημεία που οδήγησαν στην εξέλιξη των προβληματισμών μου σε ερωτήματα που θα μπορούσαν να εξεταστούν στο πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής. Με την αποδοχή της θέσης πως δεν υπάρχει ένας ενιαίος μοντέρνος λόγος και με την πεποίθηση ότι τα κείμενα είναι αυτά που εξηγούν, καθοδηγούν ή/και ορίζουν το υλοποιημένο έργο, εξετάζω τους προβληματισμούς μου κυρίως στο πεδίο της σκέψης και λιγότερο σε αυτό του υλοποιημένου έργου του Μοντέρνου κινήματος.

Σε μια χρονική απόσταση που πολύ σύντομα θα μετρά έναν αιώνα από την ακμή του Μοντέρνου, το να μελετήσει κανείς τα κείμενα των Μοντέρνων ή τα κείμενα που μιλούν για τους Μοντέρνους ενέχει κινδύνους. Πρώτον, τον κίνδυνο να προκύψουν μετά-αφηγήσεις των πρώτων αφηγήσεων ή αφηγήσεις που θα δείχνουν ένα μόνο μέρος της αλήθειας, καθώς τα κείμενα του Μοντέρνου που μπορεί κανείς να ανασύρει από αρχαιακές πηγές, προέρχονται συνήθως από τους «πρωτοπόρους» του κινήματος και όχι από το σύνολο των όσων ανήκαν στο κίνημα, και συνεπώς η πιθανότητα να φανερώσουν απλώς τον σχετικό συντονισμό ή τις διαφωνίες όσων ήταν μέρος ενός στενού κύκλου, είναι μεγάλη. Δευτερευόντως, το να χαθεί κανείς σε κείμενα που μιλούν για το Μοντέρνο θα οδηγήσει νομοτελειακά σε μια δεύτερου επιπέδου κατασκευή θεωρίας ή γενεαλογίας, στηριζόμενη σε βεβαιωμένα συμπεράσματα. Τρίτον, η εξιστόρηση μίας

³ Ciucci Giorgio, *The Invention of the Modern Movement*, transl. Stephen Sartarelli, *Oppositions Reader*, New York: Princeton Architectural Press, 1998, pp. 552-575

ακόμα ιστορίας για το Μοντέρνο, εξίσου ή λιγότερο σημαντικής από τις υπάρχουσες, που θα τρέχει παράλληλα με αυτές ή θα χάνεται στον ιστό τους, οδηγεί σε δοκίμιο με τετριμμένη θεματολογία και ως εκ τούτου χάνεται ο χαρακτήρας της πρωτότυπης έρευνας.

Προς άρση των προαναφερθέντων κινδύνων, ακολουθώ μια μεθοδολογική προσέγγιση που εστιάζει στα ίδια τα γεγονότα και όχι στο πως αυτά μετα-αφηγούνται. Πηγαίνω δηλαδή ένα βήμα πριν τη σύνταξη των κειμένων και ερευνώ τις αιτίες, τις αφορμές και τις συνθήκες που οδηγούν στο γεγονός, με το γεγονός να λαμβάνει την έννοια μιας απόφασης που καθορίζει την ροή σημαντικών ιστορικών στιγμών: ενός έργου –σε εφαρμοσμένο αρχιτεκτονικό λόγο ή σε γραπτό κείμενο, ενός συνεδρίου, μιας συνάντησης ή ενός ανθρώπινου δικτύου, όλα εκείνα δηλαδή τα συμβάντα που καθορίζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μια ιστορική στιγμή. Το φίλτρο που καθορίζει την επιλογή του γεγονότος, με βάση τη σπουδαιότητά του ή τη σημασία του, αρχικά σκιαγραφείται από τη βιβλιογραφία, δευτερευόντως προκύπτει από την αρχαιακή έρευνα και τελικά, αξιολογείται και φανερώνεται από την συνδυαστική και κριτική ματιά του κάθε ερευνητή, εν προκειμένω της δικής μου ματιάς. Το τρίτο αυτό πλέον αμφισβητήσιμο και μεταβαλλόμενο πλαίσιο είναι που πιθανώς να οδηγήσει στην επιτυχία ή αποτυχία της ερευνητικής διαδικασίας και σε κάθε περίπτωση είναι αυτό που δίνει στην ιστορία τον χαρακτήρα της θεωρίας, ως μια αφήγηση υπό υποκειμενική σκοπιά. Θεωρώ πως όσο μεγαλύτερη γνώση του αρχαιακού υλικού μπορεί κανείς να αποκτήσει, ώστε να κρίνει το ίδιο γεγονός, με βάση τις διάφορες εκδοχές των όσων μετέχουν στο γεγονός, τόσο πιο αντικειμενικά θα καταφέρει να αφηγηθεί την Ιστορία, απομειώνοντας το ποσοστό της προσωπικής εκτίμησης και ενισχύοντας αυτό της ιστορικής θεώρησης.

Επιπλέον, η γνώση των συνθηκών κάτω από τις οποίες υλοποιήθηκε το γεγονός, παράλληλα με τη μελέτη του γεγονότος, είναι πιθανό να οδηγήσει σε μια διαφορετική ανάγνωση των συμβάντων ή ακόμα πιθανότερο να φωτίσει διαφορετικές πτυχές του ιστορικού συμβάντος από τις ήδη γνωστές. Σίγουρα, η μελέτη γεγονότων έναν αιώνα μετά την πραγματοποίησή τους εγκυμονεί αντίστοιχους κινδύνους. Είναι σαφές πως η χρονική απόσταση από το σήμερα στο χθες και η οπτική του σήμερα όπως προβάλλεται στο χθες, οδηγεί σε μια αποσπασματική ή διαφορετική ή πολύ συχνά λανθασμένη ερμηνεία του γεγονότος, καθώς το ιδεολογικό, κοινωνικό και εννοιολογικό πλαίσιο έχει μεταβληθεί. Ως εκ τούτου, η όσο το δυνατόν καλύτερη ιστορική γνώση του ευρύτερου πλαισίου στο οποίο συμβαίνει το γεγονός είναι η μόνη δίοδος για την μερική άρση του κινδύνου αυτού.

Όπως έχω ήδη αναφέρει, θεωρώ πως η επιτυχία της εν λόγω μεθοδολογικής προσέγγισης εξαρτάται από την κριτική μελέτη του πρωτογενούς αρχαιακού υλικού. Ως τέτοιο, θεωρώ κάθε στοιχείο που σώζεται και αφορά το γεγονός αυτό καθεαυτό, καθώς και τα στοιχεία που σώζονται από όσους μετείχαν στο γεγονός και αναφέρομαι συνοπτικά στα παρακάτω παραδείγματα: εκτενείς ή συνοπτικές αναφορές για το γεγονός ή στενογραφημένο κείμενο,

αναφορές στις εκδόσεις της εποχής, στατιστικά στοιχεία, αλληλογραφία, φωτογραφίες, σκίτσα, σχέδια, προσωπικές σημειώσεις, φυλαχθέντα τεκμήρια ή αντικείμενα (τυχόν αποκόμματα εφημερίδων ή περιοδικών, βιβλία, άλλες εκδόσεις) από τους χαρακτήρες, καθώς και κείμενα και δοκίμια δημοσιευμένα ή μη. Από όλα τα παραπάνω, πιστεύω πως η αλληλογραφία και οι προσωπικές σημειώσεις είναι η πλέον σημαίνουσα και ταυτόχρονα η πιο υποκειμενική πηγή πληροφόρησης, λαμβάνοντας υπόψη πως ο εκάστοτε συμμετέχων αντιλαμβάνεται και συνεπώς αφηγείται διαφορετικά το γεγονός. Σε αντίστοιχο ερμηνευτικό πλαίσιο, οι ομιλίες και τα κείμενα που γράφονται με σκοπό να απευθυνθούν στο ευρύ κοινό είναι εξ ορισμού για δημόσια κατανάλωση και συνεπώς προορισμένα να δίνουν μία μόνο πτυχή του γεγονότος. Κατά συνέπεια, η σχετική αντικειμενικότητα που απαιτεί η ιστορική έρευνα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω του συνδυασμού του συνόλου των αρχειακών πηγών, τόσο για την μελέτη του γεγονότος όσο και για την κατάρτιση του προφίλ –τις ιδεολογίες, τις προτιμήσεις, τις σχέσεις και τις συνδέσεις, τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες- του ερευνώμενου χαρακτήρα.

Εν προκειμένω, η διατριβή ερευνά την ενότητα του μοντέρνου λόγου, όχι όπως αυτός περιγράφεται μεταγενέστερα στις Ιστορίες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, αλλά τη στιγμή που διαμορφώνεται. Με δεδομένο πως τα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM) κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου καθοδηγούν ή και διαμορφώνουν το υλοποιημένο αρχιτεκτονικό έργο, επιλέγω να μελετήσω τη στιγμή που ιστορικά θεωρείται πως έχει μεγάλη επίδραση στο θεωρητικό και κτισμένο αρχιτεκτονικό έργο: την 4^η συνάντηση, που συμβαίνει εν πλω και στην Αθήνα, το καλοκαίρι του 1933. Η πύκνωση του μοντέρνου λόγου κατά την αναφερόμενη στιγμή, όταν προβληματισμοί με αφετηρία την πόλη πλέουν παράλληλα με τους αμιγώς αρχιτεκτονικούς, όπως και η αριθμητική αύξηση των μελών των συνεδρίων, εντείνουν την κομβική σημασία του IV CIAM. Απόρροια της σημασίας του αλλά και των ανεξερεύνητων πτυχών του είναι η μυθική διάσταση που έχει λάβει μεταπολεμικά και στην σύγχρονη εποχή, με την Χάρτα των Αθηνών να κερδίζει ένθερμους υποστηρικτές και ταυτόχρονα φανατικούς πολέμιους.

Όσο και αν θιασώτες και πολέμιοι της Χάρτας συνεχίζουν να μάχονται, η σημερινή χρονική απόσταση από το γεγονός, απόσταση που πλησιάζει τον αιώνα, εκτός από κινδύνους παρέχει και σημαντικές δυνατότητες. Αρχικά, η σφαιρική γνώση που έχουμε αποκτήσει από μελέτες που άπτονται των καθαρά ιστορικών, αλλά και των οικονομικών και κοινωνικών πτυχών της εποχής, επιτρέπει την πιο σαφή και πιο καθαρή από ιδεολογικά πρόσημα οπτική. Το δεύτερο και πιο σημαντικό, για εμένα, σημείο αφορά στην πληθώρα των τρόπων με τους οποίους μπορεί κανείς σήμερα να κάνει έρευνα. Η ανάγκη διατήρησης ενός αρχειακού υλικού που μετρά πια πολλές δεκαετίες ζωής, οδηγεί στην ψηφιοποίησή του, γεγονός που τελικά δίνει στους ερευνητές τη δυνατότητα να αποκτούν πρόσβαση στα ψηφιοποιημένα τεκμήρια από οποιοδήποτε σημείο, σε οποιαδήποτε στιγμή. Η συνθήκη αυτή είναι που αλλάζει άρδην το τοπίο στην ερευνητική

διαδικασία, καθώς βιβλία, εκδόσεις, περιοδικά, εφημερίδες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, ή ακόμα και του 18^{ου} βρίσκονται στο διαδίκτυο, και μάλιστα με ελεύθερη πρόσβαση. Ο πλούτος της πληροφορίας των παραπάνω τεκμηρίων είναι εντυπωσιακός, κυρίως σε τάξη μεγέθους αλλά ταυτόχρονα και στη δυνατότητα της διαχείρισής του. Ο κάθε ερευνητής μπορεί να κατεβάσει όποια και όσα τεκμήρια θεωρεί πως βοηθούν την μελέτη του, στη βέλτιστη ανάλυση, να τα αποθηκεύσει στον υπολογιστή του και να τα μελετήσει στον προσωπικό του χώρο, να τα κρίνει, να τα συγκρίνει με άλλες εκδόσεις, να τα ξεχάσει ή να τα χάσει και τελικά να επιστρέψει σε αυτά όποτε θέλει. Θεωρώ, πως σε μια έρευνα όπως η δική μου, που εξετάζει σημεία σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον και συνδυάζει τεκμήρια των 100 και πλέον μετεχόντων σε ένα γεγονός, μια τέτοιου είδους δυνατότητα δεν διευκόλυνε απλά στην τελική συγγραφή του παρόντος δοκιμίου σε ένα χρονικό διάστημα που εκτείνεται στα τρία έτη, αλλά μάλλον ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει τελικά να υλοποιηθεί.

Μεταθέτοντας λοιπόν το επιχείρημα στην προσωπική μου εμπειρία, οφείλω να αναφερθώ στο γεγονός πως η έρευνά μου βασίστηκε αποκλειστικά στην πρόσβαση σε ψηφιοποιημένες αρχειακές πηγές. Θέλω να ευχαριστήσω γι' αυτό το Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και συγκεκριμένα την κυρία *Muriel Pérez* για την πρόσβαση που απέκτησα στο αρχείο των CIAM του Giedion και του Hubacher, μέρος του οποίου αποτελεί η συλλογή του συνόλου του φωτογραφικού υλικού του IV CIAM εν πλω και στην Αθήνα. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στο Ίδρυμα Le Corbusier και συγκεκριμένα στην κυρία *Isabelle Godineau*, που δίχως δισταγμό μου παραχώρησε το σύνολο των τεκμηρίων που αναφέρονται στο IV CIAM, τεκμήρια των οποίων ο ερευνητικός πλούτος ήταν αποκαλυπτικός. Τέλος, ειδική μνεία οφείλω στο Het Nieuwe Instituut του Ρότερνταμ και πρωτίστως στην κυρία *Iris de Jong* που διαχειρίζεται το αρχείο του Cornelis van Eesteren, που παρά το γεγονός του ότι η εν λόγω συλλογή δεν έχει ακόμα ψηφιοποιηθεί, ήταν τόσο πρόθυμη να βρίσκει τρόπους να μου παρέχει τα τεκμήρια ή και ολόκληρους τους φακέλους που της ζητούσα, ανά πάσα στιγμή. Η τεκμηρίωση του γεγονότος που μελετώ βασίστηκε επίσης στο αρχείο του Jose Luis Sert, που διαχειρίζεται το Harvard GSD, στο αρχείο του Fred Forbat Forbat, που φιλοξενεί το Architecture and Design Center [ArkDes], στο αρχείο του Piero Bottoni, που διαχειρίζεται το DASTU - Politecnico di Milano, στο ανοικτό αρχείο του Walter Gropius που βρίσκεται στο Αρχείο του Bauhaus (Bauhaus Archiv - Museum für Gestaltung), όπως και στην ψηφιακή πρόσβαση σε περιοδικά και εκδόσεις που φιλοξενούν πολλές βιβλιοθήκες, διεθνώς. Η δυνατότητα λοιπόν που είχα να συλλέξω, με σκοπό να συγκρίνω ταυτόχρονα και οποτεδήποτε, ένα αντικειμενικά ευρύτατο όγκο αρχειακού υλικού που εκτείνεται από αποκόμματα εφημερίδων, μεμονωμένα τεύχη περιοδικών ή το σύνολο εκδόσεων, φωτογραφικό και κινηματογραφικό υλικό, προσκλήσεις, πρακτικά, δημοσιεύσεις που αναφέρονται στο ερευνώμενο γεγονός που εκτείνονται σε 85 και πλέον έτη, έως και προσωπικές

σημειώσεις και στενογραφημένο κείμενο, θεωρώ πως λειτούργησε καταλυτικά στην παρούσα ερευνητική διαδικασία.

Ωστόσο, την ψηφιοποίηση του αρχαιακού υλικού προϋποθέτει η ύπαρξή του. Μίλησα στην αρχή για τον κίνδυνο της μεροληπτικής εξιστόρησης της ιστορίας, εν προκειμένω από την πλευρά των «πρωτοπόρων» του μοντέρνου. Ένα ακόμα αρνητικό σημείο της ενασχόλησης με ένα ερευνητικό αντικείμενο που απέχει χρονικά πλέον των 50 ετών είναι η παραδοχή της έλλειψης ή της απώλειας μέρους των πηγών τεκμηρίωσης. Τα πρόσωπα που βρέθηκαν σε θέσεις ευθύνης, έχοντας γνώση της ιστορικής τους σημασίας, συλλέγουν και αποθηκεύουν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που κρίνουν πιθανώς μελλοντικά να είναι χρήσιμο σε ιστορικούς και αρχιτέκτονες. Στο συνέδριο όμως των 100 και πλέον συμμετεχόντων, δεν είναι λίγοι εκείνοι για τους οποίους δεν γνωρίζουμε στοιχεία, παρά μόνο το όνομά τους και ίσως το έτος γέννησής τους και το επάγγελμά τους. Η απουσία των πληροφοριών επηρεάζει σαφώς την πορεία της έρευνας και της αφήγησης του ιστορικού γεγονότος, επιρροή που όμως συχνά περιορίζεται, καθώς ταυτόχρονα σχετίζεται με την σχετική ή μηδαμινή συμβολή τους στη ροή του γεγονότος. Κατά δεύτερο λόγο, υπεισέρχεται το προσωπικό και κριτικό φίλτρο του ερευνητή –εν προκειμένω το δικό μου φίλτρο, σύμφωνα με το οποίο η γενική πληροφόρηση των γεγονότων (βιβλιογραφία, περιγραφή του γεγονότος στον τύπο) υποδεικνύει σε γενικό πλαίσιο την επιλογή των τεκμηρίων που χρήζουν μελέτης ή που στερούνται ιστορικής σημασίας.

Η παραπάνω περιγραφόμενη διαδικασία μοιάζει με μια αρχαιολογική έρευνα, με την παραδοχή πως οι «ανασκαφές» συμβαίνουν με τρόπο που συμβαδίζει με την εποχή μελέτης. Η πρωταρχική γνώση των βιβλίων και των αναφορών τους έρχεται να κατευθύνει το εννοιολογικό και ιστορικό πλαίσιο, που στη συνέχεια θα εμπλουτιστεί με τα τεκμήρια που θα έρθουν στο φως, τεκμήρια που προκρίνονται ή απορρίπτονται ή αφομοιώνονται και τελικά συνδυάζονται, ώστε να αφηγηθούν μια Ιστορία. Ο κίνδυνος τα τεκμήρια αυτά να έχουν κατασκευαστεί από τους δημιουργούς τους, οι οποίοι είχαν γνώση της ιστορικής τους σημασίας ή να παρερμηνευθούν, είναι υπαρκτός και δεν μπόρεσα να τον υπερβώ, παρά μόνο τον ενσωμάτωσα στις ερευνητικές παραδοχές μου. Ελπίζω η Μοντέρνα ανασκαφή μου να φωτίσει νέες πτυχές του μυθικού συνεδρίου των Μοντέρνων, ένα συνέδριο για το οποίο η γνώση μας είναι τόσο ευρεία και ταυτόχρονα τόσο αντικρουόμενη.

Εισαγωγή

[Ιστορίες υπό κατασκευή]

Αντικείμενο μελέτης είναι η διερεύνηση της ενότητας του Μοντέρνου λόγου την στιγμή της διαμόρφωσής του, στο πλαίσιο του προβληματισμού πως ένα κοινό και ενιαίο πλαίσιο ορίζεται και ίσως κατασκευάζεται από τον εσωτερικό κύκλο των πρωταγωνιστών του Μοντέρνου κινήματος. Ως μέσο που θα με βοηθήσει να εξετάσω και να ερμηνεύσω την υπόθεση εργασίας, επιλέγω τα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, ως τον φορέα οργάνωσης του κινήματος και συγκεκριμένα το 4^ο CIAM, ως μια σημαίνουσα στιγμή πύκνωσης του Μοντέρνου λόγου, βασιζόμενη στην επιρροή που είχε τόσο το συνέδριο, όσο και η *Χάρτα των Αθηνών*, μεταπολεμικά και στην σύγχρονη εποχή. Στόχος της έρευνας είναι αρχικά να προσδιορίσει μια πιθανή προσπάθεια σύνταξης των εκδοχών των Μοντέρνων ιδεών στο ενιαίο πλαίσιο τη στιγμή που αυτή συμβαίνει, έπειτα να ανασύρει και να αποδώσει, με τεκμηριωμένο τρόπο, τις συμφωνίες, τις διαφωνίες και τις αντιδράσεις που προκύπτουν από τα μέλη της οργάνωσης και τελικά να ερμηνεύσει το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής, με βάση τους στόχους του Μοντέρνου κινήματος και στο πλαίσιο της υπόθεσης εργασίας.

Το χρονικό πεδίο της έρευνας περιορίζεται στην περίοδο του μεσοπολέμου, μια εποχή που παρατηρείται ένας συντονισμός των προσπαθειών σύγκλισης των μοντέρνων -ανθρώπων και ιδεών⁴, με εστίαση στο διάστημα 1932-1937, δηλαδή στην περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ του έτους της πρώτης προγραμματισμένης υλοποίησης του 4^{ου} CIAM στη Μόσχα έως και το έτος υλοποίησης του 5^{ου} CIAM, στο Παρίσι. Το χωρικό πεδίο ορίζεται από τις κινήσεις των χαρακτήρων που μετέχουν στο 4^ο συνέδριο, με ειδικότερη εστίαση στις σχέσεις, τις συνδέσεις και τα δίκτυα που εγκαθιδρύει η διεθνής πρωτοπορία στην κεντρική Ευρώπη και στην Ελλάδα. Με χρονικό λοιπόν άξονα την οργάνωση, την υλοποίηση, τη λήξη και τελικά τη διαχείριση των ψηφισμάτων του IV συνεδρίου και με ερευνητικό άξονα την αξιοποίηση του πρωτογενούς αρχαιακού υλικού, συγκροτείται το πλαίσιο της έρευνας, το οποίο αναμένω να καταδείξει

⁴ Αναφορά στην ευρέως γνωστή έκθεση του Weissenhof στη Στουτγάρδη το 1927, στις πιο «τοπικές» προσπάθειες συνένωσης (πχ. το Γερμανικό *The Ring*) αλλά και στις προσπάθειες του Giedion να ενώσει την ευρωπαϊκή πρωτοπορία κατά τον πρώιμο μεσοπόλεμο, όπως αναλύεται λίγο παρακάτω (υποκεφάλαιο *Ιστορικό και εννοιολογικό υπόβαθρο*). Άλλες προπολεμικές προσπάθειες θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη, όπως η Γερμανική Werkbund ή το Bauhaus ή ακόμα και οι μεταπολεμικές, πλέον σε Αμερικανικό έδαφος. Ωστόσο, η επιλογή των CIAM γενικότερα και της 4^{ης} Συνάντησης ειδικά, έγκειται στο ότι παράλληλα με τον αρχιτεκτονικό πλέει και ο πολεοδομικός προβληματισμός για πρώτη φορά, στο ότι τα αποτελέσματά του συνεδρίου ως *Χάρτα των Αθηνών* επηρεάζουν σαφώς το υλοποιημένο έργο και κυρίως τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και τελικά γιατί τα CIAM βρίσκονται την εποχή εκείνη στην μεσαία κλίμακα απήχησης και επιρροής τους και άρα μια εκ των έσω διερεύνησή τους είναι εφικτή, στο πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής.

συγκλίσεις και αποκλίσεις, πραγματικές ή νοητές, κατασκευασμένες ή μη. Στο ίδιο πλαίσιο τα συμπεράσματα του συνεδρίου και η μετέπειτα μεταγραφή τους ως *Χάρτα των Αθηνών*, ερευνώνται υπό το πρίσμα της πιθανής διαμόρφωσής τους ως ένας κοινός τόπος διαφωνιών και συμβιβασμών εντός ενός δυναμικού πλαισίου πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών συγκυριών. Τέλος, ο κοινός αυτός ή/και άλλοι κοινοί τόποι αναλύονται και ερμηνεύονται με βάση τους στόχους του Μοντέρνου κινήματος και όσον αφορά τη συγκυριακή διασπορά των Μοντέρνων ιδεών και ανθρώπων, τόσο ως διάχυση όσο και ως διάσπαση.

Συγκεκριμένα, το χρονικό υλοποίησης του IV CIAM λειτουργεί ως άξονας της δομής της διατριβής. Πιο αναλυτικά και στη δεκαετία του '30, στα χρόνια που ακολουθούν τον πρώτο μεγάλο πόλεμο και μαστίζονται από την οικονομική ύφεση, η Ευρώπη αναζητά τρόπους να ορθοποδήσει. Στο ρευστό και ταυτόχρονα δυναμικό περιβάλλον που σχηματίζεται, οι ιδέες του μοντερνισμού ωριμάζουν και το Μοντέρνο κίνημα ορίζει πλέον την πρωτοπορία. Τα CIAM καταφέρνουν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία επιρροής έναντι των άλλων κινήματων, επενδύοντας σε μια διεθνή συμμαχία των «ηγετών» του μοντέρνου. Σημεία και στοιχεία που επιβεβαιώνουν την πύκνωση του Μοντέρνου λόγου και χαρακτήρες που από τη διεύθυνση των CIAM κατά την περίοδο μελέτης μετατρέπουν τα Συνέδρια σε «οδηγό» του μοντέρνου λόγου, αποτελούν την βάση της έρευνας και διατρέχουν την τεκμηρίωση της μελέτης. Με την αύξηση της δημοτικότητας του Μοντέρνου κατά την περίοδο αναφοράς, ο έως τότε στενός κύκλος των «ηγετών» ανοίγει, με σκοπό να διευρύνει τη βάση επιρροής του και να εγκαθιδρύσει τη μοντέρνα σκέψη. Το άνοιγμα του κύκλου ικανοποιεί τους παραπάνω στόχους αλλά παράλληλα διαμορφώνει μια εύθραυστη ιδεολογική ισορροπία, με δεδομένη την είσοδο μελών από διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και ηλικιακές ομάδες.

Με βάση το παραπάνω εννοιολογικό πλαίσιο, προσπαθώ να ακολουθήσω και να λύσω το γρίφο της επιλογής της Αθήνας ως τόπο υλοποίησης του 4^{ου} CIAM. Αν και η ευρύτερη θεματική στην οποία εντάσσεται η διατριβή, αποτελεί ένα γνωστό και καλά μελετημένο κεφάλαιο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής του 20^{ου} αιώνα, δεν έχω εντοπίσει κάποια συστηματική έρευνα που να στηρίζεται σε αρχειακό υλικό και να εξετάζει αναλυτικά τα γεγονότα κατά τη διάρκεια του 4^{ου} συνεδρίου. Σαφώς, η διεθνής βιβλιογραφία και αρθρογραφία βρήκε αναφορών, που ωστόσο είναι διάσπαρτες και πολλές φορές χωρίς επαρκή τεκμηρίωση. Η ακύρωση της επιλογής της Μόσχας ως πόλη φιλοξενίας του 4^{ου} CIAM οφείλεται, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, σε πολιτικούς λόγους. Ενώ έχει δαπανηθεί ερευνητικός χρόνος και χώρος για να παρουσιαστούν οι αιτίες και οι αφορμές που συνέτρεξαν στην απόφαση αυτή, το γιατί και το πώς η Αθήνα εμφανίζεται ως η εναλλακτική –και τελικά προωθείται η επιλογή της– αποτελεί ακόμα σημείο διερεύνησης. Επιπλέον, απ' όσο κατάφερα να εντοπίσω, δεν υφίσταται στη βιβλιογραφία κάποιος συγκεκριμένος ιστορικός, γεωγραφικός, οικονομικός ή άλλος συσχετισμός ή έστω μία συνολικότερη θεώρηση και οπτική, για τις συνθήκες και το ανθρωπογενές δίκτυο που

οδηγεί το συνέδριο στην Αθήνα. Ως εκ τούτου, η ανάλυση των δικτύων που συνδέουν και τελικά οδηγούν την ευρωπαϊκή *avant-garde* της αρχιτεκτονικής σε μια πόλη που δεν είχε ιστορικό συμμετοχής στα συνέδρια, απασχολεί ένα μέρος της έρευνας. Έτσι, οι τυχαίες ή συνειδητές συνθήκες και επιλογές που οδήγησαν την πρόκριση της Αθήνας ως τόπο προορισμού καθοδηγούν το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής.

Στη συνέχεια, μελετούνται και παρουσιάζονται οι οργανωτικές διαδικασίες που απαιτούνται για ένα διεθνές συνέδριο, σε μια προσπάθεια να γίνει κατανοητός ο «εσωτερικός» τρόπος δράσης των συνεδρίων, μέσα από την καθημερινή λειτουργία της Γενικής Γραμματείας, των προβλημάτων που προκύπτουν και τους τρόπους που επιλέγονται προς επίλυσή τους. Ταυτόχρονα, με δεδομένο πως στην υπάρχουσα βιβλιογραφία οι λίστες των συμμετεχόντων στο 4^ο συνέδριο δεν συμφωνούν, η έρευνα καταπιάνεται με την ανθρωπογεωγραφία του συνεδρίου, μελετώντας και σε σημεία αναλύοντας την συμμετοχή των προσώπων στις διάφορες εθνικές ομάδες, εστιάζοντας στην ηλικιακή, ακαδημαϊκή και επαγγελματική παράμετρο, θεωρώντας πως τα παραπάνω στοιχεία δυνάμει εξηγούν ή/και διαμορφώνουν το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο του συνεδρίου. Η κατανόηση των διαδικασιών και των συνθηκών που οδηγούν τους συνέδρους στο ταξίδι από τη Μασσαλία στην Αθήνα και πίσω, διαμορφώνει ουσιαστικά το πρώτο μέρος της διατριβής, με το δεύτερο μέρος που ακολουθεί να εστιάζει περισσότερο στο ίδιο το συνέδριο. Το τρίτο λοιπόν κεφάλαιο παρουσιάζει τις συνεδριάσεις που λαμβάνουν χώρα στο Πατρίς ΙΙ και αναλύει τις ημέρες που οι σύνεδροι περνούν στην Αθήνα και εκτός Αθήνας κατά τις ημέρες των διακοπών τους. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται και ερμηνεύεται η διαδικασία διαμόρφωσης των αποτελεσμάτων, τα οποία δημοσιεύονται ως τέτοια στα *Τεχνικά Χρονικά* και τελικά ως *Χάρτα των Αθηνών*, 10 χρόνια μετά τη λήξη του συνεδρίου. Σημεία, στοιχεία και συμπεράσματα που έχουν προκύψει από τα δύο αναλυτικά μέρη της έρευνας, στο πέμπτο κεφάλαιο συνθέτουν μια κατασκευασμένη εικόνα κοινών αλλά και μη κοινών τόπων. Το κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, η εικόνα της Ελλάδας κατά το μεσοπόλεμο και ο ρόλος των Ελλήνων της διασποράς, η φαντασία και τα ιδανικά των Μοντέρνων, ο ρόλος των συμμετεχόντων στο συνέδριο, κοινός στόχος και διαφορετικά κίνητρα, αιώνια ιδανικά και αναλογίες, τεχνικές συμφωνίες και πολιτικές διαφωνίες, τελικά στοιχειοθετούν μια κατασκευή που συμβαίνει κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, μυθολογείται από την μεταμοντέρνα κυρίως βιβλιογραφία και τελικά ερμηνεύεται σε μια δευτέρου επιπέδου κατασκευή στην παρούσα διατριβή.

- Κατευθύνσεις έρευνας και υλικό τεκμηρίωσης

Ένα ευρύ φάσμα της διεθνούς βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας συνεισφέρει με περισσότερο ή λιγότερο επιστημονικές προσεγγίσεις για την κατανόηση της δράσης του 4^{ου} ή των μεσοπολεμικών CIAM. Επιχειρώ μια διατριβή στην Ιστορία της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής, σε μια περίοδο που η συζήτηση για τα CIAM γενικώς και για τη «Λειτουργική Πόλη» ειδικότερα, λαμβάνει διεθνές πρόσημο, μέσω της δημοσίευσης νέων ερευνών και εκδόσεων, που έχουν ως αφητηρία αρχαικές πηγές, δυσπρόσιτες στις μέχρι σήμερα έρευνες. Η παρούσα έρευνα, στα πρώτα βήματά της βασίστηκε στο βιβλίο του Martin Steinmann, *CIAM Dokumente, 1928-1938*⁵ και στην πραγματεία του Kees Somer⁶ για το 4^ο CIAM και τον Cornelis van Eesteren, τα οποία λειτούργησαν ως ερείσματα σκέψης και επηρέασαν δομικά την γενικότερη θεματολογία και τον ρου της έρευνας. Στην εμπάθουση επί του θέματος χρησίμευσαν καθοριστικά το βιβλίο του Eric Mumford⁷ και ο Άτλαντας της Λειτουργικής πόλης⁸, μια πρόσφατη εξαιρετικά πλούσια έκδοση με πρωτογενή τεκμηρίωση από το αρχείο του Giedion και των CIAM που φυλάσσεται στο ETH της Ζυρίχης. Πέραν των συγγραμμάτων που αναφέρονται ειδικά στο αντικείμενο έρευνας, η μεθοδολογία που ακολουθεί η διατριβή είναι σαφώς επηρεασμένη από την *Ιστοριογραφία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*⁹, όπως αυτή αποστασιοποιείται από την κατασκευή της ιστορίας ως γενεαλογία, με τον Παναγιώτη Τουρνικιώτη, ως ο επιβλέπων της διατριβής, να έχει λειτουργήσει καταλυτικά και ενθαρρυντικά στη διαμόρφωση της έρευνας.

Τα παραπάνω βιβλιογραφικά ερείσματα οδήγησαν και την δική μου πορεία στην εξερεύνηση του πρωτογενούς αρχαικού υλικού, το οποίο τελικά διαμόρφωσε τη βάση της τεκμηρίωσής μου. Πιο αναλυτικά, κατά την τριετή διάρκεια της έρευνας, συγκέντρωσα και ανέλυσα ένα μεγάλο μέρος των αρχείων που αναφέρονται στο 4^ο CIAM, τόσο μέσω των αρχείων που είχαν διατηρήσει κάποιοι από τους συνέδρους όσο και μέσω του τύπου της εποχής. Συγκεκριμένα, αναζήτησα και χρησιμοποίησα υλικό από:

- τον τύπο της εποχής.

Πρόκειται για τη συλλογή πληροφοριών από τις εφημερίδες και τα περιοδικά της περιόδου αναφοράς (με έμφαση στο 1933) της Ελλάδας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ολλανδίας. Υλικό βρέθηκε στις παρακάτω βιβλιοθήκες:

⁵ Steinmann, Martin (1979). *CIAM: Dokumente 1928-1939*. Basel: Birkhauser Verlag

⁶ Somer, Kees (2007). *The functional city: the CIAM and Cornelis van Eesteren, 1928-1960*. Trans. Peter Mason. Rotterdam: NAI Publishers.

⁷ Mumford, Eric [2002 (2000)]. *The CIAM discourse on urbanisme, 1928-1960*. Cambridge, MA: The MIT Press

⁸ Van Es, Evelien et al. (ed.) (2014). *Atlas of the functional city / CIAM 4 and Comparative Urban Analysis*. Netherlands: Thoth Publishers: GTA Verlag

⁹ Tournikiotis, Panayotis (1999). *The Historiography of Modern Architecture*. Cambridge, MA: MIT Press

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων,
Βιβλιοθήκη του ΤΕΕ,
Βιβλιοθήκη του ΕΜΠ,
Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας (ψηφιακές συλλογές),
Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρώμης (ψηφιακή συλλογή),
Βιβλιοθήκη του Harvard μέσω του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών του Harvard που
εδρεύει στο Ναύπλιο (CHS Greece).

- Ορισμένα αρχεία του εσωτερικού ως ακολούθως:

βιβλιοθήκη του ΤΕΕ (Αθήνα), ΤΕΕ/TAK (Ηράκλειο),
Γενικά Αρχεία Κράτους Ηρακλείου,
Πινακοθήκη Γκίκα του Μουσείου Μπενάκη και
Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη.

- αρχεία του εξωτερικού, ως εξής:

α) Αρχείο των CIAM, του Giedion και των Hubacher-Steiger, gta ETH,
β) Αρχείο του Fred Forbat, Architecture and Design Center [ArkDes]
γ) Αρχείο του Cornelis van Eesteren, Het Nieuwe Instituut,
δ) Αρχείο του Le Corbusier, Fondation Le Corbusier,
ε) Αρχείο των CIAM / J.L. Sert, Harvard University, Frances Loeb Library,
στ) Αρχείο του Piero Bottoni, DASTU - Politecnico di Milano και
ζ) Ανοικτό αρχείο Walter Gropius, Bauhaus Archiv, Museum für Gestaltung.

Η συλλογή και επεξεργασία του υλικού από τις ως άνω πηγές ήταν για μένα το μεγαλύτερο μάθημα κατά την διάρκεια της έρευνας και ταυτόχρονα η πιο δημιουργική διαδικασία. Σαφώς όμως, το αρχειακό αυτό υλικό αφορά στην τεκμηρίωση του σώματος της έρευνας, το οποίο προϋποθέτει ένα σαφώς ορισμένο εννοιολογικό πλαίσιο. Επέλεξα να μην «βαρύνω» το κυρίως κείμενο με αναφορές και σκέψεις που άπτονται των μεσοπολεμικών CIAM και έχουν απασχολήσει αρκετά την υπάρχουσα βιβλιογραφία ή έχουν τεκμηριωθεί επαρκώς. Πέραν λοιπόν των περισσότερο ή λιγότερο γνωστών αφηγήσεων που φιλοξενεί η διεθνής βιβλιογραφία όσον αφορά τη Χάρτα των Αθηνών, πρόσφατα έχει επιχειρηθεί μια ανάλυση της σχεδιαστικής και μεθοδολογικής προσέγγισης των πόλεων που αναλύθηκαν στο πλαίσιο του 4^{ου} Συνεδρίου¹⁰. Συνεπώς, η δική μου μελέτη δεν θα επανεξετάσει τα ίδια αυτά σημεία, αλλά θα εστιάσει περισσότερο στα γεγονότα και στους χαρακτήρες, στις αιτίες, τις αφορμές και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τον αναλυτικό, τον γραπτό και τον σχεδιασμένο λόγο του

¹⁰ Αναφέρομαι στο πλούσιο αρχειακό υλικό των χαρτών του IV CIAM που δημοσιεύθηκε πρόσφατα, στο Van Es, Evelien et al. (ed.) (2014). *Atlas of the functional city*, ό.π.

κινήματος, σε μια προσπάθεια να συνεισφέρει πρωτογενή και δευτερογενή τεκμήρια στην ιστορία της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας του 20^{ου} αιώνα. Δεδομένα από την αλληλογραφία, από τις σημειώσεις και τα χειρόγραφα των χαρακτήρων που μετέχουν στο ερευνούμενο γεγονός, οι σχέσεις που αυτοί αναπτύσσουν κατά την περίοδο αναφοράς, συνθέτουν δίκτυα που αποδίδονται με τη μορφή του γραπτού λόγου. Ο κάθε συμβαλλόμενος στο γεγονός χαρακτήρας «γράφει» τη δική του ιστορία: όλες μαζί μπορούν δυνάμει να δώσουν μια εικόνα των όσων συνέβησαν. Έτσι, γράφεται μια εκδοχή της ιστορίας, που πέραν των αναφορών των ιστορικών κειμένων, βασίζεται στην χαρτογραφία των προσώπων που μετείχαν άμεσα στο γεγονός. Η εκ νέου σύνθεση της πληροφορίας, που αναφέρεται στα στοιχεία που δομούν το γεγονός, παράλληλα με το γεγονός αυτό καθαυτό, αποδίδει ή τουλάχιστον συμβάλει σε μια διαφορετική εποπτεία της ιστορίας, ενώ ευελπιστώ πως θα καταφέρει να στοιχειοθετήσει την υπόθεση εργασίας και να απαντήσει στις κατευθύνσεις της παρούσας έρευνας.

Η επιλογή μου να μην βαρύνω το κείμενο με ιστορικές ή κοινώς γνωστές και αποδεκτές αναφορές οδηγεί εκ των ων ουκ άνευ στον εμπλουτισμό της εισαγωγής αυτής. Η επισήμανση συγκεκριμένων σημείων από την Ιστορία της μεσοπολεμικής Μοντέρνας αρχιτεκτονικής και η αποσαφήνιση εννοιών που θεωρώ κομβικές στην ερμηνεία των επιχειρημάτων μου, στην προσπάθειά μου να ορίσω το ευρύτερο πλαίσιο της εποχής μελέτης, πιστεύω πως θα βοηθήσει στην καλύτερη πρόσληψη των όσων αναλύονται στο κυρίως σώμα της έρευνας.

Ιστορικό και εννοιολογικό υπόβαθρο

Η ιδέα μιας ένωσης (γερμ. *Werkbund*) με σκοπό την πολιτιστική ενσωμάτωση σε τέχνες, ηθική, πολιτική και θρησκεία αρχίζει να αναδύεται κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα στην Βρετανία, με το κίνημα Arts and Crafts¹¹ να σηματοδοτεί την προσπάθεια σύγκλισης των δυνάμεων που αντιτίθενται στο κυρίαρχο ρεύμα, με σκοπό την μαζική υπηρετήση του κοινού σκοπού.

Η *Γερμανική Ομοσπονδία Εργασίας* (Deutscher Werkbund) ιδρύεται στο Μόναχο το 1907 με σκοπό να εξομαλύνει τις διαφορές μεταξύ των διαφόρων ξεχωριστών πρωτοβουλιών και να επιταχύνει την ενσωμάτωση της τέχνης με την βιομηχανία σε εθνικό επίπεδο. Πρόκειται για μια πρωτοβουλία των Friedrich Naumann, Karl Schmidt και Hermann Muthesius που περιλαμβάνει ως μέλη εκτός των άλλων και τους Peter Behrens, Theodor Fischer, Bruno Taut και Henry van de Velde (που αν και Βέλγος, βρίσκεται την εποχή εκείνη στη Γερμανία, καθώς διδάσκει στη σχολή της Βαϊμάρης). Όταν κατά την προγραμματική οργάνωση της δράσης της Ομοσπονδίας και την αποτίμηση της επταετούς πορείας της τον Ιούνιο του 1914, παρουσιάζονται οι «*Θέσεις και Αντι-θέσεις*»¹² από τους Hermann Muthesius και van de Velde, αναδεικνύονται συγκεκριμένες διαφορές που αναπτύσσονται σε δύο αντίρροπες τάσεις: από τη μια πλευρά ως σκοπός του συνδέσμου διακηρύσσεται από τον Muthesius η οργάνωση, η συγκέντρωση και η τυποποίηση σε συνδυασμό με την κοινοποίηση των δράσεων και των σκοπών της ομοσπονδίας μέσω προπαγανδιστικού υλικού, ενώ από την άλλη, αντίρροπη θα λέγαμε κατεύθυνση, ο van de Velde χρησιμοποιεί έναν πιο διαλεκτικό λόγο και αφήνει να διαφανεί πως τηρεί μια πιο μετριοπαθή στάση, κάνοντας όμως ταυτόχρονα σαφή και την αντίθεσή του στις 'θέσεις' που ανυψώνουν την τυποποίηση και τους κανόνες. Ο φονξιοναλισμός εναντιώνεται στον φορμαλισμό, και η ατομικότητα στη συλλογικότητα αλλά παρά ταύτα, θέσεις και αντιθέσεις επιτυγχάνουν να βαδίσουν παράλληλα, στην πρώτη δημόσια διαβούλευση των θέσεων της ομοσπονδίας.

¹¹ Με πρωτοπόρο του κινήματος τον William Morris. Η ιδέα της «συντεχνίας», την εποχή του Morris δεν ήταν εντελώς νέα, ωστόσο ήταν καινοτομία η επικερδής λειτουργία της ως «επιχείρηση», όπως θα τη χαρακτηρίζαμε με σύγχρονους όρους. Για το κίνημα Arts & Crafts περισσότερο στο Mallgrave Harry Francis (2005). *Modern Architectural Theory: A Historical Survey, 1673-1968*. New York: Cambridge University Press, p. 170-177. Παρά τους σαφώς διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς τους, η σύνδεση του κινήματος Arts & Crafts με το Μοντέρνο, εντοπίζεται τόσο στην ιδέα της «ένωσης» των δυνάμεων με κοινούς στόχους, όσο και με την αρχή του ότι η τέχνη έχει νόημα εάν «όλοι μπορούν να την μοιραστούν» (if all can share it), δίνοντας στον σχεδιασμό, των αντικειμένων εν προκειμένω, κοινωνική διάσταση. Περισσότερα για τον Morris στο Pevsner Nicolaus (1948). *An outline of European Architecture*. London: Penguin Editions, p. 206-210 και για τις καταγωγές του Μοντέρνου κινήματος στο Pevsner Nicolaus (1968). *The Sources of Modern Architecture and Design*. London: Thames and Hudson

¹² Conrads Ulrich (1977). *Μανιφέστα και προγράμματα της αρχιτεκτονικής του 20ου αιώνα*. Μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Επίκουρος, σελ 21-23

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1924, 9 Βερολινέζοι αρχιτέκτονες, συμπεριλαμβανομένων των Hugo Häring, Mies van der Rohe και Erich Mendelsohn, δημιουργούν τον *Δακτύλιο των 10* (Zehnerring), σε μια προσπάθεια να δείξουν τη δυσαρέσκειά τους στην συντηρητική πολιτική που ορίζει την αρχιτεκτονική. Δεδομένης της ανάγκης να οργανωθεί καλύτερα το Μοντέρνο Κίνημα στη Γερμανία, δύο χρόνια αργότερα η ομάδα αυτή προήχθη σε εθνικό συνασπισμό, το *Der Ring*, με σκοπό να προπαγανδίσει αποτελεσματικά τη νέα αρχιτεκτονική ιδέα. Το *Der Ring* μετρούσε 27 μέλη και ακολουθούσε απλούστατη οργάνωση: ο μόνος διοικητικός ρόλος ήταν αυτός του γραμματέα (εν προκειμένω, ο Hugo Häring) και τα μέλη γίνονταν δεκτά στην ομάδα μετά από γενική ψηφοφορία, εφόσον ήταν διατεθειμένα να υποτάξουν τα ενδιαφέροντα και τα συμφέροντά τους στους στόχους της οργάνωσης. Το 1927, η Γερμανική Werkbund, με υπεύθυνο τον διευθυντή του αρχιτεκτονικού τμήματός της, Mies van der Rohe, διοργανώνει την έκθεση '*Die Wohnung*' στη Στουτγάρδη. Η ιστορική αυτή έκθεση, σήμανε την εντατικοποίηση επαφών σε διεθνές επίπεδο, που με τη σειρά της οδήγησε στη συζήτηση της δημιουργίας μιας διεθνούς ομάδας αρχιτεκτόνων που θα εκπροσωπούν τις ιδέες της νέας αρχιτεκτονικής. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Giedion, επηρεασμένος από την κληρονομιά του John Ruskin και το βιβλίο *The 7 Lamps of Architecture*, κυοφορεί την ιδέα να σχηματίσει μια ομάδα 7 αρχιτεκτόνων που θα φέρει το όνομα «*Οι 7 φωστήρες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής*», που θα απαρτίζεται από τα μεγάλα ονόματα της εποχής: Mies van der Rohe, Walter Gropius, J.J.P. Oud, Mart Stam, Le Corbusier, Hans Schmidt και Cornelis van Eesteren¹³, με τον τελευταίο να λαμβάνει μέρος στην ομάδα ως ο μοναδικός με σπουδές πολεοδομίας. Αυτή η προσπάθεια να οριστούν οι ιδέες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής από την Ευρωπαϊκή πρωτοπορία, όπως αυτή εκφράζεται από τους «7», αποτελεί την πρώτη συνειδητή κίνηση εκκαθάρισης του μοντέρνου λόγου από εξπρεσιονιστικές ή άλλες τάσεις. Αποτέλεσμα δεν υπάρχει ούτε αυτή τη φορά, με τις αιτίες να βρίσκονται σε οργανωτικές αδυναμίες και στην κρίση του *Der Ring*, που διαταράσσει το ήρεμο και συνεκτικό έως τότε κλίμα στη Γερμανική avant garde, μια κρίση που πηγάζει από διεθνείς φιλοδοξίες και προσωπικές διαφορές χαρακτήρων.

Πίσω στην έκθεση της Στουτγάρδης, οι παρασκηνακές συζητήσεις για τη συμμαχία ανάδειξης της Κεντροευρωπαϊκής πρωτοπορίας, κινούν το ενδιαφέρον. Ο Eric Mumford¹⁴ αναφέρει πως ο γραμματέας της Ελβετικής Werkbund, Friedrich Gubler, συναντήθηκε με τους Gropius και Häring για να τους μεταφέρει την επιθυμία της Hélène de Mandrot, καλλιτέχνης που ανήκε στην καρδιά της καρδιάς της Ελβετικής οικονομικής και πολιτιστικής ελίτ, να συμβάλει στη συζήτηση για μια διεθνή ομάδα αρχιτεκτόνων που θα εκπροσωπούσαν την νέα αρχιτεκτονική, παρέχοντας τον πύργο της στη La Sarraz για τον σκοπό αυτό. Στο άνοιγμα των

¹³ Mallgrave Harry Francis (2005), *ό.π.*, σελ 276

¹⁴ Mumford, Eric (2002). *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*. Cambridge, MA: The MIT Press, σελ

σχετικών συζητήσεων λαμβάνει μέρος και η ίδια η Mandrot, που αναλαμβάνει την προσέγγιση του Le Corbusier. Σύμφωνα με μεταγενέστερες μαρτυρίες του Le Corbusier¹⁵, η πρότασή της έγινε κατά τη διάρκεια μιας συνομιλίας τους σχετικά με την απόρριψη των σχεδίων του για τα κεντρικά κτίρια της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη.

Έκτοτε, ο ρους της ιστορίας είναι λιγότερο ή περισσότερο γνωστός, με την πρώτη σύγκλιση της ευρωπαϊκής πρωτοπορίας να συμβαίνει στις πρόποδες του Ιούρα (Jura), το 1928. Η αφορμή που οδήγησε στην επιτυχή συνάντηση, ήταν η πρόκριση της «ακαδημαϊκής» αρχιτεκτονικής στον διαγωνισμό για την έδρα της Κοινωνίας των Εθνών, αποτέλεσμα που οι Le Corbusier και Giedion επιθυμούσαν να ανατρέψουν. Η ισχύς της ένωσης της πρωτοπορίας θα μπορούσε να έχει ένα τέτοιο αποτέλεσμα, ενείχε όμως και το ρίσκο η δυναμική του Ολλανδο-Ελβετικού με γερμανικές συνδέσεις διδύμου των Schmidt και Stam, να επικάλυπτε τον Γαλλο-Ελβετικό άξονα¹⁶. Παρά τα εμπόδια και χάρις στην πίστη πως μέσω της ένωσης των δυνάμεων, η αρχιτεκτονική θα μπορούσε να κάνει μεγάλη πρόοδο, στο Ελβετικό κάστρο της La Sarraz προλειάνθηκε το κοινό έδαφος της νέας αρχιτεκτονικής, ως συγκρότηση δυνάμεων για την επίτευξη ενός σκοπού. Η ένωση που επετεύχθη πήρε το όνομα «Διεθνή Συνέδρια Νέας Αρχιτεκτονικής» και σε συντομογραφία CIAM, με τον Karl Moser, καθηγητή στο ΕΤΗ της Ζυρίχης, στο ρόλο του πρώτου Πρόεδρου.

Τα συνέδρια δεν ήταν κάτι άλλο από την διεθνή απαίτηση και την συσπείρωση των αρχιτεκτόνων των οποίων το έργο ενείχε μοντερνιστικές αρχές, τις οποίες επιθυμούσαν να διαδώσουν στο ευρύ κοινό, προς την περαιτέρω υλοποίηση των θεωριών τους. Η οργάνωση, ως γνήσιος σχηματισμός της ευρωπαϊκής πρωτοπορίας, θέτει σε πρώτη γραμμή μια θεματική κατεύθυνση που, εκτός από τη κοινοποίηση του καινοτόμου, αφορά στο ρόλο του αρχιτέκτονα και στη σύνδεσή του με την κοινωνία, σε μια προσπάθεια αφενός να διαχωριστεί και αφετέρου να αυτό-τοποθετηθεί πάνω από όλα τα παραπάνω κινήματα και οργανώσεις που είχαν τους ίδιους σκοπούς. Υποβοηθούμενη λοιπόν, από τις προσωπικές συνδέσεις των μελών της με τις άλλες οργανώσεις, κατάφερε να χρησιμοποιήσει τα επιτεύγματά τους ως το έρεισμα για να οικοδομήσει τις δικές της θέσεις. Και αυτό-τοποθετείται πάνω από τις προηγούμενες οργανώσεις γιατί, σκοπός της οργάνωσης είναι να ερευνήσει «μια μηχανή προς την ανάπτυξη» με έναν τρόπο που ως τότε φάνταζε αδύνατος, «μέσω της συνεργασίας των ηγετών»¹⁷. Η εν λόγω συνεργασία πράγματι υπήρξε, έστω και αν οι Gropius, van der Rohe και Oud δεν παρευρέθηκαν τελικά στη

¹⁵ Στο ίδιο, σελ 11-12

¹⁶ Στο ίδιο. Ο Le Corbusier συμφώνησε να αποδεχθεί την πρόταση της de Mandrot, αφού πρώτα τον διαβεβαίωσαν πως τα προς συζήτηση θέματα θα συμφωνηθούν εκ των προτέρων. Η απαίτησή του οφειλόταν αφενός στην διαίθησή του πως ο Ολλανδικό - Ελβετικός δεσμός των θα μονοπωλούσε το συνέδριο και τις συζητήσεις και αφετέρου στην επιθυμία του να προωθήσει τα προσφάτως δημοσιευμένα '5 σημεία για μια νέα αρχιτεκτονική'.

¹⁷ Σύμφωνα με τον Giedion στην έκδοση για το 3ο CIAM: *Rationelle Bauweisen*, όπως αναφέρεται στο Somer, Kees (2007). *The functional city: the CIAM and Cornelis van Eesteren, 1928-1960*. Transl. Peter Mason. Rotterdam: NAI Publishers, σελ. 49

La Sarraz, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους. Ή έστω και αν στο τέλος προέκυψαν δύο κείμενα, ένα στα Γαλλικά και ένα στα Γερμανικά, με διακριτές διαφορές στο περιεχόμενό τους, με τον Karl Moser να τα χαρακτηρίζει ως «*χαρακτηριστικό παράδειγμα δημοσιογραφικής επιπολαιότητας και κακού ύφους*»¹⁸ και τον Walter Gropius να εστιάζει την κριτική του στο άρθρο που αναφέρεται στη διαχείριση των οικονομικών ζητημάτων, το οποίο χαρακτηρίζει ως «*ερασιτεχνικό και γελοίο για τους γνώστες του θέματος*»¹⁹.

Τα δύο συνέδρια που ακολουθούν, το 1929 στη Φρανκφούρτη και αυτό του 1930 στις Βρυξέλλες θα απασχολήσουν λιγότερο την διεθνή βιβλιογραφία. Το 2^ο CIAM μελετά την *Ελάχιστη Κατοίκηση* (Existenzminimum), με παρευρισκόμενους αρχιτέκτονες από 18 χώρες και κυρίαρχη την γερμανική επιρροή. Οι Gropius και Schmidt ήταν αυτή τη φορά παρόντες, όχι όμως οι Oud, Lissitzky και Le Corbusier, με τον τελευταίο να βρίσκεται εκτός ευρωπαϊκών συνόρων²⁰. Η επιλογή της θεματολογίας απαντούσε στο πρόβλημα της εποχής, ήτοι στη στέγαση του πληθυσμού που συσσωρεύεται στα αστικά κέντρα. Οι επιρροές από την Σοβιετική Ένωση, σε επίπεδο αρχιτεκτονικό αλλά και ιδεολογικό, με σαφείς μαρξιστικές αναφορές είναι εμφανείς, ενώ οι Gropius και Stam, αναδεικνύονται ως οι σημαίνουσες φιγούρες του συνεδρίου. Η συζήτηση για την ανοικοδόμηση δημιουργεί έναν προβληματισμό που εκτείνεται στον ρυμοτομικό σχεδιασμό. Το επόμενο συνέδριο, αυτό που λαμβάνει χώρα στις Βρυξέλλες έναν χρόνο αργότερα, άπτεται του *Ορθολογικού σχεδιασμού του χώρου*, θεματολογία που ξεκινά από την ΕΣΣΔ και την συζήτηση σχεδιασμού των περιχώρων της Μόσχας²¹. Η *Ακτινοβόλα Πόλη* (Ville Radieuse) του Le Corbusier, ως μια πρωτόλεια πολεοδομία βασισμένη σε αρχιτεκτονικούς όρους, θα βρει στο 3^ο CIAM το έρεισμα για να λάμψει, σε ένα συνέδριο με αθρόα προσέλευση αρχιτεκτόνων και ειδικών επιστημόνων, που ιστορικά θα σημάνει το σημείο αποδοχής της κατακόρυφης δόμησης. Στην δεκαετία που ακολουθεί, τα αποτελέσματα του συνεδρίου εν γένει, κρίνονται ως μάλλον ουδέτερα, αλλά μια αμφίπλευρη συνεργασία με την Μόσχα έχει μόλις αρχίσει.

Η τέταρτη συνάντηση παρουσιάζει ομοιότητες με την αντίστοιχη ιδρυτική σύγκλιση στη La Sarraz, τόσο στον τρόπο που αυτή τελικά υλοποιείται όσο και στην ανθρωπογεωγραφία των συμμετεχόντων, ενώ ο αντίκτυπός της υπερβαίνει κάθε προηγούμενη ή επόμενη προσπάθεια. Η επιθυμία για σύγκλιση του κοινού τόπου σε έναν σαφή πολεοδομικό αυτή τη φορά λόγο, θα γίνει τελικά σε έναν απρόσμενο τόπο, έπειτα από μια ακόμη μη επιθυμητή για τους μοντέρνους και τον Le Corbusier ειδικά, απόφαση διαγωνισμού για ένα «Παλάτι»²². Η ιστορία των

¹⁸ Στο ίδιο, σελ 25

¹⁹ Στο ίδιο

²⁰ Ο Le Corbusier κατά τη διάρκεια του 2^{ου} Συνεδρίου βρισκόταν στη Νότια Αμερική, παραδίδοντας διαλέξεις. Όπως αναφέρεται στο Mumford, E. (2002), ό.π., σελ. 34

²¹ Περισσότερες πληροφορίες στο Mumford (2002), ό.π., σελ 44- 49

²² Εάν δεχθούμε πως η σύγκλιση των Συνεδρίων στη La Sarraz οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην πρόκριση της ακαδημαϊκής αρχιτεκτονικής στον διαγωνισμό για το Παλάτι της Κοινωνίας των Εθνών, έτσι

μεσοπολεμικών CIAM δείχνει να ορίζεται από μια σειρά ανταγωνιστικών στην μοντέρνα αρχιτεκτονική αποφάσεων που οδηγούν σε συνασπισμούς και τελικά στη λύση του προβλήματος. Σύμφωνα με τον Giedion, ο «στόχος του συνεδρίου δεν ήταν να βρεθεί κάτι νέο, αλλά ο κοινός εκείνος τόπος που θα επιτρέψει την μελλοντική συνεργασία»²³, μια συνεργασία που τελικά κράτησε για 30 χρόνια, όσο και αν η σύνθεση των συνεδρίων το 1959 ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη του 1928.

- Ιδέες και έννοιες

Η διατριβή, ως ιστορική έρευνα, εντάσσει την εξέταση των γεγονότων στο ευρύ κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου, γεγονός που απαιτεί την προσεκτική ερμηνεία ορισμένων εννοιών. Έτσι, μια σειρά εννοιών εντάσσονται και ερμηνεύονται στο παραπάνω χρονικό πλαίσιο και όχι με τη σύγχρονη έννοιά τους.

Αρχικά, το αντικείμενο της έρευνας αυτής είναι ένα *Συνέδριο*. Η υλοποίηση ενός συνεδρίου απέχει εννοιολογικά από την τρέχουσα ερμηνεία. Το συνέδριο των Μοντέρνων το 1933 είναι σημείο αναφοράς, ήδη κατά το έτος υλοποίησής του. Σκοπός των τότε συνεδρίων, ή πιο συγκεκριμένα αυτών που συζητούσαν τη Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, δεν ήταν μια παρουσίαση θέσεων σχετικά με μια ευρεία ή πιο συγκεκριμένη θεματολογία, αλλά περιοριζόταν στην ανάλυση δεδομένων που θα οδηγούσε σε μια θεωρία ή θα όριζε έναν κανόνα, ο οποίος θα κοινοποιούνταν στο ευρύ κοινό αρχικά μέσω μιας έκθεσης και σε δεύτερο χρόνο μέσω μιας έκδοσης, που θα είχε μορφή επικουρική στην έκθεση ή θα ήταν ανεξάρτητη από αυτήν και θα αποτελούσε μια οδηγία. Συνεπώς, το Συνέδριο ως τέτοιο, ήδη από τη συζήτηση της θεματολογίας του, την οργάνωσή του και την τελική υλοποίησή του αποτελεί πρωτεύον ιστορικό στοιχείο για την αρχιτεκτονική και χρήζει ανάλυσης, ανεξάρτητα από την επίδρασή του στο χρόνο και στο χώρο.

Το συνέδριο που μελετώ συζητά την πόλη του αύριο. Ο Μοντερνισμός ήταν, μετά το 1848, «*συνυφασμένος με το αστικό φαινόμενο*»²⁴, αν χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις του Harvey, καθότι αναπτύχθηκε στη βάση της εκβιομηχάνισης και της ακόλουθης μαζικής αστικοποίησης. Από τον Howard και την *Κηπούπολη*, στον Garnier και τη *Βιομηχανική πόλη* και τελικά στη *Σύγχρονη Πόλη* του Le Corbusier, οι αναζητήσεις της πρωτοπορίας είχαν αφετηρία την πόλη και την αρχιτεκτονική της πόλης. Αναφέροντας την αρχιτεκτονική, χρήζει επίσης αναφοράς πως ενώ αρχές και εφαρμογές σχεδιασμού της πόλης μπορούν να βρεθούν διάσπαρτες σε διάφορους πολιτισμούς διαφορετικών χρονικών περιόδων, στην πραγματικότητα η πολεοδομία ως

και η τελική υλοποίηση του 4^{ου} Συνεδρίου συνδέεται άμεσα με την απόφαση του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το Παλάτι των Σοβιέτ.

²³ Γράμμα του Giedion στον Gropius, στις 5/7/1928 [gta ETH], όπως αναφέρεται στο Somer (2007), ό.π., σελ. 25

²⁴ Harvey, David (1989). *The condition of postmodernity*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers, p. 32

επιστημονικός κλάδος αναπτύσσεται συντονισμένα στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Έως το 1925, η πολεοδομία –ή καλύτερα ο σχεδιασμός της πόλης- εντάσσεται εξ ολοκλήρου στην αρχιτεκτονική²⁵ και δεν θεωρείται αυτόνομος τομέας έρευνας, ενώ η έννοιά της εκτείνεται από την σχηματική αναπαράσταση της πόλης, στη μορφή, στον χαρακτήρα της, στις συνθήκες υγιεινής, στους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες που την καθορίζουν, έως και το φυσικό επίπεδό της. Ο μοντερνισμός σηματοδοτεί την αλλαγή παραδείγματος προς την σαφώς ορισμένη και σχεδιασμένη πολεοδομική ανάπτυξη, που επιβάλλεται από τις συνθήκες της εποχής (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση και οικονομική ύφεση) και συμβαδίζει με την κοινωνική αλλαγή, έχοντας παράλληλα και πολιτική στράτευση.

Στο σύνθετο εννοιολογικό πλαίσιο που διαμορφώνει η οικονομικά και πολιτικά ασταθής περίοδος του μεσοπολέμου, και στο οποίο υλοποιείται το ερευνούμενο γεγονός, οι επικρατούσες ιδεολογίες και οι σχέσεις πολιτικής και πρωτοπορίας επηρεάζουν σαφώς την εξέλιξη πολλών παραμέτρων. Συζητούμε για μια άκρως πολιτικοποιημένη εποχή, όπου η πρωτοπορία, σχεδόν στο σύνολό της, στρατεύεται υπέρ ή κατά των ιδεολογικών θεωρήσεων. Η Μαρξιστική θεώρηση απηχεί εξίσου στα κοινωνικά σύνολα και στην ευρωπαϊκή *avant-garde*, λαμβάνοντας ωστόσο μια σειρά από ερμηνείες, βασισμένες στο εθνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της εκάστοτε ομάδας.

Η ανάλυση, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, λαμβάνει υπόψη το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο των χαρακτήρων που μετέχουν στο ερευνούμενο γεγονός. Στην προσπάθειά μου όμως να παράγω ένα ιστορικό κείμενο, προσπαθώ να εξετάσω καταστάσεις και γεγονότα εντός του πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού πλαισίου της εποχής, αλλά με όσο το δυνατόν ουδέτερη ματιά. Ως εκ τούτου, πολιτικές και κατά συνέπεια ιδεολογικές απόψεις των χαρακτήρων που μελετούνται, εξετάζονται μόνο εάν αυτές επηρεάζουν το γεγονός. Η προσωπική ιδεολογική πορεία του κάθε χαρακτήρα δεν αποτελεί αντικείμενο της έρευνας και ως εκ τούτου συγγενείς αναφορές απουσιάζουν συνειδητά από την έρευνα, ώστε να ειπωθεί η ιστορική πλευρά του γεγονότος και όχι η ιδεολογική κατεύθυνσή του ή η πιθανή στράτευσή του.

Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρώ σε μια εξαιρετικά συνοπτική –και συνεπώς ελλιπή σε ιστορικό πλαίσιο, αλλά κατά τη γνώμη μου επαρκή στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής έρευνάς μου και προς τους στόχους της διατριβής- εννοιολογική περιγραφή της περιόδου αναφοράς και πιο συγκεκριμένα σε ζητήματα που επηρεάζουν το συνέδριο του 1933, βασιζόμενη στην αντίστοιχη βιβλιογραφία από ιστορικούς αναγνωρισμένου κύρους και εστιάζοντας κυρίως στις μελέτες του Eric Hobsbawm.

²⁵ “*Town planning, always the last branch of architecture to reach full growth, has been arrives to new conceptions only quite recently –since about 1925*”. Giedion, S. [1959 (1941)]. *Space, Time and Architecture, the growth of a new tradition*. Cambridge: Harvard University Press, p.27

«Συνολτικά, το να είναι κανείς κοινωνικός επαναστάτης όλο και περισσότερο σήμαινε να είναι οπαδός του Λένιν και της Οκτωβριανής επανάστασης, μέλος ή οπαδός κάποιου Κομμουνιστικού Κόμματος προσδεμένου στη Μόσχα. Κι αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο όταν, μετά το θρίαμβο του Χίτλερ στη Γερμανία, τα κόμματα αυτά υιοθέτησαν την πολιτική της αντιφασιστικής ενότητας που τα επέτρεψε να βγουν από τη σχεταριστική τους απομόνωση και να κερδίσουν μαζική υποστήριξη ανάμεσα και στους εργάτες και στους διανοούμενους. Οι νέοι που διψούσαν να ανατρέψουν τον καπιταλισμό, έγιναν ορθόδοξοι κομμουνιστές και ταύτισαν την υπόθεσή τους με το διεθνές κίνημα που είχε ως κέντρο τη Μόσχα. Ο δε μαρξισμός που με την Οκτωβριανή επανάσταση αποκαταστάθηκε ως η ιδεολογία της επαναστατικής αλλαγής, σήμαινε τώρα το μαρξισμό του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας, που αποτελούσε το παγκόσμιο κέντρο για τη διάδοση των μεγάλων κλασικών κειμένων. Κανείς άλλος δεν προσφερόταν και να ερμηνεύσει τον κόσμο και να τον αλλάξει, ή φαινόταν καλύτερος για κάτι τέτοιο. Και τα πράγματα παρέμειναν έτσι έως το 1956, όταν η αποσύνθεση και της σταλινικής ορθοδοξίας στην ΕΣΣΔ και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος που είχε ως κέντρο τη Μόσχα έφερε στο δημόσιο προσκήνιο τους μέχρι τότε περιθωριοποιημένους στοχαστές, τις παραδόσεις και τις οργανώσεις της αριστερής ετεροδοξίας. Ακόμα και τότε, εξακολουθούσαν να ζουν κάτω από τη γιγαντιαία σκιά του Οκτώβρη»²⁶.

Πρόκειται για μια εποχή όπου ριζοσπαστικές ιδεολογίες που διασπείρονται στο διεθνές πολιτικό τόξο και εκτείνονται από τον διεθνισμό στον εθνικισμό και από την κατάργηση στην ένταση της ταξικής πολιτικής και δημιουργούν μια εύθραυστη πόλωση. Η Μεγάλη Ύφεση εντείνει τις ανισότητες και ποτίζει την πολιτική ρητορική, που εστιάζει την κριτική της στο καπιταλιστικό σύστημα. Η ιδέα ότι με συλλογικό τρόπο μπορούν να ανατραπούν και να διορθωθούν τα έως τότε κακώς κείμενα, κυριαρχεί και εκφέρεται με διάφορους τρόπους, η βάση των οποίων διαμορφώνεται στον θεμελιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας και στην έννοια του ατόμου ως μέλος μιας οικονομικής κοινωνίας ή μιας εθνικής ταυτότητας. Στη βάση του σοσιαλισμού, η ευρωπαϊκή επαναστατική πρωτοπορία καλείται να στρατευτεί σε ένα σοβιετικό μαρξιστικό, ιταλικό φασιστικό ή στο ανερχόμενο γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα, με τους θιασώτες του Μαρξ να κυριαρχούν αριθμητικά.

Η πολιτική στράτευση είναι βεβαίως επιλογή, και δεν την επιλέγουν όλοι. Ωστόσο, οι «ιδανικές» συνθήκες που δημιουργεί η ΕΣΣΔ για τους νέους, γεμάτους οράματα αρχιτέκτονες της Ευρώπης, στην προσπάθειά της να δημιουργήσει τον νέο τρόπο ζωής, εγκλωπώνει στο

²⁶ Hobsbawm, Eric [1994 (2004)]. *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο, η έκδοση, σελ 65

εσωτερικό της τόσο τους πολιτικά και ιδεολογικά συγγενείς όσο και αυτούς που απλώς ονειρεύονται την υλοποίηση της αρχιτεκτονικής τους. Εξ άλλου, η επανάσταση είναι κατ' έννοια συνδεδεμένη με την ανατροπή του παλιού και του κατεστημένου, είτε αφορά στην κοινωνία και την οικονομία, είτε στην αρχιτεκτονική πραγματικότητα. Επιπλέον αυτού, κομβικά πρόσωπα εξουσίας στην ΕΣΣΔ και στην Ιταλία, ασπάζονται τον μοντερνισμό και «κερδίζουν» την *avant garde*. Ο ρόλος του Ανατόλι Λουνατσάρσκι, του «Κομισάριου για το Διαφωτισμό»²⁷, ήταν ενθαρρυντικός προς την πρωτοπορία, παρά το συμβατικό αισθητικό γούστο του Λένιν, και συνεπώς οι στενές σχέσεις των Μοντέρνων Αρχιτεκτόνων με τον εν λόγω Κομισάριο, οφείλουν να ειπωθούν υπό αυτό το πρίσμα –της δυνατότητας δηλαδή να υλοποιηθεί η μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολεοδομία και όχι απαραίτητα υπό ιδεολογική ή άλλη συγγένεια. Κατ' αντιστοιχία, η συμπάθεια του ιταλικού φασισμού προς τον μοντερνισμό, σαφώς οδηγεί πολλούς από τους Ιταλούς Μοντέρνους στην πολιτική τους στράτευση και αντιστρόφως – οι στρατευμένοι πολιτικά Ιταλοί οδηγούνται στην υλοποίηση μιας Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. Αντίθετα, η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία εναντιωνόταν στην μοντέρνα έκφραση, γεγονός που οδήγησε σε απόμακρες σχέσεις μεταξύ των δύο πόλων. Στο σημείο αυτό, οφείλω να αναφερθώ στην μη ταύτιση του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού ναζισμού, κατά την εποχή μελέτης, ήτοι τον μεσοπόλεμο και πριν το 1938²⁸, καθότι από τον ιταλικό φασισμό «απουσίαζε εντελώς κάθε ενδιαφέρον για τον αντισημιτικό ρατσισμό»²⁹.

«Στην κοινωνική παραγωγή των μέσων ύπαρξής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων [...] Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή, πράγμα που είναι η νομική μόνο έκφρασή τους, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στις οποίες είχαν ως τότε κινηθεί. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε μπαίνουμε σε μια εποχή κοινωνικής επανάστασης»³⁰

Οι θεωρήσεις που πατούν ιδεολογικά στον εκ βάθρων μετασχηματισμό της κοινωνίας, εκ προοιμίου προϋποθέτουν, ή καλύτερα αναζητούν, την αλλαγή σε όλα τα επίπεδά της. Το σημείο που θα προκύψει ως κλειδί στην ερμηνεία του IV CIAM, είναι η έννοια της ιδιοκτησίας. Η

²⁷ Hobsbawm, Eric (2013). *Θρυμματισμένοι καιροί. Κουλτούρα και Κοινωνία στον 20^ο αιώνα*. Μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ 232

²⁸ Έτος ευθυγράμμισης του Μουσολίνι με την ιδεολογική πολιτική της Γερμανίας.

²⁹ Hobsbawm (2004), ό.π., σελ 107

³⁰ Στο ίδιο, σελ 406, όπως μεταφέρεται κείμενο του Καρλ Μαρξ του 1859

ανατροπή του γαιοκτημονικού συστήματος κατά την μαρξιστική θεώρηση είναι μία από τις πράξεις που εγγυώνται την αλλαγή, αλλαγή δηλαδή που περνάει από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, ατομικές και συλλογικές. Σε μια απλουστευμένη διατύπωση, ο σοβιετικός κομμουνισμός απαιτούσε «την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τον κεντρικό σχεδιασμό των πάντων»³¹, καθώς η επανάσταση προϋπέθετε πως «η ατομική ιδιοκτησία αναπόφευκτα πρέπει να περάσει από τη φάση της κρατικοποίησης. [...] Η κρατική ιδιοκτησία γίνεται ιδιοκτησία “ολόκληρου του λαού” μόνο στο βαθμό που έχουν εξαφανιστεί τα προνόμια και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις»³². Αντίθετα, οι άλλες μορφές σοσιαλιστικών και αντι-φιλελευθερικών κινήματων δεν καταργούσαν την ιδιωτική ιδιοκτησία, αλλά στηρίζονταν «στην υπόθεση ότι θα υπήρχε μια οικονομία βασισμένη στην κοινωνική ιδιοκτησία όλων των μέσων παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής (όχι αναγκαστικά κεντρικής κρατικής ιδιοκτησίας), στην εξάλειψη της ιδιωτικής επιχείρησης και στην κατανομή των πόρων διαμέσου μιας ανταγωνιστικής αγοράς»³³. Οι σχετικά ασαφώς περιγραφόμενοι εννοιολογικά ορισμοί της ιδιοκτησίας και της κοινωνικοποιημένης οικονομίας στο πλαίσιο της τότε σοσιαλιστικής θεώρησης, μαρξιστικής ή άλλης, δεν θα πρέπει να ειπωθούν υπό τα σημερινά κριτήρια, αλλά με αυτά της εποχής που μόλις έχει βγει από έναν πόλεμο και περνά μια σοβαρότατη οικονομική κρίση, που, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, το καπιταλιστικό σύστημα έχει δημιουργήσει.

Η μεταγραφή του παραπάνω εννοιολογικού και οικονομικού πλαισίου στην αρχιτεκτονική πραγματικότητα και πόσο μάλλον στον πολεοδομικό σχεδιασμό, δρα καταλυτικά στην ερμηνεία των διαφωνιών που γνωρίζουμε ή τουλάχιστον υποψιαζόμαστε πως προέκυψαν κατά τις καταληκτικές συνεδριάσεις του IV CIAM.

Στόχοι έρευνας

Όσο και αν μια διατριβή που στοχεύει να δει, υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, την ανάπτυξη και την πορεία του αρχιτεκτονικού λόγου του μεσοπολέμου έχει ένα σχετικό ερευνητικό ενδιαφέρον, η παρούσα προσπάθεια δεν περιορίζεται στην αποκλειστική παραγωγή ενός κριτικού λόγου αλλά επιχειρεί να τεκμηριώσει τα γεγονότα και να επιβεβαιώσει ή να ανατρέψει τις υποθέσεις εργασίες. Σκοπός της μελέτης είναι αρχικά να αναδείξει την εσωτερική λειτουργία των CIAM, ως φορέα του Μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική. Τηρώντας μια απόσταση από την συχνά μυθολογημένη εκτίμησή του, προσπαθώ να κατανοήσω την καθημερινή λειτουργία του και τις όποιες πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές, κοινωνικές

³¹ Στο ίδιο, σελ 460

³² Τρότσκι, Λέον (2008). *Προδομένη Επανάσταση. Τι είναι και που βαδίζει η Σοβιετική Ένωση*. Μτφρ, Μισαηλίδης Θ., Αθήνα: Διεθνές Βήμα, σελ 327

³³ Hobsbawm (2004), ό.π., σελ. 460

προεκτάσεις που μπορεί αυτή να συνεπάγεται, θεωρώντας πως μια τέτοια ανάλυση μπορεί να είναι εξίσου ενδιαφέρουσα ή σημαίνουσα με την ανάλυση των γεγονότων αυτών καθαυτών. Μια τέτοια επιλογή πιστεύω πως θα συμβάλει σε μια «κορεσμένη» θεματολογία και θα φωτίσει πτυχές των Μοντέρνων που ως σήμερα έχουν πιθανώς λανθάνον χαρακτήρα στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Στη συνέχεια, με άξονα την έρευνα που ξεκίνησε ο *Ατλαντας της Λειτουργικής Πόλης*³⁴, επιθυμώ να εμπλουτίσω με στοιχεία και σημεία τη γεωγραφία του IV συνεδρίου, αυτή τη φορά όσον αφορά τους χαρακτήρες και όχι όσον αφορά το υλικό που παρήγαγαν. Θέλω να πιστεύω πως η επιθυμία μου θα λειτουργήσει παράλληλα με την παραπάνω λεπτομερή μελέτη, παρέχοντας επιπλέον τεκμηρίωση ή/και παράγοντας σε σημεία διαφορετικά συμπεράσματα. Η επιλογή μου να μην μελετήσω την μεθοδολογία εργασίας των συνεδρίων και τα αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά αποτελέσματα που αυτή παρήγαγε, οφείλεται πρώτον στη μελέτη που παραπέμπω και δευτερευόντως στην πολύ μεγάλη έκταση που μπορεί να λάβει μια τέτοια έρευνα. Σημαντικός στόχος μου είναι επίσης να αποσαφηνίσω τα εννοιολογικά ερωτήματα που άπτονται της Χάρτας των Αθηνών, ως μεταγραφή των αποτελεσμάτων του IV CIAM. Η ενδελεχής μελέτη και ερμηνεία των πορισμάτων του συνεδρίου, όπως και της σχετικής συμφωνίας ή/και των αντιδράσεων των συνέδρων προς αυτά καθώς και η συλλογική προσπάθεια για την τελική μορφή και το περιεχόμενό τους, κινείται προς τον σκοπό αυτό και γύρω από την υπόθεση της «κατασκευής», συνεισφέροντας στον εμπλουτισμό, με σημεία και στοιχεία, της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και της Πολεοδομίας του 20^{ού} αιώνα. Τέλος, η τεκμηρίωση της βάσης των συμφωνιών και διαφωνιών αναμένω να αναδείξει διαφορετικές αιτίες και ερμηνείες από τις ήδη γνωστές, που οδήγησαν στη διασπορά του Μοντέρνου κινήματος, όπως αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως διάχυση και ως διάσπαση.

Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή, θα ήθελα να επισημάνω τον χαρακτήρα της παρούσας διατριβής. Δεν επιθυμώ να παράγω μια νέα θεωρία από τις στάχτες του μυθικού συνεδρίου ή να κρίνω τις ήδη υπάρχουσες και να υπερθεματίσω για τη δική μου, αλλά σκοπός μου είναι να συμβάλλω στον διάλογο σχετικά με την μεθοδολογία της έρευνας στην ιστορία και τελικά στη θεωρία της αρχιτεκτονικής. Η επιλογή ενός πολύ γνωστού σημείου στην Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, που έχει αναζητηθεί, αναλυθεί και ερμηνευθεί από αρχιτέκτονες και ιστορικούς επί 45 και πλέον έτη, επιτρέπει, εκτός των άλλων, να αφηγηθεί κανείς μια ιστορία που μιλά για τις πολλές ιστορίες χωρίς να αναφέρεται σε αυτές. Μια στρωματογραφική και ποιοτική αρχειακή ανασκαφή, κατά τη διάρκεια της οποίας κάθε εύρημα είναι δυνάμει σημαντικό, μπορεί πιθανώς να ζωντανέψει και τις πιο τετριμμένες θεματολογίες.

³⁴ Van Es, Evelien et al. (ed.) (2014). *Atlas of the functional city*, ό.π.

“I wish to prepare a history of the movement known as CIAM from 1927/1928 to 1956 [...]. The job is very worthwhile, and -at the moment- not difficult; but in a few years’ time it may well be very difficult indeed to assemble the essential material, since the published (or mimeographed) papers of the Congresses are only part of the story. The rest lies with the effects of the personal interaction of this close international group upon the work they themselves produced, and the development of modern architecture in many parts of the world.”

Jaqueline Tyrwhitt, 1962

[Ekistics, Vol. 52, No. 314/315, (1985), pp. 486-487]

Εικ. 0.1 Φύλλο contact από το IV CIAM [FLC]

01

PASSEZ vos VACANCES EN GRÈCE AUX ILES IONIENNES ET DANS L'ARCHIPEL GREC

LE CENTRE MAGIQUE DE LA MÉDITERRANÉE - LE PAYS LE MEILLEUR MARCHÉ DU MONDE

Demandez à la SOCIÉTÉ NEPTOS le programme des 10 itinéraires différents, au choix des voyageurs

Pour tous renseignements,
s'adresser à :

**SOCIÉTÉ
NEPTOS**

Correspondant de l'Office
Hellénique de Tourisme,
Représentant des Chemins
de Fer de l'État Hellénique,
de la Compagnie de Navigation
Nationale de Grèce
et de la Compagnie Hellé-
nique de Cabotage.

4, rue de l'Échelle

PARIS (1er)

Téléphone :

Opéra 61-21 et 61-22

CROISIÈRE DU "PATRIS-II" AUX SANCTUAIRES ANTIQUES DE LA GRÈCE

MARSEILLE — ITEA — DELPHES — ATHÈNES — ELEUSIS — STAMBOUL
LE BOSPHORE — LA MER NOIRE — THASSOS — MONT ATHOS — DELOS
MYCONOS — SANTORIN — CANDIE — CNOSSOS — NAUPLIE — EPIDAURE
TYRINTHE — MYCÈNES — EGINE — CATACOLO — OLYMPIE — MARSEILLE

Prix très avantageux — Demandez le programme détaillé

TROIS YACHTS

s/y "Kyma" — s/y "Afros" — m/y "Flisvos"

à la disposition des personnes désirant visiter les Iles grecques par petits groupes

Από τη Μόσχα στην Αθήνα

01.1 Δύση – ΕΣΣΔ. Σημεία κρίσης.

Η Μόσχα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920³⁵ έδινε την εικόνα μιας πόλης πολλά υποσχόμενης, ως αποτέλεσμα των ριζοσπαστικών αλλαγών που συνέβαιναν στη χώρα σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Αυτό το δυναμικό, πολυσύνθετο και ταχέως μεταβαλλόμενο περιβάλλον, έδειχνε να ευνοεί τους πυρήνες σκέψης, κινητοποιώντας τη διεθνή πρωτοπορία και επιτρέποντας σημειακά σε μια ιδεολογική και κοινωνική ουτοπία να γίνει πραγματικότητα. Ειδικότερα, και όσον αφορά τον τομέα της αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής ανάπτυξης, το νέο κοινωνικό μοντέλο καταργεί την ιδιωτική ιδιοκτησία γης και κτιρίων, ευνοώντας έτσι την ανάπτυξη ενός καθόλα νέου πολεοδομικού σχεδιασμού. Η δυνατότητα να σχεδιάσει κανείς την πόλη ως σε μια λευκή σελίδα δικαιολογεί σαφώς την –πολιτικοποιημένη– αναφορά του Anatole Korr, πως «η σοβιετική πολεοδομία γεννήθηκε στις 19.02.1918. Πράγματι, αυτήν ακριβώς τη μέρα δημοσιεύτηκε το διάταγμα της Παν-Ρωσικής Εκτελεστικής Επιτροπής, που θέσπιζε την κοινωνικοποίηση της γης»³⁶. Πρόκειται για μια ιστορική στιγμή συνειδητής ρήξης με το παρελθόν, στην προσπάθεια συγκρότησης μιας νέας κοινωνίας, ολοκληρωτικά αναδιαρθρωμένης, σε σοσιαλιστική πλέον βάση. Η κατάργηση της ιδιοκτησίας αποτελούσε την ύστατη προσπάθεια αλλαγής και ταυτόχρονα την πιο ενδεικτική χειρονομία δύναμης της εξουσίας. Το μεγαλόπνοο σχέδιο των Σοβιέτ όριζε τον αρχιτεκτονικό φονξιοναλισμό, όχι μόνο ως την απλή ικανοποίηση ορισμένων στοιχειωδών αλλαγών αλλά «ως το σύνολο των αναγκών που θα δημιουργηθούν από την εφαρμογή του»³⁷.

Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο, οι συζητήσεις για μια «σύγχρονη» πόλη στη Δύση, είναι σαφώς ανεπτυγμένες και μάλλον κεντρίζουν το ενδιαφέρον μετατοπίζοντάς το εν μέρει, από την αρχιτεκτονική στην πολεοδομία. Την ίδια στιγμή που όλο και περισσότεροι αρχιτέκτονες επενδύουν στην πολεοδομική εκπαίδευση, ο Le Corbusier ονειρεύεται μια σύγχρονη πόλη και το 1930 της δίνει μορφή και το όνομα «Ακτινοβόλα Πόλη (Ville Radieuse – VR)». Η υλοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου, με την κτισμένη επιφάνεια να καταλαμβάνει το 12% της συνολικής έκτασης και την ελεύθερη επιφάνεια να φτάνει έως το 100%, με την χρήση των pilotis, είναι μία από τις περιπτώσεις που προϋποθέτουν σαφώς την καταστροφή του υπάρχοντος υποβάθρου. Οι συνδέσεις του Le Corbusier με την Μόσχα δεν είναι αμελητέες³⁸ και τεκμηριώνονται αφενός από

³⁵ Αναφορά στην χρονική περίοδο που ξεκινά με την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 και τελειώνει στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930.

³⁶ Korr A. (1976), *Πόλη και επανάσταση*, μτφρ.- επιμ. Λαζαρίδης Π., Αθήνα: Νέα Σύνορα, σελ. 72-73

³⁷ Στο ίδιο, σελ. 25

³⁸ Για την σύνδεση του Le Corbusier με την ΕΣΣΔ, πολλές πληροφορίες παρέχονται στο: Cohen, Jean –Luis (1987). *Le Corbusier et la mystique de l'URSS: théories et projets pour Moscou, 1928-1936*. Editions Mardaga

την ανάθεση του σχεδιασμού του κεντρικού κτιρίου του Σοβιετικού Συνδέσμου για την κατοικία (Centrosouuz) το 1930 και αφετέρου από την συχνή αρθρογραφία³⁹ του στο περιοδικό «Σύγχρονη αρχιτεκτονική» που εξέδιδε η αντίστοιχη ένωση υποστήριξης (O.C.A.). Στο ίδιο πλαίσιο, βιβλιογραφικές αναφορές⁴⁰ μιλούν για συμβουλευτικές επαφές της κεντρικής ηγεσίας της ΕΣΣΔ με τον Le Corbusier στα τέλη της δεκαετίας του 1920, κατά τη διαμόρφωση του Πενταετούς Σχεδίου και τουλάχιστον σε ότι αφορά τις συζητήσεις για τον σχεδιασμό της νέας σοβιετικής πόλης.

Ο Corbusier ανήκει σε μια ευρύτερη ομάδα κεντρο-ευρωπαίων αρχιτεκτόνων και πολεοδομών που επενδύει σε ατομικές πρωτοβουλίες με την σοβιετική εξουσία. Από το ξεκίνημα της δεκαετίας του 1930 και τουλάχιστον για την επόμενη διετία, οι σχέσεις Δύσης – ΕΣΣΔ είναι ιδιαίτερα θερμές. Τις συνδέει ο ίδιος ενθουσιασμός για την αναζήτηση ενός νέου τρόπου ζωής, για μια σύγχρονη αρχιτεκτονική που θα τον εκφράζει, τα νέα υλικά, τις νέες τεχνικές, τη δημιουργία, την ανάπτυξη. Η ένταση των ομόνυμων επιδιώξεων στις αρχές του '30 είναι τέτοια που τυχόν διαφορές μπαίνουν στο περιθώριο, δίνοντας χώρο για την ανάπτυξη ενός κοινού τόπου συνεργασίας. Για τις ανάγκες υλοποίησης των δύο πεντάχρονων σχεδίων (1929 και 1933), η εκπροσώπηση των Σοβιέτ προχωρά σε αναγκαία μέτρα: απευθύνεται στην τεχνογνωσία των ξένων ειδημόνων, εισάγοντας υλικά, τεχνικές και ανθρώπινο δυναμικό ώστε να προχωρήσει η βιομηχανία της κατασκευής με τεχνολογικά μέσα που έλλειπαν από τη χώρα⁴¹. Ο αγώνας για την μεταμόρφωση της κοινωνίας και η προσδοκία μιας αλλιώς ζωής οδηγεί στον αγώνα για μια νέα, σύγχρονη, προοδευτική, μοντέρνα αρχιτεκτονική που θα ορίσει τις κατευθυντήριες γραμμές του νέου τρόπου ζωής. Προσωπικές επιθυμίες και επαγγελματικές επιδιώξεις φαίνεται να βρίσκουν το σημείο τομής με την κεντρική ιδεολογική πολιτική της ΕΣΣΔ, με σημείο αναφοράς την πόλη του αύριο.

Ωστόσο, διαφωνίες δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους ακόμα και στον εσωτερικό κύκλο των σοβιετικών αρχιτεκτόνων, όταν το ουτοπικό όραμα αρχίζει να παίρνει πραγματικές μεταβλητές και μετατρέπεται σε σχεδιασμένο σχήμα. Η αντίθεση εδώ οφείλεται στο δίπολο υποστήριξη της πόλης ή της υπαίθρου και οι αντιτιθέμενες πλευρές παίρνουν το όνομα 'πολεοδομιστές' από τη μια και 'απολεοδομιστές' από την άλλη. Τα επιχειρήματα και των δύο έχουν ενδιαφέρον αλλά τελικά προκύπτει μια έντονη αντιπαράθεση, τέτοια που υπερβαίνει τις

³⁹ Kopp, ό.π., σελ. 132-133. «Η Ένωση Συγχρόνων Αρχιτεκτόνων (O.C.A.) ιδρύθηκε το 1925 και μέχρι το 1931 έβγαζε το μαχητικό περιοδικό «Σύγχρονη Αρχιτεκτονική» [...]. Το ενδιαφέρον για τους πειραματισμούς και τα επιτεύγματα στο εξωτερικό είναι επίσης χαρακτηριστικό. Το περιοδικό έχει συνεργάτες πολλούς από τους γνωστότερους προοδευτικούς ευρωπαίους αρχιτέκτονες. Ανάμεσά τους, ο Victor Bourgeois από τις Βρυξέλλες, ο Gropius, ο Hannes Meyer και ο van der Rohe από το Bauhaus του Ντεσσάου, ο Lurcat και ο Robert Mallet – Stevens από το Παρίσι, ο Hans Wittmer από τη Βασιλεία κ.ά. Ο Le Corbusier δημοσιεύει συχνά άρθρα και θα διατηρήσει στενές σχέσεις με τον Guinzbourg ακόμα και όταν βρεθούν σε πλήρη διαφωνία στα πολεοδομικά προβλήματα (1931)».

⁴⁰ Mumford, Eric (2009). CIAM and the Communist Bloc, 1928–59. The Journal of Architecture, 14:2, p. 237-254

⁴¹ Kopp, ό.π., σελ 111-112. Ελεύθερη απόδοση.

συνθήκες ενός εποικοδομητικού διαλόγου και για την οποία ο Anatole Kopp θα γράψει πως «είναι μία από τις αιτίες που θα επισπεύσουν το τέλος της περιόδου των ερευνών της σοβιετικής αρχιτεκτονικής, και που θα προκαλέσουν τον προσωρινό εξοστρακισμό της μοντέρνας αρχιτεκτονικής από τη σοβιετική πραγματικότητα»⁴², δίνοντας το ιδεολογικό τέμπο της διάσπασης. Σε μια προσπάθεια επίλυσης της κατάστασης αυτής, η σοβιετική εξουσία προσκαλεί και προσλαμβάνει ξένους πολεοδόμους για να σχεδιάσουν τις νέες πόλεις. Το σημείο αυτό, που εσωκλείει ποικίλες πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις είναι αυτό που φέρνει κάποιους από τους δυνάμει πολεοδόμους των CIAM στην ΕΣΣΔ και αποτελεί το υψηλό ακρότατο στη σύγκλιση σχέσεων Δύσης – ΕΣΣΔ⁴³.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 σε σοβιετικά εδάφη φτάνουν αρχιτέκτονες που περιλαμβάνουν, εκτός των άλλων, τους ευρέως γνωστούς Hannes Meyer, Mart Stam, Hans Schmidt, Arthur Korn και Fred Forbat, με την πεποίθηση πως θα μετέχουν στον σχεδιασμό και άρα στη διαμόρφωση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, από μηδενική βάση. Πράγματι, η πρώτη περίοδος εγκατάστασης αποδεικνύεται δημιουργική. Σχεδιάζουν –άλλοτε αυτόνομα και άλλοτε ως ομάδα- πόλεις και συγκροτήματα κατοικιών, κάποιοι διδάσκουν σε σχολές και σχεδόν όλοι αποκτούν γνωριμίες με υψηλόβαθμα στελέχη της πολιτικής εξουσίας. Ωστόσο, η ανάδυση μιας διαφορετικής πτυχής στην πολιτική ιδεολογία των Σοβιέτ, αμφισβητεί τις μοντέρνες νόρμες και δημιουργεί ένα λιγότερο φιλόξενο περιβάλλον για τους Δυτικούς αρχιτέκτονες.

Η εν λόγω αλλαγή πλεύσης γίνεται περισσότερο αντιληπτή στη Δύση, στις αρχές του 1933, όταν οι οργανωτικές διαδικασίες για το 4^ο CIAM κωλυσιεργούν. Η βιβλιογραφία έχει επιχειρήσει μια εκτενή ιστορική ανάλυση σχετικά με τις συνθήκες και τους λόγους που οδήγησαν στη ματαίωση του συνεδρίου της Μόσχας, με τα άρθρα των Mumford⁴⁴ και Flierl⁴⁵ και το βιβλίο του Sommer⁴⁶ να προσφέρουν μια πλούσια αρχειακή τεκμηρίωση. Ο Sommer τηρεί μια μετριοπαθή στάση, αναφέροντας πως «είναι δύσκολο να δοθεί μια σαφής εξήγηση για αυτήν την αναβολή. Φαίνεται ότι η τοπική προπαρασκευαστική επιτροπή δεν έλαβε επαρκή υποστήριξη για τις δραστηριότητές της από τις αρχές, λόγω των οικονομικών και ιδεολογικών εξελίξεων»⁴⁷, σε

⁴² Στο ίδιο, σελ. 227

⁴³ Η προσπάθεια 'εισαγωγής' ξένων ειδικών έγινε εν μέσω πολύπλοκων πολιτικών συνθηκών της εποχής που «επικαλύφθηκαν με τις προσπάθειες του Στάλιν να «εξαλείψει» τους κουλάκους, την αγροτική αγροτιά της Ουκρανίας, που τελικά οδήγησε σε μαζική πείνα και θανάτους και απελάσεις εκατομμυρίων. Τα μέλη του CIAM δεν φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει το γεγονός αυτό και οι προσπάθειές τους σε κάθε περίπτωση αποδείχθηκαν βραχύβιες καθώς το καθεστώς τους ως 'ξένοι ειδήμονες' έγινε όλο και πιο προβληματικό στην ξενοφοβική και καταπιεστική σταλινική πολιτική κατάσταση στα μέσα της δεκαετίας του 1930». Όπως αναφέρεται στο Eric Mumford (2009), *CIAM and the Communist Bloc, 1928-59*, *The Journal of Architecture*, 14:2, 237-254, DOI: 10.1080/13602360802704810]

⁴⁴ Mumford, Eric (2009), ό.π., σελ 237-254

⁴⁵ Flierl, T. (2016). *The 4th CIAM Congress in Moscow. Preparation and Failure (1929-1933)*. Στο *Quaestio Rossica*, vol. 4, N° 3, p. 19 - 33. DOI: 10.15826/qr.2016.3.173

⁴⁶ Sommer, Kees (2007). *The Functional City. The CIAM and Cornelis van Eesteren, 1928-1960*. Rotterdam: NAI Publishers

⁴⁷ Sommer (2007), ό.π., σελ 122

αντίθεση με τον Cohen που βαραινεί τα CIAM με την ευθύνη της ακύρωσης του τέταρτου συνεδρίου, επισημαίνοντας την εχθρική στάση της Σοβιετικής Ένωσης απέναντι στη Μοντέρνα αρχιτεκτονική⁴⁸. Τέλος, ο Flierl που ισχυρίζεται πως έχει πραγματοποιήσει αρχαιακή έρευνα στα αρχεία της σοβιετικής κυβέρνησης αναφέρει πως «στις 20 Μαρτίου 1933, αποφάσισαν (σημ. το Πολιτικό Γραφείο του ολο-ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος) να αναβάλουν το συνέδριο, πράγμα που ουσιαστικά σήμαινε ακύρωση. Αυτή η απόφαση ήταν μέρος της εσωτερικής σοβιετικής συζήτησης για τον σωστό τρόπο εκβιομηχάνισης και εκσυγχρονισμού της χώρας. Το προγραμματισμένο συνέδριο συνέπεσε με μια περίοδο αναδιοργάνωσης σε κυβερνητικούς θεσμούς στη στροφή του 1931-32, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η τελική νίκη της βίαιης φατριάς του Στάλιν ενάντια σε μια σοβιετική εκδοχή του Φορντισμού. Η αρχιτεκτονική και η αστική οικοδόμηση αποτέλεσαν αντικείμενο και εξέχοντα μέσα αυτής της αλλαγής στην κοινωνικοπολιτική ηγεμονία»⁴⁹, προτάσσοντας μια ευρύτερη πολιτική αλλαγή.

Έπειτα από έρευνα στα αρχεία της γενικής γραμματείας των CIAM που φυλάσσονται στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης, στο αρχείο του Fred Forbat και σε αυτό του Cornelis van Eesteren, προκύπτει ότι υπήρχαν σημάδια αδυναμίας στην επικοινωνία και έλλειψης κατανόησης ήδη από την περίοδο των «θερμών σχέσεων». Τον Ιούνιο του 1931, όταν έλαβε χώρα στο Βερολίνο η συνάντηση των αντιπροσώπων των CIAM, καθορίστηκε το θέμα του επερχόμενου συνεδρίου⁵⁰, ήτοι «Η Λειτουργική Πόλη», η πόλη που θα το φιλοξενούσε, δηλαδή η Μόσχα έπειτα από πρόταση του προέδρου του Tsentroshilsoyuz⁵¹ Weinschenker⁵², καθώς και οι εργασίες προετοιμασίας εντός του χρονικού πλαισίου που όριζε τον Σεπτέμβριο του 1932 ως την προγραμματισμένη ημερομηνία υλοποίησής του. Από τις αρχές του 1932, η ρωσική πλευρά είχε ξεκινήσει να εργάζεται για το συνέδριο, συστήνοντας τον Μάρτιο μια οργανωτική επιτροπή με αντικείμενο εργασίας την καθοδήγηση των εργασιών⁵³ και την καλύτερη επικοινωνία μεταξύ των Ρώσων και των ενώσεων των αρχιτεκτόνων. Μια ομάδα αλλοδαπών αρχιτεκτόνων ήταν επίσης υπό δημιουργία, έπειτα από πρόταση της Γενικής Γραμματείας CIAM με σκοπό «την στήριξη του έργου του Συνεδρίων»⁵⁴. Η σύσταση της εν λόγω ομάδας μαρτυρά την ανάγκη για έναν φορέα με κοινό λόγο και κοινό προσανατολισμό σε ένα περιβάλλον μάλλον ξένο αλλά με δυνατότητες ανάπτυξης και επιρροής. Με πρωτοβουλία του Schmidt⁵⁵, η συνάντηση της ελπιδοφόρας αυτής

⁴⁸ Cohen, 2011: 12-21 όπως μεταφέρεται στο Flierl (2016), ό.π.

⁴⁹ Flierl (2016), ό.π.

⁵⁰ Όπως αναφέρει ο Hans Schmidt σε γράμμα του στις 12/2/1932 στα μέλη των CIAM που εκείνη την περίοδο ζουν και εργάζονται στην Ρωσία. Στους παραλήπτες περιλαμβάνεται και ο Forbat. FFA (Fred Forbat Archives)

⁵¹ Κεντρικό Συμβούλιο για την Συλλογική Κατοικία

⁵² Η πρόσκληση εστάλη με τηλεγράφημα στις 27.11.1930 στις Βρυξέλλες. Δημοσιεύεται στο Steinmann, M. (1979), ό.π., σελ 113

⁵³ Hans Schmidt, επιστολή της 12^{ης}/2/1932, ό.π. [FFA]

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ Ανακοίνωση από τον Schmidt, στις 12/2/1932 [FFA]

ομάδας συμβαίνει στις 17 Φεβρουαρίου, στον χώρο κολεκτιβιστικής δράσης *Dserschinski*, που χρησιμεύει ως βάση των δυτικών αρχιτεκτόνων στη Σοβιετική πρωτεύουσα.

Η συγκρότηση της ομάδας, οι εργασίες για το συνέδριο που προχωρούν και οι εθνικές ομάδες που εργάζονται συστηματικά για τους χάρτες των πόλεων, φαίνονται να βαίνουν καλώς, μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου, όταν ανακοινώνονται τα αποτελέσματα του διαγωνισμού για το Παλάτι των Σοβιέτ στη Μόσχα. Η πρόκριση του σχεδίου του αμερικανού αρχιτέκτονα Hamilton, που προτείνει ένα επιβλητικό κτίριο με νέο-γοθικά χαρακτηριστικά, δημιουργεί έντονο προβληματισμό. Οι αντιδράσεις στους διεθνείς κύκλους των υποστηρικτών της νέας αρχιτεκτονικής είναι αξιοσημείωτες, με μομφές που εστιάζουν κυρίως στο λογικό άλμα μεταξύ του λόγου και των πράξεων της πολιτικής εξουσίας. Οι αντιδράσεις της διοίκησης των CIAM είναι εξίσου έντονες, με την έντασή τους να οξύνεται έπειτα από τη λαϊκή απαίτηση⁵⁶. Με σκοπό τη διαχείριση της κρίσης και την επίλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν σε σχέση με το προγραμματισμένο συνέδριο στη Μόσχα, τα CIAM αποφασίζουν τη σύγκλιση των αντιπροσώπων, που τελικά συμβαίνει στην Βαρκελώνη, στις 29 Μαρτίου του 1932⁵⁷.

Ο Απρίλιος σηματοδοτεί την αφετηρία κλιμάκωσης των σχέσεων Δύσης – ΕΣΣΔ, που σε λιγότερο από ένα χρόνο θα έχουν ήδη διαρρηχθεί. Το πολυσυζητημένο πρώτο γράμμα στον Στάλιν⁵⁸ θα σταλεί στις 19 Απριλίου 1932, με υπογραφή των van Eesteren (ως πρόεδρος CIAM), Bourgeois (ως αντιπρόεδρος) και Giedion (ως γενικός γραμματέας) ενώ το δεύτερο στις 2 Μαΐου⁵⁹, με υπογραφή των van Eesteren και Giedion. Στο μεταξύ ένα ακόμα θα σταλεί στον μέχρι πρότινος φιλικό προς την πρωτοπορία Ρώσο αντιπρόσωπο Lunatcharski⁶⁰ από τον Giedion, στις 23 Απριλίου⁶¹, όλα σε τόνο δηκτικό, ενδεικτικό του τεταμένου κλίματος, αλλά ταυτόχρονα με την καλή πρόθεση επίλυσης των διαφορών. Όσον αφορά το περιεχόμενο των γραμμάτων στον Στάλιν, εστιάζει στις δύο αντίρροπες κατευθύνσεις: αφενός στο 'λαϊκό', 'σοσιαλιστικό', 'πρωτοπόρο' εγχείρημα του πενταετούς σχεδίου και αφετέρου στην ετυμηγορία του διαγωνισμού που «αφιερώνεται στην τελετουργική αρχιτεκτονική των παλαιών μοναρχικών καθεστώτων»⁶², στην «προδοσία» που θα επιτελέσει η προτεινόμενη μορφή εκδηλώνοντας την «περιφρόνηση της γιγαντιαίας πολιτιστικής προσπάθειας της σύγχρονης εποχής»⁶³. «Ο κόσμος που είναι προσηλωμένος στην ανάπτυξη του σοβιετικού έργου», αναφέρουν οι van Eesteren, Bourgeois και Giedion, «θα εκπλαγεί»⁶⁴ και καλούν τον Στάλιν να παρέμβει εγκαίρως και να αλλάξει την

⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Van Eesteren σε επιστολή του προς τους May, Schmidt, Forbat στις 5/8/32 [FFA]

⁵⁷ Όπως αναφέρεται στο γράμμα της διοίκησης των CIAM προς τον Στάλιν, στις 19/4/1932 [FFA]

⁵⁸ Στο ίδιο [FFA]

⁵⁹ Όπως έχει δημοσιευτεί στο Kees Somer(2007), ό.π., σελ. 117

⁶⁰ Anatoly Vasilyevich Lunacharsky (1875 – 1933). Κομισάριος της Σοβιετικής εξουσίας, υπεύθυνος για θέματα παιδείας και πολιτισμού.

⁶¹ Αντίγραφο της επιστολής βρέθηκε στο αρχείο του Forbat [FFA]

⁶² Επιστολή προς τον Στάλιν, 19/4/1932, ό.π. [FFA]

⁶³ Στο ίδιο [FFA]

⁶⁴ Υποδεικνύοντας πως η πολιτική αυτή απόφαση αντιβαίνει στην κοινή γνώμη. Στο ίδιο [FFA]

ετυμηγορία της επιτροπής, καθώς σε άλλη περίπτωση η ΕΣΣΔ δεν μπορεί να θεωρηθεί ως χώρα που μπορεί να οργανώσει ένα συνέδριο «με θέμα που δεν φέρει συμβιβασμούς»⁶⁵. Στο δεύτερο γράμμα, που συντάσσεται όταν πια η απόφαση της επιτροπής έχει καλέσει τον Hamilton να προχωρήσει στο στάδιο της οριστικοποίησης των σχεδίων του Παλατιού, η τελική απόφαση εκλαμβάνεται πλέον ως εχθρική και η διοίκηση των CIAM για τελευταία φορά καλεί τον Στάλιν να ενεργήσει καταλλήλως ώστε «να αποτρέψει την καταστροφή»⁶⁶. Στη δίνη των επιστολών θα βρεθεί και ο Lunatcharski, που από την επιστολή που του απευθύνει ο Giedion, φαίνεται να λειτουργεί ως ενδιάμεσος κρίκος μεταξύ διοίκησης CIAM και Στάλιν. Εκφράζεται η δυσαρέσκεια για την απόφαση του διαγωνισμού με σαφώς πιο άμεσο λόγο: «μια κριτική επιτροπή στη Μόσχα γελοιοποιείται μπροστά στον κόσμο ευνοώντας την μικροαστική αρχιτεκτονική και δεν φαίνεται να συνειδητοποιεί τι κάνει, [...], η υποχρέωση να διαμαρτυρηθούμε όσο το δυνατόν περισσότερο, μέχρις ότου κάποιος αρνηθεί να ορίσει το σχέδιο ως βάση για το Παλάτι των Σοβιέτ, το οποίο με την αρχιτεκτονική του στάση είναι το μισό πολυκατάστημα, το μισό εκκλησία και το μισό διοικητικό κτήριο»⁶⁷. Αξίζει να αναφερθεί πως και στα δύο γράμματα προτάσσεται η κοινή γνώμη ως η κύρια σημαίνουσα, με ειδική αναφορά στη λαϊκή μερίδα που υποστηρίζει τον κυβερνώντα σοσιαλισμό. Όσο και αν είναι φανερό πως οι Giedion και van Eesteren είναι επηρεασμένοι από τον λόγο και την αντίδραση του Le Corbusier, ο τελευταίος στην πραγματικότητα δεν υπογράφει καμία από τις επιστολές διαμαρτυρίας, καθώς αυτές φέρουν την θεσμική υπογραφή των CIAM, στα οποία ο Le Corbusier δεν έχει μεσοπολεμικά διοικητικό ρόλο.

Οι ανωτέρω κινήσεις της CIRPAC καθώς και μια δημοσίευση στο περιοδικό “Die neue Stadt” με τίτλο «Νέα από τα διεθνή συνέδρια για νέες κατασκευές»⁶⁸ δημιουργούν ένταση στις σχέσεις μεταξύ των μελών του συνεδρίου αλλά και με τους απεσταλμένους στη Μόσχα αρχιτέκτονες. Με επικεφαλής τον Hans Schmidt συναντώνται στη βάση τους, τη λέσχη *Dserschinski* στις 10/7 και συζητούν αφενός για τις εργασίες και την προετοιμασία για το συνέδριο και αφετέρου για τη δημοσίευση και τις διαπραγματεύσεις της CIRPAC της Βαρκελώνης. Αποτέλεσμα της συνάντησης αυτής είναι το ψήφισμα που στέλνουν στη γραμματεία των CIAM και υπογράφεται από 26 ξένους αρχιτέκτονες που εργάζονται στη Ρωσία, ανάμεσα στους οποίους οι Hannes Meyer, Fred Forbat, Schutte-Lihotzky, Bukart, Schmidt, Bücking και Ernst May. Αντιδρούν στις κινήσεις της CIRPAC και αμφιβάλλουν για τους τρόπους δράσης του συνεδρίου απέναντι στην ρωσική πρόκληση: καταδικάζουν την απόφαση του διαγωνισμού αλλά υποδεικνύουν «πως η απογοήτευση λόγω του αποτελέσματος του διαγωνισμού θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και στην ακύρωση του συνεδρίου [...]». Μια τέτοια συνέπεια θα ήταν επιζήμια

⁶⁵ Αναφορά στη «Λειτουργική Πόλη». Στο ίδιο [FFA]

⁶⁶ Γράμμα προς τον Στάλιν όπως αναδημοσιεύεται στο Kees Somer(2007), ό.π., σελ.117

⁶⁷ Αντίγραφο της επιστολής του Giedion προς τον Lunatcharski, 23/4/1932 [FFA]

⁶⁸ Die neue Stadt 1932 Heft 6/7 Seite 146 (September/Oktober) [gta ETH]

μόνο για το συνέδριο, το οποίο αναμένει έναν αξιόλογο εμπλουτισμό των μελών του»⁶⁹. Τα γράμματα προς τον Στάλιν και τον Lunatcharski έχουν φτάσει στον Fred Forbat από τον Gropius ήδη από τις 24.6⁷⁰, με την προϋπόθεση να μείνουν εμπιστευτικά, όπως και ένα απαντητικό τηλεγράφημα από τις 28.6.32, με το οποίο ο Giedion επιβεβαιώνει πως ο Gantner, επιμελητής της έκδοσης του "Die neue Stadt" «έχει παρεκκλίνει από τις οδηγίες της γραμματείας»⁷¹ σχετικά με την δημοσίευση για το παλάτι των Σοβιέτ. Με γνώση λοιπόν όλων των παραπάνω, οι May, Schmidt και Forbat στέλνουν το ψήφισμα στις 24.7.1932 στην Ζυρίχη, το οποίο χαρακτηρίζουν ως «ήπιο» και ζητούν την δημοσίευσή του στο ίδιο περιοδικό που δημοσιεύτηκε το ψήφισμα της CIRPAC. Ασκούν δριμύ κατηγορώ στην γενική γραμματεία, που οι αποφάσεις της οδήγησαν σε ένα κακό κλίμα στη Μόσχα και στην «γελοιοποίηση του συνεδρίου»⁷², «απειλώντας να κατηγορήσει την ΕΣΣΔ για το γεγονός ότι δεν θα διεξήγαγε το συνέδριο στη Μόσχα εάν η απόφαση της κριτικής επιτροπής δεν αναθεωρηθεί»⁷³, «μια πραγματικά τρομακτική απειλή»⁷⁴, όπως τονίζουν σε ειρωνικό τόνο. Πρώτα οι van Eesteren και Giedion με επιστολή στις 1.8.32 και πάλι ο van Eesteren με δεύτερη επιστολή του από το Άμστερνταμ στις 5.8.32 προσπαθούν να ρίξουν τους τόνους, επιμένοντας πως «το συντακτικό προσωπικό έχει ενεργήσει μόνο του και έχει αποκλίνει από τις συγκεκριμένες οδηγίες»⁷⁵ για τη δημοσίευση στο "Die Neue Stadt", πως δεχόταν πιέσεις από τις εθνικές ομάδες «να λάβει θέση στην ακατανόητη απόφαση»⁷⁶ της επιτροπής του διαγωνισμού και πως «τα ψηφίσματα της Βαρκελώνης καθώς και οι επιστολές προς τον Στάλιν [...], δεν προέρχονται από τη γενική γραμματεία, αλλά από τη Συνέλευση των Αντιπροσώπων, τη *cirpac*»⁷⁷, θέλοντας να αποσυνδέσουν τα συνέδρια, ως αυτόνομο φορέα, από την προσωπική αντίδραση της κεντρικής διοίκησης. Η παραδοχή του ότι «κάναμε λάθη ` στη συνέχεια θα έπρεπε

⁶⁹ Επιστολή προς τη Γενική Γραμματεία των CIAM από τη Μόσχα, στις 10/7/1932. Υπογράφεται από τους: Eggerstedt, Locher, Walter Kratz, Walter Schwagenscheidt, Werner Hebebrand, Alfred Mensebach, Bert Nienhuis, Jan Vermeulen, Tolziner, Weiner, Hannes Meyer, Rene Mensch, E. Kletschoff, Julius Neumann, Fred Forbat, Neufeld, Schutte-Lihotzky, Schutte, Burkart, Ahrends, Grasshoff, Schmidt, Bücking, F. Neumann, May και Niegeman. Όπως σώζεται στο αρχείο των CIAM [gta ETH]

⁷⁰ Επιστολή Gropius προς Forbat, 24.6.1932 [FFA]

⁷¹ Τηλεγράφημα του Giedion προς τον Schmidt, στις 28.6.1932 [FFA, Φάκελος Korrespondens Ryssland]

⁷² Επιστολή των May, Schmidt και Forbat προς την Γενική Γραμματεία των CIAM από τη Μόσχα στις 24.7.1932 [gta ETH]

⁷³ Στο ίδιο

⁷⁴ Στο ίδιο

⁷⁵ Επιστολή του Van Eesteren προς τους May, Schmidt, Forbat, στις 5/8/1932 [FFA]

⁷⁶ Επιστολή των Giedion και van Eesteren προς τους May, Schmidt, Forbat, στις 1/8/32 [gta ETH]

⁷⁷ Στο ίδιο. Στο γράμμα αναφέρονται τα εξής: «Η Συνέλευση των Αντιπροσώπων της Βαρκελώνης παρέδωσε σε έναν από τους αντιπροσώπους τη σύνταξη της επιστολής προς τον Στάλιν. Ο αντιπρόσωπος παρουσίασε το γράμμα του στη *Cirpac*, που το επεξεργάστηκε και αποφάσισε την αποστολή του. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε συνάντηση με έναν εκπρόσωπο της Ρωσίας στη Γενεύη, καθώς και με έναν κομιστή των πολιτών στη Μόσχα», χωρίς να κατονομάζεται ο Le Corbusier ως ο συγγραφέας της αποστολής ούτε ο Lunatscharsky στην συνάντηση της Γενεύης. Υπενθυμίζω πως ο Forbat γνώριζε για τις επιστολές σε Stalin, Lunatscharsky από την αλληλογραφία του με τον Gropius [FFA]. Εν αντιθέσει όμως με τα όσα αναφέρει ο van Eesteren, το σύνολο των επιστολών προς τον Στάλιν και τον Λουνατσάρσκι φέρει την θεσμική υπογραφή των CIAM.

να γίνει η διορθωτική ενέργεια»⁷⁸ φαίνεται να είναι αυτή που πείθει την γερμανική αντιπροσωπία στη Μόσχα να συνεχίσει τις εργασίες για το συνέδριο προστατεύοντας την διοίκηση των CIAM από τις αντιδράσεις της ομάδας των «αλλοδαπών αρχιτεκτόνων» επί σοβιετικού εδάφους. Στους μήνες που ακολουθούν υπάρχει μια εκτόνωση της έντασης και μια προσπάθεια συμβιβασμού από όλες τις πλευρές, αλλά ταυτόχρονα ξεκινά και μια περίοδος συνειδητοποίησης της διαφορετικότητας των δύο πολιτισμών. Στη Μόσχα του 1932, η πολιτική αρχίζει να παρεκκλίνει των κατευθύνσεων του προβλεπόμενου πενταετούς σχεδίου, η κοινωνία να δείχνει σημάδια εσωστρέφειας και η λογοκρισία να εντείνεται.

Σύμφωνα με την εγκύκλιο που διανεμήθηκε στους αντιπροσώπους, στις 27 Απριλίου 1933⁷⁹ και τους ανακοινώθηκε η ματαίωση του συνεδρίου στη Μόσχα, η ευθύνη επιρρίπτεται στην ρωσική πλευρά με αιτία τις συνεχείς αναβολές που αιτούταν. Μάλιστα, κοινοποιείται στην εγκύκλιο και το τελευταίο γράμμα που απεστάλη από τη Μόσχα, στις 22 Μαρτίου⁸⁰ όπου αναφέρεται πως «η προετοιμασία του συνεδρίου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός των προβλεπόμενων προθεσμιών» και πως η αναβολή ήταν μια απόφαση που «είναι αυτονόητο πως πάρθηκε προς το συμφέρον του συνεδρίου», ενώ συνεχίζονται κανονικά οι προπαρασκευαστικές εργασίες, «διατηρώντας την φιλική επαφή των δύο πλευρών». Έπειτα από την σχετική αντίδραση της διοίκησης των CIAM με την οποία αιτήθηκαν την οριστική ημερομηνία του συνεδρίου, η απάντηση ήταν πως «το συνέδριο μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο το 1934»⁸¹.

Περαιτέρω λόγοι και επιπλέον αρχειακή τεκμηρίωση που να εξετάζει τις ακριβείς συνθήκες ματαίωσης της 4^{ης} συνάντησης των CIAM στη Μόσχα, δεν θα απασχολήσουν την έρευνα αυτή. Η αναφορά γίνεται στο γενικό πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στη Ρωσική πρωτεύουσα και σε μια ορισμένη αρθρογραφία που προσφέρεται ως προβληματισμός. Σε μια προσπάθεια κριτικής ανάλυσης του προβληματισμού αυτού, στο επίκεντρο βρίσκεται η επιθυμία της Δύσης να 'οικοδομήσει' το μοντέρνο των ουτοπικών φαντασιώσεων: μια πόλη που θα χτιστεί από το μηδέν και θα εφαρμόζει τις νέες τεχνικές, τα νέα υλικά, τις νέες θεωρίες. Η τότε κρατούσα πολιτική κατάσταση μοιάζει να καθιστά την αναζήτηση αυτή πραγματική. Οι διαφορές όμως των ιδεών από την εφαρμοσμένη υλοποίησή τους και της δυτικής νόρμας από τον ρωσικό τρόπο ζωής δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους και δίνουν την αφορμή να ειπωθεί ο πολιτικός σοβιετικός σοσιαλισμός με κριτική ματιά, όπως ακριβώς και τα ιδανικά που έως τότε οργάνωναν το μοντέρνο κανόνα της ΕΣΣΔ. Σε αυτήν την κρίση ταυτότητας, η πρωτοπορία του μοντέρνου αντιδρά με εσωστρέφεια, και την θέση της αρχικής

⁷⁸ Επιστολή του Van Eesteren προς τους May, Schmidt, Forbat, στις 5/8/1932 [FFA]

⁷⁹ Εγκύκλιος προς τους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων - μελών CIAM από τη Γενική Γραμματεία [gta ETH, 42-04-2-6]

⁸⁰ Στο ίδιο

⁸¹ Στο ίδιο. Απάντηση του Weinschenker σε τηλεγράφημα της CIRPAC.

αντιδραστικής αντιμετώπισης του προβλήματος, παίρνει η προσπάθεια της ορθολογικής λύσης του, με γνώμονα την καθαρότητα στη σκέψη και την επιστροφή στον πρώτο κανόνα.

LES NOUVELLES ARTISTIQUES

La Peinture, le Cœur et l'Esprit

par André L'HOTE

Ces peintres naïfs Livres de luxe et livres illustrés

Félicien Rops

Architecture et Art décoratif

CROISIÈRE EN MEDITERRANÉE

LES NOUVELLES LITTÉRAIRES

AVEC LE CONCORDS DE LA SOCIÉTÉ "NEPTOS"

à bord du Paquebot de luxe - PATRIS II -

du 15 Décembre 1933 au 12 Janvier 1934

MARSEILLE - NAPLES - POMPEI - LA PIREE - ATHÈNES - RHODES - HAÏFA - JERUSALEM - BETHLEEM - JÉRICO - NAZARETH - MER MORTE - LAC DE TIBERIE - DAMAS - BAALBEK - LIBAN - BEYROUTH - ALEXANDRIE - LE CAIRE - LUXOR - MARIOUT - GARDIE - NAULIE - EPIROUR - MYCENES - TYRINTHE - ITEA - DELPHES - MARSEILLE

A PARTIR DE 4.350 FRANCS PAR PERSONNE

CABINES PREMIÈRE CATEGORIE	1.750
Entrevue 4 places	1.750
Entrevue 2 places	1.750
Entrevue 3 places	1.750
CABINES DE LUXE	305
Entrevue 2 places	305
Entrevue 3 places	305
CABINES INTERMÉDIAIRES ENTRE LA PREMIÈRE ET LA DEUXIÈME CATEGORIE	1.320
Entrevue 4 places	1.320
Entrevue 2 places	1.320
Entrevue 3 places	1.320
CABINES DEUXIÈME CATEGORIE	750
Entrevue 4 places	750
Entrevue 2 places	750
Entrevue 3 places	750
CABINES TROISIÈME CATEGORIE	450
Entrevue 4 places	450
Entrevue 2 places	450
Entrevue 3 places	450

Εκκ. 1.1 Διαφήμιση της εταιρίας NEPTOS στον τύπο της εποχής [BNF Gallica]

01.2 Απρίλιος 1933. 35, rue de Sèvres, Παρίσι

Το τεταμένο κλίμα που οδηγεί σε μια σειρά από αναβολές του συνεδρίου έχει ως αποτέλεσμα την σύγκλιση της διοίκησης των Συνεδρίων, στις 23 και 24 Απριλίου στο Παρίσι, στο γραφείο του Le Corbusier, με σκοπό τη συζήτηση των επιλογών του 4^{ου} συνεδρίου. Τα θέματα που περιλαμβάνονται στην ημερήσια διάταξη αφορούν στη λήψη μιας απόφασης και την διαχείριση των επιλογών που αυτή επιφέρει. Η απόφαση, ως γνωστόν, δεν είναι άλλη από την έξοδο από τις διαπραγματεύσεις με τη Μόσχα⁸². Ως εκ τούτου, η διοίκηση καλείται πρώτα απ' όλα να αποφανθεί για τον εναλλακτικό τόπο και την ημερομηνία του 4^{ου} συνεδρίου, και έπειτα να εξετάσει την πρόοδο των εργασιών των ομάδων σχετικά με τις αναλύσεις των πόλεων που πρόκειται να παρουσιαστούν στο συνέδριο, την κατάσταση των νέων εθνικών ομάδων και τον δυνητικό σχηματισμό άλλων⁸³, το άνοιγμα του κύκλου των CIAM με τη δημιουργία μιας οργάνωσης φίλων που θα πρόσκεινται στο συνέδριο και τα σημαντικά οικονομικά ζητήματα, που επηρεάζουν τις δημιουργικές κινήσεις και περιορίζουν τις επιλογές.

Όσο και αν η πρώτη απόφαση αναβολής του συνεδρίου τυγχάνει ευρείας αποδοχής - έως και ανακούφισης- από τα CIAM, οι προχωρημένες εργασίες οργάνωσης της 4^{ης} συνάντησης σε επίπεδο εργασιών και προετοιμασίας των εθνικών ομάδων δεν αφήνουν περιθώρια περαιτέρω χρονικής μετάθεσης. Η επιθυμία να μην χαθεί το βήμα διαμόρφωσης της βάσης για την ανάπτυξη μιας δίχως προηγούμενο *επιστημονικής πολεοδομίας*, σε συνάρτηση με τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί χρονικά ξεπερασμένη η δουλειά των εθνικών ομάδων, σε περίπτωση που το συνέδριο μετατεθεί σε άγνωστο μελλοντικό χρόνο, οδηγούν τη διοίκηση στην απόφαση της με κάθε τρόπο υλοποίησης του συνεδρίου.

Ο ίδιος ο Giedion συνοψίζει τα όσα συζητήθηκαν επί γαλλικού εδάφους, αναφέροντας τα εξής: *«ήδη από το συνέδριο της Βαρκελώνης οι προετοιμασίες για το συνέδριο της Μόσχας συνέχιζαν κανονικά. Στο τέλος Νοέμβρη (1932), ο πρόεδρος και ο γραμματέας έπειτα από πρόσκληση του Zentroshtilsojus, πήγαν στη Μόσχα. Όπως θα έχετε καταλάβει από τις εγκυκλίους, σταματήσαμε για 5 ημέρες τις κατευθύνσεις του 4^{ου} συνεδρίου. Στις αρχές Απριλίου λάβαμε έκκλητικοί ένα γράμμα με ημερομηνία 22 Μαρτίου (1933), με το οποίο οι ρώσοι ζητούσαν την αναβολή του συνεδρίου για αργότερα. Θα πρέπει να πω ότι η κατάστασή μας ήταν πολύ μπερδεμένη. Γι αυτό δεν διατάσαμε να ορίσουμε μια συνεδρία στο Παρίσι στα μέσα Απριλίου. Σε αυτή τη συνάντηση στην οποία έλαβαν μέρος οι: Le Corbusier, Bourgeois, Breuer, Eesteren, Steiger*

⁸² Ημερήσια διάταξη της συνεδρίασης της CIRPAC, Κυριακή 21.4.1933, στο γραφείο του Le Corbusier στο Παρίσι. [gta ETH, 4-1-71D]

⁸³ Στο ίδιο, ως ομάδες σχηματισμού αναφέρονται του Αλγερίου και της Αργεντινής.

και ο γράφων, ενημερωθήκαμε για ένα σχέδιο της πολωνικής ομάδας (Syrkus), το οποίο πρότεινε ως τόπο συνεδρίου τη Βαρσοβία στη θέση της Μόσχας. Αλλά ήταν γραφτό να γίνει η πρόταση, και αυτή έγινε από τον κ. Breuer, [...], να μην συγκαλέσουμε το συνέδριο σε μια πόλη αλλά σε ένα πλοίο. Ο Le Corbusier τηλεφώνησε αμέσως στον Κριστιάν Ζερβό. Το επόμενο πρωί ένα έτοιμο σχέδιο ήταν πάνω στο γραφείο μας»⁸⁴.

Η απρόσμενη απόφαση η 4^η συνάντηση των CIAM να τελεστεί εν πλω, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από τη Μασσαλία στην Αθήνα και από την Αθήνα στη Μασσαλία, οφείλεται στην ιδέα ενός απρόσμενου συμμετέχοντα στη συνάντηση, του Marcel Breuer, ο οποίος μετέβη στο Παρίσι αντικαθιστώντας τον Gropius, που εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων αδυνατούσε να ταξιδέψει⁸⁵ έως τη Γαλλική πρωτεύουσα. Η ταχύτητα από την ιδέα στην υλοποίηση, μαρτυρά μια αμεσότητα των επαφών τέτοια, που δεν επιτρέπει χρονικά περιθώρια έγγραφης επικοινωνίας, και ως εκ τούτου, η έρευνα στηρίζεται αποκλειστικά στην μαρτυρία του Giedion για να τεκμηριώσει την απόφαση επιλογής της κρουαζιέρας, ως τον τόπο υλοποίησης του συνεδρίου. Μία πεντασέλιδη εγκύκλιος από τη γενική Γραμματεία προς τους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων αρκεί για να ανακοινώσει την απόφαση, να τεκμηριώσει την επιλογή και να ενημερώσει για την διοργάνωση του συνεδρίου στους επόμενους 4 μήνες. Αν θεωρήσουμε πως στις 24 Απριλίου η απόφαση είχε ήδη ληφθεί, τότε θα χρειαστούν κάτι λιγότερο από 3 ημέρες για να δοθεί στους συνέδρους μια σχετικά κατατοπιστική οργανωτική οδηγία. Πιο συγκεκριμένα, η εγκύκλιος αναφέρει:

«Το τέταρτο διεθνές συνέδριο μοντέρνας αρχιτεκτονικής που έχει ως θέμα τη «λειτουργική πόλη» και που θα έπρεπε να λάβει χώρα στη Μόσχα τον Ιούνιο του 1933, μόλις αναβλήθηκε για μια μεταγενέστερη ημερομηνία, έπειτα από απαίτηση των Ρώσων εκπροσώπων. Καθώς το υλικό για την 'Λειτουργική Πόλη' είναι έτοιμο και οι μελέτες πάνω στο θέμα δεν μπορούν να υποβληθούν αργότερα, αποφασίστηκε να συγκληθεί ένα συνέδριο αυτό το καλοκαίρι (έκθεση, συνεδριάσεις) στο πλοίο *Patris II*, που έχει τεθεί στη διάθεσή μας. Με την πρωτοβουλία της ελληνικής ομάδας, μία συνεδρίαση θα λάβει χώρα στην Αθήνα.

Αναχώρηση από τη Μασσαλία: 29 Ιουλίου 1933

Διάρκεια: 17 ημέρες

⁸⁴ Σύμφωνα με την εν πλω ομιλία του Giedion στην εναρκτήρια συνεδρία του 4^{ου} CIAM, 29/7/1933 [FLC, D2(4)82]

⁸⁵ Εγκύκλιος προς τους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων – μελών CIAM από τη Γενική Γραμματεία [gta ETH, 42-04-2-6]. Η εγκύκλιος αναφέρει κατά λέξη: *Breuer (au lieu de Gropius empêché)*. Υπενθυμίζω πως ο Χίτλερ ανέλαβε την εξουσία τον Ιανουάριο του 1933, ενώ η τοπική αστυνομία σφραγίζει το κτίριο του Bauhaus και συνεπώς αναστέλλει τα εκπαιδευτικά του καθήκοντα του στις 11 Απριλίου 1933. Στο δεκαήμερο που μεσολαβεί για τη συνάντηση του Παρισιού, και με δεδομένη τη θέση του Gropius και το δυναμικό και ταχέως εναλλασσόμενο περιβάλλον του Βερολίνου του 1933, γίνεται αντιληπτό το γιατί ο Gropius στερείται ελευθερίας κινήσεων.

Οι φίλοι των CIAM μπορούν επίσης να συμμετέχουν στο ταξίδι και στο συνέδριο». ⁸⁶

Στην εγκύκλιο δεν γίνεται καμία αναφορά σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή του εν πλω συνεδρίου, ενόσω οι υπόλοιπες δυνητικά επιλέξιμες πόλεις, η Βαρσοβία, το Αλγέρι και το Μιλάνο, τεκμηριώνονται ως προς την μη επιλογή τους ως εξής: «η Βαρσοβία θα είναι σε κάθε περίπτωση το πέρασμα» ⁸⁷, με δεδομένο το ότι η πιθανότητα ενός συνεδρίου στη Μόσχα δεν είναι ακόμα ουτοπία και άρα η Βαρσοβία απορρίπτεται ως μελλοντικός ενδιαμέσος σταθμός · στο Αλγέρι δεν υπάρχει ακόμα εθνική ομάδα εργασίας, παρά μία που πρόκειται να σχηματιστεί και συνεπώς οι προετοιμασίες που απαιτεί η διοργάνωση ενός συνεδρίου δεν δύναται να πραγματοποιηθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα αλλά σε έναν ορίζοντα χρόνου που φτάνει στον Μάιο του 1934. Τέλος, το Μιλάνο εξετάζεται ως πόλη προορισμού, «με την ευκαιρία της οργάνωσης της τριενάλε» ⁸⁸ αλλά «ένα συνέδριο στο Μιλάνο θα απαιτούσε πολλές προετοιμασίες» ⁸⁹. Με μια παρόμοια ευκαιρία που έρχεται από την Αμερικάνικη ομάδα, είναι αυτή της παγκόσμιας έκθεσης που γίνεται στο Σικάγο, αλλά η επιλογή της απορρίπτεται για τους ίδιους λόγους. Η επιλογή του εν πλω συνεδρίου βασίζεται στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των συνέδρων, όπως περιγράφεται στην εγκύκλιο:

«Καθώς το συνέδριο δεν έχει συγκληθεί εδώ και καιρό και τα τελευταία συνέδρια δεν έδωσαν την ευκαιρία της συνομιλίας μεταξύ των μελών, αποφασίστηκε να διατηρηθεί η εξαιρετικά ευνοϊκή πρόταση μιας ναυτιλιακής εταιρίας που μας προσκάλεσε να τελέσουμε το συνέδριο στο πλοίο PATRIS II.

Αυτό το ταξίδι στη θάλασσα θα επιτρέψει αφενός την εξέταση του θέματος που έχει προταθεί για το συνέδριο και διάφορες άλλες θεματικές και αφετέρου την συζήτηση των τρεχόντων προβλημάτων που βρίσκονται εκτός του προηγούμενου θέματος. Αυτό το ταξίδι θα μας δώσει την ευκαιρία να μελετήσουμε ταυτόχρονα τις εργασίες του συνεδρίου και να απολαύσουμε κάποιες ημέρες ξεκούρασης σε σχετικά ευνοϊκές συνθήκες.

Το συνέδριο θα λάβει χώρα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από τη Μασσαλία προς την Αθήνα και κατά την επιστροφή: Δύο ημέρες στην Αθήνα για να έλθουμε σε επαφή με την ελληνική ομάδα μας και για να τους υποστηρίξουμε ηθικά με την παρουσία μας, 9 ημέρες διαμονή για αναψυχή στην Ελλάδα και στα ελληνικά νησιά.

⁸⁶ Στο ίδιο [gta ETH]

⁸⁷ Στο ίδιο

⁸⁸ Στο ίδιο

⁸⁹ Στο ίδιο

Ελπίζουμε να έχουμε αποκαταστήσει (με αυτές τις αποφάσεις) την κατάσταση που δημιουργήθηκε από την αναβολή του συνεδρίου από την πλευρά της Μόσχας»⁹⁰

Στην παραπάνω ανακοίνωση, δύο σημεία χρήζουν επιπλέον προσοχής. Αρχικά, η «*πρωτοβουλία της ελληνικής ομάδας*» να λάβει χώρα μία ειδική συνεδρίαση στην Αθήνα. Η αναφορά αυτή θα πρέπει να ειδωθεί με κριτική ματιά, καθώς με βάση τα ευρήματα στις βάσεις αρχείων, ο αντιπρόσωπος της ελληνικής ομάδας Στάμος Παπαδάκης, ενημερώνεται για την τέλεση του συνεδρίου στην Ελληνική πρωτεύουσα με προσωπική επιστολή από τον Giedion στις 30 Απριλίου⁹¹, δηλαδή 3 ημέρες μετά την αποστολή της εν λόγω εγκυκλίου. Αν και η Ελληνική ομάδα έχει συσταθεί από το τέλος Μαρτίου, ο Παπαδάκης δεν είναι ακόμα επίσημα αντιπρόσωπος της ομάδας⁹² και ως εκ τούτου, πιθανότητα δεν λαμβάνει τις εγκυκλίους που απευθύνονται τους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων⁹³. Ως εκ τούτου, η αναφορά στην «*ελληνική ομάδα*» γίνεται καταχρηστικά, ενώ η «*πρωτοβουλία*» μάλλον ανήκει στους ίδιους Έλληνες που έδρασαν υπέρ της ιδέας του εν πλω συνεδρίου.

Στο ίδιο πλαίσιο, το δεύτερο σημείο αφορά στην «*εξαιρετικά ευνοϊκή πρόταση μιας ναυτιλιακής εταιρίας [...] να τελέσουμε το συνέδριο στο πλοίο PATRIS II*». Η φαινομενικά απρόσμενη πρόταση του Breuer έρχεται μετά από έναν φαύλο κύκλο συνεννοήσεων με την σοβιετική κυβέρνηση. Το ενδεχόμενο έναρξης μιας νέας σειράς επαφών με πρόσωπα εξουσίας αποθαρρύνει τους συνέδρους και σε αυτό το πλαίσιο άρνησης, η πρόταση για ένα εν πλω συνέδριο ερμηνεύεται ως ευκαιρία αποποίησης των ευθυνών που θα έφερναν οι αντίστοιχες οργανωτικές και επικοινωνιακές υποχρεώσεις. Η ευρεία και άμεση αποδοχή της πρότασης μαρτυρά μια αντιδραστική στάση σε ιδεολογικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς περιορισμούς, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει τις ευθύνες μοναχά στη ναύλωση του πλοίου, αφήνοντας έτσι ελεύθερο χρόνο και χώρο στην παραγωγική προετοιμασία των εργασιών του συνεδρίου.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον κινεί ωστόσο η άμεση σύνδεση ενός ακτοπλοϊκού ταξιδιού με την Ελλάδα. Μπορεί η ιδέα ενός συνεδρίου σε ένα πλοίο να ανήκει στον Breuer, τα θραύσματα όμως σύνδεσης της κρουαζιέρας με την Αθήνα θα πρέπει να αναζητηθούν στους κύκλους της πρωτοπορίας, στον κύκλο του Giedion και του Le Corbusier, που αναλαμβάνουν την επικοινωνία με τον Christian Ζερβό. Ένα δίκτυο στο κέντρο του Παρισιού στη δεκαετία του 1930, λειτουργεί γραμμικά σε επίπεδο επικοινωνίας, από τον Le Corbusier και τον Giedion στον Ζερβό

⁹⁰ Στο ίδιο

⁹¹ Επιστολή του Giedion στον Παπαδάκη στις 30/4/1933 [gta ETH, 42_K_1933]

⁹² Ο Παπαδάκης ψηφίζεται αντιπρόσωπος της Ελληνικής ομάδας CIAM κατά την εν πλω συνεδρίαση της 29^{ης} Ιουλίου 1933, σύμφωνα με τα πρακτικά [FLC, D2(4)86]

⁹³ Η Ελληνική ομάδα θα γίνει επίσημως δεκτή κατά τη διάρκεια του 4^{ου} συνεδρίου, μαζί με τις ομάδες της Αγγλίας, της Γιουγκοσλαβίας και του Αλγερίου.

και από τον Ζερβό στον Ηρακλή Ιωαννίδη, και συγχρόνως ανακλαστικά, σε μια συνειδησιακή συνάρτηση της ιδέας της κρουαζιέρας με την εξερεύνηση στα *Ελληνικά Ιερά*⁹⁴ του Αρχιεπελάγου.

01.3 Η Ελλάδα ως τόπος ενδιαφέροντος. Η Αθήνα ως προορισμός

Η Ελλάδα στα χρόνια του μεσοπολέμου βιώνει μια δύσκολη οικονομική και πολιτική κατάσταση, με τις συνεχείς εναλλαγές στην κυβερνώσα εξουσία να μαρτυρούν μια εύθραυστη ισορροπία και να επηρεάζουν την κοινωνική συνοχή. Η προσπάθεια ανάκαμψης επιφέρει διαρθρωτικές κινήσεις σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός κατά την περίοδο 1917 με 1920, επιχειρεί την ευρωπαϊκή ενοποίηση, υλοποιώντας μια σειρά από διμερείς συμφωνίες. Σε αυτό το πλαίσιο ενοποίησης και εναρμόνισης με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, στόχος είναι η προσέγγιση της πρωτοπορίας, μέσω της προώθησης του Πολιτισμού, των Τεχνών και την προβολή της αρχαιότητας σε συνάρτηση με το τοπίο της Ελλάδας. Η πρόταση του Γαλλο-ελβετού φωτογράφου Fred Boissonnas⁹⁵ για μια πολιτική, εμπορική και τουριστική προβολή της χώρας⁹⁶ μέσω της φωτογραφικής παρουσίας της, βρίσκει σύμφωνη την πολιτική ηγεσία, και τελικά ορίζει την πρώτη προσπάθεια διαφήμισης της Ελλάδας στη σύγχρονη εποχή. Ο Boissonnas ανακαλύπτει μέσα από τον φακό του την Ελλάδα και την παρουσιάζει σε λευκώματα και εκθέσεις, με τον Βενιζέλο ειδικά και τις ελληνικές κυβερνήσεις εν γένει, να στηρίζουν το έργο του Ελβετού φιλέλληνα. Από το 1922 και εξής, ακολούθως της μικρασιατικής εκστρατείας, η προσοχή στρέφεται στις Κυκλάδες και την Κρήτη, στην Αθήνα και την Πελοπόννησο.

Οι παραπάνω κινήσεις προβολής, συντονίζονται στις αρχές του 1930, με την σύσταση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού. Ο Οργανισμός, ως μια πρωτοβουλία εξωστρέφειας που εποπτεύεται από το Υπουργείο Οικονομίας της εποχής, έχει σκοπό να καταστήσει την Ελλάδα πόλο έλξης για τους τουρίστες - περιηγητές που έως τη δεκαετία του 1930 έδειχναν προτίμηση στην παράλια ζώνη του Ατλαντικού και λιγότερο στη νότια Ιταλία και την Ελλάδα, ως

⁹⁴ Μπροσούρα που βρέθηκε στο αρχείο Le Corbusier με τίτλο “*Croisière aux Sanctuaires Grecs*” [FLC, D2(4)70-001]

⁹⁵ Frédéric Boissonnas (Γενεύη, 1858 – Γενεύη, 1946). Γαλλο-ελβετός φωτογράφος που κατά την περίοδο 1900-1930 επισκέφθηκε πολλές φορές την Ελλάδα και μαζί με τον συνοδουπόρο του Ντανιέλ Μπο-Μποβί κατάφερε να συνεισφέρει σημαντικά στην αποτύπωση όψεων της ελληνικής κοινωνίας.

⁹⁶ Μπουντούρη Ειρήνη, *Φωτογραφία και Εξωτερική Πολιτική (1905-1922): Η συμβολή της οικογένειας Boissonnas*. Διάλεξη στις Φωτογραφικές Συναντήσεις Κυθήρων, 2002. Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο (www.photoencounters.gr). Περισσότερα για τον F. Boissonnas στο Μπουντούρη Ε. & Σιδέρης Α. (επιμ.) (2002). *Henri-Paul Boissonnas. Μικρά Ασία 1921*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού - Μουσείο Μπενάκη

απομεινάρια του κλασικού πολιτισμού⁹⁷. Τα πρώτα βήματα αφορούν στην δημιουργία της ταυτότητας του οργανισμού και την διεθνή προβολή του, αρχής γενομένης από τη δημιουργία ενός αναγνωρίσιμου σήματος ΕΟΤ και έπειτα, μέσω ενός πολύπτυχου εικαστικού υλικού⁹⁸ (πίνακες, χάρτες, φωτογραφίες κ.ά). Οι στενές Ελληνο – γαλλικές σχέσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προώθηση των τουριστικών επιδιώξεων της χώρας, όταν κατά την αναφερόμενη περίοδο, ελλείπει γραφείων του Εθνικού Οργανισμού Τουρισμού στο εξωτερικό, χρέη αντιπροσώπου θα ανατεθούν στα γραφεία της Εθνικής Ατμοπλοΐας Ελλάδας, με έδρα το Παρίσι και τη Μασσαλία⁹⁹. Ο Οργανισμός, προσπαθώντας να αφήσει στο περιθώριο της μνήμης το κλασικό και το οθωμανικό παρελθόν, επαναπροσδιορίζει το ελληνικό όραμα με ορίζοντα τη νέα εποχή, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της σύγχρονης τέχνης. Έρεισμα στην μορφή του οράματος δίνει η πρωτοπορία της Δύσης, και κυρίως αυτή του Παρισιού, εκεί όπου οι συνδέσεις είναι άμεσες καθώς στο κύκλο της πρωτοπορίας βρίσκονται Έλληνες με αξιόλογες δικτύσεις. Το έρεισμα αυτό θα τονιστεί περαιτέρω με την στροφή του μοντέρνου στις αρχαίες απλές δομές και στις αναζητήσεις στους προϊστορικούς ελληνικούς πολιτισμούς, με τον μινωικό και τον μυκηναϊκό πολιτισμό να βρίσκονται στις πρώτες θέσεις των παραδειγμάτων προς εξερεύνηση και μελέτη.

Την αλλαγή πλεύσης από το αρχαίο στο νέο επιβεβαιώνει η πρώτη αφίσα του οργανισμού, που αναδεικνύει μεν την αρχαιότητα, σε σύγχρονο όμως πνεύμα και σύμφωνη με τις επιταγές που ορίζει η καλλιτεχνική πρωτοπορία¹⁰⁰. Το κάλεσμα στην Ελλάδα το 1929 έχει τη μορφή του Παρθενώνα, όπως τον βλέπει η Nelly (Έλλη Σουγιουλτζόγλου -Σεραϊδάρη), σε μια στιγμή παιχνιδίσματος φωτός και σκιάς. Με την έναρξη της δεκαετίας του '30, ο ΕΟΤ, επιπλέον της μνημειακότητας, προωθεί ως διαφήμιση της χώρας και την εικόνα ενός σύγχρονου παραδείσου, πλην όμως πλέον απολύτως εφικτού. Ο ταξιδιώτης, ως άλλος Grand Tour-ίστας, ξεκινά μια πορεία εξερεύνησης τόπων και εαυτού με σκοπό την αναψυχή αλλά και την ψυχική ανάταση, την ευεξία. Η περιήγηση συνδέεται με το ευ ζην: η αρμονία μιας παραθαλάσσιας λουτρόπολης προσφέρει ταυτόχρονα αναψυχή, σωματική υγεία και πολιτιστική καλλιέργεια. Η αρχαιότητα υπάρχει ακόμα, αλλά παράλληλα με το τοπίο και τον άνθρωπο. Η Ελλάδα προάγει τον πολιτισμό της, που πλέον εκφράζεται μέσω της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, με το κτίριο της Δημοτικής Ιαματικής Πηγής του Λουτρακίου, σχεδιασμένο από τον Δημήτρη Πικιώνη, όπως αυτό προβάλλεται από τον ΕΟΤ στην αφίσα του 1930, να τεκμηριώνει με τον καλύτερο τρόπο τον ισχυρισμό αυτό.

⁹⁷ Βλάχος, Άγγελος (2013). *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεότερου φαινομένου*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, σελ 218

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ 184

⁹⁹ Τεκμηριώνεται από διαφημίσεις της εταιρίας στον γαλλικό τύπο, όπου αναγράφονται τα πλήρη στοιχεία της εταιρίας. Για παράδειγμα στο περιοδικό *Comœdia illustré*, 1935/04-1935/05, Πηγή: gallica.bnf.fr

¹⁰⁰ Η προώθηση του ταξιδιού μέσω της πρωτοπορίας συνεχίζεται και μεταπολεμικά, τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1970.

Εικ. 1.2 Αφίσα του ΕΟΤ, 1929 σε φωτογραφία της Nelly's
1.3 Φωτογραφία των συνέδρων, Αθήνα 1933 [gta ΕΤΗ]

Με τις παραπάνω κινήσεις, επιχειρείται μια προσπάθεια επηρεασμού της κοινής γνώμης¹⁰¹ -και δη της γαλλικής, με δεδομένες τόσο τις φιλικές επαφές των δύο χωρών, όσο και της λειτουργίας της Γαλλικής πρωτεύουσας ως πόλο έλξης της ελληνικής πρωτοπορίας, που σε σύντομο χρονικό διάστημα καταφέρνει να εγκαθιδρύσει επαφές και συνδέσεις με την γαλλική avant-garde. Το εν λόγω δίκτυο σχέσεων δημιουργείται από μια σύνθεση χαρακτήρων με διαφορετικές επαγγελματικές δραστηριότητες που έχει ως κοινή αφετηρία τη μοντέρνα τέχνη. Ο Christian Zervos, με καταγωγή από την Κεφαλονιά, αποτελεί το κέντρο του κύκλου που τέμνει την ελληνική και τη γαλλική πρωτοπορία από τη δεκαετία του 1930 και έπειτα, αν και οι πρώτες επαφές του με τον κύκλο του Παρισιού εντοπίζονται αρκετά νωρίτερα. Ο Zervos λίγο πριν το κλείσιμο της δεκαετίας του 1900 βρίσκεται στη Σορβόνη για να ακολουθήσει σπουδές φιλοσοφίας, απ' όπου τελικά αποφοιτά το 1919, με την επιτυχή υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής του για τον Μιχαήλ Ψελλό¹⁰². Η παρουσία του στη Σορβόνη θα αποτελέσει το πρώτο βήμα ανοίγματος των επαφών του, επαφές που εκτός των άλλων περιλαμβάνουν και τον Jean Badonici, έναν Ρουμάνο τότε φοιτητή στην αρχιτεκτονική, με τον οποίο συνδέεται φιλικά¹⁰³. Χάρης στον Badonici που από το 1923 ξεκινά την έκδοση του *L'Architecture vivante*, ο Ζερβός θα γνωριστεί με τον εκδότη περιοδικών τέχνης και αρχιτεκτονικής Albert Morancé και θα αρχίσει να αρθρογραφεί στο *L'Art d'aujourd'hui* και στο *Les Arts de la maison*, μέχρι που το 1926 θα δημιουργήσει τα *Cahiers d'art*, με τον ίδιο σε ρόλο εκδότη, διευθυντή, σχεδιαστή του τεύχους, επιμελητή και κύριο αρθρογράφο¹⁰⁴. Η γνωριμία του με τον Morancé, θα πρέπει μάλλον να ερμηνευθεί ως το κλειδί που επιτρέπει στον Ζερβό να διαβεί την πόρτα της γαλλικής avant-garde και μέσω των *Cahiers d'art* να δομήσει στενές διαπροσωπικές σχέσεις που περιλαμβάνουν -εκτός των άλλων- τους Giedion, Le Corbusier, Ozenfant, Leger, Picasso και Kandinsky.

¹⁰¹ Ο Μελάς θα απευθύνει έγγραφο στις 6 Ιουνίου με το οποίο ζητεί από τον έλληνα πρεσβευτή να παρέμβει σε δημοσιογράφους και συγγραφείς για να περιλάβουν στα κείμενά τους την Ελλάδα, επισημαίνοντας ότι το μεγάλο τουριστικό κύμα Γάλλων προς την Ιταλία δεν είναι άσχετο με το γεγονός ότι «πολλάκις εις τας βραχείας ιστορίας αίτινες δημοσιεύονται εις τα μηνιαία περιοδικά και εις πολλά άλλα μυθιστορήματα βλέπομεν να γίνεται λόγος περί ταξιδίων εις Ιταλίαν και συχνά επακολουθεί σύντομος ενθουσιώδης περιγραφή της ωραίας φύσεως, των τοπίων, του ουρανού...», για να λάβει όμως την εξής απάντηση από τον έλληνα πρεσβευτή: «Παρακαλώ όπως έχετε υπ' όψιν ότι μόνον αι προσωπικαί σχέσεις μετά των διαφόρων δημοσιογραφικών κύκλων και ο φιλελληνισμός τινών εξ αυτών δεν αρκούν διά την συστηματικήν διαφημιστικήν αρθρογραφίαν περί Ελλάδος αλλά θα έδει να διατίθεται χρηματικών ποσόν προς επιχορήγησιν των κυριωτέρων περιοδικών, συνάμα δε να προκληθή συστηματική οργάνωσις ταξιδίων Γάλλων δημοσιογράφων και διανοουμένων εις Ελλάδα ίνα ούτοι επιστρέφοντες καθίστανται οι διαφημισταί ημών» (ΑΠ 1143, 21 Απριλίου 1933), όπως αναδημοσιεύεται στο άρθρο Τομαή Φ. (2008), *Τα πρώτα βήματα του EOT*, Άρθρο στην Εφημερίδα Το Βήμα, 25/11/2008

¹⁰² Zervos, Christian (1919). *Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle. Michel Psellos. Sa vie. Son œuvre. Ses luttes philosophiques. Son Influence*. Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de Paris. Paris : Editions Ernest Leroux.

¹⁰³ Πληροφορίες από διαδικτυακές πηγές αναφέρουν πως Zervos και Badonici κατά τα χρόνια των σπουδών τους συγκατοικούν στο Hôtel des Carmes. Από: centrepompidou.fr (Christian Zervos Un Editeur face à l'Art de son Temps) και fondationzervos.com

¹⁰⁴ Derouet, C. [ed.] (2011), *Christian Zervos et Cahiers d'art, Archives de la Bibliothèque Kandinsky*, Paris : Centre Pompidou, p. 29

Στον κύκλο των Ελλήνων του Παρισιού προστίθεται και ο Στρατής Ελευθεριάδης, με καταγωγή από τη Μυτιλήνη και γνωστός ως Τέτιαδε -σε μια γαλλική εκδοχή του επωνύμου του, που από το 1926 έως το 1931 αναλαμβάνει αρθρογραφία σχετική με την σύγχρονη τέχνη στα *Cahiers d'art*. Με έρεισμα τα Τετράδια Τέχνης, ο Τέτιαδε διαμορφώνει γρήγορα έναν κεντροβαρή κριτικό χαρακτήρα, με επιρροή τέτοια που τον οδηγεί το 1928 να αρθρογραφή μαζί με τον Maurice Raynal, υπογράφοντας ως *Les deux aveugles* (Οι δύο τυφλοί) στην καθημερινή, με μεγάλη κυκλοφορία, εφημερίδα του Παρισιού *L'Intransigeant* (η Ασυμβίβαστη). Παράλληλα με τον Τέτιαδε, αλλά με δραστηριότητα μοιρασμένη σε Αθήνα και Παρίσι κινείται ο, με καταγωγή από την Άνδρο, Μιχάλης Τόμπρος, γλύπτης, και, ήδη από το 1919, έκτακτος καθηγητής Πλαστικής στην Αρχιτεκτονική σχολή του ΕΜΠ. Ο Τόμπρος, που το 1924 παραιτείται από το Πολυτεχνείο για λόγους ευθιξίας¹⁰⁵, επιστρέφει στο Παρίσι¹⁰⁶ και εγκαθιδρύεται στην γαλλική πρωτοπορία, μετά από τη συνεχή παρουσία του σε εκθέσεις του Παρισιού, που αποσπούν διθυραμβικές κριτικές από κριτικούς τέχνης όπως ο Raynal και ο André Salmon¹⁰⁷. Παρότι ο Τόμπρος θα επιτρέψει στην Αθήνα το 1928, διατηρεί κραταιές συνδέσεις με το Παρίσι, τόσο με τους Έλληνες της διασποράς, όσο και με τους Γάλλους διανοούμενους, κάτι που τεκμηριώνεται από το περιοδικό που εκδίδει την διετία 1933-1934, «20ός αιώνας», στο οποίο θα συμμετέχουν εκτός των άλλων, οι Le Corbusier, Leger, Ζερβός, Χατζηκυριάκος-Γκίκας και Ζαχαρίας Παπαντωνίου.

Το στενό δίκτυο των Ελλήνων που διαμένουν στο Παρίσι κατά την εποχή μελέτης, συμπληρώνει ο Ηρακλής Ιωαννίδης¹⁰⁸ και ο ζωγράφος Νίκος Χατζηκυριάκος - Γκίκας. Όσον αφορά τον Ιωαννίδη, εργάζεται ως διευθυντής της ακτοπλοϊκής εταιρίας NEPTOS, συμφερόντων αδελφών Εμπειρικού, και παράλληλα εμφανίζεται στον κύκλο των λογοτεχνών με το ψευδώνυμο Πέτρος Αφθονιάτης. Η σχέση του με τον Ζερβό δεν μπόρεσε να εξακριβωθεί σαφώς, είναι σίγουρο όμως πως προϋπάρχει του 1930, τόσο λόγω της παρουσίας του Αφθονιάτη στο καλλιτεχνικό γίγνεσθαι του Παρισιού, όσο και λόγω της εργασίας του αδελφού του Christian Ζερβός, Στάμιου Ζερβού¹⁰⁹, στα γραφεία της Neptos. Ο Νίκος Χατζηκυριάκος- Γκίκας¹¹⁰, ήδη από

¹⁰⁵ Παυλόπουλος Δημήτρης (1996). *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, σελ. 30

¹⁰⁶ Η τετραετία 1924-1928 είναι άκρως εποικοδομητική για τον Τόμπρο. Σημειώνεται πως ο Στάμιος Παπαδάκης, ανιψιός του Τόμπρου (γιος της Ιωάννας Τόμπρου, αδελφής του Θεόδωρου Τόμπρου, πατέρα του Μιχάλη Τόμπρου) εγκαθίσταται για σπουδές στο Παρίσι από το 1925 έως το 1929.

¹⁰⁷ Παυλόπουλος Δ. (1996), ό.π., σελ 30

¹⁰⁸ Ηρακλής Ιωαννίδης (1897, Μαρμαράς -1950, Αθήνα). Διευθυντής της ναυτιλιακής εταιρίας Neptos, Συγγραφέας, Εκδότης. Στα γραπτά του, υπογράφει και με το ψευδώνυμο Πέτρος Αφθονιάτης, που συνδέεται με την καταγωγή του από την Αφθονή του Μαρμαρά. Σπούδασε στη Κωνσταντινούπολη και στη Σύρο. Έζησε πολλά χρόνια στο Παρίσι και εντάχθηκε στον κύκλο της avant garde. Επέτρεψε στην Αθήνα όπου και έμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του.

¹⁰⁹ Πρόκειται για τον μικρότερο αδερφό του Christian Ζερβός. Η εργασία του στην NEPTOS τεκμηριώνεται από την αλληλογραφία του Giedion με την εταιρία, όπως βρέθηκε στο αρχείο του S. Giedion [gta ETH]

¹¹⁰ Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας (26/02/1906). Γονείς του ήταν ο Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος, αξιωματικός του Βασιλικού Ναυτικού, πολιτικός και υπουργός, με καταγωγή από τα Ψαρά και μητέρα του η Ελένη Γκίκα.

το 1922, βρίσκεται για σπουδές στο Παρίσι και προς το τέλος της δεκαετίας του '20 αρχίζει να εκθέτει έργα του στην Αθήνα και στο Παρίσι. Η σχέση του με τον Τόμπρο θα πρέπει να θεωρηθεί σίγουρη ήδη από τα μέσα του 1920 ενώ, αν και αλληλογραφία του με τον Ζερβό σώζεται από το 1932¹¹¹ και εξής, οι επιστολές του 1932 και του 1933 μαρτυρούν μια ιδιαίτερα φιλική σχέση μεταξύ των δύο αντρών, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η σύνδεσή τους τοποθετείται σαφώς νωρίτερα. Ζερβός και Τέγιάδε, Τόμπρος, Χατζηκυριάκος Γκίκας και Ιωαννίδης, οι νησιώτες της διασποράς, παράλληλα με την καλλιτεχνική επαγγελματική πορεία τους, που εν πολλοίς εμπνέεται από τη χώρα καταγωγής τους, στοχεύουν στην παρουσίαση της Ελλάδας, ως τόπο ιδανικό, ως τόπο μυθικό και μοντέρνο ταυτόχρονα. Οι συντονισμένες προσπάθειες από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης και ο κομβικός ρόλος των Ελλήνων της διασποράς δομούν από κοινού το αφήγημα της Μοντέρνας Ελλάδας. Ο τουρισμός, η κρουαζιέρα, τα ευρήματα των προϊστορικών πολιτισμών που έρχονται στο φως, η μυθολογία και η ιστορία, ο σύγχρονος προσανατολισμός των νέων κατασκευών της πρωτεύουσας¹¹² και ταυτόχρονα η με μοντέρνους πια όρους ερμηνεία της αρχαιότητας, μετατρέπουν την Ελλάδα σε σημείο ενδιαφέροντος στις ερευνητικές και περιηγητικές αναζητήσεις της πρωτοπορίας.

NEPTOS - Ξένιος Ζευς

Σύμφωνα με την εγκύκλιο των CIAM της 27^{ης} Απριλίου, η εταιρία NEPTOS, με έδρα στην Γαλλία (Παρίσι, Μασσαλία), στην Ελλάδα (Πειραιάς) και στις ΗΠΑ (Νέα Υόρκη), προτείνει να οργανώσει την κρουαζιέρα στην Ελλάδα για λογαριασμό των CIAM. Η NEPTOS δεν είναι μια συνηθισμένη ναυτιλιακή εταιρία. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 με έρεισμα την έδρα της στο Παρίσι αλλά και την πολιτική σταδιοδρομία του ιδρυτή της, Λεωνίδα Εμπειρικού, δρα επίσης ως Αντιπρόσωπος των Ελληνικών Σιδηροδρόμων, της Εθνικής Εταιρίας Ναυσιπλοΐας και της εταιρίας Εθνικών Μεταφορών¹¹³, κάτι που συνηγορεί στον χαρακτηρισμό της ως μια εθνική αντιπροσωπία της Ελλάδας στο Παρίσι.

¹¹¹ Όπως προκύπτει από την έρευνα στο αρχείο του Νίκου Χατζηκυριάκου Γκίκα που σώζεται στην Πινακοθήκη Γκίκα του Μουσείου Μπενάκη.

¹¹² Αναφέρομαι κυρίως στην ανέγερση των νέων σχολικών κτιρίων τη δεκαετία του 1930. Περισσότερες πληροφορίες στο Καραντινός Π. (επιμ.) (2019). *Τα νέα σχολικά κτίρια*. Εισαγωγή Α. Γιακουμακάτος. Αθήνα: Καπόν

¹¹³ Τεκμηριώνεται σε διάφορες αναφορές, κυρίως στις διαφημίσεις της εταιρίας στον γαλλικό τύπο, όπου αναγράφονται τα πλήρη στοιχεία της εταιρίας.

S. A. SIÈGE SOCIAL A MARSEILLE
1, RUE DE LA RÉPUBLIQUE
SUCCURSALE A PARIS
254, RUE SAINT-HONORÉ

ADRESSE TÉLÉGR. : NEPTOS-PARIS-111
TÉLÉPHONE : OPÉRA 61-21
CODES : BOE'S & SCOTTS 10 EDITION
R. C. Paris 220.864 B
Marseille 32.470

“NEPTOS”
CORRESPONDANT DE L'OFFICE HELLÉNIQUE DU TOURISME
REPRÉSENTANT DES CHEMINS DE FER DE L'ÉTAT HELLÉNIQUE
DE LA COMPAGNIE DE NAVIGATION NATIONALE DE GRÈCE
ET DE LA COMPAGNIE HELLÉNIQUE DE CABOTAGE

Εικ. 1.4 Λογότυπο της εταιρίας NEPTOS, όπως εμφανίζεται στις επιστολές [gta ETH]

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, η NEPTOS, με σήμα τον Ξένιο Δία¹¹⁴ και με τη διεύθυνσή της σε ελληνικά χέρια και με κραταιές διασυνδέσεις στους κύκλους της πρωτοπορίας, προσπαθεί να μυήσει τη γαλλική κοινή γνώμη στον Ελληνικό πολιτισμό και στις ομορφιές του τοπίου της Ελλάδας. Με αυτή την αφετηρία, παρατηρείται μια έντονη δραστηριότητα στον γαλλικό τύπο¹¹⁵, που συνδέεται άμεσα με τις προσπάθειες εξωστρέφειας του ΕΟΤ, καθώς η NEPTOS λειτουργεί ως βάση του οργανισμού στη Γαλλία. Έτσι, εκτός από τις καθαρά εμπορικές διαφημίσεις για τις κρουαζιέρες που διοργανώνει η εταιρία, κυριαρχούν άρθρα για τον Αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό και την αρμονία στην ελληνική τέχνη¹¹⁶. Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα -αφιερώματα της εποχής, είναι το άρθρο «Στον Όλυμπο προς αναζήτηση των Θεών»¹¹⁷ του Georges Bourdon¹¹⁸ στη γαλλική εφημερίδα Figaro¹¹⁹, ήδη από το 1927, όπου ο δημοσιογράφος, προσκεκλημένος του Ιωαννίδη και του Γαλλο-Ελβετού Boissonnas που δρα εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, καλείται σε μια κρουαζιέρα με το Πατρίς II και τελικό προορισμό τον Όλυμπο και την ανάβαση του βουνού, σε μια εκδρομή που βρίθει μυθολογικών αναφορών. Διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας διαφημιστικής μεθόδου σε συνεργασία με τον γαλλικό τύπο, τόσο προς όφελος της εταιρίας του όσο και της Ελλάδας θα χρησιμοποιηθούν από τον Ιωαννίδη, κάθε φορά με διαφοροποιημένο περιεχόμενο: συνοπτικά αναφέρονται, μια διοργάνωση κρουαζιέρας στην Αθήνα και τα νησιά για τους αναγνώστες της

¹¹⁴ Όπως προκύπτει από το έντυπο των επιστολών της εταιρίας. Φάκελος Neptos [gta ETH]

¹¹⁵ Έρευνα στον γαλλικό τύπο, στον ιστότοπο της γαλλικής βιβλιοθήκης: gallica.bnf.fr

¹¹⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα: Άρθρο της Confédération générale du travail. La Voix du peuple (Paris. 1900). 1935/02, με τίτλο «Des Pharaons a Le Corbusier. L'harmonie Grecque». Πηγή: gallica.bnf.fr

¹¹⁷ Le Figaro (Paris. 1854). 04/10/1927 Πηγή: gallica.bnf.fr

¹¹⁸ Georges Bourdon (Ιανουάριος 1868 - Νοέμβριος 1938). Δημοσιογράφος, κριτικός θεάτρου, ιστορικός. Ένας από τους πρώτους γάλλους ρεπόρτερ, στην υπηρεσία της γαλλικής Figaro.

¹¹⁹ Le Figaro. Καθημερινή γαλλική εφημερίδα, η παλαιότερη του γαλλικού τύπου (έτος ιδρύσεως 1826).

εφημερίδας «*Comoedia*»¹²⁰ με την ευκαιρία της ανέγερσης του μνημείου προς τιμήν του Robert Brooke¹²¹, έργου του Μιχάλη Τόμπρου στη Σκύρο ή, αντιστοίχως, με την ευκαιρία μιας μεσογειακής περιοδείας με θρησκευτικό χαρακτήρα με ενδιάμεσους σταθμούς την Αθήνα, τους Αγίους τόπους, την Κωνσταντινούπολη, την Ελευσίνα, τις Μυκήνες, την Κόρινθο, τους Δελφούς κ.ά.¹²². Η διαφήμιση που χρησιμοποιεί η NEPTOS σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζει τα χαρακτηριστικά προπαγάνδας: συγκεκριμένα, έπειτα από έρευνα στον γαλλικό τύπο της εποχής, προέκυψε πως μετά την οργάνωση μιας κρουαζιέρας στα νησιά του Αιγαίου, η Σχολή του Λούβρου δέχεται μια δωρεά 17.500 φράγκων από την εταιρία NEPTOS «για τον εμπλουτισμό των εθνικών Μουσείων»¹²³. Όσο και αν το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί με διάφορους τρόπους¹²⁴, η χρηματοδότηση ενός φορέα πολιτισμού από μια ιδιωτική εταιρία εντάσσεται στο πλαίσιο συντονισμού των προσπαθειών για τον κοινό σκοπό και μαρτυρά τις εντατικές πρωτοβουλίες για την προβολή της Ελλάδας, σε επίπεδο πολιτιστικό με προεκτάσεις τουριστικές, και σίγουρα με κυρίαρχη την ελπίδα να έρθουν στο φως νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις, που εκ των πραγμάτων θα στέψουν το βλέμμα στην Ελλάδα.

Η παρουσία των Ελλήνων στο ευρωπαϊκό και δη το γαλλικό γίγνεσθαι, σφραγίζεται από μια σειρά από εκδόσεις, στις οποίες είναι οι ίδιοι εκδότες, ή κύριοι αρθρογράφοι ή επιμελητές, που χρίζουν αναφοράς. Ο κατάλογος, που είναι μάλλον ελλιπής, θα μπορούσε να είναι ευρύτερος και να τις περιλαμβάνει στο σύνολό τους, αλλά γίνεται μια πολύ σύντομη αναφορά στις κυριότερες, στο πλαίσιο που αυτές συνεισφέρουν στην δημιουργία της εικόνας της Ελλάδας ως τόπο ενδιαφέροντος.

¹²⁰ *Comoedia* (Paris. 1907). 1931/02/18. Πηγή: gallica.bnf.fr

¹²¹ Rupert Chawner Brooke (1887 – 1915). Βρετανός ποιητής, που έφτασε στην Ελλάδα το 1915 με τη Μεσογειακή Δύναμη του Βρετανικού στρατού κατά τον Α' ΠΠ. Απεβίωσε στη Σκύρο, ύστερα από τσίμπημα κουνουπιού που οδήγησε σε σήψη.

¹²² *L'Esprit français* (Paris. 1929). 10/01/1933, Πηγή: gallica.bnf.fr. Αυτή τη φορά σε συνεργασία με την οργάνωση «Η Καθολική Ζωή» και το περιοδικό «*L'Esprit français*».

Παρόμοιες διαφημίσεις έχουν επίσης βρεθεί στα περιοδικά: «*Mercure de France*», σε συνεργασία με την οργάνωση «*Guillaume Budé*», η οποία προωθούσε τον ουμανισμό και με εστίαση στην αρχαιότητα εστίαζε στην αρχαία ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. *Mercure de France* (Paris. 1890). 15/06/1932 Πηγή: gallica.bnf.fr

¹²³ Άρθρο στην εφημερίδα *Le Matin* (Paris. 1884). 1933/05/23 Πηγή: gallica.bnf.fr

¹²⁴ Το θέμα της χρηματοδότησης φτάνει μέχρι το γαλλικό κοινοβούλιο, όπου τελικά η σχολή του Λούβρου αρνείται την επίσημη χαρακτήρα της κρουαζιέρας αυτής και εμμένει στην επιλογή της εταιρίας NEPTOS και του πλοίου Πατρίς II για την διαδρομή, ως μόνη που εξυπηρετεί το δρομολόγιο στα νησιά. Δημοσίευση πρακτικών των συνεδριάσεων στην εφημερίδα της κυβερνήσεως, *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*. 1934/03/31. Πηγή: gallica.bnf.fr

Croisière aux Sanctuaires Grecs

Organisée par les **Musées Nationaux**,
les **Élèves de l'École du Louvre** et la **Société des Amis du Louvre**
à bord du paquebot de luxe "**PATRIS II**", avec le concours de la Société "**NEPTOS**".
Sous le haut patronage de
M. Jean Mistler, Sous-Secrétaire d'État aux Beaux Arts.

Εικ. 1.5 «Κρουαζιέρα στα Ελληνικά Ιερά», μπροσούρα που βρέθηκε στο αρχείο Le Corbusier [FLC]

Η ίδια ακριβώς μορφή του μινώταυρου αναδημοσιεύεται στο αφιέρωμα στο IV CIAM που φιλοξενεί το ισπανικό περιοδικό AC (Documentos de actividad contemporánea), AC 11, 10-12/1933

Le Voyage en Grèce

Η NEPTOS το 1934 βγάζει σε κυκλοφορία το περιοδικό *Le Voyage en Grèce* με σκοπό να συνοδεύσει τα ταξίδια των Ευρωπαίων (με έμφαση στους Γάλλους) στη Μεσόγειο. Μπορεί κατ' ορισμό να πρόκειται για ένα φυλλάδιο με διαφημιστικές τάσεις, στην πραγματικότητα όμως, η κινητικότητα και το δίκτυο επαφών των εμπνευστών και συντακτών του οδήγησε σε μια έκδοση – σημείο αναφοράς της πρωτοπορίας της εποχής. Διήρκησε για 5 χρόνια και παρήγαγε 11 τεύχη, με μια επιπλέον ειδική έκδοση το 1946.

Ο Ηρακλής Ιωαννίδης αναλαμβάνει το εγχείρημα, στην προσπάθεια να δημιουργήσει «έναν κοινό τόπο ανάμεσα στην Ελλάδα και τους ταξιδιώτες της με την διαμεσολάβηση των συγγραφέων, των καλλιτεχνών και των σύγχρονων μελετητών»¹²⁵. Στην προσπάθεια αυτή σύμμαχός του είναι ο Tériade, παλιός γνώριμος εκδόσεων του κύκλου της avant-garde, ο οποίος αναλαμβάνει την καλλιτεχνική διεύθυνση του *Voyage en Grèce*. Ιωαννίδης και Tériade 'παντρεύουν' την τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη λογοτεχνία και την αρχαιολογία σε μία έκδοση που ξεπερνά κατά πολύ τις έως τότε διαφημιστικές προσπάθειες από άποψη περιεχομένου και αισθητικής. Ταυτόχρονα, το δίκτυο συνδέσεων που διατηρούν, τους επιτρέπει να «απευθύνουν κάλεσμα σε συνεργάτες από όλα τα σημεία του ορίζοντα: *Le Corbusier, Giorgio De Chirico, Pierre Reverdy, André Derain, Gustave Fougères, Pablo Picasso, Georges Braque, Roger Caillois, Marguerite Yourcenar, Jean Charbonneaux, Jacques Prévert, Roger Vitrac, Henri Matisse, Hubert Pernot, Raymond Queneau, Fred Boissonnas, Michel Leiris, Pierre de La Coste-Messelière, Fernand Léger, François Mauriac, Jean Cassou, Waldemar Deonna [...]*»¹²⁶.

Μέσω της έκδοσης, δύο έλληνες της διασποράς στοχεύουν να δημιουργήσουν ένα νέο τοπίο της Ελλάδας, που δεν αρνείται τις ρίζες του παρελθόντος αλλά αντιθέτως διαπνέεται από το τρίπτυχο πολιτισμός, αρχαιολογία και φως. Το *Ταξίδι στην Ελλάδα* ανάγει την κρουαζιέρα σε μια αποκαλυπτική εμπειρία ανακάλυψης, συγκεντρώνοντας τα βλέμματα και συγκινώντας την τότε πρωτοπορία στο σύνολό της, από τους τομείς της λογοτεχνίας, της ποίησης, της αρχιτεκτονικής, της τέχνης, του κινηματογράφου, τους ιστορικούς και τους αρχαιολόγους έως και εκείνους που απλώς έλκονται από τα παραπάνω ιδανικά.

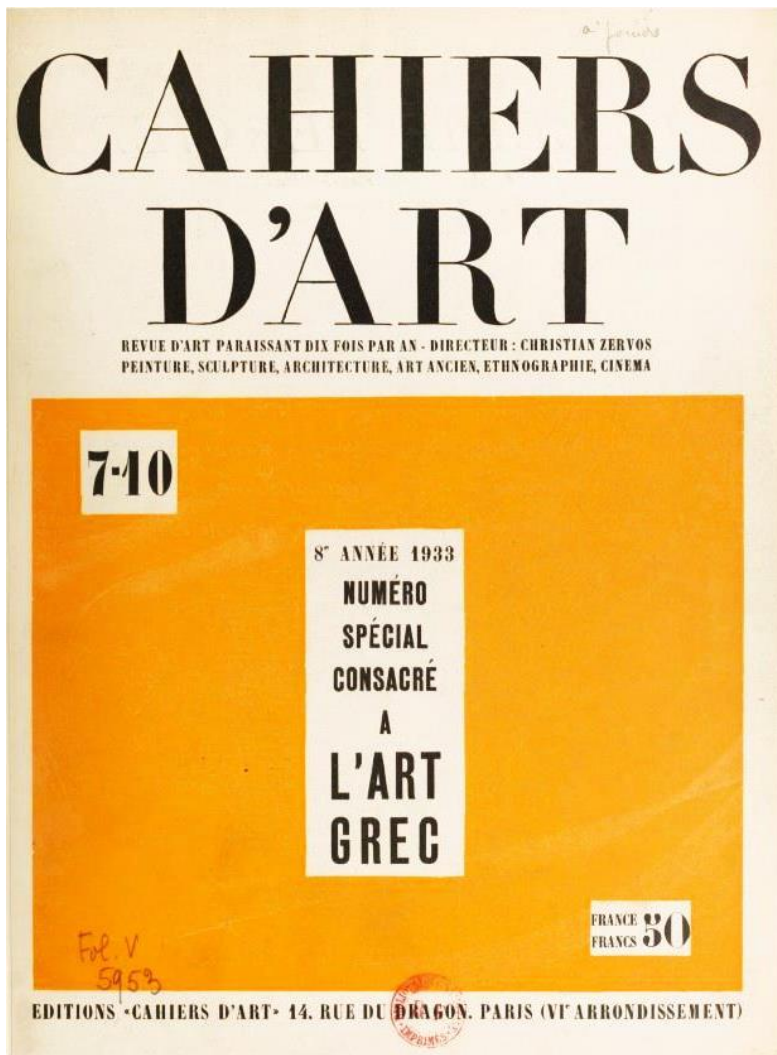
¹²⁵ «Créer un lien entre la Grèce et ses voyageurs par l'intermédiaire des écrivains, des artistes et des savants contemporains». Στο Sophie Basch (2004), *Le Voyage en Grèce (1934-1946)*.

¹²⁶ Στο ίδιο.

Cahiers d' Art

Έκδοση που προηγείται του *Le Voyage en Grèce* και με πλέον βαρύνουσα ιστορική σημασία, είναι τα *Cahiers d' Art*. Ο Christian Zervos μέσω των *Τετραδίων Τέχνης* επηρεάζει και ως ένα σημείο συμβάλει στη διαμόρφωση του κύκλου της πρωτοπορίας του Παρισιού. Το παρόν δοκίμιο δεν είναι το καταλληλότερο να μιλήσει για τον Ζερβό, ούτε για τα *Cahiers d'Art*, αλλά οι σχέσεις και οι συνδέσεις του φτιάχνουν ένα δίκτυο τέτοιο, που ξεκινά από τον χώρο της τέχνης και φτάνει στα πιο υψηλά κλιμάκια της αρχιτεκτονικής και συνεπώς επηρεάζουν σαφώς το αντικείμενο της έρευνας. Τα *Cahiers d' Art* κυκλοφορούν για πρώτη φορά το 1926 και αποτελούν ένα περιοδικό σύγχρονης τέχνης που έχει μείνει γνωστό εκτός των άλλων, χάρις στην πρωτοποριακή του τυπογραφία, η οποία περιλαμβάνει μια αντιπαράθεση αρχαίας και σύγχρονης τέχνης μέσω πλούσιας φωτογραφικής τεκμηρίωσης. Στην ιστορία της έκδοσης θα συνεισφέρει η έκτακτη αρθρογραφία πολλών σημαντικών καλλιτεχνών και δημιουργών, με τους René Char, Ernest Hemingway, Samuel Beckett, Le Corbusier, Ozenfant, Klee, Kandinsky να είναι λίγοι από αυτούς, ενώ στους μόνιμους αρθρογράφους περιλαμβάνονται οι Tériade, στην κριτική της τέχνης και Giedion, στην κριτική της αρχιτεκτονικής.

Τα *Τετράδια* του Zervos λειτουργούν καταλυτικά στην διαμόρφωση των προβληματισμών στους κύκλους σκέψης της Γαλλικής πρωτεύουσας, για τους μεσογειακούς προϊστορικούς πολιτισμούς, με ποικίλα αφιερώματα για τα κυκλαδίτικα εδώλια και το Μινωικό πολιτισμό, που τροφοδοτούν την ένταση του διπόλου αρχαιότητα - μοντέρνο. Η αρθρογραφία του περιοδικού, σαφώς προσανατολισμένη στο εν λόγω πλαίσιο καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, φιλοξενεί μια σειρά από αφιερώματα στο μέτρο και την αρμονία του προϊστορικού και αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, με την Ελλάδα της εποχής του χαλκού και της κλασικής περιόδου να κυριαρχεί. Οι αναφορές στην σύγχρονη ελληνική τέχνη και αρχιτεκτονική, κάνουν την εμφάνισή τους από το 1933 και έπειτα, και ίσως όχι τυχαία ακολουθούν το 4^ο CIAM. Στο ίδιο πλαίσιο προβληματισμού, παρόμοιες αναφορές για την Ελλάδα που εντοπίζονται στο περιοδικό κατά τη δεκαετία του 1920, είναι περιορισμένες, με το περιεχόμενο να αφιερώνεται, σε μια απλουστευμένη διατύπωση, στα σύγχρονα κινήματα τέχνης και στην ακμάζουσα αρχιτεκτονική, ευρωπαϊκή και σοβιετική. Σημείο αναφοράς και προοίμιο της κρουαζιέρας των συνέδρων αποτελεί το διπλό τεύχος 1-2 των *Cahiers d'Art* του 1932, ως μια μεταγραφή των ερευνητικών αναζητήσεων και επιθυμιών του Zervos.

Euk. 1.6 Cahiers d'Art, 7-10, 1933 [BNF Gallica]

“*Un Voyage aux Cyclades*”¹²⁷

Η εμμονή του Ζερνός στην εξερεύνηση της προϊστορικής τέχνης και της αρχαιολογίας των Κυκλάδων συστηματοποιείται στις αρχές της δεκαετίας του '30. Σημείο αναφοράς για το αντικείμενο της έρευνας, που ταυτόχρονα προμηνύει τρόπον τινά την κρουαζιέρα των CIAM, αποτελεί η ταινία «*Voyage aux Cyclades*». Ζερβός, Tériade και Ιωαννίδης, ως *Cahiers d'Art* και *Neptos* αντίστοιχα, αποφασίζουν την παραγωγή μιας ταινίας, με τη μορφή ενός γεωγραφικού ντοκιμαντέρ, που θα προβάλει τη νέα Ελλάδα, με εστίαση στα νησιά των Κυκλάδων, στο κοινό της γαλλικής πρωτεύουσας. Το φιλμ, σε σκηνοθεσία του Jacques-Bernard Brunius, σε φωτογραφία του Eli Lotar, σε σενάριο του Roger Vitrac και σε μουσική του Albert Jeanneret, εκτυλίσσεται ως μια ποιητική της εικόνας και ως ένα μέτρο αρμονίας, όπως αυτή αναπαρίσταται στην Κυκλαδίτικη κλίμακα.

Η ταινία παρουσιάζεται για μία και μόνη φορά στις 9 Μαρτίου του 1932¹²⁸, στην αίθουσα *Les Miracles* της εφημερίδας *L'Intransigeant*, μπροστά στην πρωτοπορία του Παρισιού. Η μαγεία της εικόνας του Eli Lotar, το πρωτόγονο μοντέρνο των Κυκλάδων όπως το βλέπει Ζερνός και η μουσική του Jeanneret λειτουργούν ως μια ποιητική παρέμβαση σε έναν τόπο προς εξερεύνηση. Οι πληροφορίες που είναι γνωστές για την ταινία είναι περιορισμένες και παρέχονται από την αντίστοιχη δημοσίευση στα *Cahiers d'Art*¹²⁹ και σε επιλεγμένες εφημερίδες και περιοδικά του Παρισιού, καθώς δεν σώζεται αντίγραφο του φιλμ. Το *Ταξίδι στις Κυκλάδες* αποτυγχάνει ως ταινία, καταφέρνει όμως να στρέψει το βλέμμα των μοντέρνων στο αρχιπέλαγος, και έναν χρόνο αργότερα να λειτουργήσει συνειρμικά στην πρόταση υλοποίησης ενός εν πλω συνεδρίου.

¹²⁷ «Ένα Ταξίδι στις Κυκλάδες». Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το φιλμ, Amao Damarice, *Voyages en Grèce, 1931-1933*, στο Derouet, C. [ed.] (2011), *Christian Zervos et Cahiers d'art, Archives de la Bibliothèque Kandinsky*, Paris : Centre Pompidou, p. 70-80

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ 75

¹²⁹ *Cahiers d'Art*, 1932, τεύχος 1-2

LES FILMS DE LA SEMAINE

"Pur Sang", un film sur le monde des courses
"Un Voyage aux Cyclades", un reportage sur les îles grecques

PUR SANG :
 Un film sur le monde des courses, réalisé par J.P. Coutisson. Avec Clark Gable et Lew Cody.

UN VOYAGE AUX CYCLADES :
 Un reportage sur les îles grecques, réalisé par MM. Bernard Brunius, Eli Lotar, Albert Jeanneret et Roger Vitrac.

GAUMONT-PALACE
 avec Lew Cody
BACH
Quatre Heures

COSSIMA
 avec Jean Gabin
MONSIEUR MADAME
DIDI

VIEUX-COLOMBIER
 CINEMA
STREET SCENE

RENAISSANCE
 avec Jean Gabin
IL EST MARMANT
SUCAS COMME UN

CLUB MARIGNY
 avec Jean Gabin
LA FEMME EN NOIR
PEAUX NOIRES

LE JOURNAL OSSO

QUOTIDIEN CINÉMATOGRAPHIQUE PRIVÉ
 PARIS - 73, Avenue des Champs-Élysées - PARIS

Le jugement de

« LE SERGENT X... »

sance, Clark Gable excellent dans un rôle épisodique et Lew Cody qui joue avec toute l'antipathie désirable le rôle du « mauvais garçon ».

Je conseille vivement ce film à tous ceux qui aiment le vrai cinéma ou plutôt et plus simplement le cinéma.

J.-P. COUTISSON.

« UN VOYAGE AUX CYCLADES »

Est-ce un documentaire, cette suite d'images que MM. Bernard Brunius, Eli Lotar, Albert Jeanneret et Roger Vitrac ont rapportée d'une croisière du *Patris-II*, de la Compagnie Neptos, en Grèce? Non, c'est plutôt une impression de voyage aux Cyclades, une impression d'hommes cultivés et intelligents qui aiment la Grèce, en « parlent » avec esprit et finesse. Malheur-

sement, la technique du film ne doit pas être familière à celui des quatre qui commanda. Aucun rythme n'anime cet ensemble, dont les raccords accusent une grande pauvreté d'imagination, en dépit de la mer et du ciel qui, pourtant, sont des thèmes inépuisables.

Ce voyage fut accompli à l'occasion de l'inauguration, dans l'île de Skyros, d'une statue élevée en souvenir de Rupert Brook, le poète anglais, combattant des Dardanelles, qui y mourut. Quelle ferveur chez les paysans! Quelle grâce dans ces visages de femmes! Quelle souple et dansante image de la Grèce éternelle!

Cà et là, des passages ouvrent à l'imagination des avenues poétiques larges et sereines. Ici, c'est un berger qui fait penser à Homère, là un petit temple qui abrite pour les âmes rêveuses mille souvenirs exquis. Un vol de colombes nous entraîne dans le domaine d'Eole; des voiles blanches, vers l'Asie.

Une image est admirable, celle des moulins de Naxos, aux ailes vivantes. Gobineau les décrit quelque part. Après ce film, on ne les oublierait plus.

Ce sont de tels détails qui confèrent à ce film une valeur supérieure, encore qu'il faille regretter que les auteurs d'*Un Voyage aux Cyclades* nous aient paru pauvres devant tant de richesses.

Jean-Pierre LIAUSU.

Le succès triomphal des « Croix de bois » à Genève

Avant-hier, à Genève, devant l'élite de la société et les représentants de la diplomatie et de la presse de soixante nations, a été présenté le film de Raymond Bernard, *Les Croix de bois*.

«Ήταν το σχέδιο της ναυτιλιακής εταιρίας Neptos –και να ‘μαστε. Το εάν ταξιδεύουμε τώρα στην Ελλάδα δεν είναι μια απόδραση. Δεν επιθυμούμε να ξεφύγουμε από τις δυσκολίες της πραγματικότητας, αλλά πάντα προσεκτικοί στα βαθιά προβλήματα που αναπτύσσονται, θέλουμε να εισαγάγουμε μια στιγμή προβληματισμού»¹³⁰.

Αν δεχθούμε πως τον Απρίλιο του 1933 η απόφαση μεταφοράς του 4^{ου} συνεδρίου από τη Μόσχα εν πλω προς την Αθήνα δεν λαμβάνεται συνειδητά, τότε σίγουρα λαμβάνεται συνειρμικά. Το ελληνικό δίκτυο της διασποράς του Παρισιού καταφέρνει τη μεγαλύτερη δυνατή διαφήμιση της Ελλάδας και ιδίων εαυτών, σίγουρα κατά το καλοκαίρι του 1933, αλλά ταυτόχρονα και σε έναν χρονικό άξονα που φτάνει έως τη σύγχρονη εποχή, αν λάβουμε υπόψη τις αναφορές και την επιρροή του συνεδρίου στην αρχιτεκτονική και τις τέχνες. Η εξιστόρηση των αφορμών και των αιτιών που λειτούργησαν υπό και επί της επιφάνειας των γεγονότων μαρτυρά έναν μάλλον τυχαίο και μη επιτηδευμένο συντονισμό ιδεών, ιδεολογιών, συνθηκών, ανθρώπινων δικτύων και ερευνητικών επιθυμιών που, τουλάχιστον κατά τη στιγμή της απόφασης, δημιουργεί έναν ευρύ και ιδανικό κοινό τόπο. Κλασική και μοντέρνα αρχαιότητα, πολιτική και ιδεολογία, διαχρονικά ιδανικά και η υπόσχεση της ανακάλυψης της «Αρχαίας» Ελλάδας δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για ένα συνέδριο που, διαφορετικό από τα προηγούμενα, θα συνδυάσει δουλειά και αναψυχή, δίνοντας ανάσα και πνοή στους Μοντέρνους Περιηγητές.

¹³⁰ Ομιλία του Giedion στην εν πλω εναρκτήρια συνεδρία του 4^{ου} CIAM, όπως καταγράφεται στα πρακτικά [FLC, D2(4)82]

INSCRIPTIONS ET PAIEMENTS

Pour les renseignements et les inscriptions s'adresser au Secrétariat de l'École du Louvre au Musée du Louvre, et au Secrétariat de la Société des Amis du Louvre, (Pavillon de Marsan, 107, rue de Rivoli (1er arr.).
 Pour tous les détails matériels de la Croisière : réservation de places et paiement du prix du voyage, s'adresser à la Société Neptos, 254, rue Saint-Honoré, Paris (1er).
 Un acompte de 1.500 francs par place est demandé à la réservation ; le reliquat doit être payé le 8 mars au plus tard.

PRIX

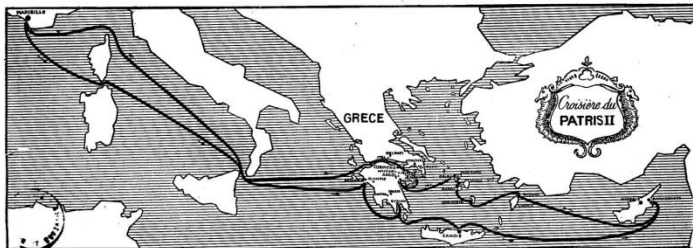
Une classe unique est prévue. Tous les participants bénéficient des mêmes avantages sur le bateau et au cours des excursions. Les prix varient uniquement en fonction des différentes catégories de cabines.

par personne	
Cabines de 1 ^{re} catégorie extérieures à 2 places, pont des embarcations, N° 40, 41, 42, 43, X, Y.	6.500
Cabines de 1 ^{re} catégorie extérieures à 2 places, pont supérieur, N° 24, 39.	6.500
Cabines de 1 ^{re} catégorie extérieures à 3 places, pont supérieur, du N° 10 au N° 23.	6.000
Cabines de 1 ^{re} catégorie extérieures à 4 places, pont supérieur, du N° 25 au N° 38.	5.250

Cabines extérieures, Intermédiaires entre la 1 ^{re} et la 2 ^e catégorie, à 3 places, pont «A», N° 44 et 45.	4.750
Cabines extérieures, Intermédiaires entre la 1 ^{re} et la 2 ^e catégorie, à 4 places, pont «A», N° 60 et 61.	4.500
Cabines de 2 ^e catégorie extérieures à 3 places, pont «A», du N° 46 au N° 49.	4.250
Cabines de 2 ^e catégorie intérieures à 2 places, du N° 50 au N° 55.	4.250
Cabines de 2 ^e catégorie extérieures à 4 places, pont «A», du N° 56 au N° 59.	4.250
Couchettes «dortoir» 1 ^{re} catégorie, (dames seulement)	3.500
«Dortoirs» 2 ^e catégorie, (dames, messieurs).	2.850
Cabines de luxe avec salles de bain privées, supplément de frs. 1.000 à frs. 2.000	

Ces prix comprennent tous les frais de voyage, de l'embarquement à Marseille au débarquement à Marseille, transports terrestres et maritimes, logement, repas (vin compris) à terre et à bord, excursions en automobiles ou autocars, entrées dans les Musées ou Monuments, pourboires.

AVIS. — Les organisateurs et la Société NEPTOS se réservent le droit de faire éventuellement subir au programme les modifications que les circonstances rendraient nécessaires en cours de route. Ils pourront également annuler à tout moment la Croisière en remboursant aux Voyageurs l'intégralité de leurs versements à l'exclusion de toute indemnité.

IMP. UNION, PARIS

CIAM IV. Οργάνωση

02.1 Ελλάδα και CIAM

Ο Στάμος Παπαδάκης, σε ηλικία 19 ετών μεταναστεύει από την Αθήνα στο Παρίσι για να φοιτήσει στην École Spéciale d'Architecture για τα επόμενα τέσσερα χρόνια –έως και το 1929, όταν και επιστρέφει στην Ελλάδα. Εκεί, και πιθανότατα με τη βοήθεια του θείου του Μιχάλη Τόμπρου, έρχεται σε επαφή με τη γαλλική πρωτοπορία και με τον ανερχόμενο κύκλο των Διεθνών Συνεδρίων για τη Μοντέρνα Αρχιτεκτονική. Οι δυνατότητες συνεργασίας της Ελλάδας με τα CIAM διερευνώνται μέσω της επικοινωνίας του Στάμου Παπαδάκη με την κεντρική διοίκηση των Συνεδρίων κάποια χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1931¹³¹ και αφού έχει προηγηθεί η πρόταση των Gabriel Guénégian και G. Ovide Leclercq –συμφοιτητή του Παπαδάκη στα χρόνια των σπουδών του, να συμμετέχει στα συνέδρια με τη γαλλική ομάδα¹³². Σύμφωνα με τον Παπαδάκη, το γεγονός ότι διαμένει στην Ελλάδα δεν του επιτρέπει τη συμμετοχή με τη γαλλική ομάδα και για το λόγο αυτό προτείνει την σύσταση μιας ελληνικής εθνικής ομάδας, ενώ παραπέμπει στον Christian Zervos για περαιτέρω προσωπικές συστάσεις¹³³. Η γενική γραμματεία στην απαντητική επιστολή της δέχεται έναν πιθανό εθνικό σχηματισμό στο πλαίσιο του τότε προγραμματισμένου συνεδρίου στη Μόσχα το 1932, με την προϋπόθεση η Ελλάδα να δείξει προθυμία στη συνεργασία της με τα συνέδρια. Το πρώτο απαντητικό γράμμα του Giedion έχει καθαρά διερευνητικό χαρακτήρα ως προς την εύρεση των μελών που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν τη νέα εθνική ομάδα. Έκτοτε, η επικοινωνία Παπαδάκη – Giedion γίνεται πιο συστηματική, εξακολουθεί όμως να έχει έναν αναγνωριστικό, υποστηρικτικό και πληροφοριακό χαρακτήρα¹³⁴, τόσο από την πλευρά του Έλληνα αρχιτέκτονα όσο και από αυτή του Γενικού Γραμματέα. Η ανακοίνωση της σύνθεσης της ελληνικής ομάδας γίνεται από τον Παπαδάκη στις 22 Φεβρουαρίου 1932, με τα μέλη της να είναι οι πρώην συμφοιτητές στην École Spéciale d'Architecture του Παρισιού, Βασίλης Δούρας¹³⁵, Γιώργος Καλύβας¹³⁶, Γιώργος Μιχαλιτσιάνος¹³⁷ και ο Παπαδάκης, «ως οι πρώτοι που έφεραν εδώ τη νέα πνοή της ελεύθερης από προκαταλήψεις

¹³¹ Γράμμα του Παπαδάκη στον Moser, 21/8/1931 που μένει αναπάντητο. Είναι το δεύτερο σε σειρά, με το πρώτο να είναι τον Ιούνιο του 1931. Την ίδια ημέρα (21/8/1931) απευθύνεται και στην γενική Γραμματεία των CIAM. Το πρώτο γράμμα από τη γραμματεία των ciam προς τον Παπαδάκη, φαίνεται να είναι αυτό της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1931, σύμφωνα με την έρευνα στο αρχείο του gta ETH.

¹³² Γράμμα του Παπαδάκη στον Giedion, 21/8/1931 [gta ETH (42_K_1931_Papadaki_1)]

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία Giedion και Παπαδάκη. Ενδεικτικά παραδείγματα οι επιστολές από τον Giedion προς τον Παπαδάκη στις 24.12.1931 και από τον Παπαδάκη στον Giedion στις 18.3.1932, όπως σώζονται στο αρχείο του Giedion, [gta ETH]

¹³⁵ Αρχιτέκτων, απόφοιτος της Ecole Spéciale d'Architecture του Παρισιού, 1930

¹³⁶ Αρχιτέκτων, απόφοιτος της Ecole Spéciale d'Architecture του Παρισιού, 1930

¹³⁷ Αρχιτέκτων, επίσης απόφοιτος της Ecole Spéciale d'Architecture του Παρισιού, 1931

αρχιτεκτονικής και την αγάπη προς τις αγνές πνευματικές δημιουργίες»¹³⁸. Η ομάδα των παλιών και γνώριμων συναδέλφων, σύμφωνα με τον Παπαδάκη «εγγυάται την ομοφωνία στην δουλειά μας και μια άριστη συνεργασία στις προσπάθειές μας, τόσο ανταγωνιστικές όσο και δημιουργικές»¹³⁹. Στο γράμμα, το κλίμα που επικρατεί στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1930 παρουσιάζεται ως ταυτόσημο με εκείνο που επικρατούσε στην Δυτική Ευρώπη μετά τη λήξη του Πολέμου και στο σύνολό του, καταδεικνύει έναν έμφυτο ενθουσιασμό, με διάθεση για εργασία και προσφορά προς το συνέδριο και τη μοντέρνα αρχιτεκτονική εν γένει.

Ακόμα όμως και μετά τη σύσταση της ομάδας, η επικοινωνία με την διοίκηση των CIAM περιορίζεται στην ενδοεπικοινωνία του Παπαδάκη με τον S.Giedion¹⁴⁰. Από το 1932 και εξής, ο μεταξύ τους επιστολικός διάλογος γίνεται σαφώς συχνότερος¹⁴¹, και αφορά τα οργανωτικά θέματα της ομάδας που συνεχίζει να είναι υπό διαμόρφωση, όπως την προετοιμασία του υλικού για την ανάλυση της πόλης της Αθήνας και τον τρόπο παρουσίασής της στο συνέδριο της Μόσχας, τις διαδικασίες τυπικής αναγνώρισης της ομάδας ως μέλος των συνεδρίων και κυρίως τα ουσιαστικά θέματα, δηλαδή τη δυνατότητα επιρροής της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελληνική πρωτεύουσα. Η πιθανότητα εγκατάστασης εκθέσεων όπως αυτής της *Ορθολογικής ανάπτυξης του εδάφους* («*Lotissements rationnels*»)¹⁴² στην Αθήνα, με σκοπό την γνωστοποίηση των εργασιών των συνεδρίων και του έργου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής γενικά, είναι ένα σαφές παράδειγμα των προθέσεων των CIAM. Σε μια εναλλαγή των ρόλων αλλά σε πλήρη σύμπνοια των στόχων, η αλληλογραφία των δύο μαρτυρά ταυτόχρονα και μια προσπάθεια του Παπαδάκη να μετατρέψει τον Giedion σε «πρεσβευτή» της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Αθήνα, προσκαλώντας τον να γράψει άρθρα στον τύπο, να παραστεί σε εκδηλώσεις και να αποκτήσει σχέσεις με τις ελληνικές αρχές.

Αξίζει να σημειωθεί πως οι κινήσεις του Παπαδάκη μοιάζουν να είναι αυτόνομες –από την επικοινωνία του με τον Giedion, που παίρνει προσωπικό χαρακτήρα έως τη δημιουργία του στενού κύκλου της ελληνικής ομάδας των CIAM, παρά το αυξανόμενο ενδιαφέρον από αρχιτέκτονες και φορείς προς την τότε σύγχρονη αρχιτεκτονική. Ένα τέτοιο μήνυμα εκδήλωσης ενδιαφέροντος έχει αποσταλεί στη Γενική γραμματεία των CIAM –και όχι στον Στάμο Παπαδάκη– από τον Γεώργιο Κοντολέοντα, στα μέσα Μαρτίου του 1933¹⁴³, με το οποίο αναζητά πληροφορίες για την παρακολούθηση του συνεδρίου¹⁴⁴. Το επιχείρημα της έλλειψης επικοινωνίας μεταξύ

¹³⁸ Γράμμα του Παπαδάκη στον Giedion 22/2/1932 [gta ETH(42_K_1932_Papadaki_1)]

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Σύμφωνα με την έρευνα στα αρχεία gta ETH, van Eesteren, Le Corbusier

¹⁴¹ Σε συχνότητα 2-4 γράμματα/μήνα. Πληροφορίες από το αρχείο του gta ETH

¹⁴² Περιοδεύουσα έκθεση υπό την αιγίδα των CIAM, στο πλαίσιο των προβληματισμών του III CIAM.

Εξεταζόταν η πιθανότητα μετά την Τριενάλε του Μιλάνου να μεταφερθεί στην Αθήνα και από την Αθήνα στο Ρότερνταμ. Δεν κατέστη δυνατή η φιλοξενία της έκθεσης στην Αθήνα, λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων.

¹⁴³ Γράμμα του Γεωργίου Κοντολέοντα στον Giedion, 13/3/1933 [gta ETH]

¹⁴⁴ Σε επόμενο γράμμα του Παπαδάκη, στις 16/4/1933 [gta ETH, 42_K_1933], ο Κοντολέοντα προστίθεται στην ομάδα που επιθυμεί να ταξιδέψει στην Μόσχα.

μοντέρνων αρχιτεκτόνων και φορέων ενισχύει η επιστολή του Νικόλαου Κιτσίκη, τότε Πρόεδρου του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, στον Giedion στις 6 Μαΐου 1933¹⁴⁵, με την οποία ζητά πληροφορίες για το πως μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις εργασίες του 4^{ου} συνεδρίου στη Μόσχα, προτείνοντας ταυτόχρονα τον Πάτροκλο Καραντινό ως αντιπρόσωπο της Ελλάδας και εκπρόσωπο του ΤΕΕ στη Σοβιετική πρωτεύουσα. Το γεγονός ότι απουσιάζει η επικοινωνία μεταξύ ΤΕΕ και Παπαδάκη, και έχοντας ως δεδομένο πως η ελληνική ομάδα έχει συσταθεί από τα τέλη Απριλίου, τεκμηριώνεται από την συμπερίληψη του Καραντινού στην ελληνική ομάδα των CIAM και κυρίως, στην ήδη κοινοποιημένη στον Παπαδάκη απόφαση¹⁴⁶ διεξαγωγής του συνεδρίου στην Αθήνα. Η αιτιολόγηση πως πρόκειται για σημάδια έλλειψης επικοινωνίας είναι βεβαίως η μία εκδοχή · η άλλη θα μπορούσε να είναι πως φορείς και ιδιώτες διερευνούν έναν τρόπο να προσπεράσουν τον Παπαδάκη και να εγκαταστήσουν την απευθείας επικοινωνία με την κεντρική διοίκηση των Συνεδρίων, προκρίνοντας ιδίους σκοπούς και εαυτούς.

Στην ιστορία της ελληνικής ομάδας των μοντέρνων αρχιτεκτόνων, ο Στάμος Παπαδάκης είναι σίγουρα η ηγετική φιγούρα. Έπειτα από δική του πρωτοβουλία η Ελλάδα αποκτά ομάδα στα CIAM, ακολουθεί τις επιλογές του, βασίζεται στις προσωπικές του σχέσεις και τελικά η δυναμική της διασπάται λίγο μετά την μετανάστευσή του στην Αμερική και την ακόλουθη έναρξη του πολέμου.

Ο ρόλος του Fred Forbat

Στην επιστολή ανακοίνωσης της ελληνικής εθνικής ομάδας των CIAM, στις 27 Μαρτίου 1933, ο Παπαδάκης αναφέρει στον Giedion τα μέλη που την απαρτίζουν, προσθέτοντας πως συνεκλήθη «*παρόντος του συναδέλφου Fred Forbat*»¹⁴⁷. Ο άρτι αφιχθείς από τη Μόσχα στην Αθήνα «άγνωστος» Fred Forbat αποδεικνύεται κομβικό πρόσωπο στην οργάνωση του 4^{ου} CIAM τόσο στη Μόσχα όσο και στην υλοποίησή του στην Αθήνα.

Παίρνοντας όμως τα πράγματα από την αρχή, ο Γερμανο-Ούγγρος Forbat, γεννημένος στο Pecs της Ουγγαρίας¹⁴⁸, με σπουδές στη Βουδαπέστη και στο Μόναχο, βρέθηκε το 1920 να εργάζεται στο γραφείο του Walter Gropius και το 1922 να διδάσκει στο Bauhaus. Η διετία αυτή υπήρξε καθοριστική για την μετέπειτα πορεία του, καθώς οι σχέσεις που απέκτησε με την γερμανόφωνη πρωτοπορία τον οδήγησαν στην πρώτη γραμμή του μοντέρνου κινήματος. Το 1926

¹⁴⁵ Επιστολή του Ν. Κιτσίκη προς τον S. Giedion στις 6 Μαΐου 1933 [gta ETH]

¹⁴⁶ Η απόφαση εστάλη με εγκύκλιο στους εκπροσώπους των εθνικών χωρών, στις 27/4/1933. Αν θεωρήσουμε πως η ημερομηνία αυτή είναι η ίδια της ίδρυσης της ελληνικής εθνικής ομάδας και ο Παπαδάκης δεν έλαβε την εγκύκλιο, θα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένο πως έλαβε και διάβασε το γράμμα της 30/4/1933 με το οποίο ο Giedion τον ενημερώνει προσωπικά για την απόφαση της διοίκησης. [gta ETH (42_K_1933)].

¹⁴⁷ Χειρόγραφο επιστολή του Παπαδάκη προς τον Giedion στις 27/3/1933 [gta ETH (42_K_1933)]

¹⁴⁸ Fred Forbat (1897, Ουγγαρία – 1972, Σουηδία). Γεννήθηκε στο Πεκς της Ουγγαρίας από Εβραίους γονείς. Εργάστηκε ως αρχιτέκτονας και πολεοδόμος στην Γερμανία, την Ουγγαρία, την Ελλάδα, τη Σοβιετική Ένωση και τη Σουηδία.

γίνεται μέλος του Ring ενώ το 1928 παίρνει την γερμανική υπηκοότητα και ανοίγει γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών με τον Hubert Hoffman. Το προσωπικό του δίκτυο επαφών περιλαμβάνει τον Marcel Breuer, που προκύπτει χάρις στην κοινή ουγγρική καταγωγή τους αλλά και μέσω Bauhaus, από το οποίο έρχεται επίσης σε επαφή με τους Theo van Doesburg, Johannes Itten, Hans Schmidt, Hannes Meyer, Ernst May, καθώς και με τον Hugo Haring από το Ring, ανάμεσα σε άλλους. Λίγο νωρίτερα, το 1923-1924 βρίσκεται απεσταλμένος της Κοινωνίας των Εθνών για την «Αποκατάσταση των Προσφύγων» στην Θεσσαλονίκη ενώ το 1932, μετά από αρκετά χρόνια στη Γερμανία, θα μεταβεί στη Μόσχα, ακολουθώντας τους Schmidt και May με κίνητρο την υλοποίηση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και κύρια αποστολή την προετοιμασία και την οργάνωση του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής.

Η πρόσκληση για συμμετοχή του Forbat στις εργασίες των CIAM έρχεται από τον Gropius στις 11 Αυγούστου του 1930¹⁴⁹ και η θετική απόκριση είναι άμεση, με απαντητική επιστολή¹⁵⁰. Από τις 21 Οκτωβρίου 1930, μετά την Συνέλευση των αντιπροσώπων της Φρανκφούρτης, ο Fred Forbat θεωρείται μέλος των CIAM¹⁵¹ και ξεκινά άμεσα να εργάζεται γι' αυτά¹⁵². Η απόδοσή του κρίνεται με θετικό πρόσημο, ήδη από τέλη του 1930¹⁵³ και ενώ βρίσκεται ακόμα στο Βερολίνο, γεγονός που οδηγεί τη διοίκηση να του αναθέσουν επιπλέον αρμοδιότητες: μετέχει στον συντονισμό των γερμανικών μελών του CIAM, αρθρογραφεί σε περιοδικά για λογαριασμό των CIAM και συμμετέχει στις συνεδριάσεις των αντιπροσώπων, χωρίς να είναι αντιπρόσωπος κάποιας εθνικής ομάδας. Αξίζει να σημειωθεί η προσπάθεια που γίνεται στα τέλη του 1930 για αναδιοργάνωση της γερμανικής ομάδας, υπό την καθοδήγηση των Giedion και Gropius¹⁵⁴ με κύριες συνιστώσες την αντικατάσταση των μελών που προσφάτως μετανάστευσαν στην Σοβιετική Ένωση¹⁵⁵ αλλά και την απομόνωση του Haring¹⁵⁶, η οποία έχει τον Forbat ως σημείο αναφοράς της νέας ομάδας. Η κανονικότητα του 1931 διαδέχεται το γεμάτο προσδοκίες 1932, έτος που βρίσκει τον Ούγγρο αρχιτέκτονα στη Μόσχα για τις προπαρασκευαστικές εργασίες του 4^{ου} CIAM. Οι May, Schmidt και Forbat βρίσκονται στην πρώτη γραμμή επικοινωνίας με την διοίκηση των CIAM από την σοβιετική πρωτεύουσα, συμφωνώντας ή διαφωνώντας για τα διάφορα οργανωτικά και μεθοδολογικά ζητήματα των εργασιών του συνεδρίου, όπως για

¹⁴⁹ Όπως αναφέρεται στο γράμμα του Forbat στον Giedion στις 12/8/1930 [gta ETH (42_K_1930)]. Σύμφωνα με την επιστολή, ο Forbat θεωρεί τη δουλειά για τα διεθνή συνέδρια ως κάτι πολύ ενδιαφέρον, ωστόσο σύμφωνα με τον ίδιο, το γεγονός ότι δεν μιλά αγγλικά μπορεί να σταθεί εμπόδιο.

¹⁵⁰ Επιστολή του Giedion προς τον Forbat στις 9/9/1930 [gta ETH (42_K_1930)]

¹⁵¹ Γράμμα του Giedion στον Forbat. [gta ETH (42_K_1930_Giedion_Forbat_2)]

¹⁵² Αλληλογραφία Giedion – Forbat Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 1930 [gta ETH]

¹⁵³ Αλληλογραφία Giedion – Forbat Δεκέμβριος 1930 [gta ETH]

¹⁵⁴ Γράμμα του Giedion στον Forbat, 30/12/1930 [gta ETH (42_K_1930)]

¹⁵⁵ Αναφέρομαι κυρίως στους Ernst May και Hans Schmidt που μέχρι το '30 ήταν κύρια μέλη των CIAM

¹⁵⁶ Ο Haring ήταν πρόβλημα δύσκολο στη διαχείρισή του για την διοίκηση των CIAM. Πρόκειται για Persona non grata για τους Mies van der Rohe, Gropius, Giedion που όμως είχε κυρίαρχες διασυνδέσεις και σημαντικό λόγο στην γερμανική πρωτοπορία. Περισσότερες πληροφορίες αναφέρονται στο Somer (2007), ό.π., σελ 52-55. Το θέμα της αποπομπής του, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της γερμανικής ομάδας θίγεται με τρόπο στην επιστολή του Giedion προς τον Forbat, στις 30/12/1930 [gta ETH]

παράδειγμα τα παραδοτέα σχέδια πόλεων και τους χρωματισμούς τους, την πολιτική και τις σχέσεις στη Σοβιετική Ένωση και κυρίως, τα οικονομικά προβλήματα¹⁵⁷ που αντιμετωπίζουν τα συνέδρια ως ένωση. Οι δυσκολίες συντονισμού τόσο των Δυτικών όσο και των Σοβιετικών οδηγούν στην πρώτη μετάθεση της ημερομηνίας υλοποίησης του συνεδρίου από τις σοβιετικές αρχές, μια εξέλιξη που ικανοποιεί όλες τις συμβαλλόμενες πλευρές. Ωστόσο, η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων του διαγωνισμού για το Παλάτι των Σοβιέτ που ακολουθεί, η διαχείριση του ζητήματος κατά τη διάρκεια της συνάντησης των αντιπροσώπων στη Βαρκελώνη¹⁵⁸ και η απόφαση για τη δημοσίευση - μανιφέστο στο περιοδικό “*Der Neuen Stadt*”¹⁵⁹ συνθέτουν ένα ντόμινο εξελίξεων που διαταράσσει τις σχέσεις μεταξύ της διοίκησης των CIAM, των απεσταλμένων στη Μόσχα δυτικών αρχιτεκτόνων, των σοβιετικών αρχιτεκτόνων και όπως είναι φυσικό, της κεντρικής σοβιετικής εξουσίας.

Πιο συγκεκριμένα, οι May, Schmidt, Forbat αντιδρούν έντονα στο ψήφισμα της Βαρκελώνης, με κύριο επιχείρημα ότι το να χρησιμοποιείται το συνέδριο ως μοχλός πίεσης είναι επιζήμιο για τους θιασώτες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής: εάν δεν πραγματοποιηθεί το συνέδριο δεν θα υπάρξει βήμα έκφρασης για τη νέα αυτή αρχιτεκτονική και άρα η ισχύς της στη Ρωσία θα αποδυναμωθεί¹⁶⁰, σε μια χρονική περίοδο όπου παρατηρείται μια συλλογική ομοιόμορφη ένωση γηγενών και αλλοδαπών αρχιτεκτόνων. Η δημοσίευση στο περιοδικό εντείνει ακόμη περισσότερο την κρίση¹⁶¹, τόσο ώστε το περιβάλλον της Μόσχας να είναι σχετικά αφιλόξενο, με δεδομένη την πλέον αντιληπτή εικόνα μιας εξουσίας που λογοκρίνει, περιορίζει και τελικά απέχει από τη στήριξη στην μοντέρνα αρχιτεκτονική. Στις 31 Ιανουαρίου του 1933 ο Forbat εγκαταλείπει¹⁶² τη Μόσχα, μια ημέρα μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ, στη Γερμανία. Οι πιθανότητες να πρόκειται για σύμπτωση δεν είναι πολλές, πόσο μάλλον λαμβάνοντας υπόψη τις αντικειμενικές δυσκολίες επί σοβιετικού εδάφους για έναν Ούγγρο αρχιτέκτονα με σπουδές και πολυετή επαγγελματική πορεία στη Γερμανία. Η Εβραϊκή καταγωγή του δεν του επιτρέπει την επιστροφή στη Γερμανία και ως εκ τούτου, ο Forbat παίρνει την απόφαση να διαμείνει προσωρινά στην σχετικά ασφαλή και γνώριμη του Ελλάδα, εωσότου αποφασίσει την επιστροφή του στη Μόσχα, ή την αναχώρησή του για την κεντρική Ευρώπη. Πέραν των γνωριμιών που είχε από το προηγούμενο πέρασμά του στην Ελλάδα, ζητά από τον Giedion τυχόν συνδέσεις που θα του επιτρέψουν μια ευκολότερη μετάβαση στη χώρα και όπως είναι λογικό αυτές βρίσκονται

¹⁵⁷ Αλληλογραφία Giedion – Forbat Ιανουάριος – Μάρτιος 1932 [gta ETH]

¹⁵⁸ Δημόσια Συζήτηση για το Παλάτι των Σοβιέτ, Βαρκελώνη 1/8/1932. Σώζεται απόκομμα από την δημοσίευση στο περιοδικό *Die neue Stadt*, τεύχος 6/7, 1932 [gta ETH (4-1-5-4DA)]

¹⁵⁹ *Die neue Stadt* 1932 Heft 6/7 Seite 146 (September/Okttober)

¹⁶⁰ Γράμμα των May, Schmidt, Forbat στη γενική γραμματεία των CIAM, 24/7/1932 [gta ETH]

¹⁶¹ *Die neue Stadt* 1932, όπως αναφέρθηκε. Η κρίση, έχει παρουσιαστεί συνοπτικά στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος δοκιμίου.

¹⁶² Δεν βρέθηκε το γράμμα της 31/1/1933 που ανακοινώνει την αποχώρησή του από την ΕΣΣΔ. Αναφέρεται όμως και στο απαντητικό γράμμα του ο Giedion, στις 16/2/1933 [FFA]

στην υπό σύγκλιση ελληνική ομάδα των CIAM, αρχής γενομένης από τον Στάμο Παπαδάκη¹⁶³. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτό το γράμμα εστιάζεται στην ‘αποστολή’ που χρεώνεται ο Forbat κατά το πέρασμά του από την Ελλάδα: καλείται να λειτουργήσει ως πληροφοριοδότης για τις κινήσεις, τις ιδέες και τις «*αναγκαστικά περιορισμένες δυνατότητες της τοπικής ομάδας*»¹⁶⁴, για λογαριασμό της κεντρικής διοίκησης των CIAM.

Ο Forbat φτάνει στην Ελλάδα στις 11 Μαρτίου και στέλνει την πρώτη ανταπόκρισή του στον Giedion στις 13 Μαρτίου¹⁶⁵, από την κατοικία του φίλου του Gustav Eglau¹⁶⁶, ενθουσιασμένος από την θετική γρήγορη εξέλιξη της πόλης τα τελευταία χρόνια¹⁶⁷ και επιθυμώντας «*να θεωρείται πλέον μέλος της τοπικής ομάδας*»¹⁶⁸. Στο μεγαλύτερο μέρος της επιστολής προσπαθεί να οργανώσει ένα πρόγραμμα ομιλιών για το συνέδριο της Μόσχας, αναλύοντας και τεκμηριώνοντας την άποψή του: το θέμα και το περιεχόμενο των ομιλιών θα πρέπει να συμφωνηθεί εξαρχής και διάφορα ζητήματα περί Αρχιτεκτονικής δεν θα πρέπει να αφηθούν σε τυχαίες συζητήσεις, αλλά να υπάρχει μια «*πλήρως ορισμένη διπλωματική τακτική συμφωνία*»¹⁶⁹ που θα επιτρέψει την υλοποίηση του συνεδρίου με τις ελάχιστες δυνατές απώλειες. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η έκφραση του ελεύθερου λόγου στην ΕΣΣΔ και τα προβλήματα που θα ανακύψουν από κάτι τέτοιο αναλύονται σαφώς, σε μια προσπάθεια να γίνει κατανοητή η διαφορά νοοτροπίας ΕΣΣΔ – Δύσης. Η τελευταία αυτή επιστολική αναφορά του Forbat για την Ρωσία είναι ενδεικτική της λογοκρισίας, των περιορισμών, των προσεκτικών κινήσεων και της διπλωματικής προπαγάνδας που η μοντέρνα αρχιτεκτονική προσπαθεί να οικειοποιηθεί σε μια πολιτική πραγματικότητα που ακόμα δεν έχει συνειδητοποιήσει.

Στο τέλος Μαρτίου, οι δύσκολες καταστάσεις επί σοβιετικού εδάφους φαίνεται να αποτελούν παρελθόν για τον Forbat, που από την Ολυμπία στέλνει την πρώτη του – αποκαλυπτική για την ιστορική τεκμηρίωση- αναφορά για την ελληνική ομάδα¹⁷⁰, εμφανώς επηρεασμένος από την Σοβιετική πραγματικότητα. Αρχικά μιλά για την κυριαρχία της «*αρκετά έντονης έννοιας της προσωπικής ελευθερίας*» από πολίτες και τεχνικές υπηρεσίες, η απουσία λογοκρισίας σε θέματα αισθητικής από τις δημόσιες αρχές και «*η βολική μη ύπαρξη ορατών*

¹⁶³ Γράμμα του Giedion στον Forbat, 16/2/1933 [FFA] και κοινοποίησή του στον Στάμο Παπαδάκη

¹⁶⁴ Στο ίδιο [FFA]

¹⁶⁵ Στο ίδιο [FFA]

¹⁶⁶ Gustav Eglau. Την εποχή εκείνη προϊστάται του τμήματος ξυλουργικής στη σχολή Καλών Τεχνών. Η πρώτη σύνδεση του Forbat με τον Eglau εντοπίζεται πιθανότατα στο Bauhaus. Ο Eglau φιλοξενεί τον Forbat στο διαμέρισμά του, στην οδό Δημοκρίτου 11, που είναι και η διεύθυνση αλληλογραφίας του Forbat κατά την περίοδο παραμονής του στην Αθήνα.

¹⁶⁷ Συγκεκριμένα, αναφέρεται «*σε μια φανταστική εμπειρία, και στην εξαιρετική ποιότητα των νέων κτιρίων, σε αντίθεση με την πολύ κακή εντύπωση που είχα πριν 8 χρόνια*». Γράμμα του Forbat στον Giedion, στις 13/3/1933 [FFA]

¹⁶⁸ Στο ίδιο [FFA]

¹⁶⁹ Στο ίδιο [FFA]. Πρόκειται για τα ακριβή λόγια του Forbat. Με δεδομένο ότι η απόφασή του να εγκαταλείψει τη Μόσχα είναι προς το παρόν οριστική, η διπλωματική αυτή συμφωνία θα πρέπει να συζητηθεί με τον Hans Schmidt.

¹⁷⁰ Γράμμα του Forbat στον Giedion, στις 5/4/1933 [FFA]

διαφορών μεταξύ της εθνικής παράδοσης και της σύγχρονης αρχιτεκτονικής», σημεία που επιτρέπουν στον Forbat να μιλήσει για «αντικειμενικά εξαιρετικά καλές ευκαιρίες για την ελληνική ομάδα»¹⁷¹. Στη συνέχεια χαρτογραφεί τις δυνητικές προσβάσεις των CIAM σε ανθρώπους με τοπική επιρροή. Όσον αφορά το Πολυτεχνείο, ο Forbat αξιολογεί τους Εμμανουήλ Κριεζή και Δημήτρη Πικιώνη ως τους Καθηγητές που εργάζονται «λιγότερο ή περισσότερο σύμφωνα με τους δικούς μας σκοπούς»¹⁷², με τον πρώτο να έχει αξιόλογη αρχιτεκτονική σχεδιαστική ικανότητα και να «συμμετέχει σε όλες επιτροπές των διαγωνισμών, οπότε είναι καλή ιδέα να τον συμπεριλάβουμε»¹⁷³, πλην όμως οι μειωμένες κοινωνικές του ικανότητες σε συνδυασμό με το κύρος του, οδηγούν στον «κίνδυνο να φοβίσει την ομάδα, πόσο μάλλον όταν φαίνεται να μην είναι πολύ ευχάριστος στους ανθρώπους»¹⁷⁴. Αντίθετα, ο Πικιώνης «είναι πολύτιμος όσον αφορά τις ανθρώπινες σχέσεις», δίνοντας το παράδειγμα των συνδέσεων του με τους αρχιτέκτονες του Υπουργείου Παιδείας¹⁷⁵. Τέλος, και όσον αφορά τη σύνθεση της Ελληνικής ομάδας, ο Forbat παρεμβαίνει σαφώς υπέρ του γερμανομαθή Δεσποτόπουλου καθώς και του Eglau, με θετικές αναφορές για το αρχιτεκτονικό τους έργο. Σχετικά με τα υπόλοιπα μέλη, ο Forbat αρκείται στην αναφορά του ότι ανήκαν στην παλιά ομάδα¹⁷⁶, ενώ αναφέρεται και στον Παπαδάκη, σε έναν μάλλον ειρωνικό τόνο, γράφοντας πως «είναι πολύ ευχαριστημένος με την παρέμβασή μου και το σχηματισμό της νέας ομάδας, πιο πολύ γιατί έχουμε λάβει υπόψη το γεγονός ότι η ηγεσία παραμένει στο χέρι του και σε αυτό των στενών φίλων του»¹⁷⁷.

Όσο και αν τα παραπάνω είναι η προσωπική –και συναισθηματικά φορτισμένη και επηρεασμένη από την Μοσχοβίτικη πραγματικότητα- ματιά του Forbat και μόνο ως τέτοια μπορεί να κριθεί, τα αντικειμενικά συμπεράσματα που θα μπορούσαμε να εξάγουμε χρήζουν προσοχής. Αρχικά, υπάρχει μια κατεύθυνση, που πιθανότατα προέρχεται από τη διοίκηση των CIAM, για την αναγνώριση ατόμων με κυρίαρχες προσωπικές, κοινωνικές και πολιτικές συνδέσεις και με συμπάθεια στην τότε σύγχρονη αρχιτεκτονική, που θα μπορούσαν σε δεύτερο χρόνο να λάβουν έναν πιο αναβαθμισμένο ρόλο στην προώθηση των ιδεών του CIAM, με δεδομένη την ελευθερία λόγου και έκφρασης στην Ελλάδα, μία χώρα που μόλις έχει αρχίσει να ανακάμπτει και άρα είναι ανοικτή αλλά και επιρρεπής σε νέες ιδέες και δράσεις. Σημαντικές είναι και οι πληροφορίες για την σύνθεση της ελληνικής ομάδας, η οποία φέρεται να υπόκειται σε μια Ελληνο- γαλλική κυριαρχία, την οποία ο Forbat αποδέχεται και διατηρεί, με την ελπίδα η

¹⁷¹ Στο ίδιο [FFA]

¹⁷² Στο ίδιο

¹⁷³ Στο ίδιο

¹⁷⁴ Στο ίδιο

¹⁷⁵ Στο ίδιο. Ο Forbat το αναφέρει αυτό, καθώς φαίνεται να υπάρχει μια σύνδεση του Πολυτεχνείου με το Υπουργείο Παιδείας και ειδικότερα τους αρχιτέκτονες του Υπουργείου με έναν ταυτόχρονο σαφή υπαινιγμό περί ανάθεσης των μελετών των σχολικών κτιρίων σε αρχιτέκτονες που πρόσκεινται στον μοντερνισμό.

¹⁷⁶ Δηλαδή οι Δούρας, Καλύβας και Μιχαλιτσιάνος.

¹⁷⁷ Γράμμα του Forbat στον Giedion, στις 5/4/1933 [FFA]

ομάδα να «εργαστεί ομαλά και με επιτυχία»¹⁷⁸, τονίζοντας ταυτόχρονα και τη σημασία της Ελληνο- γερμανικής συνιστώσας, στο επίπεδο των κοινωνικών και αρχιτεκτονικών κριτηρίων.

Ωστόσο, όσο σημαντική και αν ήταν η συνεισφορά του Forbat στην προετοιμασία και οργάνωση του συνεδρίου της Μόσχας και ακολούθως στην σύγκλιση της ελληνικής ομάδας και στην παρουσίαση της ελληνικής πραγματικότητας, το σημαντικό νέο της μεταφοράς του συνεδρίου από τη Μόσχα στην Αθήνα, δεν του κοινοποιείται από τη γραμματεία των CIAM, αλλά μαθαίνει γι' αυτό από τον τύπο, στις 9 Μαΐου¹⁷⁹. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο Forbat ανήκει στον κύκλο των αρχιτεκτόνων που εργάζονται για τα CIAM, αλλά απέχει από τον στενό κύκλο της διοίκησης, τουλάχιστον κατά την περίοδο αναφοράς, όταν και κυριαρχεί η Γαλλο-ελβετική συνιστώσα. Εξ άλλου, οι αρχικά επαγγελματικές και μετέπειτα φιλικές σχέσεις του με τον Gropius τεκμηριώνουν εκ νέου το επιχείρημα, με δεδομένο πως ο Gropius στην αυγή του 1933 εξακολουθεί να είναι κεντροβαρής χαρακτήρας των συνεδρίων, απέχει όμως από τις συνεδριάσεις της διοίκησης λόγω των περιορισμών που εκ των πραγμάτων προκύπτουν στην Χιτλερική Γερμανία. Η αντίδραση του Forbat είναι έντονη, αλλά αφορά κυρίως τον Παπαδάκη και όχι τη Γενική Γραμματεία των συνεδρίων. Δείχνει να κατανοεί τον οργανωτικό και συντονιστικό ρόλο του και επιβεβαιώνοντάς τον, παίρνει την πρωτοβουλία να αναλάβει κάποιες διεκπεραιωτικές επικοινωνίες με το παράρτημα της ακτοπλοϊκής εταιρίας NEPTOS που βρίσκεται στον Πειραιά και με τους καθηγητές του Πολυτεχνείου, για λογαριασμό των CIAM και με τη βοήθεια του Δεσποτόπουλου¹⁸⁰, ενώ στη συνέχεια, συγκαλεί συνάντηση της ελληνικής ομάδας μαζί με τον Παπαδάκη, με σκοπό την διευθέτηση των απαιτούμενων προπαρασκευαστικών εργασιών. Η αναφορά που στέλνει στον Giedion με τα όσα συζητήθηκαν στη συνάντηση αρθρώνεται σε 4 σημεία: επιφυλάξεις για την ποιότητα του ταξιδιού και την σταθερότητα πλεύσης του Patris II, απορίες σχετικά με το ταξίδι στα νησιά, οργανωτικές λεπτομέρειες για την έκθεση στην Αθήνα και αποτίμηση της λειτουργίας της ελληνικής ομάδας.

Όσον αφορά το ίδιο το ταξίδι, ο Forbat μεταφέρει στον Giedion την φημολογία του νέου μεν, ασταθούς πλεύσης δε Patris II, λόγω κακής κατασκευής και ναυπήγησής του, το οποίο «*κουνιέται πάρα πολύ, ακόμη και με πολύ ήρεμο καιρό λόγω της υψηλής θέσης του κέντρου βάρους του*»¹⁸¹, και θα προκαλέσει ναυτία στους ταξιδιώτες, οι οποίοι θα πρέπει να είναι προετοιμασμένοι και εφοδιασμένοι με αντιδοτα. Η αναφορά αυτή βάζει σε σκέψεις τον Giedion, ο οποίος ζητά αμέσως πληροφορίες σχετικά με το θέμα από τη NEPTOS¹⁸². Όσον αφορά το ταξίδι στα νησιά, ο Forbat τίθεται υπέρ ενός «ανοικτού» συνεδρίου, τέτοιου που να επιτρέπει την

¹⁷⁸ Στο ίδιο [FFA]

¹⁷⁹ Γράμμα του Forbat στον Giedion στις 12/5/1933 [FFA]

¹⁸⁰ Στο ίδιο. Ο Eglau και ο Δεσποτόπουλος είναι οι πιο κοντινές επαφές του Forbat κατά τη διάρκεια παραμονής του στην Ελλάδα.

¹⁸¹ Στο ίδιο

¹⁸² Γράμμα του Giedion στον Ιωαννίδη στις 15/5/1933 [gta ETH]. Με απαντητική επιστολή ο Ιωαννίδης επιβεβαιώνει το αβάσιμο των πληροφοριών.

ευκολότερη συμμετοχή και το άνοιγμα του δικτύου των επαφών μεταξύ των μελών. Στην ίδια πρόταση περί διεύρυνσης του κύκλου του συνεδρίου ανήκει και η διαχείριση της έκθεσης, που θα μπορούσε να εκτεθεί σε χώρο του πολυτεχνείου και όχι στο πλοίο, ώστε να είναι εύκολα προσπελάσιμη από το ευρύ κοινό για κάποιες εβδομάδες.

Σχετικά με τη συμμετοχή Ελλήνων στο ταξίδι από τη Μασσαλία στην Αθήνα, τα δύο μέλη που επρόκειτο να συνοδεύσουν την αποστολή των CIAM είναι ο Παπαδάκης και ο Δεσποτόπουλος, με τον Forbat να επιχειρηματολογεί σαφώς υπέρ του δεύτερου ακόμα και στο να γίνει ο πρώτος αντιπρόσωπος της ομάδας καθώς «ο Δεσποτόπουλος *χρήζει σεβασμού και έχει φίλους σε όλους τους κύκλους, κάτι που μπορεί να εξυπηρετήσει πολύ τους σκοπούς μας*»¹⁸³, σε αντίθεση με τον Παπαδάκη που «δεν έχει καμία σχέση με τους εδώ ανθρώπους παρά μόνο μερικούς εχθρούς»¹⁸⁴. Η αρχική συμπάθεια του Forbat στον σπουδαγμένο στη Γερμανία Δεσποτόπουλο εντείνεται κατά την παραμονή του στην Αθήνα, με πολύ θετικές αναφορές στον χαρακτήρα και το αρχιτεκτονικό του έργο. Το κλίμα δυναμιτίζεται όταν ο Παπαδάκης επιλέγει να μην ανακοινώσει στην ομάδα την απόφαση για την τέλεση του συνεδρίου στην Αθήνα, αλλά όλα τα μέλη να μάθουν γι αυτό από τον τύπο¹⁸⁵, κάτι που οδηγεί τον Forbat στην πρόταση προς την Γενική Γραμματεία για περιορισμό των αρμοδιοτήτων του Παπαδάκη, τεκμηριώνοντας πως οι επιλογές του προκαλούν «*αγανάκτηση στην ομάδα, ακόμα και στην παλιά*»¹⁸⁶.

Οι πρωτοβουλίες του Forbat εκτιμώνται ξανά από τον Giedion, που τον προτρέπει να δράσει για άλλη μια φορά ως εκπρόσωπος της διοίκησης των CIAM όσον αφορά τα ζητήματα της έκθεσης, αυτή τη φορά σε ελληνικό έδαφος, αναλαμβάνοντας την επικοινωνία με την ολλανδική ομάδα που έχει την ευθύνη να την οργανώσει, τις συνεννοήσεις με το Πολυτεχνείο αλλά και την ομαλή λειτουργία της ελληνικής ομάδας. Στην πραγματικότητα, στους μήνες που μεσολαβούν από την απόφαση για τέλεση του συνεδρίου στην Αθήνα έως και την υλοποίησή του και που ο Forbat τυχαίνει να βρίσκεται στην Αθήνα, δρα ανεπίσημα ως μεσολαβητής Ελλάδας – CIAM, προλειαινώντας για λογαριασμό των Μοντέρνων τον κοινό τόπο της Αθήνας του 1933. Ωστόσο, παρά τις ευθύνες που αναλαμβάνει, δεν καταφέρνει να αποκτήσει μια θέση στον στενό κύκλο της κεντρικής διοίκησης των CIAM, ενώ λόγοι υγείας τελικά δεν του επιτρέπουν να παραστεί ούτε στις συνεδριάσεις του Τέταρτου Συνεδρίου.

¹⁸³ Στο ίδιο [gta ETH]

¹⁸⁴ Στο ίδιο

¹⁸⁵ Στο ίδιο. Συγκεκριμένα, ο Forbat αναφέρει: «ο Παπαδάκης έχει λάβει πολύ μικρές πρωτοβουλίες και, για παράδειγμα, δεν το βρήκε απαραίτητο να ειδοποιήσει αμέσως τα μέλη για ένα τόσο σημαντικό γεγονός για την ομάδα, όπως είναι η φιλοξενία του συνεδρίου και το έκανε μόνο όταν όλοι τους το είχαν ήδη μάθει από τις εφημερίδες και αφού του ζήτησα εγώ να το κάνει».

¹⁸⁶ Στο ίδιο

02.2 Οικονομικά στοιχεία του συνεδρίου

Με αφορμή την αναφορά του Forbat για το άνοιγμα του κύκλου των συνεδρίων, η αρχαιακή έρευνα έδειξε πως η εν λόγω διεύρυνση σχετίζεται άμεσα με την οικονομική σταθερότητά τους. Στα CIAM, την οικονομική διαχείριση έχει αναλάβει η γενική γραμματεία, ή πιο συγκεκριμένα ο ίδιος ο Giedion, με δεδομένο ότι έως το 1933 η δύναμη των συνεδρίων δεν ήταν τέτοια που να μπορεί να έχει μια στελεχωμένη γραμματειακή υποστήριξη. Όσο αμελητέο και σχετικά εκτός θεματολογίας και αν φαίνεται εκ πρώτης όψης το ζήτημα των οικονομικών στοιχείων των συνεδρίων σε μια έρευνα που εμπίπτει στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, προκύπτει πως όχι μόνο αποτέλεσε κύριο θέμα συζήτησης σε πολλές συνεδριάσεις, αλλά καθόρισε επιλογές, συνεργασίες και κατά ένα σημαντικό μέρος, την πορεία λειτουργίας του, επιβεβαιώνοντας το ότι η βιωσιμότητα οργανισμών εξαρτάται από την πρόοδο των οικονομικών τους. Στην πραγματικότητα, τα «οικονομικά» τονίζουν τη σημασία της μελέτης της υλικότητας του γεγονότος στο πλαίσιο της κατανόησής του, δηλαδή την κομβικής σημασίας μετατόπιση από την ιδέα στην υλοποίηση.

Η οικονομική κατάσταση θίγεται στο σύνολο σχεδόν των συζητήσεων της CIRPAC και των εθνικών ομάδων. Αφορμή για την διερεύνηση του ζητήματος ήταν τα πρακτικά της συνάντησης της γαλλικής ομάδας κατά την επίσκεψη του καθηγητή Werner Moser, τον Φεβρουάριο του 1933 που βρέθηκαν στο αρχείο Le Corbusier¹⁸⁷. Εκεί, η ημερήσια ατζέντα της συνεδρίασης περιλαμβάνει τρεις θεματικές: α) το συνέδριο της Μόσχας, β) τις εργασίες για το συνέδριο, και γ) τα οικονομικά της CIRPAC. Στην πραγματικότητα τόσο «το συνέδριο της Μόσχας» όσο σαφώς «τα οικονομικά της CIRPAC» αλλά και οι ερωτήσεις που ακολουθούν, άπτονται των οικονομικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, ο Moser παρουσιάζει τη δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η γραμματεία και την απαραίτητη εύρεση οικονομικών πόρων για να μπορέσει να συνεχίσει το έργο της. Στα πρακτικά αναφέρεται πως «η ομάδα σκέφτεται πως το ενδιαφέρον που έχει προκαλέσει το συνέδριο της Μόσχας θα διασφαλίσει μια καλή απόδοση στον κύκλο των Φίλων των CIAM και προτείνει ένα τέλος εγγραφής της τάξης των 500 φράγκων που θα μπορούσε να ζητηθεί από το κάθε μέλος του κύκλου αυτού, ανεξαρτήτως της ετήσιας συνδρομής που μένει να οριστεί»¹⁸⁸. Ακολουθούν άλλες προτάσεις όπως αυτή του Lurçat που προτείνει «οι εκδότες να καταβάλλουν στη γραμματεία ένα συγκεκριμένο

¹⁸⁷ [FLC, D2(4)22]. Πρακτικά της συνάντησης της γαλλικής ομάδας, 27/02/1933. Παρόντες: Moser (επισκέπτης), Barbe, Bossu, Boyer, Chareau, Jeanneret, Jourdain, Goldfinger, Guévrékian, Lurçat

¹⁸⁸ Στο ίδιο [FLC]. Μετάφραση από τα Γαλλικά.

δικαίωμα ανά αναπαραχθείσα φωτογραφία από τις εργασίες των μελών του Συνεδρίου»¹⁸⁹, ενώ «ρωτά εάν θα γίνουν ορισμένες παρουσιάσεις ταινιών με βάση τα έργα των μελών του Συνεδρίου προς όφελος των ομάδων και της Γραμματείας»¹⁹⁰. Τα συνέδρια αρχίζουν να αντιλαμβάνονται την δυναμική τους και προσπαθούν να την εκμεταλλευτούν, επιτρέποντας πλέον το άνοιγμα του έως τότε στενού κύκλου τους, σε «φίλους του συνεδρίου» από διάφορες ειδικότητες συγγενικές στο πνεύμα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής: καλλιτέχνες, ποιητές, μηχανικούς, και φυσικά σε εκδότες και δημοσιογράφους, οι οποίοι έχουν τη δύναμη να γνωστοποιήσουν τις εργασίες και το έργο των συνεδρίων στο ευρύ κοινό, διευρύνοντας ταυτόχρονα την κοινωνική και οικονομική τους βάση.

Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι αναφορές περί «νίκης» της διοίκησης των CIAM όσον αφορά το κόστος του συνεδρίου της Μόσχας, το οποίο θα περιοριζόταν στα 20 δολάρια¹⁹¹, που σε συνδυασμό με το έντονο ενδιαφέρον για το εν λόγω συνέδριο, «θα πρέπει να επιτρέψει την απόκτηση πολυάριθμων μελών στους φίλους των CIAM»¹⁹². Ο Erno Goldfinger, που τότε ήταν ακόμα μέλος της γαλλικής ομάδας, αντιδρά στις σκέψεις του Moser, επισημαίνοντας πως «υπάρχει ένας ηθικός ενδοιασμός στο να βλέπει κανείς το συνέδριο να ωφελείται οικονομικά από τις θυσίες της ΕΣΣΔ: εκπλήσσεται που το συνέδριο υπολογίζει στο να λάβει πολλές συνεισφορές από τους φίλους των CIAM χάρις στις εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες που η ΕΣΣΔ έχει χορηγήσει»¹⁹³. Σε αυτό το σημείο, με την οικονομική κατάσταση των συνεδρίων στο ναδίρ, κάθε ευκαιρία λογίζεται ως δυνητικά κερδοφόρα οικονομικά και άρα επικερδής στους διάφορους τομείς ανάπτυξης και επιρροής της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Σε αυτό το πλαίσιο, η Μόσχα ως εν δυνάμει χώρα φιλοξενίας του 4^{ου} συνεδρίου, οφείλει σε ένα βαθμό την επιλογή της στην πολύ ανταγωνιστική τιμολόγηση του κόστους μεταφοράς και διαμονής, που επιτρέπει αφενός την πραγματοποίηση του συνεδρίου σε σοβιετικό έδαφος αλλά δίνει και την δυνατότητα διεύρυνσης του κύκλου επιρροής των ιδεών των συνεδρίων τουλάχιστον στο σοβιετικό αλλά και στο ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινό γενικότερα.

Την επιλογή των πόλεων που φιλοξενούν τα συνέδρια ή τις συναντήσεις της διοίκησης των CIAM με βάση οικονομικά κριτήρια έρχεται να επιβεβαιώσει το γράμμα που στέλνει ο Giedion στον Le Corbusier στις 9 Μαρτίου 1933 με θέμα την επιλογή της πόλης που θα φιλοξενήσει την 5^η συνάντηση των συνεδρίων. Η πρόταση του Le Corbusier είναι η πόλη αυτή να

¹⁸⁹ Στο ίδιο

¹⁹⁰ Στο ίδιο

¹⁹¹ Δεν είναι υπερβολή η χρήση της λέξης «νίκη» όσον αφορά τα οικονομικά. Χρησιμοποιείται από πολλά μέλη και κυρίως από τον ίδιο τον Giedion. σε γράμμα του στον Le Corbusier στις 27/12/1932 [FLC, D2(4)6]

¹⁹² Πρακτικά της 27/2/1933, ό.π. [FLC, D2(4)22]

¹⁹³ Στο ίδιο

είναι το Αλγέρι¹⁹⁴, μια «εξαιρετική» πρόταση σύμφωνα με τον Giedion, που όμως η υλοποίησή της εξαρτάται από την «δυνατότητα να μπορούμε να πληρώσουμε ένα τέτοιο ταξίδι»¹⁹⁵. Στην προσπάθεια προώθησης της πρότασης αυτής, προτρέπει τον Le Corbusier να απευθυνθεί στις αρμόδιες αρχές του Αλγερίου, και να ζητήσει πληροφορίες για τις πιθανές εκπτώσεις που θα μπορούσαν να χορηγήσουν στα μέλη των συνεδρίων, με δεδομένο πως «οι Ισπανοί μας δέχθηκαν δωρεάν, πως οι Ρώσοι μας ζητούν για ένα ταξίδι 10 ημερών και τη διαμονή 20 δολάρια και πως η Πολωνία προσφέρει σε όλα τα μέλη του συνεδρίου που διασχίζουν την πολωνική επικράτεια μια έκπτωση της τάξης του 50% σε όλα τα τρένα. Αυτή η έκπτωση του 50% σε όλα τα τρένα, πλοία, αυτοκίνητα κλπ θα πρέπει να είναι η πρώτη προϋπόθεση για να μπορέσουμε να κάνουμε το συνέδριο στο Αλγέρι»¹⁹⁶.

Τα γεγονότα προλαβαίνουν τις οργανωτικές κινήσεις και συνεννοήσεις των Le Corbusier και Giedion, όταν ο Weinschenker¹⁹⁷ ζητά από την διοίκηση των CIAM την αναβολή του συνεδρίου¹⁹⁸. Άμεσα, ο Giedion αναλαμβάνει ο ίδιος να θέσει την πρόταση του Le Corbusier σε τροχιά υλοποίησης, γράφοντας στον Emery¹⁹⁹ γράμμα με το οποίο τον ενημερώνει για την αναβολή που ζητά η ρωσική πλευρά και την επιλογή της επιτροπής του συνεδρίου να ορίσει έναν άλλο τόπο διεξαγωγής του συνεδρίου. Με αυτά τα δεδομένα, του ζητά

«να μας ενημερώσετε εάν το Συνέδριο θα μπορούσε να γίνει στο Αλγέρι και από ποιες ευνοϊκές συνθήκες θα μπορούσαν να μας χορηγηθούν από τα τρένα, το πλοίο, το ξενοδοχείο θα μπορούσαν να επωφεληθούν οι συμμετέχοντες των Συνεδρίων. Θα έχουμε πιθανότατα στο Παρίσι μια συνάντηση των επιτροπών σε περίπου 15 ημέρες για να αποφασίσουμε την ρότα που θα ακολουθήσουμε»²⁰⁰

και τον ενημερώνει πως

«Για την υλοποίηση των Συνεδρίων χρειαζόμαστε σε κάθε περίπτωση επιδότηση από τις αρχές. Η επιδότηση αυτή εξαρτάται πάντα λίγο πολύ από τις ειδικές συνθήκες της χώρας. Στη Βαρκελώνη, η Καταλανική κυβέρνηση προσκάλεσε τους αντιπροσώπους και πλήρωσε για το ταξίδι όπως και το ξενοδοχείο. Σας στέλνω συνημμένα ένα πρόγραμμα. Στη Ρωσία, τα έξοδα του Συνεδρίου θα καλύπτονταν από την Κυβέρνηση και κάθε μέλος θα έπρεπε να πληρώσει 20 δολάρια για 10 ημέρες, συμπεριλαμβανομένου του ταξιδιού από τα ρωσικά σύνορα. Τα πολωνικά τρένα

¹⁹⁴ Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί πως κατά την δεκαετία του 1930 ο Le Corbusier οραματίζεται τον πολεοδομικό σχεδιασμό του Αλγερίου, μιας γαλλικής αποικίας που θα μπορούσε να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μιας μεσογειακής πρωτεύουσας σε ευρωπαϊκό πνεύμα.

¹⁹⁵ Επιστολή του Giedion στον Le Corbusier και κοινοποίησή της στο P.A. Emery, στις 9/3/1933 [FLC, D2(4)32]

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σε μετάφραση από το γαλλικό κείμενο.

¹⁹⁷ Τότε Πρόεδρος του Tsentroschilsoyuz

¹⁹⁸ Γράμμα του Weinschenker στον Giedion στις 22/03/1933 [FLC, D2(4)35]

¹⁹⁹ P.A. Emery, αρχιτέκτων στο Αλγέρι που συνεργάζεται με τον Le Corbusier. Το Αλγέρι εκείνη την περίοδο δεν έχει ακόμα εθνική ομάδα στα CIAM αλλά προσπαθεί να οργανώσει μια, με αντιπρόσωπο τον Emery.

²⁰⁰ Γράμμα του Giedion στον Sytkus, στις 29/03/1933 [FLC, D2(4)37]

επιτρέπουν την διάσχιση της Πολωνίας με έκπτωση της τάξης του 50% για τα μέλη και του 80% για τους αντιπροσώπους. Δεν μπορούμε να κάνουμε προτάσεις για τη χώρα σας. Πρόκειται για αρχή να έχουμε πολύ μειωμένες τιμές για τα τρένα και το πλοίο στις γαλλικές περιοχές, όπως και ένα αρκούντως μειωμένο κόστος διαμονής»²⁰¹.

Με το γράμμα αυτό, σε έναν αρχιτέκτονα που δεν είναι ακόμα επίσημο μέλος των CIAM και με μόνη σύνδεση τις εκεί τοπικές επαγγελματικές σχέσεις του Le Corbusier, μοιάζει η επιλογή για τον χώρο διεξαγωγής του συνεδρίου να εξαρτάται άμεσα από την οικονομική προσφορά της χώρας φιλοξενίας. Παρόμοιο γράμμα αποστέλλεται και στον Symon Syrkus²⁰², τον αντιπρόσωπο της πολωνικής εθνικής ομάδας, ο οποίος επίσης ενημερώνεται για την αναβολή που αιτείται η Ρωσική πλευρά, με την επιτροπή του συνεδρίου να «*αναγκάζεται να εξετάσει ενδεχομένως έναν άλλο συνεδριακό τόπο*»²⁰³, τόπο που θα μπορούσε να είναι και η Βαρσοβία, ως έμμεση επιλογή «*καθώς η Βαρσοβία είχε ήδη σχεδιαστεί ως τόπος συνάντησης για το ταξίδι στη Ρωσία*»²⁰⁴. Με δεδομένο πως επί Πολωνικού εδάφους έχουν ήδη χορηγηθεί εκπτώσεις, ο πυρήνας της επιστολής είναι πολύ πιο σύντομος και συνοψίζεται στο «*τι όρους μεταφοράς, εκθεσιακών χώρων και διαμονής θα πρέπει να αναμένουμε*»²⁰⁵.

Με δεδομένη την τεκμηριωμένη παραδοχή της χορήγησης ευνοϊκών οικονομικών συνθηκών από και για τον τόπο τέλεσης των συνεδρίων αλλά και την απουσία επιστολών μεταξύ της διοίκησης και της εταιρίας NEPTOS, καθώς η συμφωνία έγινε τηλεφωνικά, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως η επιλογή της Αθήνας, εκτός από τους συνειρμούς που προκλήθηκαν έπειτα από την πρόταση του Breuer και την σύνδεση πλοίου – εξερεύνησης του ελληνικού αρχιπελάγους, οφείλεται στην χορήγηση ειδικής τιμολογιακής πολιτικής εκ μέρους της ναυτιλιακής εταιρίας. Στην εγκύκλιο που στάλθηκε στους συνέδρους στις 7 Ιουλίου του 1933, γίνεται αναφορά στην «*απαλλαγή των τελών θεώρησης της visa από τον υπουργό εξωτερικών της Ελλάδας*» καθώς και στην «*μείωση κατά 30% για τα ομαδικά ταξίδια στο P.L.M.*»²⁰⁶, ενώ «*είναι στην ευθύνη των αντιπροσώπων να συνεννοηθούν με γειτονικές ομάδες για να επωφεληθούν οποιεσδήποτε άλλες εκπτώσεις*». Στην πρόσκληση που στέλνει η NEPTOS στους «*φίλους των συνεδρίων*» υπάρχουν αναφορές και για επιπλέον εκπτώσεις –τόσο για τους συνέδρους όσο και για τους «*φίλους*», όπως μείωση 50% στα δρομολόγια των ελληνικών σιδηροδρόμων και 25% στα δρομολόγια των πλοίων²⁰⁷. Στο ταξίδι με το Πατρίς II η NEPTOS παραχωρεί και μια έκπτωση

²⁰¹ Στο ίδιο

²⁰² Στο ίδιο

²⁰³ Στο ίδιο

²⁰⁴ Στο ίδιο

²⁰⁵ Στο ίδιο

²⁰⁶ PLM - Chemins de fer Paris Lyon Marseille. Σιδηροδρομική γραμμή Παρίσι- Λυόν - Μασσαλία.

²⁰⁷ Σύμφωνα με την πρόσκληση του 4^{ου} Συνεδρίου [AvE, EEST_4.86-5, Het Nieuwe Instituut]

της τάξης του 10-15%, αναλόγως την κατηγορία (1^η, 2^η ή 3^η) για τους συνέδρους, σε σχέση με τις τιμές που ισχύουν για τους φίλους του συνεδρίου.

Παρά τις εκπτώσεις που χορηγήθηκαν, είναι σαφές πως το κόστος ενός συνεδρίου εν πλω υπερβαίνει κατά πολύ αυτό της Μόσχας. Τα 20 δολάρια (περίπου 400 γαλλικά φράγκα²⁰⁸) συνολικού κόστους μεταφορών και διαμονής στην Μόσχα σε σχέση με τα 900 γαλλικά φράγκα της καμπίνας 3^{ης} κατηγορίας του Πατρίς ΙΙ, είναι μη συγκρίσιμα μεγέθη. Αν μάλιστα προσθέσουμε το κόστος της διαμονής στην Αθήνα και το κόστος των ολιγοήμερων διακοπών των συνέδρων, γίνεται αντιληπτό πως η κρουαζιέρα δεν μπορούσε να είναι οικονομικά προσιτή σε όλους. Συνεπώς, η οικονομικότερη προσφορά δεν υπαγορεύει σε όλες τις περιπτώσεις την επιλογή του τόπου, αλλά μια οικονομική προσφορά αποδεικνύεται πως είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επιλογή της πόλης στην οποία θα διεξαχθεί το συνέδριο.

02.3 Η οργάνωση του ταξιδιού

Μετά την απόφαση της 24^{ης} Απριλίου, για υλοποίηση του συνεδρίου εν πλω, οι προθεσμίες για την οργάνωση του συνεδρίου είναι ασφυκτικές. Με δεδομένο πως οι σύνεδροι επιβιβάζονται στο Πατρίς ΙΙ στις 29 Ιουλίου, σε λιγότερο από 3 μήνες θα έπρεπε να έχουν ολοκληρωθεί οι προπαρασκευαστικές εργασίες που απαιτεί ένα διεθνές συνέδριο και μάλιστα σε μια χώρα που δεν υπήρχε επικοινωνία έως τώρα, καθώς η ημέρα της απόφασης ήταν και η ημέρα ‘καλωσορίσματος’ της ελληνικής αντιπροσωπίας των CIAM.

Η οργάνωση του συνεδρίου περιορίζεται στην αρχή στην επικοινωνία του Sigfried Giedion με τον Ηρακλή Ιωαννίδη και μόλις υπάρχει συμφωνία στα βασικά σημεία, τότε οι λεπτομέρειες προωθούνται αφενός στον Παπαδάκη από την Ελληνική ομάδα και στους Hubacher, Steiger από την Ελβετική ομάδα και αφετέρου στον Στάμο Ζερβό²⁰⁹ που εργάζεται στην εταιρία NEPTOS την περίοδο εκείνη. Η παρουσία του Στ. Ζερβού στην ναυτιλιακή εταιρία επιβεβαιώνει και ενισχύει το επιχείρημα της άμεσης σχέσης και σύνδεσης της γαλλικής πρωτοπορίας με την NEPTOS, με τον Κριστιάν Ζερβό σε ρόλο κλειδί²¹⁰. Ιωαννίδης και Giedion δεν

²⁰⁸ Υπολογισμός του ποσού με βάση την ισοτιμία του 1933: 1 δολάριο = 19,88 γαλλικά φράγκα. Πηγή: Economic History Association, eh.net

²⁰⁹ Πρόκειται για τον μικρότερο αδερφό του Christian Zervos.

²¹⁰ Κατά την έρευνα στα αρχεία ο Ζερβός κατονομάζεται συχνά στην αλληλογραφία όταν πρόκειται για συστάσεις Ελλήνων [gta ETH]

θα σταματήσουν να αλληλογραφούν αλλά και να συναντώνται δια ζώσης - σε Παρίσι και Ζυρίχη²¹¹ - μέχρι και την πραγματοποίηση του ταξιδιού, ελέγχοντας όλα τα στάδια υλοποίησης από την οργάνωση των καμπινών και των αποθηκευτικών χώρων του πλοίου έως την εκτύπωση και διανομή των προσκλήσεων στους συμμετέχοντες και την διάχυση της πληροφορίας στον τύπο.

Το πρώτο γράμμα που βρέθηκε κατά την αρχαιολογική έρευνα και μαρτυρά την έναρξη των συνομιλιών που αφορούν στην οργάνωση του συνεδρίου, είναι αυτό της 29^{ης} Απριλίου, που στέλνει η γραμματεία των CIAM -και συγκεκριμένα ο Giedion, στον Ηρακλή Ιωαννίδη της NEPTOS²¹². Εκεί, δίνεται η οριστική ημερομηνία του ταξιδιού, ήτοι 29 Ιουλίου αναχώρηση από Μασσαλία και 13 Αυγούστου, άφιξη στο ίδιο λιμάνι. Οι συνεδριάσεις θα λάβουν χώρα στην *Αίθουσα Μουσικής* των διακεκριμένων θέσεων και υπάρχει συμφωνία να χρησιμοποιηθούν τα αμπάρια του πλοίου ως αποθηκευτικός χώρος για τις πινακίδες και να υπάρχουν διαθέσιμα ένα γραφείο με γραφομηχανή, εξοπλισμός αντιγράφων και προβολών, έπειτα από πρόταση της εταιρίας. Ζητείται από την εταιρία η εκτύπωση φυλλαδίων για την ενημέρωση των συνέδρων με το αναλυτικό πρόγραμμα αλλά και βοήθεια για την έκδοση των απαραίτητων εγγράφων, με την υπόσχεση πως «στην επιστροφή θα κάνουμε την καλύτερη διαφήμιση για την Ελλάδα και για την εταιρία σας καθώς οι πιο σημαντικοί αρχιτέκτονες του σήμερα πραγματοποίησαν το συνέδριό τους στο πλοίο σας»²¹³. Σε επόμενη αλληλογραφία²¹⁴, ζητούνται σχέδια και περιγραφή του πλοίου για την οργάνωση των καμπινών και των χώρων όπου θα μπορούν να κινούνται οι σύνεδροι. Η αντίδραση του Ιωαννίδη είναι άμεση²¹⁵, όπως και η αποστολή των σχεδίων, όπου είναι σημειωμένος ο χώρος των συνεδριάσεων και των καμπινών. Η λίστα των συμμετεχόντων στο συνέδριο (σύνεδροι και φίλοι) δεν έχει ακόμα καταρτιστεί αλλά γίνεται μία πρόβλεψη για 120 άτομα, καταναμημένα στις 3 διαθέσιμες κατηγορίες: 3^η, 2^η και διακεκριμένη, με την ανοχή όλοι να μπορούν να γευματίσουν και να κινηθούν στους χώρους της διακεκριμένης θέσης.

Στα βασικά και κύρια σημεία η συμφωνία είναι άμεση, όπως και η κατ' αρχήν συμφωνία για τα οικονομικά: 6 ημέρες η διάρκεια του ταξιδιού (Μασσαλία - Πειραιάς και επιστροφή), 900 γαλλικά φράγκα για την καμπίνα 3^{ης} κατηγορίας, 1.100 για την 2^{ης}, 1.600 για την διακεκριμένη θέση²¹⁶. Αντιστρόφως της σημασίας του, περισσότερος χρόνος δαπανείται στις επικοινωνίες που αφορούν την εκτύπωση των προσκλήσεων και των φυλλαδίων, την έκδοση των απαραίτητων νομικών εγγράφων για το ταξίδι, και κυρίως αυτές που αφορούν την κατάρτιση της

²¹¹ Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία των δύο [gta ETH, CIAM_4_Organization]

²¹² Επιστολή του Giedion προς τον Ιωαννίδη, στις 29 Απριλίου 1933 [gta ETH]. Προηγείται γράμμα της NEPTOS στον Giedion στις 26 Απριλίου (1 ημέρα πριν την εγκύκλιο), που όμως δεν έχει βρεθεί κατά την έρευνα στα αρχεία gta ETH, AvE HnI, FFA.

²¹³ Γράμμα του Giedion στον Ιωαννίδη, 29/4/1933 [gta ETH]

²¹⁴ Γράμμα του Giedion στον Ιωαννίδη, 3/5/1933 [gta ETH]

²¹⁵ Γράμμα του Ιωαννίδη στον Giedion, 4/5/1933 [gta ETH]

²¹⁶ Όπως αναφέρεται στην εγκύκλιο που αποστέλλεται στις 27/4/1933 στους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων [gta ETH]

λίστας των συμμετεχόντων –που μέχρι και την ημερομηνία αναχώρησης φαίνεται να αλλάζει – καθώς και την οργάνωση ενός προγράμματος για τις ημέρες διακοπών που έπονται του συνεδρίου²¹⁷. Όπως αναφέρθηκε, τις οργανωτικές λεπτομέρειες και την επικοινωνία με τις ελληνικές αρχές τις αναλαμβάνει ο Fred Forbat, ενώ μετά τις προτάσεις για την έκθεση και την πρωτοβουλία για την επίσημη υποδοχή των συνέδρων από το ΤΕΕ, παρατηρείται η άμεση επικοινωνία του Νίκου Κιτσίκη²¹⁸ με τον Giedion με πρωτοβουλία του πρώτου, αρχής γενομένης με το γράμμα της 8^{ης} Ιουλίου του 1933²¹⁹, δηλαδή 20 ημέρες πριν την αναχώρηση των συνέδρων από τη Μασσαλία. Η οργάνωση του ταξιδιού και του συνεδρίου έχει πλέον πάρει επίσημο, καθώς εκτός από την ελληνική ομάδα και το ΤΕΕ, εμπλέκονται και τα Υπουργεία Εξωτερικών και Επικοινωνιών, αλλά παρ' όλα αυτά ταυτόχρονα διεκπεραιωτικό χαρακτήρα. Ο ίδιος ο Κιτσίκης προτίθεται να προσδώσει τον επίσημο χαρακτήρα στο συνέδριο, στην προσπάθειά του να ενισχύσει την εικόνα και τις διασυνδέσεις του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Σε αυτό το πλαίσιο, προτείνει μια εκδρομή στη λίμνη του Μαραθώνα και ένα δείπνο στα προάστια για την πρώτη ημέρα που θα είναι οι σύνεδροι στην Αθήνα, με σκοπό «να αναπτυχθεί οικειότητα μεταξύ των μελών του Συνεδρίου και των Ελλήνων μηχανικών»²²⁰. Για την πρώτη μέρα του συνεδρίου (03/08/1933) οι κεντρικές ομιλίες προτείνεται να γίνουν «στον ανοιχτό ουρανό, στον κήπο της Σχολής»²²¹ και μετά το πέρας των συνεδριάσεων να «ανέβουμε στην Ακρόπολη, που θα είναι υπέροχη υπό το φως του φεγγαριού»²²², προτάσεις που μαρτυρούν την προσπάθεια ενίσχυσης των κοινωνικών σχέσεων. Τέλος, η πρόταση για επιμήκυνση της διαμονής στην Αθήνα κατά μια ακόμα ημέρα γίνεται ευχαρίστως δεκτή από τον Giedion, που επιμένει μονάχα στον «εκπαιδευτικό χαρακτήρα» που θα πρέπει να έχει η ημέρα αυτή²²³.

Η οργάνωση του συνεδρίου εν πλω και επί Αθηναϊκού εδάφους αποδεικνύεται εύκολη υπόθεση. Η προηγούμενη εμπειρία της Μόσχας, η επικερδής για όλες τις πλευρές συμφωνία για το ταξίδι στην Ελλάδα καθώς και οι φιλικές σχέσεις μεταξύ των όσων μεσολαβούν στις επικοινωνίες, διαμορφώνουν έναν πολλά υποσχόμενο κοινό μοντέρνο τόπο.

²¹⁷ Στα περίπου 54 στοιχεία που βρίσκονται στο φάκελο με την αλληλογραφία που αφορά στην οργάνωση του συνεδρίου, τα 20 αναφέρονται στις επιλογές και δυνατότητες του ταξιδιού στα νησιά, και κυρίως στο ποσό που αυτό θα κοστίζει [gta ETH, CIAM_4_Organization]. Το θέμα του ταξιδιού στα νησιά θα παρουσιαστεί αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο.

²¹⁸ Νίκος Κιτσίκης (1887-1978). Πολιτικός μηχανικός, γεωρυσιαστής, βουλευτής, καθηγητής και πρύτανης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Το 1933 διατελεί πρόεδρος του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας.

²¹⁹ Όπως προκύπτει από την έρευνα στα αρχεία του CIAM [gta ETH]

²²⁰ Γράμμα του Κιτσίκη στον Giedion, 8/7/1933 [gta ETH]

²²¹ Στο ίδιο

²²² Στο ίδιο

²²³ Γράμμα του Giedion στον Κιτσίκη, 15/7/1933 [gta ETH]

02.4 Ανθρωπογεωγραφία του IV Συνεδρίου

Θεματολογία

Από την ίδρυση των CIAM, η πόλη και η σχέση της αρχιτεκτονικής και της πόλης κέντριζε το ενδιαφέρον των μελών. Η ευκαιρία μελέτης των παραπάνω σχέσεων αναδύεται στα μέσα του 1930, όταν ο Hans Schmidt προτείνει να επεκταθεί η έκθεση του 3^{ου} συνεδρίου²²⁴ με πληροφορίες για τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Κάτι τέτοιο δεν έγινε, λόγω της πολυπλοκότητας του ζητήματος σε συνδυασμό με το μη ώριμο επίπεδο των προβληματισμών της εποχής σε σχέση με την πολεοδομία, αλλά οδήγησε στη διαμόρφωση της βάσης του 4^{ου} συνεδρίου²²⁵. Η πρόταση του Hans Schmidt αρχικά προοριζόταν να είναι κάτι συμπληρωματικό στο ερωτηματολόγιο για την έκθεση *'Rationelle Bauweisen'*, που οργάνωνε μαζί με τον Mart Stam τον Μάρτιο του 1930²²⁶, στο πλαίσιο κοινοποίησης των εργασιών του Τρίτου Συνεδρίου. Η πρόταση αυτή, δεδομένων των δυνητικών προεκτάσεών της, μετατράπηκε σε μια έρευνα της δομής της πόλης ως σύνολο, με τον Le Corbusier να θεωρεί το αποτέλεσμα ενός τέτοιου συνεδρίου ως μια πιθανή *διατριβή στην πολεοδομία*. Όσο και αν η θεματολογία κεντρίζει το ενδιαφέρον και βρίσκει σύμφωνη την πλειοψηφία των μελών των συνεδρίων, οι αμφιβολίες που προκύπτουν στηρίζονται στην χρονική έκταση της εμβάθυνσης που απαιτεί η μελέτη μιας θεματολογίας τέτοιας κλίμακας καθώς και την εγκυρότητα του αποτελέσματος που αναμένεται να προκύψει από την αντικειμενική έλλειψη χρόνου. Σε αυτή τη βάση, ο Giedion θεωρεί πως «η ανάλυση 20 πόλεων θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα εξαιρετικό συμπέρασμα»²²⁷, γεγονός που ενθαρρύνει την Ολλανδική ομάδα να φανταστεί ένα τέτοιο εγχείρημα και κατά το συνέδριο των Βρυξελλών να προτείνει να του δοθεί ο τίτλος «*Η λειτουργική πόλη*», συνδυάζοντάς το με την αποδοχή της ανανεωμένης πρόσκλησης της Σοβιετικής Ένωσης για τη σύγκληση του Συνεδρίου στη Μόσχα, το καλοκαίρι του 1932²²⁸.

Ο van Eesteren ως πολεοδόμος αναλαμβάνει την οργάνωση και την προσέγγιση της μελέτης των πόλεων και συγκαλεί την ομάδα της Ολλανδίας με σκοπό να ορίσουν τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις. Η κύρια ιδέα ήταν να παραχθεί ένας μεγάλος όγκος πληροφορίας από την μελέτη διαφορετικών πόλεων, με σκοπό την σύγκρισή τους και την ακόλουθη παραγωγή συμπερασμάτων²²⁹. Ο τρόπος που αυτό θα γινόταν όπως και λεπτομέρειες ή τις αμφιβολίες για

²²⁴ Με θέμα «Ορθολογική ανάπτυξη του εδάφους» (*Lotissements rationnels*)

²²⁵ Somer (2007), ό.π., σελ. 83

²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 84

²²⁷ Στο ίδιο

²²⁸ Στο ίδιο

²²⁹ Στο ίδιο

τις μεθοδολογικές προτάσεις στο θέμα της «λειτουργικής πόλης» που προέρχονταν κυρίως από και μεταξύ των μελών της ολλανδικής ομάδας μπορούν να βρεθούν στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, με την πιο συστηματική αρχαιακή έρευνα και ανάλυση να φιλοξενεί το βιβλίο του Kees Somer²³⁰. Λόγω της πλήρους κάλυψης του θέματος, η παρούσα έρευνα δεν θα εστιάσει στις μεθοδολογικές λεπτομέρειες ή στις λεπτομέρειες για τις προπαρασκευαστικές συναντήσεις των αντιπροσώπων στο Βερολίνο, που άπτεται της εν λόγω θεματολογίας, αλλά θα εμπιστευτεί και θα δανειστεί στοιχεία από την παραπάνω έκδοση.

Τελικά, οι κατευθυντήριες γραμμές ορίζονται στο Άμστερνταμ και κοινοποιούνται στους αντιπροσώπους από τους Benjamin Merkelbach και Charles Karsten, οι οποίοι είναι ταυτόχρονα και υπεύθυνοι να συλλέξουν και να οργανώσουν το υλικό που θα παράγουν οι εθνικές ομάδες. Στη βάση λοιπόν του προβληματισμού σχετικά με την μη ύπαρξη συγκεκριμένου σχεδίου οργάνωσης και ανάπτυξης της δόμησης που διαμορφώθηκε κατά το συνέδριο των Βρυξελλών, για το 4^ο Συνέδριο η θεματολογία αυτή αφομοιώνεται κάτω από τον τίτλο «*Η Λειτουργική Πόλη*», ως η γενική έννοια που εκφράζει τις επιμέρους κύριες λειτουργίες των αστικών οικισμών: την κατοίκηση, την παραγωγή (εργασία), την αναψυχή ως σημείο σύνδεσης και συνοχής και την κυκλοφορία²³¹. Ο μεθοδολογικός διαχωρισμός στις συγκεκριμένες τέσσερις λειτουργίες δείχνει τις «αρχές» που σύμφωνα με τους Μοντέρνους θα πρέπει να βασίζεται ο πολεοδομικός σχεδιασμός. Επιπλέον, διευκολύνει το εννοιολογικό πλαίσιο και οργανώνει τις αναλύσεις των πόλεων που πρόκειται να εκπονηθούν από τις εθνικές ομάδες. Το σύνολο των σχεδίων που θα προκύψουν θα αποτελέσει τη βάση της συζήτησης του 4^{ου} Συνεδρίου. Το υλικό που η κάθε εθνική ομάδα καλείται να παραδώσει τυποποιείται ως εξής:

Επιλογή μιας πόλης με χαρακτηριστική τυπολογία, για παράδειγμα βιομηχανική, παραθαλάσσια, διοικητικό ή αγροτικό κέντρο, κ.ά. Η πόλη θα σχεδιαστεί και θα παρουσιαστεί ως οργανισμός και σε σχέση με τα προάστιά της, ώστε να φανερώνονται με σαφήνεια οι 4 λειτουργίες. Οι κανόνες παρουσίασης της πόλης θα είναι κοινói για όλους, όπως αυτοί εφαρμόζονται στα σχέδια του Άμστερνταμ που θα χρησιμεύει ως παράδειγμα για την σύνταξη των υπόλοιπων χαρτών²³². Πιο συγκεκριμένα τα παραδοτέα αφορούν²³³:

²³⁰ Στο ίδιο, σελ 84-87

²³¹ Όπως αναφέρεται στο σχέδιο της οδηγίας για την έκθεση της «Λειτουργικής Πόλης», Ιανουάριος 1932 [Harvard GSD_Boo3]

²³² Με πληροφορίες από το σχέδιο οδηγίας της έκθεσης για τη «Λειτουργική πόλη», ό.π., [Harvard GSD_Boo3]

²³³ Στο ίδιο, όπως περιγράφονται στο φυλλάδιο που αποστέλλεται στους αντιπροσώπους των εθνικών χωρών.

A) Χαρτογραφικό υλικό.

Χάρτης I _ σε κλίμακα 1:10.000.

Θα απεικονίζει τις λειτουργίες της κατοίκησης, της παραγωγής (εργασία) και της αναψυχής. Στο πάνω δεξιά μέρος του Χάρτη I, θα πρέπει να υπάρχει το σχετικό γράφημα της αύξησης του πληθυσμού.

Χάρτης II _ σε κλίμακα 1:10.000.

Θα απεικονίζει τη λειτουργία της κυκλοφορίας. Στο πάνω δεξιά μέρος του χάρτη II θα πρέπει να υπάρχουν τα προφίλ των οδών ταχείας και ήπιας κυκλοφορίας, όπως και τα νόμιμα ύψη των κτιρίων (κλίμακα 1:500).

Οι Χάρτες I και II αφορούν μονάχα την ίδια την πόλη.

Χάρτης III _ σε κλίμακα 1:50.000.

Θα απεικονίζει την πόλη και τα περιχώρα της και περιλαμβάνει τις διάφορες ενδείξεις των χαρτών I και II σε ένα μόνο φύλλο χαρτιού.

B) Φωτογραφίες.

Αεροφωτογραφίες που θα δείχνουν χαρακτηριστικά στοιχεία της πόλης σχετικά με την κατοικία, την εργασία, την αναψυχή και την κυκλοφορία ή άλλες φωτογραφίες που αναδεικνύουν τα στοιχεία που περιέχουν οι χάρτες ή οι αναλύσεις.

Γ) Περιγραφική έκθεση.

Σύντομη και καλά τεκμηριωμένη. Θα περιέχει: γεωλογικά δεδομένα, κυρίαρχους ανέμους, ιστορική ανάπτυξη, τάσεις ανάπτυξης (συγκέντρωση ή αποκέντρωση, κατά μήκος, διασπορά, κλπ), πληροφορίες για το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης και διαχείρισής του στην πόλη και στη ζώνη ανάπτυξής της, πίνακας πληθυσμού (ανά εκτάριο και σε χαρακτηριστικά τετράγωνα της πόλης), οικονομική λειτουργία της πόλης (βιομηχανική, παραθαλάσσια κλπ), άλλες λειτουργίες της πόλης (διοικητικό ή πανεπιστημιακό κέντρο, κλπ), ενδείξεις σχετικά με τα μέσα παραγωγής, γενικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα και κάθε άλλη πληροφορία που βοηθά στην εξήγηση των χαρτών και μπορεί να χρησιμεύσει στην έκθεση.

Δ) Παρουσίαση των τρεχουσών δυσκολιών.

Συνθήκες που αντιτίθενται στην υλοποίηση της συνθήκης της Λειτουργικής Πόλης.

Ε) Εκθέσεις στη βάση των νέων σχεδίων.

Συνθήκες βελτίωσης της οικονομίας, της υγιεινής, της ψυχολογίας, της κυκλοφορίας κλπ.

Το σύνολο του υλικού, όπως περιγράφεται ως άνωθεν, θα πρέπει να αποσταλεί στο Άμστερνταμ, όπου πρόκειται να ελεγχθεί από την υπεύθυνη επιτροπή. Οι παραπάνω οδηγίες γράφονται στις αρχές του 1932 για να παρουσιαστούν στο τότε προγραμματισμένο συνέδριο της Μόσχας. Με δεδομένο πως αρκετές ομάδες έχουν ήδη εργαστεί πάνω σε αυτές τις οδηγίες, η μεταφορά του τύπου διεξαγωγής του συνεδρίου δεν αλλάζει τα σχεδιαστικά και μεθοδολογικά δεδομένα, τα οποία μεταγράφονται και στο συνέδριο της Αθήνας. Ωστόσο, δεν καταφέρνουν όλες οι ομάδες να παράγουν το ζητούμενο υλικό. Οι περισσότερες δυσκολίες αντιμετωπίζονται στην απεικόνιση του Χάρτη III, στην εύρεση των στατιστικών στοιχείων και στην καλή τεκμηρίωση των εκθέσεων για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι πόλεις και τις προτεινόμενες συνθήκες βελτίωσής τους²³⁴. Όπως προκύπτει από την αρχαική έρευνα²³⁵, η κάθε εθνική ομάδα απεικονίζει το υλικό που καταφέρνει να συλλέξει και ως εκ τούτου, οι παρουσιάσεις των πόλεων διαφέρουν σε σημεία και οι συγκρίσεις τους βασίζονται στο επί μέρους συλλεχθέν υλικό. Η ουσιαστική όμως καινοτομία της παραπάνω μεθοδολογικής προσέγγισης της πόλης δεν αφορά τις συγκρίσεις του υλικού αλλά την πρωταρχική διαίρεσή της σε λειτουργίες, που υπαγορεύεται τόσο στην αναλυτική προσέγγισή της όσο και στην σχεδιαστική. Όσον αφορά την αναλυτική προσέγγιση, η τυποποίηση των κανόνων μέσω μιας γραφιστικής απόδοσης της πληροφορίας που τελικά εφαρμόστηκε, αν και πρωτόλεια, στην μελέτη των 34 πόλεων, οφείλεται κατά κύριο λόγο στον Otto Neurath. Η χρήση εκφραστικών συμβόλων παράλληλα με τη χρήση αριθμών διευκολύνει την οπτικοποίηση των χαρτών και συμβάλλει στην ευκολότερη κατανόησή τους από την πλειοψηφία, υπερπηδώντας ταυτόχρονα το εμπόδιο της πολυγλωσσίας. Η «*Βιενναία Μέθοδος*» του Neurath τελικά εργαλειοποιείται από τους Μοντέρνους και μετουσιώνεται στις αναλυτικές προσεγγίσεις τους ως ένα επιστημονικό σύστημα σχεδιασμού, αίροντας με αυτόν τον τρόπο τις σχετικές αντιδράσεις. Ωστόσο, δεν θα επιχειρηθεί περαιτέρω ανάλυση ή σχολιασμός του έργου του Neurath και της εφαρμογής της μεθόδου ως ISOTYPE πια, καθώς κάτι τέτοιο παρά

²³⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και η ομάδα της Ελλάδας. Ο Παπαδάκης αναφέρει αδυναμία στη συγκέντρωση των στατιστικών στοιχείων που ζητούνται και ζητά επανειλημμένα πληροφορίες για την μορφή που θα έχουν οι περιγραφικές εκθέσεις. Αλληλογραφία Παπαδάκη – Giedion, Μάρτιος – Μάιος 1932 [gta ETH]

²³⁵ Έρευνα στο αρχείο του Le Corbusier, του van Eesteren και των CIAM στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης [gta ETH] και στο Harvard GSD. Υλικό που παρήχθη από τις ομάδες και παρουσιάστηκε στην Αθήνα μπορεί να εντοπιστεί δημοσιευμένο στο διπλό τεύχος των Τεχνικών Χρονικών (Οκτώβριος – Νοέμβριος 1933), στο *Atlas of the functional city* (2014), ό.π. και στην πρωτογενή μορφή του στα αρχεία που φιλοξενούν τα παραπάνω ιδρύματα.

το αντικειμενικό ερευνητικό ενδιαφέρον που έχει, ξεπερνά τις εργασίες του 4^{ου} Συνεδρίου και συνεπώς το ερευνητικό και θεματικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας²³⁶.

Τα προγράμματα του συνεδρίου

Τα δύο περίπου χρόνια που μεσολάβησαν από την απόφαση για την οργάνωση ενός συνεδρίου που θα συζητά τη *Λειτουργική Πόλη* στη Ρωσική πρωτεύουσα έως και την προγραμματισμένη υλοποίησή του, επέτρεψαν τον καλό συντονισμό της διαμονής και των παράλληλων δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της συνάντησης. Η παρουσία των Δυτικών αρχιτεκτόνων στη Μόσχα, συνεισφέρει επίσης στη διαμόρφωση ενός πλούσιου και συγκεκριμένου προγράμματος. Η τελική σύνταξη και κοινοποίησή του περιλαμβάνει μια σειρά από επισκέψεις σε μουσεία, εργοστάσια και γενικά σημεία ενδιαφέροντος, σε μια συνολική διάρκεια ταξιδιού 22 ημερών. Κατά τη 10ήμερη διαμονή στη Μόσχα, ήταν προγραμματισμένο να λάβουν χώρα αρχικά οι εργασίες του συνεδρίου κατανεμημένες σε έξι συνεδριάσεις, τις πρώτες έξι ημέρες του Ιουνίου. Το συνέδριο λήγει στις 6 Ιουνίου και οι υπόλοιπες ημέρες αποκτούν έναν πιο ελεύθερο χαρακτήρα, που περιλαμβάνει επισκέψεις σε σημεία της πόλης με πολιτιστικό, εκπαιδευτικό και τουριστικό ενδιαφέρον. Πιο συγκεκριμένα, παρατίθεται το αναλυτικό πρόγραμμα που εκτός από το τελικό σημείο άφιξης, το οποίο αφορά τη γαλλική ομάδα²³⁷, είναι κοινό για το σύνολο των συμμετεχόντων.

Η αναγνώριση της πόλης περνά μέσα από τα μαρξιστικά ιδεώδη, με το *Μουσείο της Επανάστασης* να είναι ο πρώτος σταθμός. Ο βιομηχανικός και νεωτερικός χαρακτήρας της πόλης συμπληρώνουν το τέμπο της μοντέρνας εξερεύνησης της Μόσχας. Το πρόγραμμα δομείται σε τέσσερις άξονες: εκπαίδευση - πολιτισμός, βιομηχανία, νέες κατασκευές και αναψυχή. Η εκπαίδευση αφορά την επίσκεψη σε άμεσους χώρους εκπαίδευσης όπως σχολεία και βρεφονηπιακούς σταθμούς και σε έμμεσους, όπως μουσεία, όπως αυτά θα μπορούσαν να εκφράσουν και να κινητοποιήσουν την μοντέρνα σκέψη, δηλαδή το Μουσείο Διακοσμητικών Τεχνών, της Ζωγραφικής, των Καλών Τεχνών αλλά και το Μουσείο της Επανάστασης ή το Αντιθρησκευτικό Μουσείο ή ακόμα και το Λαϊκό Δικαστήριο. Η βιομηχανία αφορά επισκέψεις στο «Παλάτι της Βιομηχανίας», στο κέντρο ηλεκτρισμού, σε διάφορα εργοστάσια, με προεξέχον

²³⁶ Αναφέρομαι στις μεταπολεμικές αναζητήσεις των CIAM και την οπτικοποίηση του CIAM grid. Πληροφορίες σχετικά με το έργο του Neurath μπορούν να βρεθούν στο Nemeth, E; Stadler, F. (1996). *Encyclopedia and utopia: the life and work of Otto Neurath (1882-1945)*. Dordrecht ; Boston : Kluwer, και στο Vossoughian Nader, *Mapping the Modern City: Otto Neurath, the International Congress of Modern Architecture (CIAM), and the Politics of Information Design*, Design Issues 2006, Vol. 22, Issue 3 MIT, p. 48-65. Στα ελληνικά, στην ομιλία του Neurath, όπως δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά (Οκτ-Νοε 1933), ό.π., σελ 1036-1040 και στο Τσιαμπάος, Κώστας (2011). *Η αρχιτεκτονική επιστήμη. Η επίδραση του λογικού θετικισμού στην ελληνική πολεοδομία και αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα*. Μεταδιδακτορική έρευνα, Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.

²³⁷ Το πρόγραμμα βρέθηκε στο αρχείο του Ιδρύματος Le Corbusier [FLC, D2(4)24]

αυτό του καουτσούκ, που δείχνει το ενδιαφέρον προς την επεξεργασία των υλικών. Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον με τους εκπαιδευτικούς χώρους παρουσιάζουν και οι κατασκευές: η προσοχή στρέφεται σαφώς στις νέες οικοδομικές κατασκευές και στα στάδια αλλά εξίσου και στο φράγμα του Δνείπερου, στις λέσχες και τελικά στους χώρους αναψυχής. Σε μια επιφανειακή ερμηνεία, η αναγνώριση της πόλης συμβαίνει μέσα από τη μεγάλη κλίμακα, τη κλίμακα της σύγχρονης πόλης και όχι αυτής του οικισμού. Τις λειτουργίες της πόλης συμπληρώνει η αναψυχή. Βραδιές σε κινηματογράφο και εκδρομές σε γειτονικές πόλεις συμπληρώνουν το πέρασμα των Μοντέρνων από την εκβιομηχανισμένη Μόσχα.

Διαμονή στη Μόσχα: 10 ημέρες

30 Μαΐου	Γεπίσκεψη στην πόλη. Μουσείο της Επανάστασης. Βραδιά στο σινεμά.
31 Μαΐου	Επίσκεψη σε ένα εργοστάσιο. Γκαλερί TRETIAKOFF. Νέα οικοδομικά τετράγωνα της πόλης
1 Ιουνίου	Κρεμλίνο – Μουσείο Διακοσμητικών Τεχνών. Μασωλείο Λένιν. <u>Συνεδρία CIAM.</u>
2 Ιουνίου	Μουσείο Δυτικής Ζωγραφικής (συλλογή γάλλων μπρεσιονιστών). <u>Συνεδρία CIAM.</u> Βραδιά στη λέσχη Ounrier.
3 Ιουνίου	Μουσείο Καλών Τεχνών. Στάδιο της Δυναμό. <u>Συνεδρία CIAM.</u>
4 Ιουνίου	Εργατικός οικισμός “Krasnaia Presnia”. Σχολεία στους εργατικούς οικισμούς “Proletarski” και “Oussatchevka”. <u>Συνεδρία CIAM.</u>
5 Ιουνίου	Επίσκεψη στο εργοστάσιο καουτσούκ “Krasny Bogatyr” κατά τη διάρκεια εργασίες και σε σχολεία, λέσχες, χώρους αναψυχής, βρεφονηπιακούς σταθμούς κλπ. <u>Συνεδρία CIAM.</u>
6 Ιουνίου	Σπίτι του Tolstoi. <u>Συνεδρία CIAM.</u>
7 Ιουνίου	Αντιθρησκευτικό Μουσείο στο αρχαίο μοναστήρι Strastnoi.
8	Επίσκεψη σε ένα Λαϊκό Δικαστήριο και στο Zags (γραφείο γάμων και διαζυγίων). Torgsin. Αναχώρηση για Χάρκοβο.
9	Άφιξη στο Χάρκοβο. Επίσκεψη στην πόλη. Παλάτι της Βιομηχανίας.
10	Στάδιο Δυναμό. Ουκρανικό σχολείο. Αναχώρηση το βράδυ για το Κέντρο Ηλεκτρισμού του Δνείπερου (Dneiprostroi).
11	Άφιξη το πρωί στο Δνείπερο. Επίσκεψη στο φράγμα του Δνείπερου και στην νέα πόλη.
12	Αναχώρηση από το Dnieproguetz για το Dniepropetrovsk με αυτοκίνητο. Αναχώρηση το βράδυ από το Dniepropetrovsk για το Κίεβο με τρένο.
13	Άφιξη στο Κίεβο το πρωί. Γενική επίσκεψη στην πόλη. Ουκρανικό Μουσείο. Βραδιά σινεμά.
14	Αναχώρηση από το Κίεβο 11:25 Άφιξη στη Chepetovka (H. Europe) 22:30 Αναχώρηση από Chepetovka (H. Europe) 21:20
15	Άφιξη στη Βαρσοβία 6:45 Ελεύθερη ημέρα Αναχώρηση από τη Βαρσοβία 22:50
17	Άφιξη στο Παρίσι 6:43

Σε αντίθεση με το χρονικό περιθώριο προετοιμασίας του συνεδρίου στην ΕΣΣΔ, η τελική υλοποίησή του στην Αθήνα, αφήνει λίγα περιθώρια αντίδρασης. Ως εκ τούτου, προκύπτει ένα πρόγραμμα σαφώς πιο περιορισμένο, πιο ασαφές και ταυτόχρονα πιο ελεύθερο.

Πρόγραμμα της διαμονής στην Αθήνα²³⁸

1 ^η Αυγούστου	Αφιξη των συνέδρων	3.30 μμ
	Φωταγώγηση της Ακρόπολης	10.00 μμ
2	Ελεύθερο πρωινό. Επίσκεψη στην Αθήνα	
	Απόγευμα.	
	Επίσκεψη στο Φράγμα της λίμνης του Μαραθώνα	
	Δείπνο στο Cecil, Κηφισιά	
3	Επίσκεψη σε νέες οικοδομές	
	Επίσκεψη στο Μουσείο Μπενάκη	
	Απόγευμα. 1 ^η Συνεδρίαση, Ομιλίες	
	Επίσκεψη στην Ακρόπολη	
4	Επίσκεψη στο εργοστάσιο Παλαστράτου.	
	Συνεδριάσεις	
5-10	Εκδρομές	

Από το πρόγραμμα της Αθήνας λείπει η λεπτομέρεια που είχε αυτό της Μόσχας. Σε μια αντιπαραβολή των δύο προγραμμάτων, η αναγνώριση της Αθήνας περνά μέσα από την Ακρόπολη, που είναι και ο πρώτος προορισμός των συνέδρων. Επίσης, οι συνεδριάσεις στην Αθήνα είναι λιγότερες και έχουν το χαρακτήρα των παρουσιάσεων, καθώς έχουν προηγηθεί οι εκτενείς εν πλω συζητήσεις. Η δομή όμως του προγράμματος παρουσιάζει την ίδια προσπάθεια οργάνωσης με έμφαση στους τέσσερις άξονες του προγράμματος της Μόσχας: εκπαίδευση - πολιτισμός, βιομηχανία, κατασκευές και εκδρομές. Η μεταγραφή των δραστηριοτήτων από τον Βορά στον Νότο είναι σαφής: επίσκεψη σε σχολεία, μουσεία, μνημεία, επίσκεψη σε εργοστάσια, επίσκεψη σε νέες κατασκευές με σύγχρονες τεχνικές. Η θεματολογία του συνεδρίου φαίνεται να είναι απολύτως κοινή και να μην επηρεάζεται από τον τόπο διεξαγωγής του: η αναζήτηση της

²³⁸ [FLC_D2(4)65]

«λειτουργικής πόλης» περνά μέσα από χώρους πολιτισμού και νέες οικοδομές, συνδυάζοντας μνημεία και βιομηχανία σε μια αναπόφευκτη σύγκριση. Τα νέα οικοδομικά τετράγωνα και οι εργατικές κατοικίες της Μόσχας μεταγράφονται στα νέα σχολεία της Αθήνας και τα Μουσεία σε άμεση αντιπαραβολή, το εργοστάσιο καουτσούκ στο εργοστάσιο τσιγάρων, το φράγμα του Δνείπερου στο φράγμα του Μαραθώνα και το μαουσολείο του Λένιν στην Ακρόπολη.

Στην ίδια κατεύθυνση, το πρόγραμμα των συνεδριάσεων είναι εξίσου ενδιαφέρον με το πρόγραμμα των επισκέψεων. Οι κεντρικές ομιλίες φαίνεται να είχαν συμφωνηθεί και συνταχθεί πολύ πριν την απόφαση αναβολής του συνεδρίου. Συγκεκριμένα, η ομιλία του Le Corbusier «*Αέρας, Ήχος, Φως*» είχε συμφωνηθεί να γίνει στη Μόσχα με τον τίτλο «*Αέρας, Ήχος, Φως και η λειτουργική πόλη*» ήδη από το συνέδριο των Βρυξελλών²³⁹. Όσο και αν έχουν υπάρξει αλλαγές στην εισαγωγή της ομιλίας και στις αναφορές στον τόπο, το κύριο σώμα του κειμένου έχει καθαρά τεχνικό χαρακτήρα²⁴⁰ και ο «αέρας», ο «ήχος» και το «φως» παραπέμπουν στα φυσικά στοιχεία που καθοδηγούν τον τρόπο και την μέθοδο σχεδιασμού των πόλεων. Οι κατευθύνσεις του συνεδρίου, η μέθοδος εργασίας, ο τρόπος παρουσιάσεων, το περιεχόμενο των συνεδριάσεων, έχουν συμφωνηθεί ήδη από το 1931. Η Μόσχα ή η Αθήνα οφείλουν την επιλογή τους σε ένα ντόμινο αλλαγών και ενεργειών από δίκτυα σχέσεων αρχιτεκτόνων με εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας. Είναι πιθανό η μεταγραφή των δραστηριοτήτων από τον Βορά στο Νότο να είναι αποτέλεσμα της πίεσης του χρόνου που οδηγεί στη σύνταξη ενός μμητικού προγράμματος. Είναι όμως εξίσου πιθανό η λειτουργική πόλη, βασισμένη όχι στον τόπο, αλλά στην λειτουργία και την οικονομία, να μπορεί να αναζητηθεί σε κάθε μία από τις 16 χώρες που μετείχαν στο συνέδριο σε παρεμφερές πρόγραμμα και με παρόμοιο αποτέλεσμα, ως μεταγραφή της κοινής ουσίας σε διαφορετικό πλαίσιο.

²³⁹ Γράμμα του Giedion στον Le Corbusier στις 27/12/1932 [FLC - D2(4)6-001]

²⁴⁰ Κάτι που δηλώνεται και στην ίδια την ομιλία του Le Corbusier. Τεχνικά Χρονικά, Οκτ-Νοε 1933, σελ 1013

Λίστα συμμετεχόντων στο 4^ο CIAM

«Μετά την ομιλία van Eesteren παρατηρούμε την παρουσία 93 ατόμων, εκ των οποίων 22 μέλη και αντιπρόσωποι, που έχουν βοηθήσει στο προηγούμενο συνέδριο. Στην Αθήνα θα προστεθούν 6 μέλη της ομάδας της Γιουγκοσλαβίας όπως και οι A.Aalto (Φινλανδία) και Forbat. Ανίκανοι να έρθουν κ δικαιολογημένοι: Gropius, η νέα ομάδα του Αλγερίου, Bourgeois (Βέλγιο), Breuer (Γερμανία), Schmidt (Μόσχα) »²⁴¹

Η ακριβής λίστα των συμμετεχόντων στο 4^ο CIAM παραμένει ένας άλυτος γρίφος. Η αρχαιακή έρευνα εντόπισε τρεις λίστες επιβατών: αυτή που δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά, η λίστα που έχει η εταιρία NEPTOS²⁴² καθώς και η λίστα που υπάρχει στο τεύχος των πρακτικών²⁴³ των συνεδριάσεων. Η λίστα των πρακτικών και η λίστα των ΤΧ συμπίπτουν σε όλες τις χώρες, εκτός από την Ελλάδα, όπου στα ΤΧ η ομάδα αριθμεί επιπλέον τους Νίκο και Τίγκη Γκίκα και τον Γιώργο Καλύβα. Η λίστα της NEPTOS επίσης συμπίπτει με τις άλλες δύο, αλλά διαφέρει και πάλι ως προς την ελληνική ομάδα, όπου αναφέρονται μονάχα οι Νίκος και Τίγκη Γκίκα, ο Στάμος Παπαδάκης, ο Μείμαριδης και ο Τσιμπιδάρος. Λαμβάνοντας υπόψη πως ο τόπος προορισμού είναι η Ελλάδα, οι ανακρίβειες στις λίστες δικαιολογούνται εν μέρη διότι πολλά μέλη της ελληνικής ομάδας δεν έλαβαν μέρος στο ταξίδι Μασσαλία – Πειραιάς, αλλά κάποιοι επιβιβάστηκαν στο πλοίο στον Ισθμό και κάποιοι συνάντησαν τους συνέδρους κατευθείαν στην Αθήνα. Χειρόγραφες σημειώσεις ονομάτων καθώς και η παρουσία προσώπων που εντοπίζονται στο φωτογραφικό υλικό που σώζεται από το ταξίδι αλλά δεν αναφέρονται στις λίστες δημιουργούν μια ασαφή εικόνα των μετεχόντων στο συνέδριο της Αθήνας, εικόνα αναμενόμενη, δεδομένων των σφιχτών χρονικών περιορισμών οργάνωσης του ταξιδιού καθώς και της ευμετάβλητης συνθήκης που δημιουργούν σχέσεις και συνδέσεις 100 και πλέον ατόμων.

Με βάση τα πρακτικά του συνεδρίου, τη διεθνή βιβλιογραφία και την αναζήτηση σε πρωτογενείς πηγές, η έρευνα καταρτίζει μία ακόμα λίστα των συνέδρων, χαρτογραφώντας χωριστά την κάθε εθνική ομάδα. Ως κύρια λίστα επιβατών λαμβάνεται υπόψη η λίστα που δημοσιεύεται στην έκδοση των Τεχνικών Χρονικών, η οποία με βάση την αρχαιακή έρευνα διαμορφώνεται ως ακολούθως.

²⁴¹ Σύμφωνα με τα πρακτικά της συνεδρίας των αντιπροσώπων, Σάββατο 29/7/1933, ώρα 16:30 [FLC, D2(4)86]

²⁴² Όπως δημοσιεύεται στο Atlas of the functional city (2014), ό.π.

²⁴³ *Liste des Participants du IV C.I.A.M.* [Harvard GSD_Boo3]

Αγγλία

Μέλη:	Philip Morton Shand	Wells Coates	F.R.S. Yorke
	Godfrey Samuel	Geoffrey Boumphrey	
Φίλοι:	Harold Elvin		

Αυστρία

Μέλη:	Otto Neurath
Φίλοι:	Marie Reidemeister

Γαλλία

Μέλη:	Pierre Chareau	Erno Goldfinger	Le Corbusier
	Pierre Jeanneret	Charlotte Perriand	
Φίλοι:	Pierre Winter	Jean Badovici	
	Georges Brunon Guardia	Albert Jeanneret	Fernand Leger
	Brigitte Hetzer	Mado Goisot	Pierre Guéguen
	Christian Zervos	Yvonne Zervos	Robert Beaugé
	Jean Bossu	Gaston Bonheur	Hans Arp
	Maurice Raynal		

Πιθανοί (μη τεκμηριωμένοι) συμμετέχοντες:

Alma Winter Thibaud Freesz Dr.Med. H. Korgeniewsky

Γερμανία

Μέλη:	Wolfgang Bangert	Wils Ebert	Hilda Harte
	Wilhelm Hess	Hubert Hoffmann	
	László Moholy-Nagy		

Δανία

Μέλη:	-
Φίλοι:	Poul Ludvig Hansen Arne Sorensen

Ελβετία

Μέλη:	Sigfried Giedion	Carl Hubacher	Rudolf Steiger
	Max Kirchhofer	Werner Max Moser	Alfred Roth
	H. R. von der Muhll	Emil Roth	
Φίλοι:	Paul Budry	Carola Giedion	Tanja Labhart
	U. Hanhart	Grete Hubacher	Klara Roth

Kurt Seligmann	Flora Steiger	Rose – Marie Matthey
Heinz Guggenbühl	Nelly Meffert-Guggenbühl	
Rodolphe-Théophile Bosshard	Hans Neisse	M. Gredig

Πιθανοί (μη τεκμηριωμένοι) συμμετέχοντες:

<i>J. C. Heintzelman</i>	Al. Engler	Elsa Fridori
V. Scheu	Mme Scheu	von Planta
Hetta Stuckewey	Betty Hurliman	Mme Bosshard

Ελλάδα

Μέλη: Στάμος Παπαδάκης Ιωάννης Δεσποτόπουλος
 Βασίλης Δούρας Αλέξανδρος Δραγούμης Gustav Eglau
 Πάτροκλος Καραντινός

Φίλοι: Μιχάλης Τόμπρος Ηρακλής Ιωαννίδης Ανδρέας Εμπειρικός
 Αντιγόνη (Τίγκη) Γκίκα Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας
 Γεώργιος Τσιμπιδάρος Τσιμπιδάρου
 Ισαάκ Σαπόρτα (1934 και εξής, ως μέλος)

Συμμετέχοντες: Κωνσταντίνος Κιτσίκης Παύλος Σαντορίνης

Πιθανοί (μη τεκμηριωμένοι) συμμετέχοντες:

<i>Κωνσταντίνος Μείμαριδης</i>	<i>Γιώργος Μιχαλιτσιάνος</i>	<i>Γιώργος Καλύβας</i>
--------------------------------	------------------------------	------------------------

Ισπανία

Μέλη: José-Luis Sert José Torres Clavé Ricardo Ribas
 Φίλοι: Antoni Bonet I Castellana Ramona Longas (Moncha)
 Raimundo Torres Clavé

Ιταλία

Μέλη: Gino Pollini Pierro Bottoni Giuseppe Terragni
 Φίλοι: Pietro Maria Bardi Renata Pollini

Καναδάς

Μέλη: Hazen E. Sise

Νορβηγία

Μέλη: Herman Munthe-Kaas Frithjof Reppen

Ολλανδία

Μέλη: Wim van Bodegraven Kees van der Linden Cornelis van Eesteren

Φύλοι: Frieda van Eesteren

Πολωνία

Μέλη: Szymon Syrkus Helena Syrkus Roman Piotrowski
Stanisław Brukalski Barbara Brukalski Anatolia Piotrowski

Τσεχοσλοβακία

Μέλη: František Kalivoda

Φινλανδία

Μέλη: Nils-Gustav Hahl Alvar Aalto (στην Αθήνα και στην επιστροφή)

Γιουγκοσλαβία

Μέλη: Ernst Weissmann (στην Αθήνα και στην επιστροφή)

Επιβιβάζονται στο Πατρίς II	104	άτομα
Συμμετέχουν στην Αθήνα		13
Μέλη των συνεδρίων		53
Φύλοι των συνεδρίων		64
Εκ των οποίων μη τεκμηριωμένοι		15

Σύνολο 117 άτομα

Η ελληνική ομάδα

Η ίδρυση της ελληνικής ομάδας δηλώνεται με επιστολή στον Giedion από τον Στάμο Παπαδάκη, στις 27 Μαρτίου 1933²⁴⁴:

«27 Μαρτίου 1933

K. Giedion, Ζυρίχη

Αγαπητέ Κύριε,

Έχουμε την τιμή να σας γνωρίσουμε πως οι κάτωθι υπογεγραμμένοι αρχιτέκτονες, παρόντος του συναδέλφου Fred Forbat, μόλις ίδρυσαν την εθνική ελληνική ομάδα, σύμφωνα με την παράγραφο 1α των καταστατικών της Ένωσης.

Ελπίζοντας σε μια γόνιμη δραστηριότητα της συλλογικής μας προσπάθειας, δεχθείτε, αγαπητέ Κύριε, την έκφραση των καλύτερων αισθημάτων μας.

I. Δεσποτόπουλος

B. Δούρας

A. Δραγούμης

G. Eglau

Π. Καραντινός

Στάμος Παπαδάκης

Γ. Καλύβας»

Σύμφωνα με τον Forbat και τον τότε ισχύοντα ελληνικό νόμο για να μπορεί μια ομάδα να ενεργεί δημόσια θα πρέπει να αριθμεί τουλάχιστον 7 μέλη²⁴⁵. Η παλαιότερη σύνθεση της ομάδας αριθμούσε 4 μέλη²⁴⁶: Στάμος Παπαδάκης, Βασίλειος Δούρας, Γεώργιος Καλύβας, Γιώργος Μιχαλιτσιάνος²⁴⁷. Μετά την παρέμβαση του Forbat προστίθενται οι Gustav Eglau και Ιωάννης Δεσποτόπουλος. Ο Πάτροκλος Καραντινός και ο Αλέξανδρος Δραγούμης μοιάζουν με προσθήκες έπειτα από παρέμβαση του TEE ενώ συχνά αναφέρονται και οι Γιώργος Κοντολέων και Ισαάκ Σαπόρτα²⁴⁸, οι οποίοι ωστόσο δεν υπογράφουν στο ιδρυτικό καταστατικό της ομάδας και

²⁴⁴ Επιστολή του Παπαδάκη στον Giedion, 27/3/1933 [gta ETH]

²⁴⁵ Επιστολή του Forbat στον Giedion, 5/4/1933 [gta ETH]

²⁴⁶ Όπως αναφέρεται στο Helen Fessas-Emmanouil, *Greece, The History behind the Myth*, στο Atlas of the functional City (2014), ό.π., σελ 210

²⁴⁷ Αρχιτέκτων, δίπλωμα Ecole Speciale d'Architecture Paris, 1931. Δίπλωμα Πολεοδομίου του Ινστιτούτου Πολεοδομικής του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Το 1934 φεύγει στην Αίγυπτο.

²⁴⁸ Απάντηση του ίδιου του Σαπόρτα σε επιστολή του Eric Mumford, όταν έγραφε το βιβλίο του «CIAM discourse on urbanisme, 1928-1960», MIT 2000 : «Όταν γύρισα στην γενέτειρά μου την Ελλάδα, έγινα μέλος του νεοσύστατου ελληνικού τμήματος του CIAM και προσπαθήσαμε (εννέα ιδρυτικά μέλη) να ετοιμάσουμε τα θεμέλια για το 4ο Διεθνές συνέδριο του CIAM τον Αύγουστο του 1933. Ο Στάμος Παπαδάκης, ένας ελληνοαμερικάνος αρχιτέκτονας, μας συγκέντρωσε οργανώνοντας μερικούς από τους σύγχρονους αρχιτέκτονες μόλις λίγες εβδομάδες πριν από το Συνέδριο. Ο περιορισμένος χρόνος εμπόδιζε να συμμετέχουν και διάφοροι άλλοι Έλληνες συνάδελφοι που είχαν τα ίδια προσόντα, ακολουθούν ονόματα που μπορώ να θυμηθώ μετά από 52 χρόνια 1. Αλέξανδρος Δραγούμης 2. Γιώργος Κοντολέων, 4. Ιωάννης Δεσποτόπουλος, 5. Πάτροκλος Καραντινός, 6. Δούρας, 7. Εγκλάου, 8. Στάμος Παπαδάκης, 9. Ι.Ε. Σαπόρτα (μόλις είχα μεταφερθεί από το ισπανικό τμήμα του CIAM)» Το τεκμήριο παραχωρήθηκε από το αρχείο του Γ. Σαρηγιάννη, Μετάφραση: Άννα Σαρηγιάννη, 2015. Η σύνθεση της ομάδας που αναφέρει ο Σαπόρτα συμπίπτει με τα ευρήματα στα αρχεία των CIAM (gta), εξαιρουμένων των Κοντολέωντα και Σαπόρτα, οι οποίοι δεν ήταν ακόμα επίσημοι μέλη της ομάδας. Ειδικότερα, σε όλη την αλληλογραφία μέχρι το συνέδριο του 1933 δεν υπάρχει καμία αναφορά στο όνομα του Σαπόρτα, πιθανότατα λόγω της θέσης του στην Ισπανία. Η αφήγηση

πιθανότατα δεν είναι ενεργά μέλη της ομάδας πριν το συνέδριο του 1933. Σε σημείωμα που βρέθηκε στα αρχεία των CIAM του ETH, στη Ζυρίχη προκύπτει πως η σύνθεση της ομάδας εξακολουθεί να αλλάζει και μετά το συνέδριο. Συγκεκριμένα, στα μέσα του 1934 και μετά την αποχώρηση του Παπαδάκη για την Αμερική, αποχωρεί και ο Καλύβας που δεν προτίθεται να εργαστεί για τα συνέδρια και ως μόνιμα μέλη παραμένουν οι Δεσποτόπουλος –που αναλαμβάνει και την επικοινωνία / αλληλογραφία με τη διοίκηση των CIAM, Δραγούμης – που μετά τον Δεσποτόπουλο είναι ο δεύτερος τη τάξη υποψήφιος υπεύθυνος της ομάδας, και Καραντινός²⁴⁹. Σύμφωνα με το ίδιο σημείωμα 4 νέα μέλη επιθυμούν να προστεθούν στην ομάδα: Π. Γεωργακόπουλος, Γ. Κοντολέων, Π. Μιχαηλίδης, Θ. Βαλεντής, οι οποίοι θα επιβεβαιωθούν και θα γίνουν αποδεκτοί στο συνέδριο του Παρισιού. Ως ιδιώτες, δηλαδή «φίλοι» των συνεδρίων –αλλά όχι ως μέλη της ομάδας που θα εργάζονται για το συνέδριο, επιθυμούν να προσκληθούν στο συνέδριο είναι οι Σαπόρτα, Κραντονέλλης, Τόμπρος, Χατζηκυριάκος, Σαντορίνης²⁵⁰.

Σε μια προσπάθεια εύρεσης των συμμετεχόντων του 4^{ου} συνεδρίου στην Αθήνα, η αποσαφήνιση της σύνθεσης της ελληνικής ομάδας αποδεικνύεται κοπιώδης. Η λίστα που δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά αριθμεί 13 μέλη, η λίστα των πρακτικών του CIAM που βρίσκεται στο αρχείο του J.L. Sert²⁵¹ αριθμεί 10 μέλη και η λίστα της NEPTOS αριθμεί 6 μέλη, ενώ η υπάρχουσα βιβλιογραφία και οι σημειώσεις στα αρχεία δεν συνάδουν σε συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Ένας από τους λόγους που συμβαίνει αυτό είναι γιατί η Ελλάδα είναι ο τόπος διεξαγωγής του συνεδρίου και συνεπώς πολλά μέλη επέλεξαν να μην ακολουθήσουν τις συνεδριάσεις κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από τη Μασσαλία στον Πειραιά, παρά να παραστούν στις κεντρικές συνεδριάσεις της Αθήνας, γεγονός που τους κάνει «μη ανιχνεύσιμους» ερευνητικά. Από την ταινία του Moholy-Nagy²⁵² πληροφορούμαστε πως κάποιοι από τους Έλληνες συμμετέχοντες περιμένουν το Πατρίς II στον Ισθμό και τότε ανεβαίνουν στο πλοίο. Το γεγονός αυτό εξηγεί τις διαφορές που υπάρχουν στις λίστες της NEPTOS (λίστα από το λιμάνι της Μασσαλίας) και των Τεχνικών Χρονικών (γενική λίστα συμμετεχόντων). Η ανησυχία για την φερεγγυότητα της λίστας των συμμετεχόντων προκαλείται όταν αυτή που δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά δεν συμπίπτει με αυτή των Πρακτικών, ειδικά όταν και οι δύο είναι μεταγενέστερες του συνεδρίου. Συγκεκριμένα, για την Ελληνική ομάδα, από τη λίστα των πρακτικών λείπουν οι Γκίκας (Νίκος, Τίγκη) και Γιώργος Καλύβας. Όσον αφορά τον Γκίκα, είναι

δεν συμφωνεί με τα ερευνητικά ευρήματα στο ότι «οργανώθηκαν λίγες εβδομάδες πριν το συνέδριο» και αποτελεί προσωπική θέση του Σαπόρτα ή αφορά τις τελευταίες διεκπεραιωτικές εργασίες που απαιτούσε το συνέδριο.

²⁴⁹ *HR landesgruppe griechenland* [gta ETH]

²⁵⁰ Στο ίδιο. Στο σημείωμα «οι ιδιώτες που επιθυμούν να προσκληθούν στο συνέδριο» έχουν διαγραφεί με κόκκινη γραμμή.

²⁵¹ *Liste des Participants du IV C.I.A.M.* [Harvard GSD_Boo3]

²⁵² Lazlo Moholy Nagy, *Architect's congress*, 1933

σαφές πως βρίσκεται στο πλοίο τόσο από αναφορές του ιδίου²⁵³ όσο και από το φωτογραφικό υλικό που σώζεται²⁵⁴.

Δεδομένου ότι για την πορεία της έρευνας η κατάρτιση της ακριβούς λίστας των συμμετεχόντων στο 4^ο συνέδριο της Αθήνας ενέχει ερευνητική σημασία για την τεκμηρίωση των υποθέσεων εργασίας, έγινε προσπάθεια να ταυτοποιηθούν τα μέλη μέσω του οπτικού υλικού που σώζεται, δηλαδή την ταινία του Moholy - Nagy "Architect's Congress" και το φωτογραφικό υλικό που σώζεται στα αρχεία των CIAM στο ETH και του Sert στο Harvard. Από τις παραπάνω πηγές προκύπτει πως οι Δούρας, Δραγούμης, Καραντινός και Δεσποτόπουλος συναντούν την ομάδα των συνέδρων στον Ισθμό. Σύμφωνα με τα πρακτικά της Πέμπτης 10/08/1933 ο Eglau είναι παρών στην απογευματινή συνεδρίαση των αντιπροσώπων, γεγονός που σημαίνει σαφώς πως συμμετέχει στο συνέδριο της Αθήνας και δευτερευόντως πως αντικαθιστά τον Παπαδάκη κατά τις συνεδριάσεις του ταξιδιού Πειραιάς - Μασσαλία, ο οποίος προφανώς απουσιάζει. Με δεδομένο πως ο Eglau δεν ήταν πρωτεύον μέλος στην ιεραρχία της ομάδας, θα μπορούσε να γίνει σχετικά ασφαλώς η υπόθεση πως είναι το μοναδικό μέλος της ελληνικής ομάδας κατά τις συνεδριάσεις του 4^{ου} CIAM στο ταξίδι της επιστροφής.

Όσον αφορά τον Ισαάκ Σαπόρτα, δεν υπάρχουν τεκμήρια πως ακολούθησε τις συνεδριάσεις στο πλοίο, αλλά ήταν σίγουρα παρών στις συνεδριάσεις της Αθήνας, καθώς απηύθυνε τον χαιρετισμό της ελληνικής ομάδας στην αυλή του Πολυτεχνείου στις 4/8/1933, αντικαθιστώντας τον Αλέξανδρο Δραγούμη²⁵⁵. Σίγουρη θεωρείται και η συμμετοχή του Καραντινού, καθώς αναφέρεται ρητά στο άρθρο - αφιέρωμα του Bardí για το συνέδριο της Αθήνας. Η έρευνα για την συμμετοχή του Καλύβα δεν απέδωσε κανένα στοιχείο και ως εκ τούτου δεν μπορεί να τεκμηριωθεί. Το πιθανότερο είναι να συμμετείχε στο συνέδριο της Αθήνας ως ημι-ενεργό μέλος, όπως και ο Γιώργος Κοντολέων.

Η Γαλλική ομάδα

Στις υπάρχουσες βιβλιογραφικές αναφορές κυριαρχεί η άποψη πως η Γαλλική ομάδα CIAM που μετέχει στο συνέδριο της Αθήνας πηγάζει από τον Le Corbusier. Η αλήθεια δεν απέχει πολύ από την άποψη αυτή, αν και δεν θα μπορούσε κανείς να πει πως ήταν μια άρτια και πλήρως λειτουργική ομάδα που εργαζόταν συλλογικά, έχοντας έναν επικεφαλής. Η αποσπασματική λειτουργία της ομάδας τεκμηριώνεται και από τις συνομιλίες Giedion - Le

²⁵³ Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας, *Μερικές ακόμα αναμνήσεις για τον Le Corbusier*, όπως δημοσιεύεται στα Αρχιτεκτονικά θέματα 21/1987, σελ. 113- 115

²⁵⁴ Φωτογραφικό αρχείο του Karl Hubatcher [gta/ CIAM ETH]

²⁵⁵ Ο Ι. Σαπόρτα αναφέρει σε επιστολή του στον Eric Mumford (26 Ιουνίου 1995) "*The welcoming address of the Greek group was supposed to be given by Dragoumis _but his illness put him out of commission at the eve of his presentation. I [...] was chosen to address the 500 or so delegates*". Το γράμμα παραχωρήθηκε από τον Γ. Σαρηγιάννη, από το προσωπικό του αρχείο.

Corbusier στις αρχές του 1933²⁵⁶, με τον Le Corbusier να αρκείται στην απλή αναφορά πως «*Η γαλλική ομάδα δεν προχωρά πολύ καλά, μειωμένη αλλά σχετικά δραστήρια (!!!)*»²⁵⁷. Αν και στην σύνθεση της γαλλικής ομάδας²⁵⁸ δεν αναφέρεται δεύτερος αντιπρόσωπος, παρά μόνο ο πρώτος, που όπως είναι γνωστό είναι ο Le Corbusier, χρέη αντιπροσώπου εκτελεί και ο Pierre Barbe²⁵⁹, ο οποίος οργανώνει και παρίσταται στις συναντήσεις της ομάδας, αναλαμβάνει την επικοινωνία με τη γραμματεία όσον αφορά τις εργασίες των εθνικών ομάδων, φροντίζει για τις οικονομικές υποχρεώσεις της ομάδας προς τα CIAM κ.ά. Ως μέλη αναφέρονται οι André Lurçat, Pierre Chareau, J. Bossu²⁶⁰, Eugène Beaudouin²⁶¹, Marcel Lods²⁶², Charlotte Perriand, Paul Nelson, Oscar Nitzschke²⁶³ και Erno Goldfinger. Ως «*συνεργαζόμενα μέλη και φίλοι*» αναφέρονται 11 άτομα ως εξής: Jean Badovici, Brunon Guardia, Thibaud Freesz, Mlle Hetzer, Albert Jeanneret, dr. Med. H. Korgeniowsky, Fernand Leger, Pierre Winter, Christian Zervos, Robert Beaugé και Kurt Seligmann. Από αυτούς, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τους Badovici (Αρχιτέκτων), Brunon Guardia (Δημοσιογράφος), A. Jeanneret (Μουσικός), F. Leger (Ζωγράφος), P. Winter (Ιατρός), C. Zervos (εκδότης) που αποτελούσαν σημαίνοντα μέλη της γαλλικής πρωτοπορίας και εντάσσονταν στον στενό κύκλο του Le Corbusier. Πιθανότατα υφίσταται σύνδεση της Brigitte Hetzer με τον Goldfinger, καθώς συμπληρώνεται η ίδια διεύθυνση δίπλα από τα ονόματά τους²⁶⁴, όπως συμβαίνει και με τους -πιθανώς συνεργάτες- J. Bossu και R. Beaugé.

Σύμφωνα με τις λίστες που έχουν βρεθεί, στο 4^ο CIAM οι Γάλλοι συμμετέχοντες είναι οι εξής: J. Badovici, P. Jeanneret, Brunon-Guardia, H. Korgeniowsky, P. Chareau, Le Corbusier, T. Freesz, F. Leger, M. Goisot, P. Meile, E. Goldfinger, C. Perriand, Hetzer, Winter (Pierre & Mme), A. Jeanneret, Zervos (Christian & Yvonne). Στην λίστα της NEPTOS²⁶⁵, συμπληρώνονται

²⁵⁶ Γράμμα του Giedion στον Le Corbusier, 27/12/1932 [FLC, D2(4)6]

²⁵⁷ Γράμμα του Le Corbusier στον Giedion, 21/01/1933 [FLC, D2(4)29]

²⁵⁸ *Liste des membres français* [FLC, D2(4)33]

²⁵⁹ Όπως προκύπτει από αρκετές επιστολές [FLC_ D2(4)6, D2(4)22, D2(4)30, D2(4)31, D2(4)347]

²⁶⁰ Jean Bossu (17.05.1912 – 18.05.1983). Γάλλος καλλιτέχνης και αρχιτέκτων με σπουδές στις εφαρμοσμένες και διακοσμητικές τέχνες (1927-1929). Εργάστηκε στο γραφείο του Le Corbusier σε σημαντικά έργα (Centrosouyouz, Παλάτι των Σοβιετών, στην πολεοδομική μελέτη του Αλγερίου, στην μελέτη της Ville radieuse κ.ά.). Εργάστηκε επίσης στα γραφεία μεγάλων αρχιτεκτόνων κατά τον μεσοπόλεμο, όπως Chareau, Nelson, Mallet-Stevens, Roux-Spitz, ενώ εργάζεται και για δυο χρόνια από το γραφείο του Perret (1933 – 1935).

²⁶¹ Eugène Élie Beaudouin (20.07.1898 – 14.10.1983). Γάλλος αρχιτέκτων και πολεοδόμος. Σπουδάζει στην Beaux-Arts και λαμβάνει το Grand Prix de Rome το 1928. Συνδέεται επαγγελματικά με τον Marcel Lods το 1930 πάνω σε έργα συλλογικών κατοικιών και βιομηχανικών κτιρίων, σε συνεργασία με τους Vladimir Bodiansky και Jean Prouvé.

²⁶² Marcel Gabriel Lods (16.08.1891 – 09.09.1978). Γάλλος αρχιτέκτων και πολεοδόμος, με σπουδές στη σχολή διακοσμητικών τεχνών και στην Beaux-Arts (1932). Βλ. Eugène Élie Beaudouin

²⁶³ Oscar Nitzschke (29.08.1900 – 11.02.1991). Γεννήθηκε στην Γερμανία, μεγάλωσε στην Ελβετία. Το 1920 πηγαίνει στο Παρίσι για σπουδές στην Beaux-Arts, αλλά φεύγει το 1922 για να εργαστεί στο γραφείο του Le Corbusier. Το 1938 μετακομίζει στην Νέα Υόρκη.

²⁶⁴ *Liste des membres français* [FLC, D2(4)33]. Και οι δύο δίνουν διεύθυνση επικοινωνίας ‘3, rue de la cite universitaire’

²⁶⁵ Atlas of the functional city (2014), ό.π.

χειρόγραφα και 4 ακόμα ονόματα, που πιθανώς είναι οι Gaston Bonheur²⁶⁶, Jean Bossu, Robert Beaugé και Pierre Guéguen²⁶⁷. Αν και δεν αναφέρονται σε καμία λίστα, οι Maurice Raynal και Hans Agr²⁶⁸ ανήκουν στον παραπάνω κύκλο και πιθανότατα ταξιδεύουν στην Ελλάδα, όπως προκύπτει από την σύνθεση διαφόρων αναφορών. Με ερωτηματικό συμπληρώνονται οι Freesz, Korgeniowsky και Meile, των οποίων η συμμετοχή στο ταξίδι κρίνεται αμφίβολη, καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά στα πρακτικά των συνεδριάσεων. Η έρευνα που έγινε στην έκδοση *Atlas of the functional city*, από τον Enrico Chapel και αφορά στην γαλλική ομάδα, μας πληροφορεί πως στην Ελλάδα ταξίδεψαν οι Badovici, Chareau, Goldfinger, P.Jeanneret, Le Corbusier, συνοδευόμενοι από τους 'φίλους των συνεδρίων' Leger, A.Jeanneret, Zervos, Brunon Guardia, P.Winter, Bossu και Charlotte Perriand²⁶⁹, ενώ κάνει αναφορά και στους υπόλοιπους που αναφέρονται στη λίστα των Τεχνικών Χρονικών. Η τελευταία μελέτη των Blencowe - Levine²⁷⁰, παρουσιάζει τους Amedée Ozenfant, και Marguerite Yourcenar να ταξιδεύουν στο Αιγαίο, εκ των οποίων η συμμετοχή του Ozenfant δεν μπόρεσε να τεκμηριωθεί, ενώ αυτή της Yourcenar πιθανότατα δεν ισχύει, καθώς η σύνδεσή της με τον Εμπειρικό τοποθετείται έναν χρόνο αργότερα.

Η ομάδα της Γαλλίας που ταξιδεύει με το Πατρίς ΙΙ, είναι μια συγκρότηση αρχιτεκτόνων, καλλιτεχνών, συγγραφέων και εκδοτών της πρωτοπορίας του Παρισιού, που όπως τεκμηριώνεται σχηματίζεται από το κοινό υποσύνολο των κύκλων στους οποίους κινούνται οι Le Corbusier και Zervos.

Η Γερμανική ομάδα

Η εθνική ομάδα της Γερμανίας που συμμετείχε στο 4^ο CIAM παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τις λίστες, παρόντες στο συνέδριο ήταν οι Wolfgang Bangert, Wilhelm Hess, Wils Ebert, Hubert Hoffmann, Hilda Harte και ο καθηγητής László Moholy-Nagy. Ο τελευταίος, που αν και Ούγγρος τοποθετείται στην Γερμανική ομάδα, δεδομένων των σχέσεών του με την Γερμανική πρωτοπορία, θα πρέπει να εξαιρεθεί από την αρχιτεκτονική ομάδα καθώς «προσλαμβάνεται» από τον Giedion²⁷¹ με σκοπό να γυρίσει τη γνωστή πλέον ταινία «Architect's

²⁶⁶ Gaston Bonheur, ψευδώνυμο του Gaston Tesseyre (27.11.1913 - 04.09.1980). Γάλλος δημοσιογράφος, συγγραφέας και ποιητής. Η συμμετοχή του τεκμηριώνεται από φωτογραφία στο αρχείο του Ν. Χατζήκυριάκου-Γκίκα, η οποία δημοσιεύεται στο Le Corbusier, *Κείμενα για την Ελλάδα*, επιμ. Γ. Σημαιοφορίδης, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2009, σελ 8.

²⁶⁷ Η σημείωση είναι χειρόγραφη και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί πλήρως, αλλά κατά πάσα πιθανότητα παραπέμπει στον Pierre Guéguen, όπως αναφέρεται και στο Blencowe - Levine, *Peripheral Odyssey*, AA Files No. 71 (2015), pp. 113-120. Αλλιώς είναι ο Bertrand Guégan (1892 - 1943). Ιστορικός και κριτικός, καλλιτεχνικός διευθυντής των εκδόσεων La Sirène (1922-1935).

²⁶⁸ Η συμμετοχή του Agr αναφέρεται σε γράμμα του Giedion στον Moholy-Nagy, 12 Ιουλίου 1933 [gta ETH] όπως δημοσιεύεται στο Blencowe, Levine, *Peripheral Odyssey*, AA Files No. 71 (2015), pp. 113-120.

²⁶⁹ *Atlas of the functional city* (2014), ό.π., σελ 148-161

²⁷⁰ Blencowe C., Levine J. (2019). *Moholy's edit. The avant-garde at sea, August 1933*, Zurich: Lars Muller Publishers

²⁷¹ Γράμμα του Giedion στον Moholy-Nagy, 12 Ιουλίου 1933 [gta ETH] όπως δημοσιεύεται στο

Congress». Με δυσκολία κανείς αναγνωρίζει τους πέντε υπόλοιπους συμμετέχοντες, ενώ το ενδιαφέρον μονοπωλεί η απουσία του Walter Gropius. Πριν τη συνοπτική ανάλυση της γερμανικής ομάδας είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη η κατάσταση στη Γερμανία: ήδη από τα τέλη Ιανουαρίου ο Χίτλερ είναι καγκελάριος και το Bauhaus έχει κλείσει ήδη από τον Απρίλιο του 1933. Πολλά από τα σημαίνοντα μέλη της γερμανικής πρωτοπορίας βρίσκονται επί σοβιετικού εδάφους και ως εκ τούτου η παρουσία τους στο συνέδριο της Αθήνας, είναι μάλλον παρακινδυνευμένη. Ο Gropius εργάζεται συστηματικά για την προετοιμασία του συνεδρίου για τη «λειτουργική πόλη»²⁷² αλλά το 1933 τον βρίσκει περιθωριοποιημένο, σε μια πολύπλοκη οικονομική κατάσταση, προφανώς λόγω των επικρατούντων πολιτικών πιέσεων. Ήδη κατά το πρώτο τρίμηνο του 1933 βρίσκεται υπό Ελβετική προστασία²⁷³, δεν καταφέρνει να φτάσει στο Παρίσι στα τέλη Απριλίου κατά τη συνάντηση της διοίκησης των CIAM στο γραφείο του Le Corbusier²⁷⁴ και τελικά ακυρώνει τη συμμετοχή του στο συνέδριο παρά «την πραγματική του επιθυμία»²⁷⁵, με επίσημη αιτιολογία οικονομικούς λόγους. Αξίζει να σημειωθεί πως η γραμματεία των CIAM είχε απευθύνει αίτημα στην Ελληνική κυβέρνηση να καλέσει επίσημα τον Gropius - όπως και τελικά έκανε - και στην NEPTOS να του «δοθεί ειδική μεταχείριση»²⁷⁶. Αν και η απουσία του θεωρείται δεδομένη ήδη από τις 17 Ιουλίου, το τελικό πρόγραμμα εξακολουθεί να

Blencowe, Levine, (2015), ό.π. Συγκεκριμένα το απόσπασμα στα ελληνικά: «Στις 25 Ιουλίου πηγαίνω στη Μασσαλία, έχω κρατήσει μια θέση για εσένα. Θα φτιάξεις μιας ταινία για το συνέδριο και για την Ελλάδα. Η ταινία θα πληρωθεί από εμάς ως πρωτογενές υλικό. Πιθανότατα και ότι ταξιδιωτικά έξοδα προκύψουν κατά το ταξίδι να μπορέσουν να καλυφθούν, αλλά αυτή τη στιγμή δεν μπορώ να δεσμευτώ γι' αυτό. Οι Leger και Agr θα ταξιδέψουν επίσης μαζί μας. Σε κάθε περίπτωση, έχω βάλει το όνομά σου στη λίστα. Συνεπώς, αποφάσισε. Σε παρακαλώ ενημέρωσέ με!». Με το παρόν γράμμα πληροφορούμαστε πως και ο Hans Agr ταξιδεύει με το Πατρίς II, το όνομά του όμως δεν βρίσκεται σε καμία λίστα και συνεπώς η συμμετοχή του δεν μπορεί να τεκμηριωθεί.

²⁷² Στις 4 Μαρτίου του 1932 ο Gropius γράφει στον Giedion: «Τα πιο δραστήρια άτομα είναι στην Ρωσία και αυτοί που έχουν απομείνει είναι τόσο ανήσυχτοι που κανείς δεν έχει το μυαλό του στο συνέδριο. Συνεπώς, προς το παρόν τραβάω όλη τη δουλειά μόνος μου». Όπως αναφέρεται στο *Atlas of the functional city* (2014), ό.π., p. 166

²⁷³ Γράμμα του Giedion στον Le Corbusier, 9 Μαρτίου 1933 [FLC, D(4)32] : «Ο Gropius έφυγε προχθές από Ζυρίχη για Γερμανία. Τον κρατήσαμε όσο το δυνατόν περισσότερο και τον αφήσαμε να φύγει με φόβο καθώς το όνομά του βρίσκεται σχεδόν κάθε ημέρα στις εθνικές εφημερίδες».

²⁷⁴ Σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στην εγκύκλιο που αποστέλλεται στους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων, στις 27/4/1933 [gta ETH]

²⁷⁵ Γράμμα του Κιτσίκη στον Fred Forbat, 17 Ιουλίου 1933 [FFA]. Όλο το γράμμα έχει ως εξής: «Η πρεσβεία της Ελλάδας στο Βερολίνο, στην οποία είχα απευθυνθεί για να ζητήσω την παρέμβασή της στην Γερμανική κυβέρνηση με σκοπό να αποκτηθεί μια εξουσιοδότηση συμμετοχής στο 4ο CIAM που θα γίνει στην Αθήνα για τον καθηγητή Walter Gropius, με ενημέρωσε πως ο καθηγητής έχει φύγει για το Λονδίνο όπου υπολογίζει να μείνει για περίπου έναν μήνα. Ο πρώτος από τους βοηθούς του που η πρεσβεία απευθύνθηκε υποστήριξε πως παρά την πραγματική επιθυμία του καθηγητή Gropius να συμμετέχει στο εν λόγω συνέδριο, η τρέχουσα οικονομική κατάσταση του απαγορεύει να πραγματοποιήσει αυτό το ταξίδι».

²⁷⁶ Γράμμα του Giedion στη NEPTOS, 20 Ιουνίου 1933 [gta ETH] : «Θα ήθελα να σας ζητήσω να δοθεί ειδική μεταχείριση στον καθηγητή Gropius. Με την παρούσα κατάσταση στην Γερμανία στερείται σχεδόν κάθε μέσου. Θα μπορούσε το ελληνικό κράτος να προσκαλέσει τον κύριο καθηγητή Gropius και την σύζυγό του, σε καμπίνα της κατηγορίας για την διαδρομή Μασσαλία - Αθήνα και την επιστροφή; Για να μπορέσει να παραστεί σε ένα επίσημο συνέδριο στην Αθήνα. Είναι απολύτως απαραίτητο να έρθει μαζί μας και διαφορετικά υπάρχει ο κίνδυνος να είναι αδύνατον γι αυτόν με την παρούσα κατάσταση να έρθει μαζί μας». Η ειδική μεταχείριση αφορούσε την πληρωμή του κόστους ταξιδιού στην 3^η κατηγορία, ενώ θα μπορούσε να καταλύσει σε καμπίνα 1^{ης} κατηγορίας. Γράμμα του Ιωαννίδη στη γραμματεία των CIAM, 17/07/1933 [gta ETH]

αναφέρει την επίσημη ομιλία του Gropius, πιθανότατα επειδή η διοίκηση κρατά την ελπίδα πως θα αλλάξει κάτι²⁷⁷. Ο ίδιος ο Gropius σε γράμμα του προς τον Forbat²⁷⁸ στις 22 Ιουλίου τον ενημερώνει για την απόφασή του να «μείνει μακριά από το συνέδριο αυτό»²⁷⁹, ενημερώνοντάς τον ταυτόχρονα πως «αισθάνομαι πολύ άσχημα και θα πρέπει να δω πως θα μπορέσω να δημιουργήσω μια θέση εργασίας ώστε να μπορέσω να ζήσω. Λυπάμαι ιδιαίτερω για 'αυτό, επειδή το συνέδριο θα έχει πολύ μεγάλη συμμετοχή και νιώθω μια κινητήριο δύναμη που πολύ θα ήθελα να ζήσω»²⁸⁰.

Το εν λόγω γράμμα είναι πολύτιμο και για την σύνθεση της ομάδας που τελικά συμμετέχει στο συνέδριο. Αναφέρει 4 άτομα, «κάποιους από αυτούς πρώην φοιτητές στο Bauhaus που έχουν δουλέψει με ενθουσιασμό στα αναλυτικά σχέδια και στις αναλύσεις και είναι πιο κατάλληλα στο να είναι μέλη του συνεδρίου από ότι κάποιοι από τα γνωστά ονόματά μας (celebrities)»²⁸¹ που πιθανώς πρόκειται για τους Wolfgang Bangert²⁸², Wilhelm Hess²⁸³, Hubert Hoffmann²⁸⁴ και Hilda Harte²⁸⁵, ενώ ζητά από τον Forbat, να έρθει σε επικοινωνία με τον Ebert²⁸⁶ «ώστε να τον βοηθήσεις να γίνει μέλος της Γερμανικής ομάδας»²⁸⁷. Στο ίδιο γράμμα διαβάζουμε και για την δεδομένη απουσία του Breuer, που οφείλεται σε λόγους υγείας.

Αντικρουόμενες ιδέες και προσωπικές εντάσεις στην περίοδο 1928-1931, μαζική μετανάστευση των κύριων εκπροσώπων του μοντέρνου κινήματος στη σοβιετική ένωση και μια έκρυθμη πολιτική κατάσταση στην αυγή του 1933 αφήνουν την γερμανική ομάδα των CIAM

²⁷⁷ Γράμμα του van Eesteren στον Forbat, 23 Ιουλίου 1933 [FFA] : «Όσο για τη συμμετοχή του Gropius, είναι αλήθεια ότι ο Gropius ήθελε να έρθει την τελευταία στιγμή, αλλά στη συνέχεια ακυρώθηκε, για λόγους προσωπικούς. Εδώ στο Αμστερνταμ στις 17 Ιουλίου κατά το ταξίδι της επιστροφής από την Αγγλία, δεν εγκαταλείψαμε την ελπίδα ότι θα έρθει μαζί. Αν δεν έρθει, τότε υπάρχουν αιτίες που είναι πέραν της αρμοδιότητάς μας. Κατά τη γνώμη του, η γραμματεία δεν μπορούσε να ενεργήσει περισσότερο από ό, τι έκανε».

²⁷⁸ Από τις αρχές του 1931 η σύνθεση της Γερμανικής ομάδας αλλάζει και μετά την αποχώρηση των Haring και Meyer, η επιρροή του Gropius κυριαρχεί και μαζί με τους Marcel Breuer και Fred Forbat αρχίζουν να διαμορφώνουν μια νέα εθνική ομάδα. Περισσότερες πληροφορίες για την γερμανική ομάδα CIAM, στο πλούσιο άρθρο των Harbusch G., Weiss D., Domhardt KS, Perez M., *Established Modernists Go into Exile, Younger Members Go to Athens*, στο Atlas of the functional city (2014), ό.π., σελ. 162-195

²⁷⁹ Γράμμα του Gropius στον Forbat, 22 Ιουλίου 1933 [FFA]

²⁸⁰ Στο ίδιο

²⁸¹ Στο ίδιο

²⁸² Wolfgang Bangert (1901-1973). Γερμανός αρχιτέκτων και πολεοδόμος. Σπούδασε αρχιτεκτονική στο Πολυτεχνείο του Βερολίνου (1920-1924) και συνεργάστηκε με τον Ernst May ως πολεοδόμος (1924-1933). Στο 4^ο CIAM εργάζεται μόνο για την ανάλυση της Κολωνίας.

²⁸³ Wilhelm Jakob Hess (1906 - 1982). Γερμανός αρχιτέκτων με σπουδές στο Bauhaus (1930-1932).

Συνεργάστηκε με τους Hubert Hoffmann και Cornelis van der Linden για την ανάλυση του Dessau.

²⁸⁴ Hubert Hoffmann (1904 - 1999). Γερμανός αρχιτέκτων και πολεοδόμος. Σπούδασε στο Bauhaus (1926 - 1929). Ήταν υπεύθυνος για την ανάλυση του Dessau.

²⁸⁵ Hilda Harte (1906 - 1976). Γερμανίδα μηχανικός με σπουδές στο Πολυτεχνείο του Βερολίνου. Μεταξύ 1930 - 1933 εργάστηκε στο γραφείο του Gropius κυρίως ως δομικός μηχανικός. Το 1956 παντρεύεται τον Wils Ebert.

²⁸⁶ Wils Ebert (1909 - 1979). Σπουδές στο Bauhaus (1929-1933). Ο Ebert ξεκινά να εργάζεται στο γραφείο του Gropius το 1933. Με δεδομένο πως ο Gropius ήταν υπεύθυνος για την ανάλυση του Βερολίνου, μπορεί να τεκμηριωθεί το γεγονός πως είναι αυτός που αναλαμβάνει να παρουσιάσει τις αναλύσεις στο Πατρίς II.

²⁸⁷ Γράμμα του Gropius στον Forbat, 22/7/1933 [FFA]

αποδυναμωμένη να ψάχνει τα πατήματά της σε όρους συλλογικής αρχιτεκτονικής εργασίας αλλά κυρίως σε όρους οικονομικής και εργασιακής ύπαρξης. Η ομάδα που φτάνει στην Αθήνα θα πρέπει να θεωρηθεί ως η Bauhaus ομάδα του Gropius, πλήρως καθοδηγούμενη και εναρμονισμένη με τις ιδέες του, που όμως της λείπει ο οδηγός της, ο ίδιος ο Gropius, που έχει ήδη επιλέξει τον δρόμο της μετανάστευσης. Μια ομάδα αποδυναμωμένη αν όχι αποδεκατισμένη, που αντικατοπτρίζει μια εικόνα της Γερμανίας του 1933.

Η Ελβετική ομάδα

Η ομάδα της Ελβετίας ήταν ο πυρήνας των CIAM ήδη από την ίδρυσή τους, δεδομένης της καταγωγής του πρώτου προέδρου των CIAM Karl Moser και του γενικού γραμματέα Sigfried Giedion. Στην τέταρτη συνάντηση η ομάδα δούλεψε συλλογικά και εντατικά, τόσο στις αναλύσεις των πόλεων όσο και στην οργάνωση της συνάντησης. Το γεγονός πως η Ελβετική ομάδα ήταν η πολυπληθέστερη όλων στο ταξίδι στην Αθήνα μοιάζει να πηγάζει από τον ίδιο τον Giedion αλλά εξηγείται και από την σταθερότητα της χώρας στην πολιτική σκηνή καθώς και από την συνεχή – με κάποιες αλλαγές- πορεία της ήδη από τη διακήρυξη της La Sarraz το 1928²⁸⁸. Οι αλλαγές αυτές αφορούν αρχικά στον Hans Schmidt που μαζί με τους Stam και May, εκπροσωπούσαν τον μαρξιστικό κύκλο, τουλάχιστον έως το 1930, οπότε και αποφασίζουν να φύγουν για την Σοβιετική Ένωση. Ακόμα και η μετανάστευσή τους αυτή όμως, τους βρίσκει στο προσκήνιο έως τις αρχές του 1933, δεδομένου ότι έως τότε το συνέδριο ήταν προγραμματισμένο να γίνει στη Μόσχα. Συνεπώς, η οπτική των Schmidt²⁸⁹, Stam, May είναι παρούσα στη δουλειά της ομάδας για το συνέδριο, παρότι τελικά η τριάδα απουσίαζε από αυτό.

Στην Αθήνα έρχονται 24 άτομα, μέλη της Ελβετικής ομάδας και φίλοι των συνεδρίων. Η λίστα που δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά περιλαμβάνει τους εξής: R. Bosshard²⁹⁰ (&Mme), Paul Budry²⁹¹, A. Engler, Elsa Fridori, Sigfried & Carola Giedion, M. Gredig, Heinz Guggenbühl²⁹², Nelly Meffert-Guggenbühl²⁹³, U. Hanhart, Carl & Grete Hubacher²⁹⁴, Betty Hurliman, Max

²⁸⁸ Πολλές πληροφορίες για την Ελβετική ομάδα πριν, στο συνέδριο του 1933, μετά από αυτό και για την δουλειά τους στην ανάλυση και σύνθεση των χαρτών μπορούν να βρεθούν στο άρθρο του Daniel Weiss, *A Strong Collective Firmly Believing in Statistics* στο Atlas of the functional city (2014), ό.π., σελ 368 - 387

²⁸⁹ Ο Schmidt δηλώνει με τηλεγράφημά του στον Forbat πως δεν θα μπορέσει να συμμετέχει στο συνέδριο της Αθήνας, στις 18 Ιουλίου [FFA]

²⁹⁰ *Rodolphe - Théophile Bosshard* (1889 - 1960). Ελβετός ζωγράφος αλλά με σημαντικές συνδέσεις με τη Γαλλία. Σπουδές στην Beaux-Arts της Γενεύης. Ανήκει στον κύκλο της γαλλικής και ελβετικής πρωτοπορίας της εποχής μαζί με τους Marc Chagall, Ossip Zadkine, André Derain, Charles Despiau, Jean Lurçat, Paul Budry κ.ά. Ανήκει στον κυβισμό και μετά το 1933 αποκτά συνδέσεις με τον κύκλο του Le Corbusier. Ανακαλύπτει την Ελλάδα το 1933 όπου επανέρχεται ξανά το 1936 και η οποία επηρεάζει το έργο του συνολικά.

²⁹¹ *Paul Budry* (1883-1949). Συγγραφέας, δημοσιογράφος και κριτικός τέχνης. Σπουδές στη Λωζάννη και επαγγελματική δραστηριότητα μεταξύ Παρισιού -Λωζάννης -Γενεύης. Συνδέεται φιλικά και επαγγελματικά με τον Bosshard.

²⁹² *Heinz Guggenbühl* (1905 - 1987). Φωτογράφος με έδρα τη Ζυρίχη. Πιθανότατα, αδερφός της Nelly Guggenbühl.

²⁹³ *Nelly Meffert-Guggenbühl* (1904-1999). Γερμανικής καταγωγής που κατέφυγε στην Ελβετία κατά την ανάληψη της εξουσίας από τους Ναζί. Σε συνέντευξή της στους Gert Eisenbürger και Gaby Küppers τον

Kirchhofer, Tanja Labhart, Rose – Marie Matthey²⁹⁵, Werner Max Moser, H. Robert von der Muhll, Hans Neisse²⁹⁶, von Planta, Klara Roth, Alfred Roth, Emil Roth, V. Scheu (&Mme), Kurt Seligmann, Rudolf & Flora²⁹⁷ Steiger, Hetta Stuckewey και J. C. Heintzelman, ο οποίος όμως στη λίστα της NEPTOS εμφανίζεται διαγραμμένος. Η σύνθεση της ομάδας που συμμετέχει στο 4^ο CIAM παραμένει σε μεγάλο βαθμό αχαρτογράφητη. Σε μια προσπάθεια συντονισμού των πληροφοριών, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την ομάδα μαθητών στο ETH και του Karl Moser που περιλαμβάνει τον γιο του Werner Max Moser, τα αδέρφια Emil & Alfred Roth, το ζεύγος Steiger, το μετέπειτα ζεύγος Kirchhofer – Labhart και τον Hubacher, ο οποίος μαζί με τη σύζυγο του Grete αναλαμβάνουν τη φωτογραφική τεκμηρίωση²⁹⁸ του συνεδρίου.

Η Ολλανδική ομάδα

Αν και ο μοντερνισμός στην Ολλανδία έχει σταθερές βάσεις ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920, με κύριους εκπροσώπους πρώτα την ομάδα “*Orbouw*” και έπειτα την “*de 8*”, η σύνθεση μιας ομάδας CIAM τοποθετείται στα μέσα του 1930²⁹⁹. Mart Stam, J. B. van Loghem, Willem van Tijen, J. J. P. Oud, LC van der Vlugt, Jan Duiker, Albert Boeken, Ben Merkelbach, Johan Groenewegen, Gerrit Rietveld, Sybold van Ravesteyen και τέλος ο Cornelis van Eesteren αποτελούν τους Ολλανδούς πρωτοπόρους, με τους Stam, Oud, Ritveld και van Eestern να ξεχωρίζουν λόγω της σύνδεσής τους με τη διεθνή πρωτοπορία³⁰⁰. Οι πολεοδομικές γνώσεις του van Eesteren, η εμπειρία του στον αστικό σχεδιασμό και οι δικτυώσεις του, ήταν οι κύριες αιτίες που εξυπηρετούσαν τις προθέσεις και βλέψεις των CIAM και οδήγησαν στην εκλογή του ως πρόεδρο της οργάνωσης. Η εκλογή αυτή σηματοδότησε εκ των πραγμάτων και την άνοδο της δημοτικότητας της ολλανδικής ομάδας, η οποία έχοντας κοινούς στόχους, κατάφερε να λειτουργήσει συλλογικά τόσο στο πλαίσιο των CIAM όσο και στη διεθνή σκηνή της πρωτοπορίας,

Αύγουστο του 1994 αναφέρει πως εργαζόταν ως γραμματέας σε αρχιτέκτονες που ανήκαν στα CIAM. Πιθανώς να λαμβάνει και χρέη γραμματέα στα ίδια τα συνέδρια.

²⁹⁴ Grete Hubacher. Φωτογράφος, ενταγμένη στο εκ Ζυρίχης Neues Bauen.

²⁹⁵ Πιθανότατα πρόκειται για την Alice Bailly (1872-1938), ζωγράφος με έργα που εντάσσονται στον κυβισμό και τον φωβισμό. Γεννημένη στη Γενεύη, το 1904 μετακομίζει στο Παρίσι όπου εντάσσεται στον κύκλο των μοντερνιστών (Juan Gris, Francis Picabia, Albert Gleizes, Jean Metzinger, Fernand Léger)

²⁹⁶ Hans Neisse, Διακοσμητής που συνεργαζόταν με τους Moser – Haefeli – Hubacher

²⁹⁷ Flora Steiger – Crawford (1899, Βομβάη – 1991, Ζυρίχη). Βρετανικής καταγωγής με σπουδές στο ETH, απ' όπου αποφοίτησε το 1923 ως η πρώτη γυναίκα με απολυτήριο του ETH. Το 1924 ιδρύουν γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών με τον Rudolf Steiger.

²⁹⁸ Το φωτογραφικό αρχείο του Carl Hubacher από το 4^ο συνέδριο αριθμεί 660 τεκμήρια και φυλάσσεται στο αρχείο των CIAM [gta ETH]

²⁹⁹ Έχουν γίνει πολλές έρευνες για τις ομάδες που εκπροσωπούν τον μοντερνισμό γενικότερα στην Ολλανδία και ειδικότερα στα CIAM. Η μελέτη του Kees Somer καλύπτει σε μεγάλο βαθμό την ειδική περίπτωση τόσο με το βιβλίο του Kees Somer, *CIAM 4 and Cornelis van Eesteren* καθώς και στο άρθρο του Kees Somer, *The Netherlands, Collectivity, Guidance and Dedication. Van Eesteren and his Fellow Campaigners Atlas of the functional city*, pp. 274-309.

³⁰⁰ Ενδεικτικά, το κίνημα De Stijl, η έκθεση του Weissenhof και η αναφορά του Giedion στους 7 φωστήρες της αρχιτεκτονικής (The seven lamps of architecture) όπου οι 3 από τους 7 είναι Ολλανδοί: Oud, Stam, van Eesteren.

με την περιοδική έκδοση “*de 8 en Orbouw*” να είναι το καλύτερο παράδειγμα της ομαδικής δουλειάς σε κοινή κατεύθυνση.

Η θεματολογία της 4^{ης} συνάντησης που άπτεται της πολεοδομίας, οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις εργασίας καθώς και ο τελικός επιμερισμός της πόλης στις 4 λειτουργίες αποτελούν συνθήκες που μελετούν, αναλύουν και τελικά ορίζουν οι Ολλανδοί, ως ομάδα γύρω από τον πολεοδόμο van Eesteren. Ωστόσο, παρά τον πρωτεύοντα ρόλο της ομάδας την περίοδο 1931-1933, η ομάδα που καταφέρνει να λάβει μέρος στο ταξίδι στην Ελλάδα περιλαμβάνει τυπικά 4 μέλη αλλά ουσιαστικά μόλις 3: Wim van Bodegraven³⁰¹, Kees van der Linden³⁰², Cornelis van Eesteren³⁰³, καθώς η 4^η συμμετέχουσα είναι η Frieda van Eesteren, που συνοδεύει τον Πρόεδρο των CIAM. Αναζητώντας τις αιτίες πίσω από αυτή την ισχνή συμμετοχή, θα πρέπει εκτός των άλλων³⁰⁴, να λάβουμε υπόψη το οικονομικό κόστος που συνεπάγεται μια κρουαζιέρα στο Νότο για όσους διαμένουν στο Βορά.

Η Αγγλική ομάδα

Η Βρετανία αποκτά ομάδα στα συνέδρια σύγχρονης αρχιτεκτονικής μόλις το 1933 αλλά αποκτά αμέσως σημαίνοντα ρόλο και λόγο. Με αφορμή τη συμμετοχή της στα CIAM και για την εκπροσώπησή της σε συλλογικούς φορείς, ιδρύει επίσημα την ομάδα MARS (Modern Architectural Research group) τον Απρίλιο του 1933³⁰⁵, με ιδρυτικά μέλη τους Morton-Shand³⁰⁶, Wells Coates³⁰⁷, Maxwell Fry³⁰⁸ και F.R.S. Yorke³⁰⁹, στους οποίους σύντομα προστίθενται πολλοί

³⁰¹ Wim van Bodegraven (1903 – 1992). Ολλανδός αρχιτέκτων με σπουδές αρχικά στο Bauhaus και έπειτα στη σχολή Αστικής Ανάπτυξης του Άμστερνταμ. Συμμετείχε ενεργά στο 4^ο CIAM, τόσο στις αναλύσεις όσο και στη σύνθεση των χαρτών.

³⁰² Cornelis (Kees) van der Linden (1908 – 1992). Ολλανδός αρχιτέκτων, με σπουδές Χιμείας στη Χάγη και αρχιτεκτονικής στο Bauhaus. Δραστηριοποιείται στην αρχιτεκτονική μαζί με τον αδερφό του Johannes Jacobus (Jan) van der Linden. Προέρχεται από εύπορη οικογένεια με σημαντικές οικογενειακές διασυνδέσεις, εκ των οποίων και ο HP Berlage. Το ‘γερμανικό’ ακαδημαϊκό του υπόβαθρο τον οδηγεί σε συνεργασίες με γερμανούς αρχιτέκτονες όπως ο Wilhelm Hess, Hubert Hoffmann, Jacob Hess. Στο 4^ο CIAM συμμετέχει στην ανάλυση του Dessau.

³⁰³ Cornelis van Eesteren (1897 – 1988). Ολλανδός αρχιτέκτων με σπουδές στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Ρότερνταμ, στη Βασιλική Ακαδημία Τεχνών της Χάγης και στην Ακαδημία αρχιτεκτονικής στο Άμστερνταμ. Το 1921 κερδίζει το Prix de Rome και χρησιμοποιεί το χρηματικό έπαθλο για να ταξιδέψει. Στο ταξίδι του γνωρίζει τον Theo van Doesburg, που είναι και το κλειδί για να ενταχθεί στον κύκλο της πρωτοπορίας. Το 1927 συνεργάζεται με το Bauhaus ως επισκέπτης καθηγητής. Από το 1929-1959 εργάζεται στην Πολεοδομία του Άμστερνταμ και μετά τον ΒΠΠ διορίζεται καθηγητής πολεοδομίας στο Delft. Υπηρετεί ως πρόεδρος των CIAM την περίοδο 1930-1947.

³⁰⁴ Ο Somer αναφέρει πως «πολλοί από αυτούς θεωρούσαν μια κρουαζιέρα διακοπών πολυτέλεια και θα προτιμούσαν μια απλή συνάντηση όπως αυτή του έκτακτου συνεδρίου του Βερολίνου το 1931». Somer στο Atlas of the functional city (2014), ό.π.,σελ 277.

³⁰⁵ Πληροφορίες για την Βρετανική ομάδα υπάρχουν στο άρθρο του John R. Gold, *Great Britain. In Search of the Linear City* στο Atlas of the functional City (2014), ό.π.,σελ. 196- 207

³⁰⁶ Philip Morton Shand (1888 – 1960). Δημοσιογράφος και κριτικός αρχιτεκτονικής, με σπουδές στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τους Peter Behrens, Le Corbusier, Walter Gropius, Alvar Aalto και Sigfried Giedion. Η ίδρυση της Βρετανικής ομάδας CIAM προκρίνεται ως ιδέα των Morton Shand και Giedion.

³⁰⁷ Wells Wintemute Coates (1895 – 1958). Δρ. Μηχανικός (1924). Πέρασε τα παιδικά του χρόνια στην Ιαπωνία και ακολούθησε σπουδές στον Καναδά. Το έργο του στην Βρετανία θεωρείται καινοτόμο και

ακόμα. Αξίζει μια σύντομη αναφορά και στην ομάδα Tecton, που ιδρύεται ένα χρόνο πριν, το 1932 από τους Berthold Lubetkin, Francis Skinner, Denys Lasdun, Lindsay Drake και Godfrey Samuel³¹⁰, και αποτελεί την πρώτη οργανωμένη ένωση αρχιτεκτόνων για την προώθηση του μοντερνισμού στην Βρετανία.

Στο συνέδριο της Αθήνας έρχονται έξι: Philip Morton – Shand, Wells Coates, F. R. S. Yorke, Godfrey Samuel, Geoffrey Maxwell Boumphrey³¹¹ και ο Harold Elvin, ως ακροατής που ενδιαφερόταν για την Μοντέρνα Αρχιτεκτονική³¹². Η ομάδα αποδεικνύεται να είναι η πιο καλά οργανωμένη από όλες, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ήταν από τις πιο πρόσφατες προσθήκες στα CIAM. Η ενσωμάτωσή της είναι άμεση, τόσο στις διαπροσωπικές σχέσεις όσο και στη λειτουργία των CIAM καθαυτή. Ο Wells Coates, ως αντιπρόσωπος λαμβάνει μέρος στις σημαντικές συνεδριάσεις και στο τέλος του συνεδρίου καταφέρνει να στέκεται ισότιμα³¹³ στις κυρίαρχες ομάδες της Ελβετίας, της Γαλλίας και της Ολλανδίας.

Η Ιταλική ομάδα

Η έκφραση του μοντερνισμού στην Ιταλία την περίοδο του μεσοπολέμου έχει σαφείς πολιτικές προεκτάσεις. Η Ιταλική ομάδα των CIAM πηγάζει από το “Gruppo 7”, μια οργάνωση που ιδρύθηκε το 1926 από τους Figini, Pollini, Terragni, Rava και Libera και προωθούσε τον Ιταλικό ρασιοναλισμό ιδωμένο από ένα Κορμπυζιανό – μηχανιστικό πρίσμα. Συνέχεια της «ομάδας 7» αποτελούσε και το κίνημα “MIAR” (Ιταλικό κίνημα για την Ρασιοναλιστική Αρχιτεκτονική) του 1930, στο οποίο μετείχαν όλα τα μέλη της Ιταλικής ομάδας CIAM.

Υπάρχει μια λεπτή ισορροπία ανάμεσα στην εκπροσώπηση της Ιταλίας στα συνέδρια μέχρι τις αρχές του 1933 και από τα μέσα του 1933 και έπειτα. Κυρίως ο Alberto Sartoris αλλά και ο Rava ήταν οι επίσημοι αντιπρόσωποι στα πρώτα δύο συνέδρια (1928, 1929) που όμως παραιτούνται το 1930 και αναλαμβάνουν οι Bottoni, Pollini, Vietti, με τον Pollini να δείχνει το

αξιόλογο. Η πρώτη του δουλειά ήταν σχεδιαστής στην εταιρία Adams & Thompson το 1924. Υπηρέτησε ως πρόεδρος της ομάδας MARS και πρώτος αντιπρόσωπος της Βρετανικής ομάδας των CIAM.

³⁰⁸ Edwin Maxwell Fry (1899 – 1987). Βρετανός αρχιτέκτων και πολεοδόμος, συγγραφέας και ζωγράφος, με σπουδές αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ. Εργάστηκε κυρίως σε πολεοδομικές μελέτες στο αρχιτεκτονικό γραφείο Adams & Thompson το 1924, όπου επέστρεψε το 1930 ως συνεργάτης. Υπηρέτησε ως αντι-πρόεδρος της ομάδας MARS.

³⁰⁹ Francis Reginald Stevens Yorke ή Kay/K (1906 – 1962). Άγγλος αρχιτέκτων με σπουδές αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Μπέρμιγχαμ. Υπηρέτησε ως γραμματέας της ομάδας MARS.

³¹⁰ Godfrey Herbert Samuel (1904 – 1982). Βρετανός αρχιτέκτων με σπουδές στην AA (1932) και οικογενειακές διασυνδέσεις με σημαντική επιρροή. Ιδρυτικό μέλος της ομάδας Tecton. Υπηρέτησε ως δεύτερος αντιπρόσωπος της Βρετανικής ομάδας στα CIAM.

³¹¹ Geoffrey Maxwell Boumphrey (1894 – 1969). Συνδέεται με τον Morton Shand. Μετά από πτώχευση της εταιρίας του τελευταίου, τον Αύγουστο του 1933, ιδρύουν την εταιρία Finmar για να εισάγουν έπιπλα του Alvar Aalto στο Ηνωμένο Βασίλειο. Πηγή: Wikipedia/Philip_Morton_Shand

³¹² Ο Elvin ήταν ο μοναδικός από τους έξι που δεν ήταν μέλος της MARS, αλλά είχε δείξει έντονο ενδιαφέρον να συμμετάσχει, σύμφωνα με το άρθρο του John R. Gold, *Great Britain. In Search of the Linear City* στο Atlas of the functional City (2014), ό.π., σελ. 199

³¹³ Όπως προκύπτει από το σύνολο των πρακτικών των συνεδριάσεων των αντιπροσώπων, κατά το ταξίδι της επιστροφής [AvE, EEST_4.87]

μεγαλύτερο ενδιαφέρον προς τα CIAM. Σημαντικό μέλος, όχι της Ιταλικής ομάδας, αλλά των φίλων των CIAM ήταν ο Pietro Maria Bardi, δημοσιογράφος στο επάγγελμα και μέλος της φασιστικής οργάνωσης, με επικοινωνιακές ικανότητες και διασυνδέσεις από την πολιτική ελίτ της Ιταλίας έως την διοίκηση των CIAM.

Η πολιτική κατεύθυνση της ομάδας επηρεάζει σαφώς τον τρόπο σκέψης και δράσης της. Στο συνέδριο της Αθήνας λαμβάνουν μέρος 5: P.M. Bardi³¹⁴, Gino Pollini³¹⁵ (& Renata Pollini), Piero Bottoni³¹⁶, Giuseppe Terragni. Η δουλειά που παρουσίασαν στο συνέδριο είχε σαφή περιθώρια βελτίωσης σε επίπεδο χαρτογράφησης και ανάλυσης, αλλά η γενικότερη συμμετοχή τους στο συνέδριο ήταν καθοριστική. Μετέχουν σε πολλές από τις επιτροπές του συνεδρίου, έχοντας δυναμικό ρόλο και σαφή σκοπό. Στη λήξη του συνεδρίου, η θέση της Ιταλικής ομάδας στο ζήτημα της διαχείρισης του εδάφους³¹⁷ είναι μία από τις τάσεις που διευρύνουν τον κοινό τόπο του εν τη γενέσει μοντέρνου κανόνα της πολεοδομίας.

Η Πολωνική ομάδα

Αν και η βιβλιογραφία δεν μνημονεύει συχνά την ομάδα της Πολωνίας, πρόκειται για μια από τις πιο ενεργές ομάδες στα CIAM ήδη από το 1929³¹⁸. Οι συνοδοιπόροι Szymon και Helena Syrkus ξεχωρίζουν για τις συνδέσεις τους με τη διεθνή πρωτοπορία και την δραστηριοποίησή τους στα CIAM γενικώς και ειδικότερα στο συνέδριο της *Λειτουργικής πόλης*. Η πρόδρομος ομάδα αυτής των CIAM ήταν η *Praesens*, πρωτοβουλία του Syrkus, με σκοπό την ένωση της πρωτοπορίας για την προώθηση του μοντερνισμού σε τέχνη και αρχιτεκτονική. Η ομάδα προκαλεί το ενδιαφέρον του Giedion, που καλεί τον Syrkus να οργανώσει μια ομάδα που θα εκπροσωπεί την Πολωνία στα συνέδρια. Το 1929 η ομάδα CIAM της Πολωνίας περιλαμβάνει τους: Barbara Brukalska, Stanislaw Brukalski, Wacław Chyrosz, Stanislaw Hempel, Anatolija Hryniewiecka-Piotrowska, Bohdan Lachert, Jan Najmann, Roman Piotrowski, Zygmunt Skibniieski, Jozef Szanajca, Aleksander Szniolis και φυσικά τους Helena και Szymon Syrkus³¹⁹. Οι Syrkus συνεχίζουν να είναι τα μέλη με τη μεγαλύτερη επιρροή καθ' όλη τη διάρκεια συμμετοχής

³¹⁴ Pietro Maria Bardi (1900 – 1999). Ιταλός δημοσιογράφος, επιμελητής και συλλέκτης. Την δεκαετία του 1920 είχε την επιμέλεια θεμάτων τέχνης και αρχιτεκτονικής στις εφημερίδες Gazzetta di Genova και Corriere della Sera, ενώ το 1926 προσχωρεί στο Εθνικό Φασιστικό Κόμμα. Κατά την τριετία 1933-1936 είχε την επιμέλεια του περιοδικού για την τέχνη και την αρχιτεκτονική Quadrante, μαζί με τον Massimo Bontempelli.

³¹⁵ Gino Pollini (1903 – 1991). Ιταλός αρχιτέκτων με σπουδές στην Αρχιτεκτονική σχολή του Πολυτεχνείου του Μιλάνου (1927). Στην Αθήνα συνοδεύεται από την σύζυγό του, Renata Pollini – Melotti, μουσικό.

³¹⁶ Piero Bottoni (1903 – 1973). Ιταλός αρχιτέκτων και πολιτικός, με σπουδές στην αρχιτεκτονική του πολυτεχνείου του Μιλάνου (1926). Κατά το μεσοπόλεμο, παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον για την πολεοδομία, κάτι που τεκμηριώνεται από την συμμετοχή του σε πολλούς αστικούς σχεδιασμούς (Γένοβα, Βερόνα, Μιλάνο, Πασιέντζα, Κόμο, Μπολόνια, Ρώμη). Ενεργός στα CIAM κατά την περίοδο 1929-1949.

³¹⁷ Πρακτικά συνεδριάσεων του ταξιδιού επιστροφής 11-13(14)/8/1933 [FLC], [AvE]. Επίσης, το θέμα αναφέρεται έντονα στην αλληλογραφία Giedion – Le Corbusier [FLC_D(4)357, D(4)360, D(4)368]

³¹⁸ Σημαντικές πληροφορίες για την ομάδα της Πολωνίας παρέχει το άρθρο του Martin Kohlrausch, *Polland, Planning a European Capital for a New State* στο Atlas of the functional City (2014), ό.π.,σελ. 320 - 333

³¹⁹ Όπως αναφέρονται στο Martin Kohlrausch, *Polland. Planning a European Capital for a New State* στο Atlas of the functional City (2014), ό.π.,σελ. 321

της ομάδας στα CIAM, με την Helena Syrkus να υπηρετεί ως μεταφράστρια, να κρατά τα πρακτικά στις συνεδριάσεις των επιτροπών³²⁰ και μετά τον πόλεμο να γίνεται αντιπρόεδρος των CIAM.

Είναι σαφές πως εάν το συνέδριο γινόταν στη Μόσχα ή ακόμα και στην Πολωνία, κάτι που υπήρχε ως πιθανότητα, η ομάδα θα είχε μεγαλύτερη συμμετοχή και δυναμική. Τελικά, στην Αθήνα φτάνουν 6 Πολωνοί αρχιτέκτονες ή αλλιώς 3 ζευγάρια: Szymon³²¹ και Helena³²² Syrkus, Roman³²³ και Anatolia³²⁴ Piotrowski, Stanisław³²⁵ και Barbara³²⁶ Brukalski. Η Πολωνική συμμετοχή ήταν σημαντική όχι τόσο σε επίπεδο χαρτογραφίας και ανάλυσης πόλεων αλλά κυρίως σε οργανωτικό και λειτουργικό επίπεδο (Helena Syrkus), και δευτερευόντως στον τομέα των ομιλιών και των μελετών (Szymon Syrkus, Brukalski).

Η Ισπανική ομάδα

Η Ισπανική ομάδα στην πραγματικότητα ήταν δύο ομάδες: η πολιτική διαίρεση Ισπανίας – Καταλονίας επηρεάζει και τις ισπανικές σχέσεις, με τον μοντερνισμό πηγάζει ισότιμα τόσο στη Μαδρίτη όσο και στη Βαρκελώνη, με τους Fernando Garcia Mercadal και Jose Lluís Sert να αντιπροσωπεύουν τις αντίστοιχες ομάδες³²⁷. Είναι πιθανό η συνάντηση των αντιπροσώπων στη Βαρκελώνη να λειτούργησε καθοριστικά στην ανάπτυξη και στην τόνωση των διεθνών σχέσεων της Καταλανικής ομάδας, σε συνδυασμό με το ισχνό ενδιαφέρον των Μαδριλένων³²⁸ για το συνέδριο της Αθήνας.

³²⁰ Υπάρχουν φωτογραφικά τεκμήρια που δείχνουν την Helena Syrkus να κρατά τα πρακτικά. Για το 4^ο CIAM, βλ. φωτογραφικό αρχείο Hubatcher [CIAM4_B_15, gta ETH]

³²¹ *Szymon Syrkus* (1893 – 1964). Πολωνός αρχιτέκτων με σπουδές γλυπτικής και ζωγραφικής στην Ακαδημία Τέχνης της Κρακοβίας (1918-1921), Αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο της Βαρσοβίας (1922) και στην Beaux-Arts του Παρισιού (1922-1924). Μέλος της ομάδας Blok και Praesens. Κατά τις σπουδές στου στην Beaux-Arts ζει στη Βαϊμάρη, το Βερολίνο και φυσικά το Παρίσι και έρχεται σε επαφή με την τότε ευρωπαϊκή πρωτοπορία. Από το 1926 εργάζεται ως αρχιτέκτων μαζί με την Helena Syrkusowa.

³²² *Helena Syrkusowa* [γεν. *Niemirska*] (1900 – 1982). Πολωνή αρχιτέκτων με σπουδές Αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο της Βαρσοβίας (1918-1925). Μέλος και γραμματέας της ομάδας Praesens (1925/6-1929). Γραμματέας και αντιπρόεδρος των CIAM (1948-1955).

³²³ *Roman Piotrowski* (1895 – 1988). Πολωνός αρχιτέκτων με σπουδές στο Πολυτεχνείο του Lنین και στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας. Μέλος της ομάδας Praesens. Σημαντικό αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό έργο. Πολιτικοποιημένος, με δράση σε κομμουνιστικά κόμματα (PPR, PZPR). Μεταπολεμικά υπηρετεί ως πρέσβης στο Βερολίνο (1956-1961).

³²⁴ *Anatolia Piotrowska* [γεν. *Hryniewiecka*] (? – 1989). Σπουδές Αρχιτεκτονικής στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας και φεμινιστική δράση.

³²⁵ *Stanisław Brukalski* (1894 – 1967). Πολωνός Αρχιτέκτων με σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Μιλάνο και στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας. Μέλος του Praesens από το 1926.

³²⁶ *Barbara Brukalska* [γεν. *Sokolowska*] (1899 – 1980). Σπουδές Αρχιτεκτονικής στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας, μέλος του Praesens (1926–1930).

³²⁷ Η παρούσα έρευνα δεν εστιάζει στην σύνθεση των ομάδων αλλά χαρτογραφεί τα πρόσωπα που συμμετέχουν στο 4^ο CIAM. Πληροφορίες σχετικά με την Ισπανική ομάδα μπορούν να βρεθούν στο άρθρο του Josep M. Rovira, *Spain. A Short but Extremely Productive Period. Catalan Architects Enter the International Arena*, στο *Atlas of the functional city* (2014), ό.π.,σελ. 334- 353.

³²⁸ Σύμφωνα με το άρθρο του Rovira στο *Atlas of the functional city* (2014), ό.π., σελ. 336. Ο Mercadal στέλνει γράμμα στον Sert, όταν η ομάδα προετοιμαζόταν για το ταξίδι, αναφέροντας πως «γνωρίζει την πόλη και τους προτρέπει να περάσουν καλά». Η αναφορά όμως μαρτυρά πως η ημερομηνία του γράμματος

Στο Πατρίς II επιβιβάζονται οι εξής 6 Ισπανοί: Antoni Bonet I Castellana³²⁹, Jose-Luis Sert³³⁰, Ramona Longas (Moncha)³³¹, Jose Torres Clavé³³², Raimundo Torres Clavé³³³, Ricardo Ribas³³⁴. Η σύνθεση της ομάδας μαρτυρά πως πρόκειται για ένα «παρεϊστικό» ταξίδι των Sert και Torres Clave αλλά στην πραγματικότητα οι δύο αυτοί αρχιτέκτονες όχι μόνο συμμετέχουν ενεργά στις συνεδριάσεις αλλά χρησιμοποιούν το συνέδριο της Αθήνας για να αποκτήσουν σταθερές διασυνδέσεις με την διεθνή πρωτοπορία. Η συμμετοχή των δύο στις σημαντικές συνεδριάσεις και στις επιτροπές τους οδηγούν να έχουν καθοριστικό ρόλο και λόγο στη σύνταξη των τελικών ψηφισμάτων του συνεδρίου, ενώ εμπλέκονται και στην –κυρίως πολιτική- Ιταλική διαφωνία που προέκυψε σχετικά με τη διαμόρφωση των συμπερασμάτων. Η μετέπειτα εκλογή του Sert ως πρόεδρος των CIAM, οι στενές επαφές με τον Le Corbusier και η δημοσίευση του *Can our cities survive?* τεκμηριώνουν τον καταλυτικό ρόλο του συνεδρίου της Αθήνας στο μέλλον και στο έργο της ομάδας.

Η Αυστριακή ομάδα

Την περίοδο μελέτης η Αυστρία δεν εκπροσωπείται από αρχιτεκτονική ομάδα στα CIAM αλλά από τον μαθηματικό, φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Otto Neurath³³⁵. Η σκέψη του Neurath θα αποτελέσει τον καθοδηγητικό και μεθοδολογικό άξονα στη χαρτογραφική απεικόνιση και ανάλυση των προς μελέτη πόλεων του 4^{ου} συνεδρίου. Η μεθοδολογική πρόταση του *Isotype* προωθεί μια διεθνή εικονογραφική γλώσσα, σε έναν τρόπο επικοινωνίας ποσοτικών

είναι 12 Φεβρουαρίου του 1932 άρα αναφέρεται στη Μόσχα και όχι στην Αθήνα. Σε κάθε περίπτωση το συμπέρασμα είναι πως ο Mercadal δεν ενδιαφερόταν τόσο για τις συνεδριάσεις των CIAM ή δεν είχε εμπιστοσύνη στη δύναμη των συνεδρίων ως οργανισμό.

³²⁹ Antoni Bonet I Castellana (1913 – 1989). Καταλανός Αρχιτέκτων με σπουδές στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Βαρκελώνης (1929 – 1936). Κατά την περίοδο 1932 με 1936 εργαζόταν στο γραφείο των J.L. Sert και Torres Clave. Αυτό σημαίνει πως το 1933 στο συνέδριο ήταν ακόμα φοιτητής και ο ρόλος του ήταν καθαρά εκπαιδευτικός – υποστηρικτικός.

³³⁰ Josep Lluís Sert (1902 – 1983). Καταλανός Αρχιτέκτων με σπουδές στη Σχολή Αρχιτεκτόνων της Βαρκελώνης (1929). Από το 1929 έως το 1932 εργάζεται στο γραφείο του Le Corbusier ενώ το 1930 ιδρύει την GATCPAC (ομάδα καταλανών καλλιτεχνών και τεχνικών για την εξέλιξη της σύγχρονης αρχιτεκτονικής) που αποτελεί τον καταλανικό κλάδο της Ισπανικής ομάδας CIAM. Υπηρετεί ως πρόεδρος των CIAM μεταπολεμικά, από το 1947 έως το 1956.

³³¹ Ramona Longas (Moncha) de Sert (1900 - ?). Τότε φίλη και μετέπειτα σύζυγος του J.L. Sert

³³² Josep Torres Clavé (1906 – 1939). Αρχιτέκτων, με σπουδές στη Σχολή Αρχιτεκτόνων της Βαρκελώνης (1929). Συνεργάζεται με τον Sert στην αρχιτεκτονική πρακτική και είναι συνιδρυτής του AC Documenta de Actividad Contemporánea. Πεθαίνει σε βομβιστική επίθεση το 1939 κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφύλιου πολέμου.

³³³ Raimundo Torres Clavé (1912 – 1987). Μουσικός στο επάγγελμα, συνοδεύει στο ταξίδι τον αδερφό του Josep.

³³⁴ Ricardo Ribas Seva (1907 – 2000). Αρχιτέκτων με φιλικές σχέσεις με τον Sert. Μέλος της GATCPAC από το 1931.

³³⁵ Otto Neurath (1882 – 1945). Μαθηματικός με διδακτορικό από το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Στατιστικής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου και ηγετικό μέλος του Κύκλου της Βιέννης και ενδιαφέροντα σχετικά με την Φιλοσοφία της επιστήμης, την Κοινωνιολογία και την Πολιτική οικονομία. Μέλος του Γερμανικού Σοσιαλιστικού Δημοκρατικού κόμματος από το 1918, γεγονός που με την άνοδο του φασισμού θα τον οδηγήσει στην εξορία, πρώτα στην Ολλανδία και έπειτα στην Βρετανία.

πληροφοριών μέσω κοινώς αντιληπτών και ερμηνεύσιμων συμβόλων. Στο ταξίδι στην Αθήνα συνοδεύεται από την συνεργάτιδά του και μετέπειτα σύζυγό του Marie Reidemeister³³⁶.

Η Βελγική ομάδα

Το Βέλγιο αν και διέθετε μια ενεργή ομάδα εκπροσώπησης στις πρώτες τρεις συναντήσεις των CIAM, η συμμετοχή της στο 4^ο συνέδριο κρίνεται μάλλον ελλιπής σε επίπεδο εργασίας. Υπό την καθοδήγηση του Victor Bourgeois, η ομάδα παρουσίαζε μια ιδιαίτερα δυναμική εικόνα, στις αρχές του 1930. Μετά όμως το 3^ο CIAM, η συμμετοχή της στις οργανωτικές και αρχιτεκτονικές εργασίες βαίνει διαρκώς μειούμενη. Στο συνέδριο της Αθήνας, το Βέλγιο ετοιμάζει χαρτογραφικές αναλύσεις για τις Βρυξέλλες και το Σαρλερουά. Στις λίστες συμμετεχόντων στο συνέδριο περιλαμβάνονται οι Roger Avermacte, Maurice Houyoux, Jean Hennebert και J. L. Hustin. Ωστόσο ένα μεγάλο ερωτηματικό σημειώνεται δίπλα στα ονόματά τους στη λίστα της NEPTOS, το οποίο αρχικά μαρτυρά την αμφιβολία για την συμμετοχή τους, η οποία τελικά επιβεβαιώνεται καθώς κανένα μέλος της ομάδας του Βελγίου δεν συμμετέχει στο συνέδριο του 1933.

Η ομάδα της Νορβηγίας

Η ομάδα της Νορβηγίας φαίνεται να δημιουργείται το 1929, με πρόσκληση του Karl Moser στον Lars Backer, ο οποίος την αποδέχεται και καλεί τους Frithjof Reppen, Gudolf Blakstad, Finn Bryn, Jens Dunker, Kohan Ellefsen, Eyvind Moestue, Munthe-Kaas να την στελεχώσουν³³⁷. Το 1932 η ομάδα ανασυντάσσεται και παρά τις απώλειες στο μεταξύ, στην Αθήνα καταφέρνει να εκπροσωπηθεί από τους Herman Munthe-Kaas³³⁸ και Frithjof Reppen³³⁹.

Οι ομάδες της Δανίας & της Φιλανδίας

Οι ομάδες της Δανίας και της Φιλανδίας δεν παρουσίασαν αναλύσεις στο 4^ο CIAM, αλλά εκπρόσωποι των χωρών παρευρέθηκαν στο συνέδριο³⁴⁰. Από την πλευρά της Δανίας ήταν οι Paul

³³⁶ Marie Neurath [γεν. Reidemeister] (1898 – 1986). Σπουδές μαθηματικών και φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Göttingen (1917 – 1924). Λίγο πριν αποφοιτήσει γνωρίζει τον Neurath και τον ακολουθεί στη Βιέννη. Έκτοτε ξεκινά μια μακρά περίοδος συνεργασίας πάνω στο Isotype και κοινής ζωής από το 1941 και εξής.

³³⁷ Όπως αναφέρεται στο άρθρο του Espen Johnsen, *Norway, Duty and Engagement. Oslo, Munthe-Kaas and PLAN Respond to CIAM 4* στο Atlas of the functional city (2014), ό.π., σελ. 310-319.

³³⁸ Herman Munthe-Kaas (1890 – 1977). Νορβηγός αρχιτέκτων με σπουδές στην Τεχνική σχολή του Όσλο, στην Εθνική Ακαδημία Arts & Crafts και στο Βασιλικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Στοκχόλμης. Κατά το 1919-1920 δίδασκε στην Ακαδημία Τεχνών στη Κοπενχάγη ενώ το 1922 συνεργάζεται με τον Gudolf Blakstad στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και κυρίως στον σχεδιασμό επίπλων.

³³⁹ Frithjof Hjalmar Reppen (1893 – 1945). Νορβηγός αρχιτέκτων με σπουδές στο Πολυτεχνείο του Darmstadt (1913-1917), στο Νορβηγικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας του Τρόντχάιμ (1917-1919) και στην Ακαδημία Αρχιτεκτονικής του Όσλο (1923-1925). Το έργο του αφορά καθαρά την αρχιτεκτονική πρακτική.

³⁴⁰ Σχετικά με τις ομάδες που απουσίασαν από το συνέδριο υπάρχει το άρθρο του Riner Schutzeichel, *The Unrealized Analyses 'Long since I haven't heard from you'* στο Atlas of the functional city (2014), ό.π., σελ. 426-434

Hansen και Arno Sorensen, για τους οποίους δεν βρέθηκε ιστορικό συμμετοχής στα συνέδρια γενικώς ή κάποιο ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό έργο, ενώ για την Φινλανδία ήταν ο Nils-Gustav Hahl³⁴¹, ο οποίος παρουσίασε την ανάλυση της Στοκχόλμης, εν απουσία της ομάδας της Σουηδίας και στο ταξίδι της επιστροφής ο Alvar Aalto³⁴², του οποίου η παρουσία θεωρείτο σημαντική από τη διοίκηση των CIAM, δεδομένης της στενής σύνδεσής του με την τότε avant-garde .

Η Ομάδα του Καναδά

Η βιβλιογραφία δεν βοηθά την έρευνα στην περίπτωση της ομάδας του Καναδά, για την οποία δεν είναι γνωστά στοιχεία στην προ 1933 εποχή. Ωστόσο, στο συνέδριο της Αθήνας εκπροσωπείται από τον Hazen E. Sise³⁴³.

Η ομάδα της Τσεχοσλοβακίας

Στην αναζήτηση του μοντερνισμού στην Τσεχοσλοβακία θα βρούμε πρώτον από όλους τον Karel Teige,, ο οποίος ανήκε στην Τσέχικη πρωτοπορία ήδη από τη δεκαετία του 1920 και ήταν γνωστός για το Αριστερό μέτωπο (Leva Fronta) και την επιρροή της αρχιτεκτονικής ως κινητήριο δύναμη της οργάνωσης. Θεωρείται δεδομένο πως σχετιζόταν με τους Giedion και Le Corbusier, κάτι που τεκμηριώνεται από τις αναφορές στην μεταξύ τους αλληλογραφία. Παρά τη δυναμική του Teige και της Leva Fronta η σύνδεση της ομάδας με τα CIAM είναι ισχυρή, λόγω των πολλών διαφορών τους στο θέμα της κατοικίας³⁴⁴. Στις λίστες των συμμετεχόντων στο 4^ο CIAM βρίσκεται ο František Kalivoda³⁴⁵, τότε φοιτητής αρχιτεκτονικής, που αν και φαίνεται να έχει διαγραφεί από τη λίστα της NEPTOS, μετέχει στις συνεδριάσεις.

³⁴¹ Nils-Gustav Hahl (1904 -1941). Σπουδές στην ιστορία της Τέχνης, στο Πανεπιστήμιο του Ελσίνκι. Ασχολείται με την οργάνωση εκθέσεων και μαζί με τον Aalto δραστηριοποιούνται στον σχεδιασμό επίπλων.

³⁴² Alvar Aalto (1898 - 1976). Φινλανδός αρχιτέκτων με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Τεχνολογίας του Ελσίνκι (1916 - 1921).

³⁴³ Hazen E. Sise (1904 - 1974). Καναδός Αρχιτέκτων με σπουδές στο Royal Military College of Canada, Kingston Ontario (1923-1925), στη σχολή Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου McGill (1925-1927), στο MIT (1927-1929) και μεταπτυχιακές σπουδές στην αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό στο Λονδίνο (1929). Η σύνδεσή του με την διοίκηση των CIAM οφείλεται πιθανότατα στο πέρασμά του από το γραφείο του Le Corbusier.

³⁴⁴ Εξαιρετικές πληροφορίες για τις σχέσεις Τσέχων με τα CIAM παρέχει το άρθρο των Klaus Spechtenhauser-Daniel Weiss, *Czechoslovakia. Ideological Differences Preventing Fruitful Interaction* στο Atlas of the functional city (2014), ό.π., σελ. 122- 133.

³⁴⁵ František Kalivoda (1913 - 1971). Τσέχος αρχιτέκτων, με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Τεχνολογίας του Μπρνό (1931-1939).

ΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΛΟΙΟΥ

ΠΙΝΑΞ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Ἐπίτιμος Πρόεδρος τῶν Συνεδρίων: Karl Moser
 Πρόεδρος τοῦ IV Συνεδρίου: C. Van Eesteren
 Γενικὸς Γραμματ. τῶν Συνεδρίων: S. Giedion

ΑΓΓΛΙΑ		ΕΛΛΑΣ	
Mr. Bournemouth	M. Morton Shand, P.	Καὶ καὶ Κὰ Γ'ίτσα	Καὶ Καραντινός, Π.
M. Elvin, H.	M. Wells-Coates	Καὶ Δασκιοτάουλος, Ι.	Καὶ Παναθένης, Σ.
M. Godfrey, Samuel	M. Yorke, F. R. S.	Καὶ Λούρας, Β.	Καὶ Μείσοδης, Κ.
ΓΕΡΜΑΝΙΑ		Καὶ Δραγούμη, Α.	Καὶ Σαπόρης, Ι.
M. Sangert, Wolfgang	M. Hess, Wilhelm	Καὶ Eglau	Καὶ καὶ Κὰ Τσικλάδης, Λ.
M. Ebert	M. Hoffmann, Hubert	Καὶ Κακίβας, Γ.	
Mlle Harte, Hilda	Prof. Mokoly Nagy, W.	ΟΛΛΑΝΔΙΑ	
ΑΥΣΤΡΙΑ		M. Van Bodegraven	
M. Neurath		M. et Mme Van Eesteren, C.	
Mlle Reidemeister, Mar		M. Van der Linden	
ΒΕΛΓΙΟΝ		ΙΤΑΛΙΑ	
M. Avermaete, Roger	M. Houyoux, Maurice	M. Bardi	M. et Mme Pollini, Gino
Mlle Hennbert, Jean.	M. Hustin, J. L.	M. Bottoni, Piero	M. Terragni, Giuseppe
ΚΑΝΑΔΑΣ		ΝΟΡΒΗΓΙΑ	
M. Sise		M. Munthe-Kaas, Herman	
ΔΑΝΙΑ		M. Reppen, Frithjof	
M. Hansen, Poul		ΠΟΛΩΝΙΑ	
M. Sorensen, Arso		M. et Mme Brikalski	
ΙΣΠΑΝΙΑ		M. et Mme Piotrowski	
M. Bonet-Castellana, A. M. Sert, José-Luis		M. et Mme Svrkus	
Mlle Longas	M. Torres Clave, José	ΕΛΒΕΤΙΑ	
M. Ribas, Ricardo	M. Torres Clave, Raim.	M. et Mme Bosshard, R.	Mlle Labhart, Tanja
ΦΙΛΑΝΔΙΑ		M. Bady, Paul	Mlle Matthey, R.-M.
M. Aalto, A.		M. Engler, A.	M. Moser, W.-M.
M. Hahl, N. G.		Mlle Fridori, Elsa	M. Von der Muhll, H.R.
ΓΑΛΛΙΑ		M. et Mme Giedion	M. Neisse, Hans
M. Badovici, J.	M. Jeanneret, P.	Mlle Gredig, M.	M. Von Planta
M. Brunon-Guardia	Mme Korgeniowsky, H.	M Guggenbuhl, H.	Mlle Roth, Klara
M. Chareau, P.	M. Le Corbusier	Mlle Guggenbuhl, Nel.	M. Roth, Alfred
M. Fressz	M. Léger, Fernand	Mlle Hanhart, U.	M. Roth, Emil
Mlle Goisot, M.	M. Melle, Pierre	M. Heintzelman, J. C.	M. et Mme Schou, V.
M. Goldfinger	Mme Perriand	M. et Mme Hubacher	M. Seligmann, Kurt.
Mlle Hetsz	M. et Mme Winter	Mlle Hurliman, Betty	M. et Mme Steiger, Rud.
M. Jeanneret, A.	M. et Mme Zervos, Chr.	M. Kirchhofer, Max.	Mlle Stuckewey, Hetta
		ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑ	
		M. Kalivoda	

Εικ. 2.1 Οι εν πλω συνεδριάσεις [Harvard GSD]

2.2 Λίστα συμμετεχόντων στο IV CIAM, Τεχνικά Χρονικά οκτ-Νοε 1933, σελ 1058

Ο Ανθός της Αρχιτεκτονικής

Η σύνθεση των εθνικών ομάδων που μετέχουν στο 4^ο συνέδριο διαμορφώνει μια νέα συνθήκη που οφείλεται κατά κύριο λόγο στις εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες της εποχής μελέτης. Η απουσία των Ρώσων αντιπροσώπων, η «διαφορετική» Γερμανική ομάδα και κυρίως το άνοιγμα του κύκλου των συνεδρίων σε νέες εθνικές ομάδες και σε φίλους του συνεδρίου, προμηνύουν ένα συνέδριο που δεν θα ακολουθεί τη νόρμα των προηγούμενων. Σε μια πρώτη ανάγνωση, η είσοδος νέων ομάδων και μελών δείχνει την σταδιακή άνοδο και επιρροή της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής και σε δεύτερο επίπεδο μια συγκλητική τάση συσπείρωσης ή ομαδοποίησης υπό έναν κοινό φορέα. Αντίθετα, η απουσία αρχιτεκτόνων με σημαντικό λόγο και έργο κατά την εποχή μελέτης από τη μια ενδυναμώνει την πλευρά αυτών που μετέχουν στο συνέδριο και από την άλλη αφήνει το περιθώριο ανοίγματος σε νέους χαρακτήρες και νέες ιδεολογίες. Ήδη, η εξέταση των στοιχείων των μελών του IV CIAM οδηγεί στην υπόθεση πως Γαλλία και Ελβετία αναμένεται να έχουν κυρίαρχο ρόλο, λόγω της αριθμητικής υπεροχής τους και των κεντροβαρών χαρακτήρων τους, ενώ οι ομάδες της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Ολλανδίας και της Πολωνίας, έχοντας κοινό ακαδημαϊκό και ηλικιακό υπόβαθρο, μαρτυρούν την ισχύ τους χάρις ακριβώς, στην ενότητά τους.

Στη συνέχεια, οι σπουδές των συμμετεχόντων τεκμηριώνουν την υπόθεση πως η διαμόρφωση της πολεοδομίας το 1933 βασίζεται στην οπτική αρχιτεκτόνων και λίγων σχεδιαστών, πόσο μάλλον όταν ο μέσος όρος της ηλικίας τους υποδεικνύει μια σχετικά περιορισμένη επαγγελματική εμπειρία. Ως εκ τούτου, η συζήτηση των Μοντέρνων για τη νέα πόλη βασίζεται περισσότερο στις αντιλήψεις της κοινωνίας ως σύνολο, όπως αυτή διαμορφώνεται από τον πλουραλισμό επαγγελματιών, ηλικιών και εθνικοτήτων, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη και τον κύκλο των Φίλων των CIAM, που παρακολουθούν και συχνά μετέχουν ενεργά στις συνεδριάσεις.

Επιστρέφοντας στο ακαδημαϊκό υπόβαθρο των μελών του 4^{ου} συνεδρίου, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα που ακολουθεί, το Παρίσι, το Βερολίνο και η Ζυρίχη, με τη Σχολή Καλών Τεχνών και τη Σχολή Αρχιτεκτονικής, το Bauhaus και το ΕΤΗ αντίστοιχα, διαμορφώνουν τον κοινό τόπο της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης, με τις Σχολές Αρχιτεκτονικής του Μιλάνο, της Βαρκελώνης και της Βαρσοβίας να ακολουθούν τον κανόνα. Όσον αφορά την επαγγελματική κατεύθυνση, οι σύνεδροι στην πλειοψηφία τους είναι Αρχιτέκτονες (40 στους 53), 4 έχουν και σπουδές Μηχανικού, 4 έχουν σπουδές σε Σχολές Διακοσμητικών ή Εφαρμοσμένων Τεχνών ή σε Τεχνικά Σχολεία, 3 είναι Ιστορικοί της Τέχνης, ενώ 4 φέρουν την ιδιότητα του Πολεοδόμου, από τους οποίους μόλις 2, οι *Hazen Sise* και *Cornelis van Eesteren* έχουν παρακολουθήσει ένα πρόγραμμα σπουδών Πολεοδομίας, στο MIT και στην Ακαδημία του Άμστερνταμ, αντίστοιχα. Ειδική μνεία επιδέχεται ο 51 ετών *Otto Neurath*, Μαθηματικός και

Πολιτικός Επιστήμονας που φέρεται να δίνει τον «επιστημονικό» χαρακτήρα στις σχεδιαστικές μελέτες.

Τέλος, από την καταγραφή των ηλικιών των μελών προκύπτει ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα: ο μέσος όρος της ηλικίας των συνέδρων του 1933 είναι μόλις τα 33 έτη. Αυτό σημαίνει πως έχουν γεννηθεί στην αυγή του 20^{ού} αιώνα και έχουν μεγαλώσει σε ένα μάλλον συγκρουσιακό περιβάλλον, με τον Α' ΠΠ και την οικονομική ύφεση να σημαδεύουν την ενηλικίωσή τους. Ταυτόχρονα, οι ιδέες του μοντερνισμού και η επανάσταση στα υλικά και κατ' επέκταση στην αρχιτεκτονική και την τέχνη, λειτουργούν ως σημείο αναφοράς στη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους και οδηγός στην επαγγελματική πορεία τους. Εξάλλου, σε μια ολιστική προσέγγιση θα λέγαμε πως η νεότητα είναι σαφώς συνδεδεμένη με το καινούργιο και το ριζοσπαστικό, τόσο σε επίπεδο ιδεών και ιδεολογιών όσο και στην πρακτική εφαρμογή τους. Η πολυπληθής νέα γενιά των ιδεών και της δυναμικής προσέγγισης δείχνει να παίρνει την σκυτάλη των απόντων «προσωπικοτήτων», διαμορφώνοντας με τη σειρά της τον δικό της λόγο ή τον δικό της κοινό τόπο στον κύκλο του IV CIAM.

Στοιχεία μελών CIAM

με έμφαση στον ηλικιακό μέσο όρο και στην επαγγελματική κατεύθυνση

Αγγλία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Philip Morton Shand (1888)	King's College Cambridge	Ιστορικός Κριτικός αρχιτεκτονικής	45
Wells Coates (1895)	East London College	Αρχιτέκτων Μηχανικός (PhD)	38
Francis Reginald Stevens Yorke (1906)	Birmingham School of Architecture	Αρχιτέκτων	27
Hon. Godfrey Herbert Samuel (1904)	Πανεπιστήμιο Oxford Architectural Association	Μηχανικός Αρχιτέκτων	29
Geoffrey Maxwell Boumphrey (1894)	χωρίς πληροφορία	Μηχανικός	39

Αυστρία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Otto Neurath (1882)	Πανεπιστήμιο Βερολίνου	Μαθηματικός Πολιτικός Επιστήμων (PhD)	51

Γαλλία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Pierre Chareau (1883)	Beaux-Arts, Παρίσι	Αρχιτέκτων	50
Erno Goldfinger (1902)	Beaux-Arts, Παρίσι	Αρχιτέκτων	31
Pierre Jeanneret (1896)	Beaux-Arts, Γενεύη	Αρχιτέκτων	37
Le Corbusier (1887)	Σχολή διακοσμητικών τεχνών	Αρχιτέκτων	46
Charlotte Perriand (1903)	Σχολή διακοσμητικών τεχνών	Σχεδιάστρια	30

Γερμανία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Wolfgang Bangert (1901)	Πολυτεχνείο Βερολίνου	Αρχιτέκτων Πολεοδόμος	32
Willy Karl (Wils) Ebert (1909)	Τεχνικό κολλέγιο Δρέσδης Bauhaus	Σχεδιαστής Αρχιτέκτων (1933 κ εξής)	24
Hilda Harte (1956, Ebert) (1906)	Πολυτεχνείο Βερολίνου	Μηχανικός	27

Wilhelm Jacob Hess	(1906)	Bauhaus	Σχεδιαστής	27
Hubert Hoffmann	(1904)	Τεχνικό Πανεπ. Ανόβερο	Σχεδιαστής	29
		Bauhaus	Πολιοδόμος	
László Moholy-Nagy	(1895)	Πανεπ. Βουδαπέστης (Νομικός)		38
		Σχολή Róbert Berény	Καθηγητής Bauhaus	
Ελβετία				
<u>Μέλος (έτος γέννησης)</u>		<u>Σπουδές</u>	<u>Επάγγελμα</u>	<u>Ηλικία 1933</u>
Sigfried Giedion	(1888)	Πολυτεχνείο Βιέννης	Ιστορικός τέχνης	45
		Πανεπιστήμιο Μονάχου		
Carl Hubacher	(1897)	ETH Ζυρίχη	Μηχανικός	36
			Αρχιτέκτων	
Max Kirchhofer	?	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	-
Werner Max Moser	(1896)	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	37
Henri-Robert von der Mühl	(1898)	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	35
Alfred Roth	(1903)	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	30
Emil Roth	(1893)	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	40
Rudolf Steiger	(1900)	ETH Ζυρίχη	Αρχιτέκτων	33
Ελλάδα				
<u>Μέλος (έτος γέννησης)</u>		<u>Σπουδές</u>	<u>Επάγγελμα</u>	<u>Ηλικία 1933</u>
Στάμος Παπαδάκης	(1906)	École Spéciale d'Architecture	Αρχιτέκτων	27
Ιωάννης Δεσποτόπουλος	(1903)	Bauhaus	Αρχιτέκτων	30
		Βασιλικό Τεχνικό Πανεπιστήμιο, Αννόβερο		
Βασίλης Δούρας	(1904)	Αρχιτεκτονική Σχολή Μονάχου	Αρχιτέκτων	29
		École Spéciale d'Architecture, Παρίσι		
Αλέξανδρος Δραγούμης	(1891)	TU Braunschweig, Κάτω Σαξονία	Αρχιτέκτων	42
Gustav Eglau		<i>χωρίς πληροφορία</i>		
Πάτροκλος Καραντινός	(1903)	Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ	Αρχιτέκτων	30
Γιώργος Καλύβας	(1909)	École Spéciale d'Architecture	Αρχιτέκτων	24
Ισπανία				
<u>Μέλος (έτος γέννησης)</u>		<u>Σπουδές</u>	<u>Επάγγελμα</u>	<u>Ηλικία 1933</u>
Josep Lluís Sert	(1902)	Σχολή Αρχιτεκτόνων, Βαρκελώνη	Αρχιτέκτων	31
Josep Torres Clavé	(1906)	Σχολή Αρχιτεκτόνων, Βαρκελώνη	Αρχιτέκτων	27

Ricardo Ribas Seva (1907) Σχολή Αρχιτεκτόνων, Βαρκελώνη Αρχιτέκτων 26

Ιταλία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Gino Pollini (1903)	Πολυτεχνείο Μιλάνου	Αρχιτέκτων	30
Pierro Bottoni (1903)	Πολυτεχνείο Μιλάνου	Αρχιτέκτων	30
Giuseppe Terragni (1904)	Πολυτεχνείο Μιλάνου	Αρχιτέκτων	29

Καναδάς

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Hazen E. Sise (1904)	McGill University MIT	Αρχιτέκτων Πολεοδόμος	21

Νορβηγία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Herman Munthe-Kaas (1890)	Τεχνική Σχολή Κριστιάνια Εθνική Ακαδημία Arts & Crafts	Αρχιτέκτων	43
Frithjof Hjalmar Reppen (1893)	Πολυτεχνείο Ντάρμστατ Νορβηγικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας Ακαδημία Αρχιτεκτονικής, Όσλο	Αρχιτέκτων	40

Ολλανδία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Wim van Bodegraven (1903)	Bauhaus	Αρχιτέκτων	30
Kees van der Linden (1908)	Bauhaus	Αρχιτέκτων	25
Cornelis van Eesteren (1897)	Ακαδημία Καλών Τεχνών, Ρότερνταμ Ακαδημία Αρχιτεκτονικής, Άμστερνταμ	Αρχιτέκτων Πολεοδόμος	36

Πολωνία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Szymon Syrkus (1893)	Ακαδημία Τέχνης, Κρακοβία Ecole des Beaux-Arts, Παρίσι	Αρχιτέκτων	40
Helena Syrkus(owa) (1900) [b. Niemirska]	Πολυτεχνείο Βαρσοβίας	Αρχιτέκτων	33

Roman Piotrowski (1895)	Πολυτεχνείο Βαρσοβίας	Αρχιτέκτων	38
Anatolia Piotrowska (1896)	Πολυτεχνείο Βαρσοβίας	Αρχιτέκτων	37
Stanislaw Brukalski (1894)	Πολυτεχνείο Βαρσοβίας Πολυτεχνείο Μιλάνου	Αρχιτέκτων	39
Barbara Brukalska (1899)	Πολυτεχνείο Βαρσοβίας	Αρχιτέκτων	34

Τσεχοσλοβακία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
František Kalivoda (1913)	Πολυτεχνείο Βrno	Αρχιτέκτων	20

Φινλανδία

Μέλος (έτος γέννησης)	Σπουδές	Επάγγελμα	Ηλικία 1933
Nils-Gustav Hahl (1904)	Πανεπιστήμιο Ελσίνκι	Ιστορικός τέχνης	29
Alvar Aalto (1898)	Πολυτεχνείο Ελσίνκι	Αρχιτέκτων	35

53 Αντιπρόσωποι και μέλη εθνικών ομάδων

Ηλικιακός μέσος όρος: **33 έτη**

03

CIAM IV. Υλοποίηση

03.1 Το εν πλω συνέδριο

93 άτομα³⁴⁶, μέλη και φίλοι των συνεδρίων επιβιβάζονται στο Πατρίς II, στο λιμάνι της Μασσαλίας, το Σάββατο 29 Ιουλίου 1933 στις 11:00 το πρωί³⁴⁷. Η εναρκτήρια εν πλω συνεδρία λαμβάνει χώρα το απόγευμα στις 19:00 και διαρκεί μία ώρα, με τους van Eesteren, Giedion και Le Corbusier να παίρνουν διαδοχικά το λόγο. Η ανάγκη επαρκούς συνεννόησης είναι το πρώτο θέμα που ανακύπτει: η χρήση της γαλλικής γλώσσας δεν αρκεί καθώς δεν γίνεται αντιληπτή από όλους και συνεπώς, η μετάφραση και στη γερμανική γλώσσα είναι μονόδρομος³⁴⁸. Ο van Eesteren δίνει το τέμπο στο ταξίδι: «Θα πρέπει τα 100 αυτά άτομα να βρουν μια κοινή γραμμή. Την δουλειά και έπειτα την ξεκούραση. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων συνεδρίων η επαφή μεταξύ των μελών έλειπε. Αυτή τη φορά η παρουσία στο ίδιο πλοίο θα κάνει τις συνομιλίες ευκολότερες»³⁴⁹. Ο κοινός τόπος μεταξύ των συνέδρων θα πρέπει να αναζητηθεί στο τρίπτυχο διαπροσωπικές σχέσεις – δουλειά – αναψυχή. Το 4^ο συνέδριο διαφέρει από τα τρία προηγούμενα · πρώτον στη θεματολογία, καθώς συζητείται η πολεοδομία και όχι η αρχιτεκτονική, και δεύτερον, στη σύνθεση των συμμετεχόντων, όπου παρατηρείται ένα άνοιγμα του κύκλου των συνεδρίων τόσο με την είσοδο νέων εθνικών ομάδων, όσο και με την υποδοχή της νέας ένωσης των «φίλων των συνεδρίων», όπου μετέχουν άνθρωποι των τεχνών, των επιστημών και των γραμμάτων και συνεπώς από κάθε συγγενή επαγγελματική ειδικότητα στη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Από τη Διακήρυξη της La Sarraz μέχρι το συνέδριο της Αθήνας, δηλαδή μέσα σε 5 χρόνια, ο μέσος όρος ηλικίας των μελών έχει πέσει στα 33 έτη³⁵⁰ και σηματοδοτεί τη δυναμική της νέας γενιάς στην πρωτοβουλία της για ανάληψη των ευθυνών τους στη χάραξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και των κατευθύνσεων της σύγχρονης πολεοδομίας. Το γενικό κλίμα των συνεδριάσεων είναι ευχάριστο, με τον κοινό τόπο του *Πατρίς II* να αφήνει χώρο τόσο στην εργασία όσο και στη διευκόλυνση της επικοινωνίας και της ανάπτυξης συζητήσεων με ελεύθερη θεματολογία στους ταξιδιώτες. Εξ άλλου, η αναμονή για τις ημέρες των διακοπών να δημιουργεί εκ των πραγμάτων μια καλύτερη διάθεση στους συμμετέχοντες για συλλογική και παραγωγική εργασία.

³⁴⁶ Σύμφωνα με τα πρακτικά της μεσημεριανής συνεδρίας των αντιπροσώπων, 29/07/1933, 16:30 – 18:45.

Δεν είναι σαφές εάν τα 93 άτομα είναι το σύνολο των συμμετεχόντων ή εάν είναι όσοι παρευρίσκονται στην εναρκτήρια συνεδρία [FLC, D2(4)86]

³⁴⁷ Πρόσκληση της NEPTOS για το 4^ο CIAM [AvE HnI, EEST_4.84-6]

³⁴⁸ Σύμφωνα με τα πρακτικά της εναρκτήριας συνεδρίας [FLC, D2(4)82]

³⁴⁹ Στο ίδιο

³⁵⁰ Όπως προκύπτει από το άθροισμα της ηλικίας των συνέδρων που μετέχουν στο 4^ο CIAM (ως μέλη εθνικών ομάδων)

Έμφαση στην επικοινωνία μεταξύ των μελών δίνει και ο Sigfried Giedion στην εισαγωγική του ομιλία, αναφερόμενος στη διδακτική εμπειρία των προηγούμενων συνεδρίων, με αυτό των Βρυξελλών να διδάσκει πως «δεν πρέπει ο χρόνος που διατίθεται στις συγκεντρώσεις να μετράται τόσο φειδωλά. Πρέπει πρώτα από όλα το μέλος να μπορεί να επωφεληθεί της ευκαιρίας να έρθει σε επικοινωνία (με τα υπόλοιπα μέλη) γιατί αλλιώς η απόσταση δεν θα του επιτρέψει παρά μόνο πολύ σπάνια να κάνει το έργο να καρποφορήσει από μια στενότερη επαφή. Γι' αυτό αποφασίσαμε να χορηγήσουμε στο 4ο συνέδριο περισσότερο χρόνο, χωρίς να μας ανησυχεί ιδιαίτερα ο χώρος που θα γίνει αυτό»³⁵¹.

Η συνεδρία κλείνει με την τοποθέτηση του Le Corbusier, που μιλά για ένα συνέδριο που «κυριαρχείται από ζωτικές δυνάμεις», εννοώντας φυσικά την επικράτηση της νέας γενιάς στην τρέχουσα συνάντηση, από τον «ανθό της αρχιτεκτονικής», που όμως θα πρέπει να εργαστεί σκληρά ώστε να «φέρει καρπούς»³⁵². Και οι καρποί αυτοί θα πρέπει να είναι καθαρά τεχνικής φύσης: «οι ομορφιές της αρχιτεκτονικής της αρχαιότητας δεν είναι πιθανό να γονιμοποιήσουν τη συζήτηση. Τα αισθήματα καθαρά αισθητικής τάξης δεν είναι ένα θέμα προς συζήτηση για το 4ο συνέδριο μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Προβλήματα όπως η Αρχιτεκτονική και η Αισθητική, η Αρχιτεκτονική και η Πολιτική δεν είναι θέματα γενικής τάξης και είναι απολύτως επικίνδυνα για να τα συζητά κανείς. Αυτό το συνέδριο είναι ένα συνέδριο τεχνιτών, και αν υπάρχουν και ποιητές ανάμεσά τους, ακόμα καλύτερα»³⁵³. Οι αναφορές και οι μεταφορές του Le Corbusier χρήζουν προσοχής σε δύο σημεία που θα αποδειχθούν προφητικά: πρώτον, η σημασία της εργασίας με σκοπό την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού: ο ανθός έχει αισθητικό ενδιαφέρον αλλά για να εκπληρώσει τη λειτουργία του θα πρέπει να καρπίσει: αντίστοιχα, οι νέοι συμμετέχοντες φέρνουν ζωντάνια και ενέργεια στο συνέδριο, αλλά σκοπός είναι να παράγουν αποτελέσματα που θα οδηγήσουν στην επικράτηση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και κατά συνέπεια στο ίδιο όφελος. Δεύτερον, η μεγάλου βαθμού επικινδυνότητα του να συζητηθούν θέματα αισθητικής και πολιτικής. Τα CIAM είναι συνέδρια τεχνικής και εφαρμοσμένης επιστήμης και ως εκ τούτου ιδέες πίστης και φρονημάτων, που μπορούν να φέρουν ρήξη στις σχέσεις, θα πρέπει να μείνουν εκτός επικοινωνιακού πλαισίου.

«Αλλά οι κυβερνήσεις και εκείνοι που έχουν την τύχη των πόλεων (στα χέρια τους) δεν είναι επαγγελματίες τεχνικοί, και χρειάζονται Ασφάλεια. Έχουμε συνεπώς την υποχρέωση να τους δώσουμε ασφάλεια. Για να μεταφράσουμε τις ιδέες μας σε μια κατανοητή γλώσσα πρέπει να βασιστούμε σε ανθρώπους των οποίων το επάγγελμα βασίζεται στην καθαρή διατύπωση της σκέψης –δηλαδή σε ανθρώπους του τύπου, που

³⁵¹ Σύμφωνα με τα πρακτικά εναρκτήριας συνεδρίας [FLC, D2(4)82]

³⁵² Στο ίδιο

³⁵³ Στο ίδιο.

ευτυχώς υπάρχουν μεταξύ των φίλων του συνεδρίου. Αυτοί είναι οι ποιητές που επαναστάτησαν στο Παρίσι του σήμερα και όχι οι τεχνικοί της κυκλοφορίας και των αποχετευτικών συστημάτων. Πρόκειται λοιπόν να καταλάβουμε το πεπρωμένο των πραγμάτων και τη σχέση τους με τα βάθη της ανθρώπινης συνείδησης»³⁵⁴.

Προηγούμενα της απογευματινής εναρκτήριας συνεδρίας, είχε λάβει χώρα η συνεδρίαση των αντιπροσώπων, με παρόντες τους C. van Eesteren, S. Giedion, Wells Coates, Hahl, Le Corbusier, Papadaki, Bottoni, Pollini, Syrkus, Munthe Kaas, Sert, R. Steiger, W. M. Moser και τους Γερμανούς W. Hess και W. Bangert ως ακροατές, στη θέση του απόντος Gropius. Η συνεδρία αυτή είχε καθαρά οργανωτική φύση · δηλαδή, τον ορισμό ενός μέλους που θα κρατά τα πρακτικά στη γερμανική γλώσσα³⁵⁵, τη μέθοδο εργασίας εν πλω, την εκλογή των αντιπροσώπων στις νέες εθνικές ομάδες (Αλγέρι, Βρετανία, Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία) και τον ορισμό των επιτροπών³⁵⁶. Αρχικά γίνονται δεκτά 24 νέα μέλη³⁵⁷ και εκλέγονται οι αντιπρόσωποι των νέων εθνικών ομάδων³⁵⁸. Όσον αφορά την μέθοδο εργασίας, ο όγκος των σχεδίων που έχουν προκύψει από την ανάλυση των 30 πόλεων, δημιουργεί αδυναμία στην εν συνόλω παρουσίασή τους λόγω έλλειψης χώρου και οδηγεί στην εκ των πραγμάτων παρουσίασή τους στην Αθήνα, παράλληλα με την έκθεση του όλου υλικού τεκμηρίωσης που έχει συλλεχθεί. Για την ομαλότερη ροή των παρουσιάσεων, οι συνεδριάσεις θα ξεκινήσουν από τις πόλεις εκείνες, των οποίων οι πολεοδόμοι βρίσκονται εν πλω, με την επιτροπή να σκοπεύει να «υιοθετήσει πιο ενεργές

³⁵⁴ Ομιλία του Le Corbusier, στην εναρκτήρια συνεδρίαση [FLC, D2(4)82]

³⁵⁵ Ο ορισμός ενός Γερμανού μέλους κρίθηκε απαραίτητη έπειτα από την ανάγκη για συνεννόηση σε δύο γλώσσες, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της εναρκτήριας συνεδρίασης

³⁵⁶ Αναλυτικά, ο ορισμός των επιτροπών αφορά: α. εκθέσεις, β. πρακτικά, γ. τύπος, δ. μελέτη των σχεδίων, ψηφίσματα, προτάσεις στις αρχές, ε. προτάσεις στις αρχές σχετικά με τα στατιστικά στοιχεία, στ. εκδόσεις (παρουσίαση των εγγράφων), ζ. οργάνωση της Ένωσης των Φίλων, η. κατάρτιση της πλήρους λίστας των φίλων [FLC, D2(4)86]

³⁵⁷ Αξίζει η αναφορά στα νέα μέλη που γίνονται δεκτά, όπως παρουσιάζονται στα πρακτικά [FLC, D2(4)86]:
Γαλλία: (προτάσεις του Le Corbusier) Bossu, Beaudoin, Lods, Perriand, Nelson, Nietchke, Bijvoet (πρόταση του συνεδρίου)

Ιταλία: (προτάσεις Bottoni) Griffin Enrico, Lingeri Pietro

Ισπανία: (προτάσεις Sert) Ribas

Ελβετία: (προτάσεις Steiger) C. Egender, H. Hoffmann, E.F.Burkhardt, A. Roth, προτάσεις της ομάδας της Γενεύης g.a.n.g.: Quetant, Nazarieff Vincent. Τα άλλα μέλη προτείνονται ως συνεργατικά μέλη

Αλγέρι: (προτάσεις Le Corbusier) Emery, Maisonseul, Guiauchain

Πολωνία: (προτάσεις του Syrkus) M. Syrkus

Γιουγκοσλαβία: (γραπτή πρόταση του Weissmann) Antolic

Αγγλία: Θα συζητηθεί στην επόμενη συνεδρία με τρόπο που θα επιτρέπει στους αντιπρόσωπους να γνωρίσουν τις δουλειές των υποψηφίων

Ελλάδα: Ομοίως

Γερμανία: (γραπτές προτάσεις του Gropius) Bangert, Hess, Hoffmann

³⁵⁸ Wells Coates (1ος αντιπρόσωπος) και G.H. Samuel (2ος) από την αγγλική ομάδα, Weissmann (1ος αντιπρόσωπος) και Antonic (2ος) από τη Γιουγκοσλαβία, Παπαδάκης(1ος αντιπρόσωπος) και Δεσποτόπουλος (2ος) από την Ελλάδα και Emery από το Αλγέρι.

διαδικασίες και πιο αληθείς κριτικές»³⁵⁹. Οι κριτικές αυτές, θα συντάσσονται και θα παραδίδονται από τις αρμόδιες επιτροπές, οι οποίες καταρτίζονται ως εξής³⁶⁰:

- Επιτροπή έκθεσης: *E. Roth, Bodegraven, Goldfinger, Dragoni (env. Dragoumis), von der Linder, Bangert, Hess, Engler, Kirchhofer*
- Επιτροπή πρακτικών: *Mme Syrkus, Sert, Tsipidaros, Bottoni, Reppen, Wells Coates, Steiger, von der Muhll.*
- Επιτροπή τύπου: *Giedion, Guardia, Bardi, Torres, Syrkus, Tsipidaros, Morton Shand, Bangert, Papadaki, Zervos*
- Επιτροπή για την σύνταξη των ψηφισμάτων της λειτουργικής πόλης: *van Eesteren, Corbusier, Sert, Moser, Steiger, Piotrowski*
- Επιτροπή για τις προτάσεις προς τις αρχές και τα στατιστικά στοιχεία: *E. Roth, Neurath, Torres, P. Jeanneret, Papadaki*
- Επιτροπή εκδόσεων: *Neurath, Steiger, Moholy-Nagy, Corbusier, Badovici*
- Επιτροπή για την οργάνωση των φίλων των συνεδρίων: *A.Roth, Brukalski*
- Επιτροπή κατάρτισης της λίστας των μελών και των φίλων: *Hubacher*

Εκ πρώτης όψης, οι επιτροπές είναι ισόρροπα κατανεμημένες, με την έκθεση να αναλαμβάνουν μέλη από διάφορες εθνικές ομάδες, τα πρακτικά να κατανέμονται σε μέλη με τις γνώσεις περισσότερων γλωσσών, την διάχυση της πληροφορίας να αναλαμβάνουν δημοσιογράφοι και εκδότες, ενώ τη σύνταξη των αποτελεσμάτων του συνεδρίου να την αναλαμβάνουν οι van Eesteren και Corbusier, επικουρούμενοι από τους Sert, Moser, Steiger και Piotrowski.

Ημέρα 2^η: Κυριακή, 30 Ιουλίου

Η δεύτερη ημέρα συνεδριάσεων, Κυριακή 30 Ιουλίου είναι αφιερωμένη στην παρουσίαση των πόλεων, όπως αυτή αποφασίστηκε από τους αντιπροσώπους. Την συνεδρίαση ανοίγει ο Le Corbusier με μια εισαγωγική ομιλία με χαρακτήρα μανιφέστου, όπου τονίζει emphatically τις ιδέες πάνω στις οποίες θα πρέπει να οικοδομηθεί η σύγχρονη πολεοδομία. Σε πρώτο πλάνο τίθεται ο τρόπος χειρισμού της τεκμηρίωσης που προέκυψε από την ανάλυση των 31 πόλεων, που είτε θα μοιάζει με τις «πλατωνικές αναλύσεις των αρχαιολόγων ή των ακαδημαϊκών»³⁶¹ ή με μια «ανάλυση μέσω ταξινόμησης σε ένα πρίσμα της σύγχρονης εποχής»³⁶². Το πρίσμα υπό το οποίο θα κρίνεται ο πολεοδομικός σχεδιασμός θα πρέπει να δομηθεί σε μια

³⁵⁹ Ως ακριβής μετάφραση της αναφοράς των πρακτικών [FLC, D2(4)86]

³⁶⁰ Στο ίδιο.

³⁶¹ Όπως προκύπτει από τη μεταγραφή της κεντρικής ομιλίας του Le Corbusier στα πρακτικά της 30^{ης} /7/1933. Στο Ίδρυμα Le Corbusier σώζεται και η χειρόγραφη αναθεωρημένη μεταγραφή [FLC, D2(4)96]

³⁶² Στο ίδιο

κοινή, αντικειμενική γλώσσα που θα εκφράζει τα πολεοδομικά σχέδια και θα υποτάσσεται σε νόμους που θα θεσπίσουν τα ίδια τα CIAM για να περιγράψουν υλικά σχέδια και κανόνες. Οι νόμοι αυτοί, οφείλουν να καθιερωθούν ως «βαθιά ανθρώπινοι», με τον άνθρωπο να αποτελεί το «απεριόριστο δυναμικό ενέργειας μεταξύ δύο αντιφατικών και εχθρικών θυμάτων: το ατομικό και το συλλογικό»³⁶³. Η πολεοδομική θεώρηση του Le Corbusier βρίσκει «το δίκαιο σημείο, το σημείο ισορροπίας»³⁶⁴ στο σημείο τομής ιδιωτικών και συλλογικών συμφερόντων, η εφαρμογή του οποίου σε πραγματικές συνθήκες, επιδέχεται κριτική. Η αναφορά του ωστόσο δεν έχει πολιτικές προεκτάσεις, αλλά αφορά καθαρά τις λειτουργίες της πόλης, με το μεν ατομικό φαινόμενο να εκφράζεται μέσω της στέγασης και το δε συλλογικό μέσω της αναψυχής, ο ρόλος της οποίας κρίνεται κομβικός, ως το «νέο πρόγραμμα των μοντέρνων καιρών που θεμελιώνει ακόμα και τη σύγχρονη πολεοδομία»³⁶⁵.

Σε αυτή την κεντροβαρούς σημασίας ομιλία του, ο Le Corbusier εισάγει τη βασική παραδοχή στην επιστήμη της σύγχρονης πολεοδομίας, ήτοι την τρίτη διάσταση, αυτή του ύψους, που έρχεται να προστεθεί σε αυτές της έκτασης. Διαστάσεις που περιλαμβάνουν και την έννοια του χρόνου, με τον ηλιακό κύκλο, βασική συνιστώσα της σκέψης του Le Corbusier να είναι ο ρυθμιστής έκτασης και ύψους. Σημείο αφετηρίας είναι το κατοικείν, «το πρίσμα υπό το οποίο θα πρέπει να φανταζόμαστε τις πόλεις. Τα άλλα φαινόμενα όπως η κυκλοφορία και η βιομηχανία είναι τόσο άμεσα συνδεδεμένα με την κατοίκηση, που θα πρέπει να επιλύσουμε το ζήτημα του πολεοδομικού σχεδιασμού μέσω του παραθύρου της στέγασης. Ως εκ τούτου, η ιεραρχία λειτουργιών: 1) κατοικείν 2) εργάζεσθαι 3) ψυχαγωγείν 4) κυκλοφορείν»³⁶⁶. Τελευταίο σημείο λοιπόν η κυκλοφορία. Η επανάσταση της μηχανής επιτρέπει την ραγδαία αύξηση της ταχύτητας και δίνει μια νέα κλίμακα μεγέθους, στην οποία θα πρέπει εκ των πραγμάτων να πρέπει να προσαρμοστούν οι πόλεις. «Η κυκλοφορία θέτει εμφατικά τα μεγέθη, τις συλλογικές διαστάσεις. Αλλά υπάρχει ένα μεγάλο εμπόδιο: η ιδιωτική ιδιοκτησία. Είναι απαραίτητο να κινητοποιηθεί όλο το έδαφος των πόλεων ακόμα και το σύνολο του εδάφους των χωρών για να διατεθεί στη συλλογική εργασία. Κάτι τέτοιο πρέπει να είναι η επιβεβαίωσή μας, η επαγγελματική πορεία μας. Πρέπει να το μεταφέρουμε στις αρχές και να τους δώσουμε κατευθυντήριες γραμμές, σε μια αντικειμενική γλώσσα»³⁶⁷. Η κυκλοφορία τονίζει επίσης τη σύγκρουση του συλλογικού με το ατομικό και υποδεικνύει την μεταλλαγή των κανονισμών των πόλεων. Η υπό συζήτηση πολεοδομική θεώρηση, μπορεί να λέγεται μοντέρνα εφόσον λαμβάνεται υπόψη σε σχέση με τις σύγχρονες τεχνικές. Ο Le Corbusier κλείνει την ομιλία του σε ολιστικό πλαίσιο, τονίζοντας πως

³⁶³ Στο ίδιο

³⁶⁴ Στο ίδιο

³⁶⁵ Στο ίδιο

³⁶⁶ Στο ίδιο.

³⁶⁷ Στο ίδιο .

«με βάση το πρίσμα των 30 πόλεων μπορούν αυτές να συνεχίζονται ή πρέπει να τις καταστρέψουμε – κατά μέρους ή ολοκληρωτικά»³⁶⁸.

Υπό το Κορμπυζιανό πνεύμα, ακολουθεί η πρώτη συνεδρίαση εργασίας, με τις παρουσιάσεις οκτώ από τις δέκα προγραμματισμένες πόλεις: ο Van Eesteren παρουσιάζει τις 4 εξ αυτών: Σαρλερουά, Βρυξέλλες, Ντιτρόιτ, Χάγη³⁶⁹ · ο Sert τη Βαρκελώνη, ο Steiger τη Ζυρίχη, ο van der Linden το Ντεσσάου και κλείνει ο Παπαδάκης με την Αθήνα. Σημειώνεται πως δεν πρόκειται για αναλυτικές και χρονοβόρες παρουσιάσεις αλλά αντιθέτως για αρκετά σύντομες. Στην πραγματικότητα, περιορίζονται απλώς στον χαρακτηρισμό της κάθε πόλης ως βιομηχανική / διοικητική / οικιστική, που τεκμηριώνεται από συνοπτικές αναφορές σε στοιχεία ιστορικά, πληθυσμού, πολεοδομικής οργάνωσης και σε σημεία καλού ή προβληματικού σχεδιασμού³⁷⁰.

Ημέρα 3^η: Δευτέρα 31 Ιουλίου

Κατά την 3^η ημέρα του συνεδρίου συνεχίζεται η παρουσίαση των επόμενων 10 πόλεων και αυτή των 2 Ολλανδικών πόλεων που δεν πραγματοποιήθηκε στην προηγούμενη συνεδρία της Κυριακής. Ο Syrkus παρουσιάζει τη Βαρσοβία, ο Torres Clave τη Μαδρίτη, ο Hahl τη Στοκχόλμη, ο Reppen το Όσλο, ο Bottoni τη Βερόνα, τη Λιττόρια και το Κόμο, ο Le Corbusier το Παρίσι, ο van Eesteren το Άμστερνταμ και το Ρόττερνταμ, ο Bangert την Κολωνία και τη Φρανκφούρτη³⁷¹. Αν και ο τρόπος παρουσίασης και συζήτησης των πόλεων είχε συζητηθεί στην πρώτη συνεδρία των αντιπροσώπων, ο Le Corbusier προτείνει το πρωί της 3^{ης} ημέρας, πριν την έναρξη της συνεδρίασης έναν διαφοροποιημένο τρόπο επεξήγησης των αναλύσεων, που γίνεται δεκτός · οι παρουσιάσεις δεν θα γίνονται με βάση τα σχέδια αλλά τους χάρτες και οι πόλεις θα ομαδοποιηθούν ανά 6, σε διαφορετικό, πιο ευρύχωρο χώρο, με περισσότερη ησυχία, ενώ με βάση τη συζήτηση που θα ακολουθήσει, το συνέδριο θα λάβει άμεσα αποφάσεις.

Σύμφωνα με την έκθεση των συνεδριάσεων της 31 Ιουλίου, η αναφορά της επιτροπής για τη λειτουργική πόλη³⁷², εστιάζει στην ευθύνη του να χρησιμοποιηθεί ορθά το πλούσιο υλικό τεκμηρίωσης που έχει συγκεντρωθεί. Σύμφωνα με τον Le Corbusier, που μάλλον μονοπωλεί το ενδιαφέρον της συζήτησης, «είναι δυνατοί δύο τύποι ανάλυσης: ο ένας συνθέτει ενδιαφέροντα γεγονότα για περιέργους. Το άλλο μέσω σοβαρής εκτίμησης, όπως αυτή θα ιδωθεί από το φίλτρο

³⁶⁸ Στο ίδιο.

³⁶⁹ Αφήνοντας τις Ολλανδικές πόλεις (Άμστερνταμ, Ρόττερνταμ) για την επόμενη συνεδρία.

³⁷⁰ Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του συνόλου των πρακτικών [AvE HnI, EEST_4.86-48 έως EEST_4.86-51]

³⁷¹ Όπως αναφέρονται στα πρακτικά της συνεδρίασης της 31/7/1933 [AvE HnI, EEST_4.86-54 έως EEST_4.86-66]

³⁷² Η επιτροπή για την λειτουργική πόλη απαρτίζεται από τους Le Corbusier, van Eesteren, Giedion, Moser, Sert και Steiger

των ανθρώπων νόμων»³⁷³, εμμένοντας στην ισορροπία μεταξύ ατομικιστικής και συλλογικής στάσης. Οι ιδέες – προτάσεις του LC ακούγονται κριτικά από τα μέλη της επιτροπής, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ομοφωνία, ώστε τελικά αποφασίζεται να μην εκδοθεί ακόμα το ψήφισμα για την λειτουργική πόλη, αλλά:

«να εξεταστούν οι αρχές που ανέπτυξε ο Corbusier ως μέρος ενός ερωτηματολογίου για τις ομάδες. Το ερωτηματολόγιο, το οποίο πρέπει να απαντηθεί από εκείνους που επεξεργάστηκαν τις διάφορες πόλεις, θα πρέπει να περιέχει κυρίως:

- 1. Γνωμοδότηση για: α. υφιστάμενες πόλεις, β. νέες αποικίες*
- 2. τον ρόλο των ιστορικών κτηρίων και γειτονιών στη σύγχρονη πόλη*
- 3. τις αρχές προσανατολισμού στον ήλιο*
- 4. το μέγεθος και τη θέση των χώρων ανάπαυσης και εκπαίδευσης*
- 5. τον σύγχρονο δρόμο και τη σύνδεσή του με την κατοικία*

Το ακριβές κείμενο του ερωτηματολογίου μπορεί να δοθεί πριν την άφιξη Αθήνα. Προς το παρόν, η Συνέλευση πρέπει να ενημερώνεται για τις προθέσεις της Επιτροπής»³⁷⁴.

Ημέρα 4^η: Τρίτη 1η Αυγούστου

Κατά την 4^η ημέρα του συνεδρίου, ως ημέρα άφιξης στον τόπο προορισμού, η προσοχή εστιάζεται στις εργασίες των επιτροπών και στη διαμόρφωση των ανακοινώσεων σχετικά με την έκθεση για τη λειτουργική πόλη, την έκθεση των φωτογραφιών, τη συλλογή των πρακτικών από τις παρουσιάσεις και τις ομιλίες. Το δελτίο τύπου είναι σύντομο και έχει ως εξής:

«Το 4^ο Διεθνές Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής μελετά το θέμα της λειτουργικής πόλης. Για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε ανάλυση 30 και πλέον πόλεων από όλο τον κόσμο, και συγκρίθηκαν οι διαφορετικές τους πτυχές. Οι μελέτες διήρκησαν πολλά χρόνια για να συγκεντρωθούν τα σχέδια, για να μπορούμε να τις μεταχειριστούμε σύμφωνα με ένα αναλογικό σύστημα που επιτρέπει τη σύγκριση της μίας πόλης με την άλλη. Εστίασαμε ιδιαίτερα στη μελέτη του Βερολίνου, του Λονδίνου, του Παρισιού, του Ντιτρόιτ, του Άμστερνταμ, της Ρώμης, του Μπαντύνγκ, του Νταλάτ, κλπ. Τα στοιχεία των πόλεων παρουσιάστηκαν σε 240 πινακίδες. Η ελληνική ομάδα, συγκεκριμένα, ετοίμασε τα σχέδια της Αθήνας. Το πρώτο μέρος του Συνεδρίου έλαβε χώρα στο Πατρίς ΙΙ που έφυγε από τη Μασσαλία στις 29 Ιουλίου. Έληξε με την άφιξη στον Πειραιά (Αθήνα), την 1^η Αυγούστου. Ο αριθμός των συμμετεχόντων ήταν 104, κατανεμημένων σε 16 έθνη. Η διάσχιση ήταν πολύ ήρεμη και η παρουσία σε ένα πλοίο επέτρεψε πολύ

³⁷³ Le Corbusier, πρακτικά συνεδρίασης επιτροπής ψηφισμάτων για τη λειτουργική πόλη, 31/7/1933 [FLC_D2(4)130]

³⁷⁴ Στο ίδιο [FLC, D2(4)130]. Πρωτόκολλο: R. Steiger

συχνές συναντήσεις. Η δουλειά του Συνεδρίου πραγματοποιήθηκε χωρίς δυσκολίες σε μια υπέροχη ατμόσφαιρα. Αν και οι πιθανότητες έκθεσης των σχεδίων ήταν περιορισμένες οι συζητήσεις προχώρησαν με πολύ θετικό τρόπο»³⁷⁵.

Στο μεταξύ, γίνεται μια προσπάθεια διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου, του οποίου η σύνταξη καθυστερεί και τελικά μοιράζεται στα μέλη λίγο πριν την έναρξη του 4ήμερου διακοπών των συνέδρων, στις 4 Αυγούστου, με την οδηγία να παραδοθεί κατά την ημέρα επιβίβασης στο πλοίο για το ταξίδι της επιστροφής, στις 10 Αυγούστου. Το ερωτηματολόγιο δημοσιεύεται στην ειδική έκδοση των Τεχνικών Χρονικών³⁷⁶, στο γενικότερο πλαίσιο της δημοσιοποίησης των πρακτικών του συνεδρίου. Οι ερωτήσεις, που απευθύνονται στους συντάκτες των σχεδίων της εκάστοτε πόλης, αφορούν την αναλυθείσα πόλη και κινούνται στους 4 άξονες: κατοικία, αναψυχή, εργασία, κυκλοφορία. Ο κάθε άξονας αναλύεται σε 5 σημεία: απαιτήσεις, τρόπος απάντησης στις απαιτήσεις, δυνατότητες βελτίωσης της κατάστασης, αντιστάσεις που πιθανώς θα συναντηθούν στις βελτιώσεις και θέματα που χρήζουν συμβουλής από ειδικούς επιστήμονες. Το κάθε σημείο θα πρέπει να απαντηθεί στη βάση 7 κοινών ερωτήσεων (ανά άξονα), με συνοπτικές απαντήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές αφορούν αναγνωριστικά στοιχεία του κάθε άξονα – πχ. κατάσταση της κατοικίας /αναψυχής /εργασίας /κυκλοφορίας, έναν τρόπο που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν ζώνες πρασίνου, κλιματολογικά και στατιστικά στοιχεία, συλλογικές, διοικητικές και εμπορικές δομές, λειτουργία και κυκλοφορία, τρόποι επέκτασης / μείωσης της έκτασης της κάθε δομής, τρόποι οργάνωσης και ανάπτυξης. Το ερωτηματολόγιο κλείνει με τρεις ερωτήσεις που ζητούν κριτικές υποκειμενικές απαντήσεις σχετικά με το ιστορικό κομμάτι της πόλης, τη μελλοντική ανάπτυξη της πόλης σε σχέση με τους 4 άξονες και τον ρόλο του αρχιτέκτονα στη συλλογική εργασία της πολεοδόμησης. Οι απαντήσεις που θα συλλεχθούν θα αναλυθούν στη βάση μιας από κοινού διαμόρφωσης των συμπερασμάτων, σε μια προσπάθεια κατά το δυνατόν ομαδοποίησης κοινών χαρακτηριστικών – προβλημάτων – λύσεων στην κλίμακα των 30 αναλυθέντων πόλεων. Η ιδέα του ερωτηματολογίου ανήκει στον Le Corbusier αλλά κύριος πρωταγωνιστής στη σύνταξή του είναι ο van Eesteren, με τη δομή του να ακολουθεί τη μεθοδολογία των 4 λειτουργιών, πάνω στην οποία εκπονήθηκαν και οι μελέτες των πόλεων.

Η μεθοδολογία σύνταξης του ερωτηματολογίου και συλλογής των απαντήσεων έχει σαφώς ερευνητικό χαρακτήρα αλλά χρησιμεύει ταυτόχρονα και ως εργαλείο τεκμηρίωσης. Ωστόσο, όσο και αν οι οδηγίες είναι σαφείς σχετικά με την απάντηση σε «*σύντομες και ακριβείς φράσεις*»³⁷⁷, η συλλογή πληροφοριών σε τόσα πολλά σημεία, στους 4 άξονες της «λειτουργικής πόλης» δημιουργεί ένα βαθμό πολυπλοκότητας ήδη στην ανάγνωση της μίας πόλης –πόσο δε

³⁷⁵ Συνεδρίαση των μελών, 1/8/1933 [FLC, D2(4)135]

³⁷⁶ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σσ. 1080-1081. Μια μετάφραση του ερωτηματολογίου από το γαλλικό κείμενο [FLC, D2(4)207] βρίσκεται στο παράρτημα της έρευνας.

³⁷⁷ Οδηγίες ερωτηματολογίου, στο τέλος του εγγράφου [FLC, D2(4)207]

μάλλον στις 30. Από την άλλη πλευρά, οι εξαιρετικά συνοπτικές παρουσιάσεις των πόλεων εν πλω, δεν άφησαν περιθώρια στους συνέδρους κατανόησης και κριτικής στα καλώς / κακώς κείμενα των πόλεων, ως μονάδες αλλά και συλλογικά, παρά μόνο επέτρεψαν μια ανάγνωσή τους, στο βαθμό που ο υπεύθυνος αρχιτέκτων της κάθε ομάδας το επέτρεψε. Ως εκ τούτου, η συλλογή και ανάλυση των απαντήσεων, σε τρεις 'επίσημες' γλώσσες, προμηνύει την δαπάνη σε χρόνο και κόπο κατά το ταξίδι της επιστροφής.

03.2 Το εν Αθήναις συνέδριο

1 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ. Το ατιμόπλοιο «Πατρίς II», του όποιου επέβαινον τα μέλη του IV Διεθνούς Συνεδρίου της Νέας Αρχιτεκτονικής, αναχώρησαν εκ Μασσαλίας την 29ην Ιουλίου κατέπλευσεν εις Πειραιά το απόγευμα της 1ης Αύγουστου. Κατά την διέλευσιν του πλοίου εκ του Ισθμού ανήλθεν επ' αυτού ο Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Τ.Ε.Ε. κ. Α. Δραγούμης και η ελληνική ομάς του Συνεδρίου οίτινες προϋπήνησαν τους Συνέδρους εκ μέρους του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος. Εις το Ξενοδοχείον της Μεγάλης Βρετανίας όπου κατέλυσαν οι Σύεδροι επεσκέφθησαν αυτούς η Διοικούσα Επιτροπή του Τ.Ε.Ε. Το εσπέρας ο κ. Δραγούμης δεξιώθη τα μέλη εις την οικίαν του οπόθεν απήλαυσαν το θέαμα της προς τιμήν του Συνεδρίου, επιμελεία και δαπάναις του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, φωταγωγηθείσης Ακροπόλεως.³⁷⁸

Το Πατρίς II φτάνει στον Πειραιά την 1^η Αυγούστου, στις 4 το μεσημέρι. Το απόγευμα και το βράδυ είναι αφιερωμένα στην δια ζώσης επικοινωνία των συνέδρων με τους Αθηναίους οικοδεσπότες με σκοπό την ανάπτυξη θερμότερων επαφών και επαγγελματικών σχέσεων. Στην πραγματικότητα, το συνέδριο στην Αθήνα ξεκινά την Πέμπτη 3 Αυγούστου, καθώς και η 2^α Αυγούστου αφιερώνεται στον ίδιο σκοπό. Σύμφωνα με το πρόγραμμα³⁷⁹, το πρωινό της Τετάρτης (2/8) είναι ελεύθερο, αλλά προτείνεται, οικεία βουλήσει, επίσκεψη στην πόλη της Αθήνας, τα Μουσεία και την Ακρόπολη, με ξενάγηση από τον Νικόλαο Μπαλάνο, τότε υπεύθυνου αρχιτέκτονα για τις αναστηλώσεις των μνημείων της Ακρόπολης. Όπως προκύπτει από το

³⁷⁸ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 998

³⁷⁹ «Πρόγραμμα του IV Διεθνούς Συνεδρίου της Νέας Αρχιτεκτονικής», σε δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά και στα γαλλικά [FLC, D2(4)65-003]

φωτογραφικό υλικό³⁸⁰, η πλειοψηφία των συνέδρων ακολούθησε την πρόταση αυτή της ελληνικής ομάδας. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας, έπειτα από πρόσκληση της Ελληνικής Εταιρίας Υδάτων, οι σύνεδροι οδηγούνται στο φράγμα και τη λίμνη του Μαραθώνα, σε μια επίσκεψη που διαρκεί 2 ώρες. Οι κοινωνικές υποχρεώσεις συνεχίζουν και το βράδυ, όπου στις 9.15' το ΤΕΕ υποδέχεται τους συνέδρους στο ξενοδοχείο CECIL της Κηφισιάς, όπου και παρατίθεται επίσημη δεξίωση προς τιμήν τους. Στο επίσημο αυτό γεύμα παρευρέθησαν περίπου 300 άτομα, μεταξύ των οποίων οι Υπουργοί Εξωτερικών, Οικονομικών, Συγκοινωνίας και Εθνικής Οικονομίας, οι Πρόεδροι Γερουσίας και Βουλής μαζί με την πλειοψηφία του Διπλωματικού Σώματος, οι Πρυτάνεις του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου, ο Πρόεδρος της Ακαδημίας, πολλοί Ακαδημαϊκοί, οι Δήμαρχοι Αθήνας και Πειραιά, οι Σύμβουλοι της Επικρατείας, Καθηγητές του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου, η Διοικητική Επιτροπή και μέλη του ΤΕΕ³⁸¹.

Σαν πλοίο βυθισμένο στο βούρκο, με την καρίνα στολισμένη με στρείδια και άλλα οστρακόδερμα, η αρχιτεκτονική δεν μπορούσε να προχωρήσει τελευταίως. Ας προσπαθήσουμε να ξεκαθαρίσουμε την καρίνα απ' όλα αυτά τα παράσιτα, ώστε η αρχιτεκτονική ξεφορτωμένη από τις περιττές προλήψεις «συρμού» να μπορέσει να βρει το δρόμο της ανάμεσα στους αιώνες, γυμνή σαν την Αλήθεια και την Αφροδίτη.³⁸²

Το κλίμα της δεξίωσης, όπως αυτό μεταφέρεται από τα Τεχνικά Χρονικά, είναι εξαιρετικά φιλικό έως και πανηγυρικό, με τον Κιτσίκη να πλέκει το εγκώμιο του «ποιητή αρχιτέκτονα *Le Corbusier*»³⁸³, που μεταδίδει «και σε εμάς τη λατρεία προς το υπέρτατο αγαθό, για τη χαρά της ζωής»³⁸⁴, ενώ αναφέρεται και στη νέα αρχιτεκτονική, στα «ήδη καταργηθέντα είδωλα από τους πρωτοπόρους της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης»³⁸⁵, που μας έκαναν να δεχθούμε ως φυσικά, ως εξαιρετικής ρωμαλεότητας τις εξαγγελόμενες νέες αρχές κατά τις οποίες οι μορφές δεν είναι δυνατόν να αποτελούν αποκλειστικό σκοπό των αρχιτεκτονικών επιδιώξεων»³⁸⁶. Ακόμα και οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης, που είναι εκτός του τεχνικού κόσμου συνεχίζουν τις διθυραμβικές αναφορές στη νέα αρχιτεκτονική, «η οποία μακράν του ρομαντισμού μορφώνει την νέα αισθητική επικράτηση των συγχρόνων τύπων κατασκευής, βάσει της αίσθησης του ορθού, μακράν παρωχημένων εποχών και νεκρών κόσμων, εντός των σημερινών βιοτικών και υλικών

³⁸⁰ Πρόκειται για το φωτογραφικό υλικό του Carl Hubacher, όπως σώζεται στο αρχείο του gta ETH

³⁸¹ Όπως αναφέρεται στα Τεχνικά Χρονικά, Οκτ-Νοε 1933, σ. 998

³⁸² Πρόταση του Α. Δραγούμη στην επίσημη δεξίωση στους συνέδρους στο Cecil στη Κηφισιά, 2/8/1933.

Όπως δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1000-1001

³⁸³ Στο ίδιο, σελ. 999

³⁸⁴ Στο ίδιο

³⁸⁵ Αναφορά στην πρόωση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων

³⁸⁶ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 999

αναγκών με την οικονομία, την κοινωνιολογία, την υγιεινή ως δείκτες»³⁸⁷. Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονεύσουμε τις αναφορές στην Αθήνα, ως μια πόλη - «καταφύγιο της ελεύθερης σκέψης»³⁸⁸, «η οποία γέννησε τα αριστουργήματα της αρχιτεκτονικής»³⁸⁹ και φιλοξενεί τους συνέδρους «όχι ως αρνητές αλλά ως εμπνευσμένους από την πίστη ότι οι μορφές της δεν δύναται να έχουν ζωή αυθύπαρκτη και άσχετη προς τον κόσμο που εγκλείουν»³⁹⁰, ενώ η επιλογή της «οφείλεται στους προγόνους μας (των Ελλήνων), οι οποίοι σαν ειδικοί είχαν διαλέξει την χώρα αυτή της Μεσογείου, που με το παρορμητικό κλίμα της ευνοεί τους οξυδερκείς στις αναζητήσεις τους»³⁹¹. Η τάση εξιδανίκευσης της Αθήνας είναι εμφανής, με την προβολή του μύθου, της ιστορίας και των μνημείων, να κινείται παράλληλα με το πλαίσιο λειτουργίας του νεοσύστατου τότε ΕΟΤ, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της Μοντέρνας αρχαίας Αθήνας.

Το πρόγραμμα του πρωινού της Πέμπτης 3/8 είναι ελεύθερο για τους συνέδρους, με προαιρετική την επίσκεψη σε νέες οικοδομές της Αθήνας, όπου τα μέλη της Ελληνικής ομάδας έχουν το ρόλο του ξεναγού. Η πλειοψηφία συμμετέχει στην ξενάγηση³⁹², που περιλαμβάνει εκτός των άλλων το προσφάτως ανεγερθέν Δημοτικό σχολείο³⁹³ (1932) στην οδό Κωλέττη του Νικόλαου Μητσάκη και τη βίλα Φακίδη του Στάμου Παπαδάκη. Στις 11.30', μετά από πρόσκληση του Αντώνη Μπενάκη, οι σύνεδροι επισκέπτονται το Μουσείο Μπενάκη, όπου τους παραθέεται γεύμα στον κήπο του Μουσείου. Το συνέδριο ουσιαστικά ξεκινά το απόγευμα της 3^{ης} Αυγούστου. Η πρώτη συνεδρία σε Αθηναϊκό έδαφος λαμβάνει χώρα στον κήπο του Πολυτεχνείου, και ώρα 6.30' μ.μ, με τα επίσημα εγκαίνια της έκθεσης με τίτλο «Λειτουργική πόλις και αρχιτεκτονικές μελέτες των συνέδρων»³⁹⁴. Η προσέλευση στα εγκαίνια ήταν αθρόα, με παρόντες εκτός των αρχιτεκτόνων, μηχανικών και επιστημόνων, μέλη της Κυβέρνησης³⁹⁵ αλλά και τον ίδιο τον τότε Πρωθυπουργό, Παναγή Τσαλδάρη.

Την έναρξη των συνεδριάσεων επί Αθηναϊκού εδάφους κηρύττει ο πρόεδρος των συνεδρίων Cornelis van Eesteren. Η ομιλία του έχει τίτλο «ο Σκοπός των Συνεδρίων», και συνεπώς στον τίτλο αυτό, αφηγείται για την ιστορία των συνεδρίων και τον ιδρυτικό σκοπό τους

³⁸⁷ Πρόποση του κ. Κ. Τσαλδάρη, Υφυπουργού της Συγκοινωνίας. Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 999

³⁸⁸ Τσαλδάρης, ό.π., σελ 1000

³⁸⁹ Στο ίδιο

³⁹⁰ Στο ίδιο

³⁹¹ Δραγούμης, ό.π., σελ 1000

³⁹² Όπως προκύπτει από τα φωτογραφικά τεκμήρια από τα αρχεία των gta ETH και CIAM / Harvard GSD

³⁹³ Ο Ρ. Μ. Bardì στο αφιέρωμά του στο 4^ο CIAM στο περιοδικό Quadrante αναφέρεται με κολακευτικά λόγια στο πρόγραμμα για την ανέγερση των σχολικών κτιρίων, καθώς και στα σχολεία του Καραντινού, του Δούρα, του Μητσάκη «και άλλων πολύ νέων, τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρουμε γιατί δεν μας τα είπαν, επειδή θέλησαν να παρουσιάσουν το έργο τους ως έργο των ιθυνόντων στο Υπουργείο Παιδείας που προσέλαβε τους καλύτερους αρχιτέκτονες της νέας γενιάς», όπως αναφέρεται στο Bardì, Ταξίδι στην Ελλάδα, μτφρ Α. Γιακουμακάτος, σ. 99-100

³⁹⁴ «Πρόγραμμα του IV Διεθνούς Συνεδρίου της Νέας Αρχιτεκτονικής», ό.π. [FLC, D2(4)65-005]

³⁹⁵ Παρόντες στα εγκαίνια - μέλη της κυβέρνησης, εκτός του Πρωθυπουργού, ήταν «οι Υπουργοί Συγκοινωνίας Ράλλης και Κ. Τσαλδάρης, ο Υπουργός Ναυτικών Χατζηκυριάκος, ο πρόεδρος της Γερουσίας, οι Αρχηγοί Κομμάτων, πολλοί μηχανικοί, καθηγητές Πανεπιστημίου και Πολυτεχνείου, μέλη της Ακαδημίας Αθηνών κ.α.». Όπως αναφέρονται στα Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1001

σε 4 σημεία: διατύπωση του προβλήματος της αρχιτεκτονικής, αποτύπωση της νεώτερης αρχιτεκτονικής ιδέας, διείσδυση της ιδέας αυτής στους τεχνικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς κύκλους, άγρυπνη παρακολούθηση για την υλοποίησή της³⁹⁶. Μνημονεύει επίσης τις δικαιολογημένες απουσίες του Karl Moser και των αντιπροέδρων των συνεδρίων Victor Bourgeois και Walter Gropius, μεταφέροντας την λύπη τους για την απουσία τους. Διατρέχοντας τον ιστορικό άξονα που ξεκινά από τις θεμελιώδεις αρχές της νέας αρχιτεκτονικής, συνεχίζει με τα αποτελέσματα του καθενός από τα 3 προηγηθέντα συνέδρια και καταλήγει στο 4^ο Συνέδριο της Αθήνας, περιγράφοντας τη μέθοδο και τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της εργασίας που ακολουθήθηκε, τα οποία «απαιτούν» την εύρεση της ισορροπίας μεταξύ των απαιτήσεων της σύγχρονης ζωής, τις ανάγκες της κατοικίας, της εργασίας, της αναψυχής, της κυκλοφορίας³⁹⁷. Μετά τον πρόεδρο, το λόγο παίρνει ο γενικός γραμματέας, Sigfried Giedion, ξεκινώντας ρητορικά, σχετικά με τη θέση και το ρόλο του σημερινού αρχιτέκτονα. Κάνει λόγο για μια «μεταβατική εποχή» στο πέρασμα του αιώνα, όπου η ταχύτατη ανάπτυξη της βιομηχανίας δημιουργεί μια ανισορροπία στην έως τότε μη βιομηχανική κοινωνία. Κατά τον Giedion, η νέα αρχιτεκτονική έχει το ρόλο ενός συνδετικού κρίκου που θα εξομαλύνει το πέρασμα των νέων τεχνικών και υλικών από τη βιομηχανία στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία και συνεπώς στην πόλη. Ακολουθούν παραδείγματα εθνικών χωρών και κινημάτων που αναγνωρίζουν το πρόβλημα και μέσω των νέων τεχνικών προσπαθούν να το επιλύσουν, με Ελλάδα να αναφέρεται ως γη άγνωστη αλλά με πολλές καλές διαθέσεις και πολλά προβλήματα προς επίλυση³⁹⁸. Κλείνοντας την ομιλία του, ο Giedion καλεί τον Νίκο Κιτσίκη να εγκαινιάσει την έκθεση της Λειτουργικής πόλης, που τις προηγούμενες ημέρες στήθηκε από τα μέλη του συνεδρίου, στις αίθουσες του νέου κτιρίου του Πολυτεχνείου.

³⁹⁶ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1001

³⁹⁷ Συνοπτική κριτική παρουσίαση της ομιλίας του van Eesteren, όπως δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1005-1008

³⁹⁸ Ομιλία του Giedion, όπως δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1009-1012

Εικ. 3.1 Διορθώσεις στο στενογραφημένο κείμενο της ομιλίας του Le Corbusier,
«Αέρας - Ήχος - Φως» [FLC]

Αφού οι σύνεδροι και το κοινό επισκέφτηκαν την έκθεση, επέστρεψαν εμπρός από την πύλη του Πολυτεχνείου για τον τελευταίο ομιλητή της ημέρας, που μιλά για μιάμιση ώρα και «κρατά αδιάκοπτο το ενδιαφέρον του εκλεκτού ακροατηρίου καθ' όλη τη διάρκεια της ομιλίας»³⁹⁹. Πρόκειται φυσικά για τον Le Corbusier και την πιο «γνωστή» από όλες τις ομιλίες των συνεδρίων, με τον καθαρά τεχνικής φύσης τίτλο «Αέρας – Ήχος – Φως», μια ομιλία που ήταν προγραμματισμένο να δοθεί στο πλαίσιο της έκθεσης της λειτουργικής πόλης στη Μόσχα. Εμπλουτισμένη με αναφορές στην λιτότητα, την αδρότητα, την αίγλη του Παρθενώνα και τελικά την «αλήθεια της Ακρόπολης», που τον «έκανε επαναστάτη», τα χρώματα του Αττικού τοπίου, την μαθηματική ακρίβεια και τους «δυνατούς, αυστηρούς, ακριβείς ανθρώπους» στα χρόνια του Περικλή καταλήγει στην *αρμονία* ως τη διδασκαλία της Ακρόπολης, πριν περάσει στο κύριο θέμα της ομιλίας του. Ποιητικός με τις λέξεις και δωρικός στα νοήματα, ο Le Corbusier αναφέρεται στον αερισμό, στην ηχομόνωση και στην φωτεινότητα στις κατοικίες και στις πόλεις, ως απαραίτητα στοιχεία υγείας και χαράς στη ζωή. Η μηχανή, η χρήση της ανάπτυξης της βιομηχανίας επιτρέπει πια στον αρχιτέκτονα να κρατήσει «τους πνεύμονες, την ακοή, την όραση» ικανοποιημένες⁴⁰⁰. Η εν λόγω ομιλία, γνωστή στο ευρύ κοινό της αρχιτεκτόνων, δημοσιεύεται αρχικά στα Τεχνικά Χρονικά και έπειτα στο περιοδικό 20^{ος} αιώνας⁴⁰¹, που εξέδιδε ο Μιχάλης Τόμπρος. Τα πρακτικά του συνεδρίου μαρτυρούν μια ομιλία ελάχιστα διαφοροποιημένη. Η προφορική ομιλία σε σημεία απέχει από την λυρική και την ποιητική της δημοσιευμένης ομιλίας, με το πρώτο μέρος, αυτό που αφορά στην Αθήνα και την Ακρόπολη να μετρά τις περισσότερες διαφορές, κυρίως στην έκφραση και λιγότερο στο γενικό νόημα.

Η έκθεση για την Λειτουργική Πόλη είναι πλέον γεγονός και ο Πρύτανης του Πολυτεχνείου, Δημήτρης Λαμπαδάριος, γιορτάζει το τιμητικό αυτό γεγονός παραθέτοντας γεύμα στους συνέδρους στον κήπο του Πολυτεχνείου και κάνοντας μια ευχαριστήρια και συναισθηματικά φορτισμένη σύντομη πρόποση. Την πρόποση του Λαμπαδάρου ακολουθεί αυτή του Κοσμήτορα τη Αρχιτεκτονικής Σχολής Αναστάσιου Ορλάνδου⁴⁰², πριν το γιορτινό αυτό βράδυ της 3^{ης} Αυγούστου κλείσει με χορό στον κήπο του Πολυτεχνείου.

Η Παρασκευή 4 Αυγούστου, ξεκινά στις 9.30' με την αναχώρηση των συνέδρων με τρένο για τον Πειραιά, όπου βρίσκεται η καλνοβιομηχανία των Αδελφών Παπαστράτου, την οποία είχε επισκεφτεί την προηγούμενη ημέρα η ομάδα των Γάλλων Le Corbusier, Zervos, Leger, A.Jeanneret, συνοδευόμενοι από τον Χατζηκυριάκο –Γκίκα⁴⁰³, σε μια πιο ιδιωτική επίσκεψη.

³⁹⁹ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1001

⁴⁰⁰ Στο ίδιο. Ομιλία του Le Corbusier, σ. 1012-1017

⁴⁰¹ Περιοδικό 20ός αιώνας, τ. 2, 1933, σελ. 13-18

⁴⁰² Η πρόποση του Λαμπαδάρου και αυτή του Ορλάνδου, Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σ. 1001-1003

⁴⁰³ Όπως μεταφέρει ο ίδιος ο Le Corbusier στην επίσημη ομιλία του στο Πολυτεχνείο «Αέρας-Ήχος-Φως» [FLC, D2(4)152-019]

Σύμφωνα με βιβλιογραφικές αναφορές, η επίσκεψη στο καπνεργοστάσιο δεν ήταν τυχαία, δεδομένου ότι η εταιρεία Παλαστράτος ήταν χορηγός του συνεδρίου⁴⁰⁴.

Το συνέδριο λήγει με τη δεύτερη (προαιρετική) συνεδρίαση και με διαλέξεις, το απόγευμα της Παρασκευής. Τις συνεδριάσεις ανοίγει η ελληνική ομάδα με ομιλία του Ισαάκ Σαπόρτα, που αντικαθιστά τον Αλέξανδρο Δραγουμί⁴⁰⁵. Ακολουθεί η ομιλία του Cornelis van Eesteren, με τίτλο «*Μέθοδοι της Οργανικής⁴⁰⁶ Πολεοδομίας και εφαρμογές τους στην πόλη του Άμστερνταμ*» και οι συνεδριάσεις λήγουν με την τοποθέτηση του Otto Neurath, που μιλά για «*Μία πρόταση εφαρμογής της Βιενναίας Μεθόδου συμβολισμού στην Πολεοδομία και την κατανομή γηπέδων*».

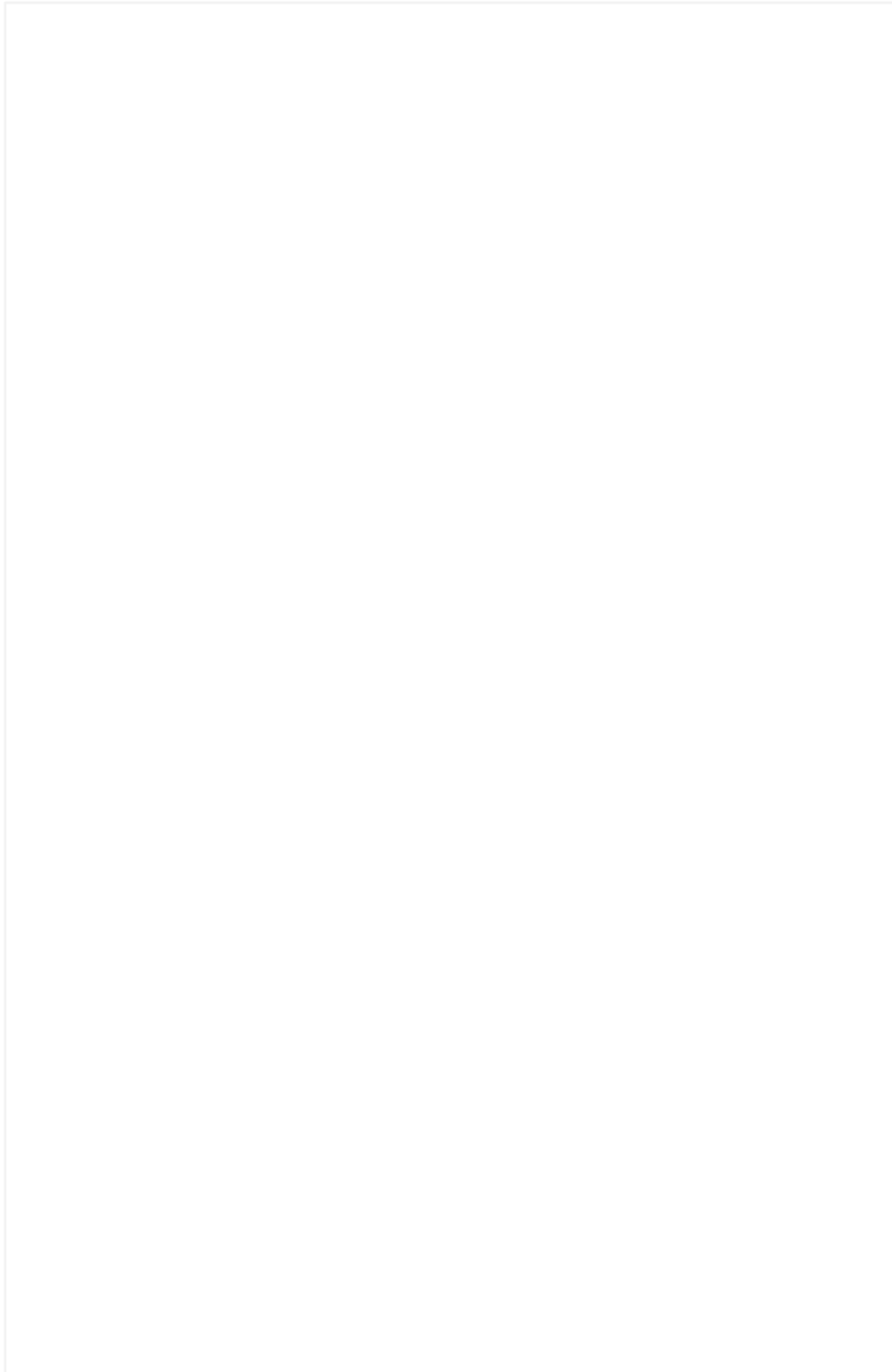
Οι ημέρες που ακολουθούν, δηλαδή από τις 5 έως τις 8 Αυγούστου, είναι αφιερωμένες στις διακοπές των συνέδρων. Ωστόσο, με την επιστροφή τους στην Αθήνα, μία ακόμα ημέρα αφιερώνεται στο συνέδριο, η 9^η Αυγούστου, όπου το απόγευμα στο αμφιθέατρο του Πολυτεχνείου μιλά ο Πολωνός Szymon Syrkus, για «*Το εξωτερικό περίβλημα του κτιρίου. Η πείρα των τελευταίων ετών και προβλέψεις για το έτος 1933*», καθώς και ο πολιτικός μηχανικός Παύλος Σαντορίνης για την «*Σύγχρονη εξέλιξη του Beton-Arme και οι δι' αυτής παρεχόμενες δυνατότητες στον αρχιτέκτονα*». Η «*Ομιλία προς τους Αρχιτέκτονες*» του Fernand Léger, στην αίθουσα «*Ατελιέ*» της Λέσχης Καλλιτεχνών⁴⁰⁷, κλείνει την ημέρα και το συνέδριο σε ελληνικό έδαφος.

⁴⁰⁴ Blencowe – Levine (2019). *Moholy's edit. The avant-garde at sea*. Zurich: Lars Muller Publishers, σελ 74-75

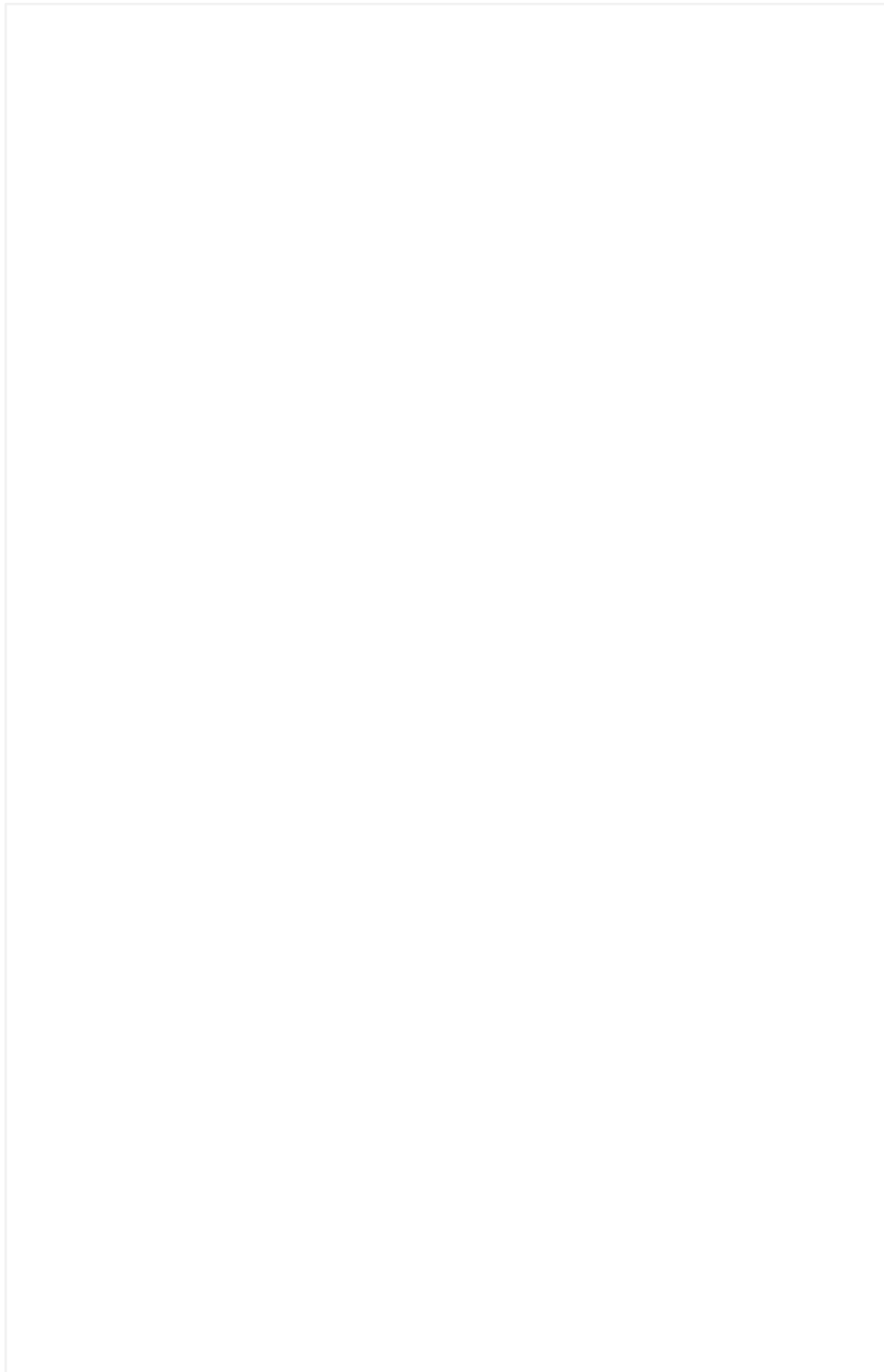
⁴⁰⁵ Ο Ι. Σαπόρτα αναφέρει σε επιστολή του στον Eric Mumford (26 Ιουνίου 1995) «*The welcoming address of the Greek group was supposed to be given by Dragoumis _but his illness put him out of commission at the eve of his presentation. I [...] was chosen to address the 500 or so delegates*». Το γράμμα παραχωρήθηκε από τον Γ. Σαρηγιάννη, από το προσωπικό του αρχείο.

⁴⁰⁶ «*Methoden des Funktionellen Stadtebaues und deren anwendung in Amsterdam*», ή αλλιώς σε άλλη μετάφραση *Μέθοδοι του λειτουργικού αστικού σχεδιασμού και εφαρμογή τους στο Άμστερνταμ*. Η έκδοση των Τεχνικών Χρονικών μεταφράζει τον όρο fonctionelle /funktionelle ως οργανική και όχι ως λειτουργική. Κυρίαρχο παράδειγμα, ο τίτλος του συνεδρίου, ο οποίος μεταγράφεται ως «*Οργανική Πόλις*». Φαίνεται πως η μετάφραση του όρου δεν είναι τυχαία, αλλά επιλέγεται συνειδητά, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Forbat σε άρθρο του στα Τεχνικά Χρονικά: Fred Forbat, «*Η Οργανική Πόλις*», Τεχνικά Χρονικά 38, 15 Ιουλίου 1933, σ. 694-703. Η επιλογή απορρέει από μια συγκεκριμένη εννοιολογική προσέγγιση της μηχανής γενικά και της πόλης ειδικότερα, ως έναν οργανισμό με λειτουργίες. Με το θέμα αυτό καταπιάνεται και αναλύει η Λίνα Δήμα στη διδακτορική της διατριβή: *Δήμα Βασιλική (2015). Οργανική πόλη και καθολικό πνεύμα. Διδασκαλία και έργο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου*, σελ 59-72. Βεβαίως, η μεταφραστική αυτή ερμηνεία δεν ακολουθείται από το σύνολο των Ελλήνων αρχιτεκτόνων, ωστόσο στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής ακολουθείται ο όρος «*Οργανική*» όταν μεταγράφονται αποσπάσματα από τα ΤΧ. Αντιθέτως, η διατριβή επιλέγει τον όρο «*Λειτουργική*» για να μεταφράσει τον αντίστοιχο «*funktionelle/functionelle*», βασιζόμενη στο πρώτο σημείο των ψηφισμάτων του IV CIAM που αναφέρει πως «*Η πρωταρχική λειτουργία της είναι να παράγει και να καταναλώνει*» (άρα παραλληλισμός της πόλης ως μηχανή) και πιστεύοντας τόσο πως η «*Οργανική*» αντίληψη ανήκει μόνο στους συνέδρους με γερμανομαθείς καταβολές, όσο πως στόχος του συνεδρίου ήταν τελικά το να βρει τον τρόπο με τον οποίο η πόλη θα μπορούσε να λειτουργήσει όσον αφορά το τεχνικό της σκέλος και παράλληλα με το κοινωνικό της σύνολο.

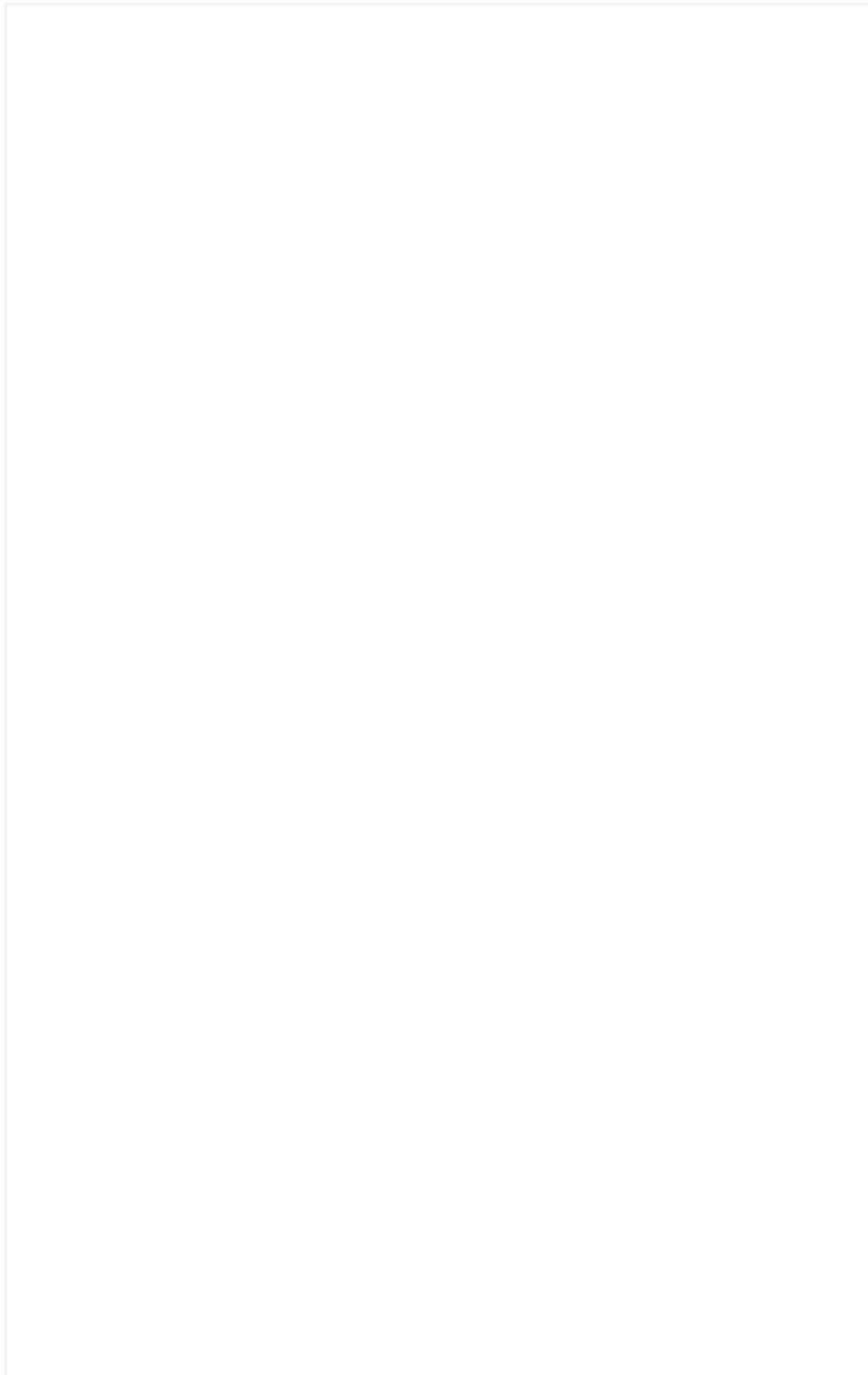
⁴⁰⁷ Στο κέντρο της Αθήνας, οδός Καραγεώργη Σερβίας 8

Εικ. 3.2 - 3.7 Το ταξίδι εν πλω από τη Μασσαλία στον Πειραιά [gta ΕΠΗ]

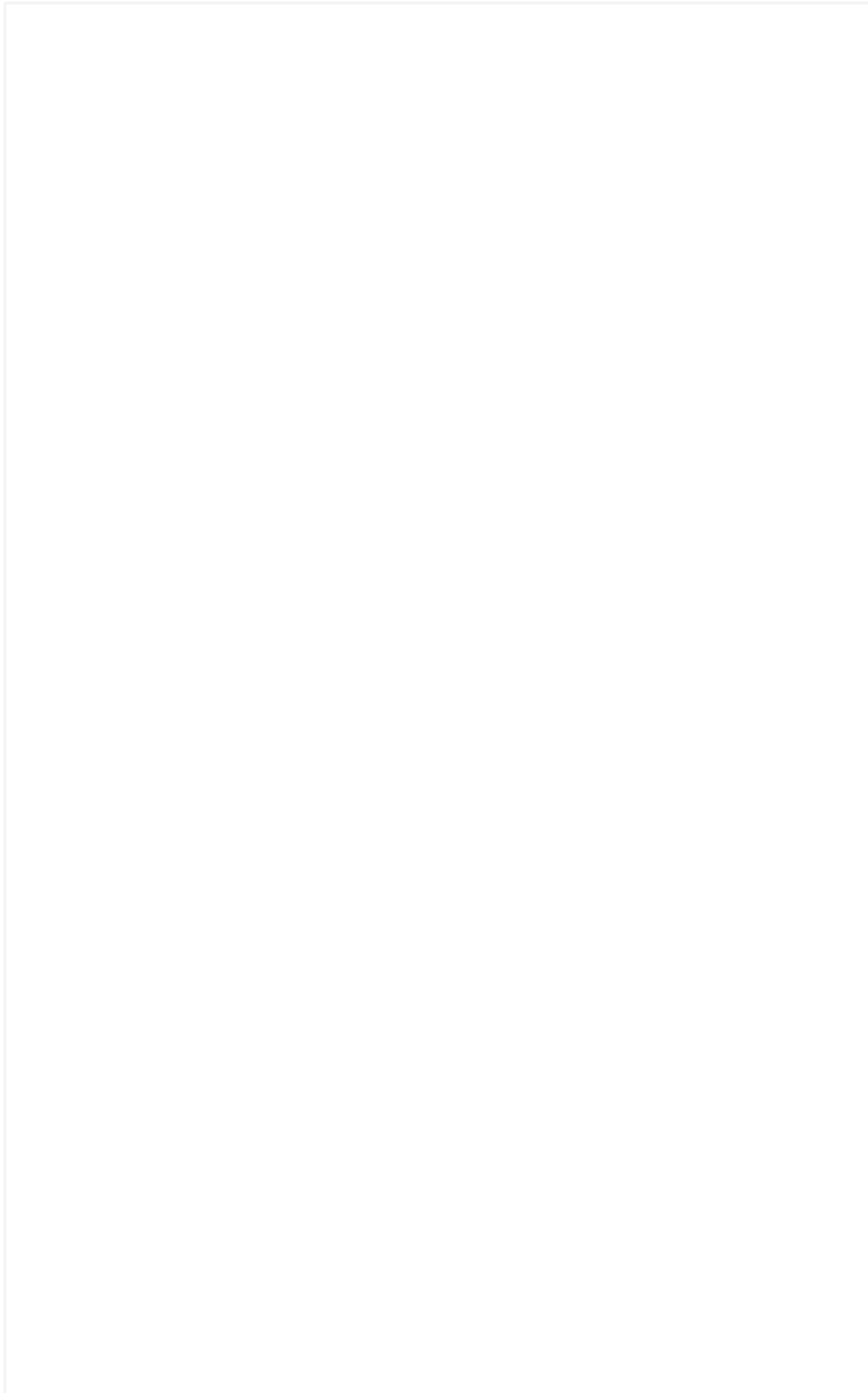
Εικ. 3.8 – 3.13 Οι σύνεδροι στην Αθήνα [gta ETH]

Εικ. 3.14 Το IV CIAM στο Πολυτεχνείο [DastU]

Εικ. 3.15 Συνεδρίαση του IV CIAM στις αίθουσες του Πολυτεχνείου [gta ETH]

Εικ. 3.16 - 3.19 Οι σύνεδροι στο εργοστάσιο Παλαστράτου [gta ETH]

Εικ. 3.20 – 3.22 Οι σύνεδροι στην Αθήνα [Harvard GSD]

03.3 Ταξιδεύοντας στην Ελλάδα

Το διάστημα 5 με 8 Αυγούστου «κατηναλώθει υπό των Συνέδρων προς επίσκεψιν των νήσων του Αιγαίου, Αρχαιολογικών τόπων κλπ»⁴⁰⁸, σύμφωνα με την έκδοση των Τεχνικών Χρονικών. Η αναψυχή των συνέδρων και η διασπορά τους επί ελληνικού εδάφους κινεί το ενδιαφέρον της διεθνούς βιβλιογραφίας για πάνω από μισό αιώνα, ενδιαφέρον που έγκειται αφενός στην διερεύνηση της επιθυμίας των μοντέρνων να εξερευνήσουν την αρχαιότητα και αφετέρου στην έλλειψη τεκμηρίων για τις ακριβείς συνθήκες οργάνωσης και τους προορισμούς που επιλέχθηκαν, γεγονός που συνηγορεί στη μυθοποίηση του ταξιδιού. Τις 4 «ημέρες ελευθερίας», οι σύνεδροι επιλέγουν να τις περάσουν με διαφορετικούς ομαδικούς σχηματισμούς, σε διαφορετικά εδάφη. Οι σχηματισμοί αυτοί έχουν ενδιαφέρον τόσο στη σύνθεσή τους όσο και στους προορισμούς που επιλέγονται.

Ο συνδυασμός του συνεδρίου με την αναψυχή υπάρχει ήδη από την στιγμή της συμφωνίας για την υλοποίηση του συνεδρίου εν πλω και στην Αθήνα⁴⁰⁹, δίχως όμως αναφορά στον τόπο ή στο πρόγραμμα που θα ακολουθήσουν οι σύνεδροι τις ημέρες εκείνες. Ένα ταξίδι της πρωτοπορίας στο ελληνικό αρχιπέλαγος με σκοπό την εξερεύνηση της αρχαιότητας και του τοπίου, είναι μια έμμονη ιδέα του Christian Zervos, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1920, που εκφράζεται σαφώς στην ταινία *Voyage aux Cyclades* αλλά και από τις συνεχείς αναφορές στην προϊστορική τέχνη των Κυκλάδων και της Κρήτης στα Cahiers d'Art. Η ευτυχής συγκυρία υλοποίησης του 4^{ου} CIAM εν πλω ικανοποιεί την ερευνητική επιθυμία του Zervos και ταυτόχρονα απαντά στις επιδιώξεις του Ηρακλή Ιωαννίδη για τόνωση του κρουαζιέρας και του τουρισμού στην Ελλάδα, στους κύκλους της avant-garde. Στο ίδιο πλαίσιο εμπίπτει άλλωστε και η κυκλοφορία του περιοδικού *Voyage en Grèce*, που ακολουθεί το 4^ο Συνέδριο και φιλοξενεί άρθρα πολλών εκ των συμμετεχόντων.

Από πλευράς των συνέδρων, και ιδίως της γαλλικής πρωτοπορίας που μαζί με τον Giedion κινούν τα νήματα στην οργάνωση της κρουαζιέρας, το ταξίδι στο αρχιπέλαγος είναι επίσης επιδίωξη, με μόνη επιφύλαξη το κόστος των ημερών αυτών, το οποίο δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 35 γαλλικά φράγκα την ημέρα. Έχοντας ήδη αναλύσει τα οικονομικά στοιχεία του

⁴⁰⁸ Τεχνικά Χρονικά, Οκτ-Νοε 1933, σ. 1004

⁴⁰⁹ Όπως αναφέρεται στην εγκύκλιο που μοιράζεται στους αντιπροσώπους των εθνικών ομάδων, στις 27 Απριλίου 1933: «Αυτό το ταξίδι θα μας δώσει την ευκαιρία να μελετήσουμε ταυτόχρονα τις εργασίες του συνεδρίου και να απολαύσουμε κάποιες ημέρες ξεκούρασης σε σχετικά ευνοϊκές συνθήκες. Το συνέδριο θα λάβει χώρα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από τη Μασσαλία προς την Αθήνα και κατά την επιστροφή: Δύο ημέρες στην Αθήνα για να έλθουμε σε επαφή με την ελληνική ομάδα μας και για να τους υποστηρίξουμε ηθικά με την παρουσία μας, 9 ημέρες διαμονή για αναψυχή στην Ελλάδα και στα ελληνικά νησιά» [gta ETH, 42-04-2-6]

συνεδρίου, το ζήτημα αυτό δεν προκαλεί έκπληξη. Ωστόσο, η οργάνωση των ημερών αναψυχής δεν θα είναι εύκολη. Από την αποστολή της εγκυκλίου που κοινοποιεί την απόφαση έως και την πραγματοποίηση των ταξιδιών, θα ακολουθήσει ένας μεγάλος όγκος αλληλογραφίας – ένας κυκεώνας επιστολών και τηλεφωνικών επικοινωνιών για την οργάνωση των διακοπών στην Ελλάδα που ξεπερνά κατά πολύ τον προγραμματισμό του ίδιου του συνεδρίου. Ενδεικτικά, για την οργάνωση των ημερών αναψυχής, η αλληλογραφία μετρά 50 επιστολές, έναντι 25 για το ίδιο το συνέδριο⁴¹⁰. Η αρχική πρόθεση για τις ημέρες των διακοπών είναι η οργάνωση ολιγοήμερης αναψυχής σε νησιά του Ελληνικού αρχιπελάγους, με προτίμηση την Κρήτη.

«Κύριοι,

Μετά από την απουσία μου από τη Ζυρίχη, δεν έλαβα παρά μόλις σήμερα το γράμμα σας της 21ης Ιουνίου. Αν έχετε την καλοσύνη να κάνετε τις απαραίτητες κινήσεις για να διοργανώσετε ένα ταξίδι στις 4-10 Αυγούστου για 100 συνέδρους, από την Αθήνα προς την Κρήτη και πίσω με διαμονή στο νησί της Κρήτης. Με βάση τα 35 φράγκα την ημέρα. Θα κάνω ότι μπορώ να προειδοποιήσω τα μέλη.

Θα προσπαθήσω σε κάθε περίπτωση να σας τηλεφωνήσω αυτό το απόγευμα.

Giedion»⁴¹¹.

Η παραπάνω επιστολή έχει ημερομηνία αποστολής την 27^η Ιουνίου 1933, ένα μήνα δηλαδή πριν το ταξίδι με το Πατρίς II. Ωστόσο, η μελέτη της αλληλογραφίας Giedion – Ιωαννίδη (που εκπροσωπεί την NEPTOS) μαρτυρά πως όλο τον Ιούνιο κυριαρχεί η συζήτηση για την οργάνωση των εκδρομών, με αποκορύφωμα το τέλος Ιουνίου με αρχές Ιουλίου, όταν οι μέρες πλέον πιέζουν και τις δύο πλευρές και η εύρεση μιας λύσης είναι μονόδρομος.

Η πρωτοβουλία οργάνωσης, που έρχεται δια στόματος Ηρακλή Ιωαννίδη, στις 7 Ιουνίου, μιλά για «ένα σχέδιο προγράμματος για την κρουαζιέρα, που έχουμε την πρόθεση να οργανώσουμε στο ελληνικό αρχιπέλαγος, με την ευκαιρία του συνεδρίου, με πλοίο της εταιρίας των ελληνικών μεταφορών»⁴¹². Πρόκειται για ένα πρόγραμμα κρουαζιέρας διάρκειας 5 ημερών, με κόστος «περίπου 550 με 750 φράγκα το άτομο»⁴¹³, με τη σημείωση πως «με την διευθέτηση αυτή θα είναι εύκολο να επισκεφτείτε τα νησιά σε καλή τιμή και με συνθήκες άνεσης»⁴¹⁴. Με δεδομένο όμως πως στην εγκύκλιο που μοιράστηκε στις 27/4 στους αντιπροσώπους των εθνικών

⁴¹⁰ Σύμφωνα με την έρευνα στο αρχείο των CIAM, gta ETH

⁴¹¹ Γράμμα του Giedion προς την Neptos, στις 27.6.1933 [gta ETH]

⁴¹² Γράμμα του Ιωαννίδη προς τον Giedion, στις 7.6.1933 [gta ETH]

⁴¹³ Στο ίδιο, ήτοι 100-150 γαλλικά φράγκα το άτομο

⁴¹⁴ Στο ίδιο

ομάδων υπάρχει αναφορά στο κόστος που θα είναι περίπου 35 φράγκα⁴¹⁵, δηλαδή το ένα τέταρτο της προτεινόμενης τιμής, είναι σαφές πως κάτι τέτοιο δεν θα γινόταν δεκτό από την πλευρά των συνεδριών. Έκτοτε ξεκινά ένας 'αγώνας δρόμου' αλληλογραφίας και συνεννοήσεων για την οργάνωση ενός προγράμματος στα νησιά, με κύρια παράμετρο το κόστος της λύσης. Σε αυτό το πλαίσιο, ζητούνται προσφορές και από άλλα ταξιδιωτικά γραφεία⁴¹⁶, αλλά η απάντηση εξακολουθεί να είναι η ίδια «με τιμή μικρότερη από 35 φράγκα την ημέρα το άτομο τίποτα δεν μπορεί να ξεκινήσει. Είναι κάτι που μπορεί να επιβεβαιωθεί απευθείας και από την Ελβετική πρεσβεία»⁴¹⁷. Στην ουσία πρόκειται για ένα παζάρι και από όλες τις πλευρές, με τους τόνους να ανεβαίνουν, όταν οι χρονικές προθεσμίες αρχίζουν να πιέζουν συνέδρους και διοργανωτές.

«Εξαιτίας του προγράμματος που θεωρούμε για ένα μεγάλο μέρος συνέδρων πολύ μεγάλο, η πλειοψηφία των μελών μας δεν μπορούν να είναι αναγκασμένοι να ακολουθήσουν για 17 ημέρες ένα συνεχές πρόγραμμα. Γνωρίζουμε πως η πλειοψηφία των μελών μας επιθυμούν να παραμείνουν για λίγες ημέρες σε ένα ελληνικό νησί για να κάνουν τα μπάνια τους και να ξεκουραστούν σε συνθήκες πλήρης ηρεμίας.

Πρέπει να μπορέσουμε να πραγματοποιήσουμε τις προθέσεις μας. Είμαστε συνεπείς στην τιμή των 30-35 φράγκων την ημέρα, κάτι που έχουμε υποδείξει και στην εγκύκλιό μας. Ήδη λαμβάνουμε γράμματα στα οποία μας ζητείται η πιθανότητα να αποκτήσουμε περαιτέρω μειώσεις στις τιμές.

Θα πρέπει να υλοποιήσουμε ένα πρόγραμμα για να μπορούμε να πάμε από την Αθήνα για παράδειγμα στην Κρήτη και να μείνουμε εκεί για λίγες ημέρες σε ένα αξιοπρεπές ξενοδοχείο. Κατανοείτε πως είμαστε υποχρεωμένοι να φτιάξουμε ένα πρόγραμμα συνεπές με τις τιμές που έχουμε ανακοινώσει»⁴¹⁸.

Η αλληλογραφία συνεχίζεται αλλά το θέμα δεν έχει ακόμα λυθεί στο τέλος Ιουνίου, με τα όσα έχουν συζητηθεί να επαναλαμβάνονται και να αναλύονται συνεχώς και από τις δύο πλευρές. Σε ένα αρκετά αναλυτικό και κατατοπιστικό γράμμα, που χρησιμεύει σαφώς ως ιστορικό τεκμήριο, η NEPTOS παρουσιάζει το σύνολο των όσων έχουν συζητηθεί από τη συμφωνία για την τέλεση του συνεδρίου στην Ελλάδα έως και την κατάσταση στο τέλος Ιουνίου, όπου πλέον τίθεται η επιλογή στους συνέδρους, ο καθένας να πάρει χωριστούς δρόμους και να

⁴¹⁵ Εγκύκλιος CIAM, 27/4/1933 [gta ETH]

⁴¹⁶ Όπως στο ταξιδιωτικό γραφείο του Αλέξανδρου Αγήνορα, στον οποίο ο Giedion γράφει την 1^η Ιουνίου: «Ένα συγκεκριμένο ταξιδιωτικό πρόγραμμα στην Ελλάδα επίσης δεν έχει καθοριστεί. Υπάρχει η πρόθεση να γίνει ένα ταξίδι στα νησιά με κάποιες ημέρες παραμονής στην Κρήτη. Για τις ημέρες στην Ελλάδα, το κόστος ανά άτομο, συμπεριλαμβανομένου του ταξιδιού να μην υπερβαίνει τα 30 γαλλικά φράγκα την ημέρα»

⁴¹⁷ Γράμμα του Α. Αγήνορα στον Giedion, 4 Ιουλίου 1933 [gta ETH]

⁴¹⁸ Επιστολή του Giedion στον Ιωαννίδη, 8 Ιουνίου 1933 [gta ETH]

αποφασίζει από μόνος του ή σε ομάδες πως θα θέλει να περάσει τις ημέρες αναψυχής. Στην επιλογή αυτή, δεν θα υπάρχει ένα ναυλωμένο πλοίο για τους συνέδρους, αλλά θα ταξιδεύουν με το πλοίο της γραμμής, που αφήνει ελεύθερο το θέμα του προορισμού αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και την πιο οικονομική λύση. Στο μεταξύ, λόγω κόστους, το ταξίδι στα ελληνικά νησιά έχει περιοριστεί αλλά σε «ένα ταξίδι από τον Πειραιά στην Κρήτη και πίσω»⁴¹⁹. Ενδεικτικές της κατάστασης, είναι δύο επιστολές που στέλνει ο Ιωαννίδης, με παραλήπτη τον Giedion.

⁴¹⁹ Επιστολή του Ιωαννίδη στον Giedion, στις 27/6/1933 [gta ETH]. «Εάν θέλετε να οργανώσετε ένα ταξίδι από τον Πειραιά στην Κρήτη και πίσω, για τους συμμετέχοντες, παρακαλώ ενημερώστε με για λεπτομέρειες όπως τον αριθμό των ημερών που θέλετε να περάσετε στην Κρήτη, για το εάν θα θέλατε να επισκεφτείτε την Κνωσό και τη Φαιστό, για να μπορέσουμε να εξετάσουμε την πιθανότητα υλοποίησης ενός τέτοιου ταξιδιού είτε με το πλοίο της γραμμής είτε με ένα πιο ιδιαίτερο πλοίο»

Παρίσι, 21 Ιουνίου 1933

Κύριος Giedion, CIAM, Ζυρίχη

Κύριε,

Έχουμε λάβει τα δύο γράμματά σας στις 8 και 20 του μηνός και σας και σπεύδουμε να σας απαντήσουμε, δίνοντάς σας τις ακόλουθες οδηγίες:

[...] 2. Σχέδιο της τοπικής κρουαζιέρας στα ελληνικά νησιά: Λάβαμε γνώση του περιεχομένου του γράμματός σας της 8ης Ιουνίου. Εάν η ελληνική ομάδα έχει προτείνει την κρουαζιέρα αυτή, εναπόκειται στο ενδιαφέρον των ίδιων των συνέδρων το να μπορέσουν να επισκεφτούν σε λίγο χρόνο την πλειοψηφία των νησιών στις καλύτερες συνθήκες άνεσης. Αυτό που έχετε αναφέρει στις προσκλήσεις σας να υπάρχει τροφή και διαμονή στα νησιά με περίπου 35 φρ. την ημέρα είναι ακριβές [...]. Αυτά τα ατομικά ταξίδια στα νησιά, όπως σας εξηγήσαμε προφορικά πριν υπογράψουμε το συμβόλαιο μαζί σας, παρουσιάζουν κάποια μειονεκτήματα, επειδή θα πρέπει κάθε άτομο να μετακινείται μόνο του, έχοντας σαφώς όλες τις χρήσιμες πληροφορίες για το καθένα από τα νησιά. Γι αυτό τον λόγο ο διευθυντής μας, κ. Ιωαννίδης σας πρότεινε, ήδη από την αρχή και πριν τυπωθούν οι προσκλήσεις, να συμφωνήσετε μια σταθερή τιμή για το δρομολόγιο από Μασσαλία σε Μασσαλία, η οποία να περιλαμβάνει το πέρασμα και τη διαμονή στα νησιά, ακολουθώντας το δρομολόγιο που θα έχει οριστεί από πριν. Αυτή την πρόταση δεν την αποδεχθήκατε, τονίζοντας πως ο κάθε σύνεδρος θα αποφασίσει μόνος του και ανεξάρτητα. Είμαστε κατά συνέπεια έκπληκτοι που στο γράμμα σας στις 20 το μήνα ζητάτε μια λύση για τη διαμονή από τις 4 έως τις 10 Αυγούστου εκτός των Αθηνών. Ή αλλιώς, οι σύνεδροι όντας στην Αθήνα, θα ταξιδεύσουν ατομικά σε διαφορετικά νησιά, χρησιμοποιώντας τα τακτικά δρομολόγια που τους εξυπηρετούν και σε αυτή την περίπτωση ο Ατζέντης μας στην Αθήνα θα είναι στη διάθεσή τους να τους δώσει όλες τις χρήσιμες υποδείξεις και πληροφορίες καθώς και άλλες παροχές, ή αλλιώς θα αποδεχθούν να λάβουν μέρος σε μια κρουαζιέρα σε ένα ειδικό πλοίο, που έχουμε την πρόθεση να οργανώσουμε, σε συνεννόηση με την Ελληνική επιτροπή, κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, με τις προτεινόμενες τιμές. Μας γράψατε πως σας είναι αδύνατον, προς το παρόν, να γνωρίζετε τον αριθμό των ατόμων που θα ήθελαν να συμμετέχουν σε μια τέτοια κρουαζιέρα στα νησιά. Δεν υπάρχει, συνεπώς, παρά μια λύση, και αυτή είναι να αφεθούν τα πράγματα όπως περιγράφονται στις προσκλήσεις σας. Δηλαδή, στην Αθήνα οι σύνεδροι θα επιλέξουν το νησί ή το χωριό που θα επιθυμούσαν να περάσουν αυτή την περίοδο, ή αλλιώς όταν οι σύνεδροι θα είναι εν πλω στο Πατρίς II, θα τους εξηγηθεί η κατάσταση κατά την αναχώρηση από τη Μασσαλία και στην περίπτωση που 100 άτομα είναι υπέρ της πρότασης της τοπικής κρουαζιέρας, θα στείλουμε αμέσως τηλεγράφημα στην Αθήνα να υλοποιηθεί το σχέδιο της Ελληνικής επιτροπής για μια κρουαζιέρα από τις 4 έως τις 10 Αυγούστου με ένα ειδικό πλοίο, στα ελληνικά νησιά [...]

Είμαστε στη διάθεσή σας για περαιτέρω πληροφορίες [...]

Ιωαννίδης – Νεπτός⁴²⁰

⁴²⁰ Γράμμα του Ιωαννίδη στον γενικό γραμματέα Giedion, 21 Ιουνίου 1933 [gta ETH]

Παρίσι, 28 Ιουνίου 1933

Κύριος Giedion, CIAM, Ζυρίχη

«Πατρίς II», 29 Ιουλίου 1933

Κύριε,

Σας ενημερώνουμε πως λάβαμε το γράμμα σας της 27^{ης}, και σημειώνουμε την πρόθεσή σας να οργανώσετε μια εκδρομή στη νησί της Κρήτης, μεταξύ 4 και 10 Αυγούστου, για μια 100σπή συμμετεχόντων στο περιθώριο του ταξιδιού.

Επιβεβαιώνοντας την χθεσινή τηλεφωνική μας επικοινωνία, και αναφερόμενοι στο γράμμα μας της 21^{ης} Ιουνίου, με το οποίο σας προωθήσαμε όλες τις λεπτομέρειες και τις χρήσιμες υποδείξεις σχετικά με την υλοποίηση ενός τοπικού ταξιδιού στα ελληνικά νησιά για τους συνέδρους, επιτρέψτε μας να σας υπενθυμίσουμε πως η τιμή των 35 φράγκων ανά άτομο και ανά ημέρα για τη διαμονή σας στην Ελλάδα, σας είχε δοθεί μονάχα ως ενδεικτική. Σας σημειώνουμε ξανά πως σύμφωνα με τις οδηγίες που μόλις λάβαμε από την Αθήνα και σύμφωνα με τις διαθεσιμότητες που έχουν λάβει οι πράκτορές μας εκεί, οι σύνεδροι μπορούν να διαμείνουν και να τραφούν στην Ελλάδα, είτε στην Αθήνα είτε στα ελληνικά νησιά περίπου σε εκείνη την τιμή.

Ωστόσο δεν θα πρέπει να ξεχνάτε αυτό που σας έχουμε εξηγήσει προφορικά, ότι είναι απολύτως αδύνατον να στεγαστούν 100 άτομα την ίδια στιγμή στο ίδιο νησί. Θα είναι απαραίτητο να χωρίσουμε τον αριθμό αυτό σε περισσότερες ομάδες για να μπορέσουμε να τις στεγάσουμε σε διαφορετικά νησιά, αφού πρώτα έχουμε λάβει τα κατάλληλα μέτρα για το σκοπό αυτό, δεδομένου ότι η διαμονή θα γίνει σε συγκεκριμένα σπίτια.

Εξάλλου και εσείς ο ίδιος, όταν ήσασταν στο Παρίσι, είχατε κάνει γνωστό στον υπογράφο, ότι οι σύνεδροι θα προτιμούσαν να περάσουν κάποιες ημέρες στα ελληνικά νησιά για να ξεκουραστούν, ταξιδεύοντας ατομικά ή με μικρές ομάδες των 3-4 ατόμων. Όσον αφορά την πρόθεσή σας για ένα ταξίδι στον νησί της Κρήτης, σας ενημερώνουμε ότι, σύμφωνα με τη συνημμένη λίστα αναχωρήσεων των ακτοπλοϊκών δρομολογίων, υπάρχει όλες τις Πέμπτες, αναχώρηση από τον Πειραιά στην Κάντια (Ηράκλειο - Κρήτη), όπου η άφιξη γίνεται την επόμενη ημέρα. Οι αναχωρήσεις από αυτήν την τελευταία πόλη γίνονται όλες τις Τρίτες, με άφιξη στον Πειραιά την επόμενη ημέρα. Οι τιμές των ναύλων για τη διαδρομή αυτή είναι [...]. Για την ενημέρωσή σας, θα κάνει πολλή ζέστη στο νησί αυτό στα μέσα Αυγούστου και είναι πιθανό πολλοί ταξιδιώτες να μην θέλουν να μείνουν περισσότερες ημέρες στην Κρήτη, περιμένοντας το πλοίο της γραμμής για να επιστρέψουν, δεδομένου ότι για την επιστροφή θα πρέπει να περιμένουν το πλοίο της ίδιας εταιρίας.[...] Σας δίνουμε παρακάτω τις λεπτομέρειες μονάχα ενδεικτικά, αλλά σκεφτόμαστε ότι σας δίνουν μια τάξη μεγέθους για να κρίνετε εσείς οι ίδιοι την κατάσταση, [...]. Προσθέτουμε ακόμη πως σύμφωνα με την γνώμη μας, θα ήταν σκόπιμο και καλύτερο για τους συνέδρους να δεχόσασταν την προτεινόμενη τοπική κρουαζιέρα από την Επιτροπή των Αθηνών, καθώς με τον τρόπο αυτό, θα μπορούσατε να επισκεφτείτε τα περισσότερα νησιά με καλύτερη άνεση και με σε ενδιαφέρουσες συνθήκες. [...]

Η. Ιωαννίδης⁴²¹

⁴²¹ Επιστολή του Η. Ιωαννίδη προς τον Giedion, 28/6/1933 [gta ETH]

Ο επιστολικός κυκεώνας συνεχίζει και τον Ιούλιο, με τους συνέδρους να μην συμφωνούν στις επιλογές και συνεπώς να μην υπάρχει ένας συγκεκριμένος αριθμός συμμετεχόντων, απαραίτητος για την διευθέτηση του θέματος, με τον Ιωαννίδη να είναι πρόθυμος να επισκεφθεί τη Ζυρίχη προκειμένου να υπάρξει μια τελική συμφωνία⁴²². Όπως τελικώς προκύπτει από την εκτίμηση του συνόλου της αλληλογραφίας συμφωνία δεν υπάρχει, με τους συνέδρους να απευθύνονται και σε άλλα ταξιδιωτικά πρακτορεία κατά μονάς. Η NEPTOS συνεργάζεται με το ταξιδιωτικό πρακτορείο «Ερμής» στην Αθήνα για τις κρουαζιέρες, την οποία καλεί να αναλάβει στο εξής την επικοινωνία με τη γραμματεία των CIAM⁴²³. Το πρακτορείο *Ερμής*, όντας ενοχλημένο από τη στάση των συνέδρων αναφέρει ρητά πως «έχουμε μιλήσει επανειλημμένα με τον αντιπρόσωπό σας εδώ, κ. Παπαδάκη, και σας σημειώνουμε πως είναι προς όφελός σας να μην αφήσετε τις ομάδες να απευθυνθούν σε οδηγούς και σε άλλα ταξιδιωτικά γραφεία γιατί κανένα από τα προηγούμενα δεν μπορεί να σας προσφέρει τις υπηρεσίες που εμείς έχουμε και επίσης, όσο περισσότερο διασκορπιστείτε, τόσο λιγότερες υπηρεσίες θα έχετε. Έχοντας καταλάβει πως έχετε απευθυνθεί σε άλλα πρακτορεία εδώ ζητώντας τιμές για εκδρομές, σκεφτήκαμε με τον κ. Παπαδάκη να σας κοινοποιήσουμε εγκαίρως αυτό που μόλις σας εκφράσαμε. Η εταιρία NEPTOS στο Παρίσι έχει στα χέρια της όλες τις πληροφορίες που μπορούν να σας είναι χρήσιμες, δηλαδή να απευθύνεστε σε αυτήν για ότι χρειάζεστε και να είστε σίγουροι πως θα έχετε την βέλτιστη εκτέλεση όλων όσων σας έχει υποσχεθεί»⁴²⁴, παρουσιάζοντας την εταιρία ως πλήρως ικανή για την οργάνωση τέτοιου είδους κρουαζιέρων⁴²⁵.

⁴²² Επιστολή του Στάμου Ζερβού εκ μέρους της NEPTOS στον Giedion, στις 3/7/1933 [gta ETH].

«Αναφερόμενοι στην διαμονή των συμμετεχόντων του συνεδρίου στην Ελλάδα και στην τοπική κρουαζιέρα, σας ενημερώνουμε πως, για να διευθετήσουμε το θέμα, χρειάζεται οπωσδήποτε να γνωρίζουμε τον αριθμό των συμμετεχόντων. Αν θέλετε γνωστοποιήστε μας το συντομότερο δυνατό, εάν, προς το τέλος της εβδομάδας θα είστε στη Ζυρίχη, δεδομένου ότι ο κ. Ιωαννίδης θα είναι διαθέσιμος να σας δει και να κλείσει οριστικά αυτό το θέμα. Στ. Ζερβός»

⁴²³ Επιστολή από το Ταξιδιωτικό πρακτορείο *Ερμής* προς την γραμματεία CIAM, 6 Ιουλίου 1933 [gta ETH].

«Σας απευθύνουμε το παρόν γράμμα για να σας ενημερώσουμε πως ως συνεργάτες της εταιρίας *Νεπτός* στο Παρίσι, για την εκτέλεση των υπηρεσιών των εκδρομών κλπ στην Ελλάδα, έχουμε λάβει οδηγίες να είμαστε στη διάθεση των συνέδρων που θα φτάσουν με το Πατρίς II, για να μπορέσουν να λάβουν τις καλύτερες δυνατές υπηρεσίες και τις καλύτερες τιμές προς τιμήν τους για την διαμονή τους στην Ελλάδα»

⁴²⁴ Στο ίδιο.

⁴²⁵ Στο ίδιο. Αναφέρει συγκεκριμένα «Σημειώστε σας παρακαλώ πως εκτελούμε καθημερινά κρουαζιέρες της *Νεπτός*, της *Guillaume Budé*, των φίλων του Λούβρου, του 3ου βυζαντινού συνεδρίου, των διευθυντών των μουσείων [...]»

CIAM – Ελληνική ομάδα

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ διαμονής στην Ελλάδα από την Τετάρτη 2 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ έως Πέμπτη 10.

Τετάρτη 2 Αυγούστου:	πρωί:	επίσκεψη της Ακρόπολης, προετοιμασία της έκθεσης
	απόγευμα:	επίσκεψη στο φράγμα του Μαραθώνα
	βράδυ:	δείπνο, προσφορά του Κράτους
Πέμπτη 3	πρωί:	επίσκεψη στην πόλη και σε σύγχρονες κατασκευές
	μεσημέρι:	εγκαίνια της έκθεσης
	απόγευμα:	εναρκτήριες συνεδριάσεις & ομιλία van Eesteren
	βράδυ:	δείπνο στην πόλη της Αθήνας
Παρασκευή 4	πρωί:	Επίσκεψη στο Δαφνί.
	απόγευμα:	Ομιλία Le Corbusier
	βράδυ:	δείπνο στην παραλία
Σάββατο 5	πρωί:	Επίσκεψη σε Μουσεία
	απόγευμα:	αναχώρηση στις 14.00' για τα νησιά Υδρα (άφιξη 17.00' αναχώρηση 23.00')
Κυριακή 6	πρωί:	Μονεμβασιά (άφιξη 5.00' αναχώρηση 11.00') Μήλος (άφιξη 17.00' αναχώρηση 22.00')
Δευτέρα 7		Σαντορίνη (άφιξη 5.00' αναχώρηση 12.00') Νάξος Πάρος (άφιξη 17.00' αναχώρηση 24.00')
Τρίτη 8		Δήλος (άφιξη 5.00' αναχώρηση 10.00') Μύκονος (άφιξη 11.00' αναχώρηση 14.00') Σούνιο (άφιξη 20.00' αναχώρηση 24.00')
Τετάρτη 9	πρωί:	Άφιξη στον Πειραιά. Ελεύθερο πρωινό.
	απόγευμα:	Ομιλία του Gropius. Προαιρετική εκδρομή στην Αίγινα.
Πέμπτη 10	πρωί:	Ελεύθερο.
	μεσημέρι:	Αναχώρηση από τον Πειραιά.

Αθήνα, 1 Ιουνίου 1933⁴²⁶.

⁴²⁶ Πρόταση προγράμματος για τις ημέρες των διακοπών από την ελληνική ομάδα CIAM, 1/6/1933 [Ανε ΗνΙ, EEST_4.87]

Η Ελληνική ομάδα των CIAM ετοιμάζει προτάσεις για το πρόγραμμα των διακοπών αλλά η κρουαζιέρα μένει μετέωρη μέχρι και την έναρξη του συνεδρίου, με την σημείωση πως η απόφαση θα παρθεί από τους συμμετέχοντες εν πλω. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα πρακτικά της πρωινής γενικής συνέλευσης της 1^{ης} Αυγούστου, ο van Eesteren «*ενημερώνει (τους συνέδρους) για το πρόγραμμα διαμονής στην Αθήνα και για τους προορισμούς κατά τον ελεύθερο χρόνο. Για τη διαμονή στην Αθήνα, τις εκεί συναντήσεις, τις επισκέψεις και τις επιβαρύνσεις θα υπάρχει ένα τυπωμένο πρόγραμμα πριν την άφιξη στον Πειραιά που θα διανεμηθεί από το Ελληνικό τεχνικό Επιμελητήριο. [...] Για τον ελεύθερο χρόνο, για τους συμμετέχοντες στο συνέδριο, 2 ή 3 ταξίδια προς τα ελληνικά νησιά οδηγούν σε σημαντική μείωση των τιμών*»⁴²⁷. Πράγματι, επωφελούμενοι της πτώσης των τιμών, η πλειοψηφία των συνέδρων σχηματίζει ομάδες για να επισκεφτεί τις Κυκλάδες.

Η ομάδα στην οποία η βιβλιογραφία έχει εστιάσει περισσότερο, είναι αυτή που αποτελείται από 25 άτομα, «*εκλεκτούς καλεσμένους του συνεδρίου, κυρίως Γάλλους και κάποιους Ελβετούς, Ολλανδούς και Έλληνες*»⁴²⁸, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο επίσης συμμετοχός της συγκεκριμένης ομάδας, Moholy Nagy. Η ομάδα των «προσωπικότητων» ταξιδεύει στο Αιγαίο με ένα από τα τρία γιοτ του Εμπειρικού⁴²⁹, τον «*Αφρό*»⁴³⁰. Σύμφωνα με τον Moholy Nagy⁴³¹, ο *Αφρός* ξεκινά το ταξίδι από το λιμάνι του Πειραιά, πλέει στον Αργοσαρωνικό και κάνει στάσεις σε Αίγινα και Πόρο, πριν ανοιχτεί στο Αιγαίο για τη Σέριφο, τη Σαντορίνη, την Ίο και τελικά το Σούνιο, απ' όπου και ακολουθείται ο δρόμος της επιστροφής. Η θερινή εξερεύνηση περιλαμβάνει περιπάτους στο ξερό, απόκρημνο τοπίο των Κυκλάδων, βόλτες πάνω σε γαϊδούρια, διαμονή και γεύμα με τους φιλόξενους κατοίκους⁴³² των νησιών. Η θαλάσσια πορεία, αν και ήρεμη αρχικά, διαταράσσεται λίγο μετά την αποχώρηση από την Σαντορίνη, όταν «*μια σχετικά δυνατή*

⁴²⁷ Όπως προκύπτει από τα συνοπτικά πρακτικά της Γενικής συνέλευσης, Patris II, Τρίτη 1^η Αυγούστου 1933. Έναρξη της συνεδρίασης: 10:30 π.μ. [AvE Hnl, EEST 4.87-8, 9]

⁴²⁸ Γράμμα του Moholy Nagy στην σύζυγό του Sibyl, 13/8/1933, όπως δημοσιεύεται στο Blencowe - Levine(2019), ό.π., σελ 122-133

⁴²⁹ Η εταιρία Neptos παρείχε στους επιβάτες του Patris II τη δυνατότητα να επισκεφτούν τα νησιά του Αιγαίου, χρησιμοποιώντας τα 3 γιοτ «*Κύμα*», «*Αφρός*», «*Φλοίσβος*». Όπως προκύπτει από διαφήμιση της εποχής στο περιοδικό *Comoedia illustré* (1908). 1935/04-1935/05. Πηγή: gallica.bnf.fr

⁴³⁰ Όπως προκύπτει από τις σημειώσεις του Le Corbusier στα καρτέ του, FLC - Carnet B5.

Ο «*Αφρός*» του Εμπειρικού κατασκευάστηκε ως φαλαίνοθηρικό στην Νορβηγία το 1911, με το όνομα *Horta* και έπειτα πωλήθηκε στην Βρετανία (1912) και κατόπιν στο γαλλικό ναυτικό (1915), όπου και μετατρέπεται σε περιπολικό σκάφος, με την ονομασία *Cigale 1*. Το 1920 αγοράζεται από την Εθνική Αεροπορία Ελλάδας, συμφερώντων Εμπειρικού, μετονομάζεται σε «*Ανάφη*» και φτάνει στον Πειραιά τον Μάιο του 1920. Το 1928 μετατρέπεται σε γιοτ και μετονομάζεται σε «*Αφρός*», ενώ χρησιμεύει και ως ιδιωτικό σκάφος του Εμπειρικού. Το 1940 περνά στην Ελληνική κυβέρνηση, το 1941 βυθίζεται στο λιμάνι του Πειραιά, έπειτα από επίθεση της Γερμανικής Αεροπορίας. Ανελέγεται, επισκευάζεται και μετονομάζεται (κωδικές ονομασίες 12 M 3 και GA 51) ως γερμανικό πλέον σκάφος, μέχρι το 1944, όταν και διαλύεται. Πληροφορίες από το ιστορικό αρχείο ναυτιλίας της Γερμανίας (<https://historisches-marinearchiv.de>)

⁴³¹ Moholy Nagy προς την σύζυγό του Sibyl, 13/8/1933, όπως δημοσιεύεται στο Blencowe -Levine(2019), Moholy's edit, ό.π., σελ 122-133

⁴³² Σημειώνεται πως οι εκδρομείς στα νησιά φιλοξενήθηκαν και γευμάτισαν στις κατοικίες των ντόπιων, δεδομένης της απουσίας ξενοδοχειακών δομών, κάτι που τεκμηριώνεται τόσο από την αλληλογραφία κατά την οργάνωση των εκδρομών, όσο και από το φωτογραφικό υλικό που σώζεται σε διάφορα αρχεία.

καταιγίδα ξέσπασε, που οδήγησε τη μικρή μας βάρκα να χορεύει τόσο πολύ ώστε όλοι οι επιβαίνοντες αισθάνθηκαν ναυτία»⁴³³. Η κακοκαιρία είχε ως αποτέλεσμα να επιταχυνθεί η επιστροφή στη στεριά –αντί της συνέχισης της κρουαζιέρας στη Δήλο και τη Μύκονο, με μία μόνο στάση στην γειτονική Ίο και έπειτα απευθείας στο Σούνιο. Συγκρίνοντας τις βιβλιογραφικές αναφορές και εστιάζοντας στο φωτογραφικό υλικό που σώζεται, η σύνθεση της παραπάνω ομάδας προκύπτει ως εξής:

Laszlo Moholy Nagy	Le Corbusier	Albert Jeanneret
Cornelis van Eesteren	Frieda van Eesteren	Sigfried Giedion
Carola Giedion	Fernand Leger	Pierre Gueguen
Christian Zervos	Yvonne Zervos	Gaston Bonheur
Jean Badovici	Madeleine Goisot	Kurt Seligmann
Pierre Winter	<i>Mme Winter</i>	
<i>Hans Arp</i>	Maurice Raynal	Ανδρέας Εμπειρικός
Στάμος Παπαδάκης	Ηρακλής Ιωαννίδης	Μιχάλης Τόμπρος
Teriade	Νίκος Χατζηκυριάκος- Γκίκας	Τίγκη Γκίκα

Η συμμετοχή των Teriade και Εμπειρικού δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, ελλείψει αντίστοιχου αρχειακού υλικού, αλλά θα πρέπει να θεωρείται σίγουρη, δεδομένης της ιδιότητας του Εμπειρικού ως ιδιοκτήτη του σκάφους αλλά και της σχέσης των 2 ανδρών με τους Ιωαννίδη, Τόμπρο και την Γαλλική πρωτοπορία εν γένει. Η σύζυγος του Pierre Winter επίσης θα πρέπει επίσης να προστεθεί, εφόσον συνόδευε τον Γάλλο γιατρό στο Πατρίς II, και θεωρώντας αξιόπιστες τις λίστες των συμμετεχόντων. Οι Pierre Gueguen, Gaston Bonheur, Kurt Seligmann και Maurice Raynal ανήκουν στον κύκλο των Corbusier – Zervos - Giedion, όπως και ο Hans Arp, που πιθανότατα συμμετέχει και ολοκληρώνει τον παραπάνω κύκλο. Τέλος, υπάρχουν αναφορές⁴³⁴ πως και ο Amedee Ozenfant ήταν παρών, γεγονός που η παρούσα έρευνα αμφισβητεί καθώς η συμμετοχή του δεν μπόρεσε να τεκμηριωθεί από το φωτογραφικό και αρχειακό υλικό.

Η ομάδα των «προσωπικότητων» ήταν η μόνη που ταξίδεψε με το ιδιωτικό γιοτ του Εμπειρικού αλλά όχι η μοναδική που ταξίδεψε στο Αιγαίο. Η πλειοψηφία των συνέδρων επιλέγει τα ελληνικά νησιά, χρησιμοποιώντας τις ελληνικές ακτογραμμές. Οι Ιταλοί, οι Ισπανοί, αρκετοί Ελβετοί, ο Neurath με τη Marie Raidemeister, είναι κάποιοι από την ομάδα που επιβιβάζεται στο

⁴³³ Επιστολή του Moholy Nagy, 13/8/1933, Blencowe -Levine(2019), ό.π.

⁴³⁴ Η συμμετοχή του αναφέρεται από τους Blencowe-Levine (2019), *Moholy's edit*, ό.π., σελ 183 και από τον Γ. Σημαιοφορίδη, στο Le Corbusier, Κείμενα για την Ελλάδα, ό.π., σελ 180

«Μήλος»⁴³⁵, το πλοίο της γραμμής⁴³⁶ που ακολουθούσε το δρομολόγιο στις Κυκλάδες. Από το φωτογραφικό υλικό που σώζεται από τους Bottoni⁴³⁷, Sert⁴³⁸ και Hubacher⁴³⁹, προκύπτει πως, παρά τον συνωστισμό σε ένα πλοίο της γραμμής εν μέσω θέρους, το *Μήλος* επιτρέπει στους συνέδρους να ακολουθήσουν όλη τη διαδρομή από την Αίγινα στη Σέριφο, τη Μύκονο, τη Δήλο, την Ίο, τη Σαντορίνη, και την Ύδρα. Οι στάσεις στα νησιά ήταν περισσότερες, σε σχέση με την ομάδα του *Αφρού*, αλλά είχαν σαφώς τον χαρακτήρα του περάσματος, χωρίς να περιλαμβάνουν διαμονή στις χώρες των Κυκλάδων. Σε σημεία, οι δύο ομάδες των εξερευνητών συναντώνται, πριν ακολουθήσει η κάθε μία τη δική της διαδρομή. Το ταξίδι της πλειοψηφίας των συνέδρων, μετά το πέραςμα από το αρχιπέλαγος περιλαμβάνει εκδρομή στην Πελοπόννησο με λεωφορεία και αυτοκίνητα. Λόγω του μεγάλου αριθμού των ατόμων που ακολουθούν την επιλογή αυτή, η ομάδα σπάει σε μικρότερες και οι διαδρομές ποικίλουν. Οι ημέρες αυτές περιγράφονται με λεπτομέρεια από τον Bardi στο *Χρονικό του ταξιδιού*⁴⁴⁰, και αποτυπώνονται από τον φωτογραφικό φακό του Pierre Bottoni⁴⁴¹ και κατά συνέπεια η ομάδα των Ιταλών γνωρίζουμε πως επισκέπτεται την Επίδαυρο, έπειτα το Ναύπλιο, την Τίρυνθα, το Άργος, τις Μυκήνες, την Κόρινθο, που συνοδεύεται με μία ακόμα στάση στον Ισθμό και τέλος τα Μέγαρα, πριν την οριστική επιστροφή στην Αθήνα. Το φωτογραφικό υλικό που σώζεται στο αρχείο του Carl Hubacher επιβεβαιώνει πως τα παραπάνω σημεία επισκέφθηκαν και οι άλλες ομάδες, όπως και αυτή των Ισπανών, η οποία φτάνει έως και τον Μυστρά. Σύμφωνα με τον Φινλανδό Nils Gustav Hahl, μία ακόμη εκδρομή με αυτοκίνητα πραγματοποιήθηκε στην Πελοπόννησο, με συμμετέχοντες «δώδεκα ομοϊδεάτες»⁴⁴², που πιθανότατα αποτελούν την μειοψηφία που ακολούθησε το μεγάλο ταξίδι στην Πελοπόννησο και όχι μόνο στην Αργολιδοκορινθία. Εκτός από τους Ισπανούς, δύο από τους παραπάνω 12, είναι ο Pierre Jeanneret και η Charlotte Perriand, που επιλέγουν το ταξίδι με αυτοκίνητο και τρένο, με στάσεις στην Ελευσίνα, την Επίδαυρο, τη Σπάρτη, τον Ταΰγετο και τέλος την Καλαμάτα, απ' όπου προχωρώντας δυτικά κάνουν τον κύκλο της Πελοποννήσου, πριν επιστρέψουν στην Αθήνα. Υπάρχουν αναφορές πως οι εκδρομές με τα αυτοκίνητα στην Πελοπόννησο ήταν η μία από τις τρεις πιθανές επιλογές των συνέδρων και περιλάμβανε εκτός των παραπάνω και επίσκεψη στους Δελφούς και την μονή του Οσίου Λουκά.

⁴³⁵ Όπως προκύπτει από την αναφορά του Bardi στο *Cronaca di viaggio*, Quadrante 5 (1933) και αναδημοσιεύεται στο Bardi, P.M.(2016). *Ταξίδι στην Ελλάδα*. μτφρ Α. Γιακουμακάτος, Αθήνα: MIET, σελ 117, αλλά και από το φωτογραφικό αρχειακό υλικό.

⁴³⁶ Το πλοίο *Μήλος*, ναυπηγημένο στην Γλασκώβη το 1895 για τον Δούκα του Σάδερλαντ ως όχημα φρουράς, περνά σε ελληνικά χέρια το 1922, στην ναυτιλιακή εταιρία του Τόγια και μετονομάζεται σε *Μοσχάνθη Τόγια*. Το 1930 αγοράζεται από τις Ελληνικές ακτογραμμές και το 1932 μετονομάζεται σε *Μήλος*. Το 1941 περνά στους Γερμανούς και το 1944 διαλύεται έπειτα από βομβαρδισμούς. Πληροφορίες από το ιστορικό αρχείο ναυτιλίας της Γερμανίας (<https://historisches-marinearchiv.de>)

⁴³⁷ Archive Piero Bottoni, DASTU, Politecnico di Milano

⁴³⁸ Frances Loeb Library, Harvard University, Folder Doo3

⁴³⁹ gta/ ETH

⁴⁴⁰ Pietro Maria Bardi, *Cronaca di viaggio*, Quadrante 5, 1933

⁴⁴¹ Στο αρχείο που σώζεται στο Archivio Piero Bottoni, DASTU, Politecnico di Milano

⁴⁴² Όπως αναδημοσιεύεται στο Blencowe -Levine(2019), Moholy's edit, ό.π., σελ 176 (σημείωση 15)

Η έρευνα δεν κατάφερε να βρει τις αντίστοιχες φωτογραφικές ή αρχειακές αποδείξεις στο υλικό που σώζεται για να επιβεβαιώσει ή να αναρέσει τις εν λόγω αναφορές.

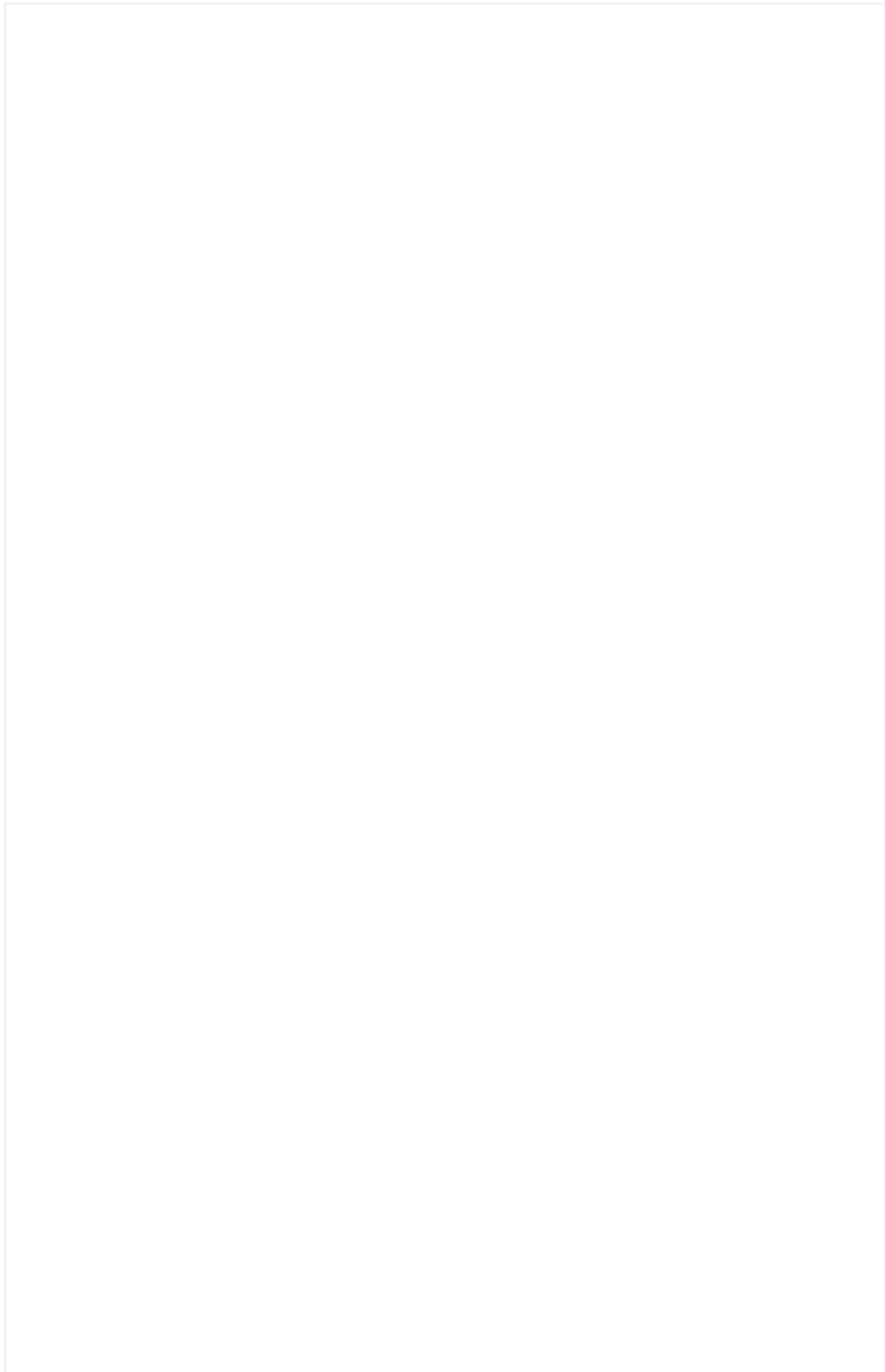
Ogni tanto incontriamo Giedion, [...], e ci chiede se abbiamo lavorato alle risposte dei questionari. Egli sa benissimo che non abbiamo preparato nulla, perche vogliamo goderci un poco di Grecia [...]

In piroscavo saremo persino accusati di esserci divertiti, e di non aver lavorato per le risoluzioni.⁴⁴³

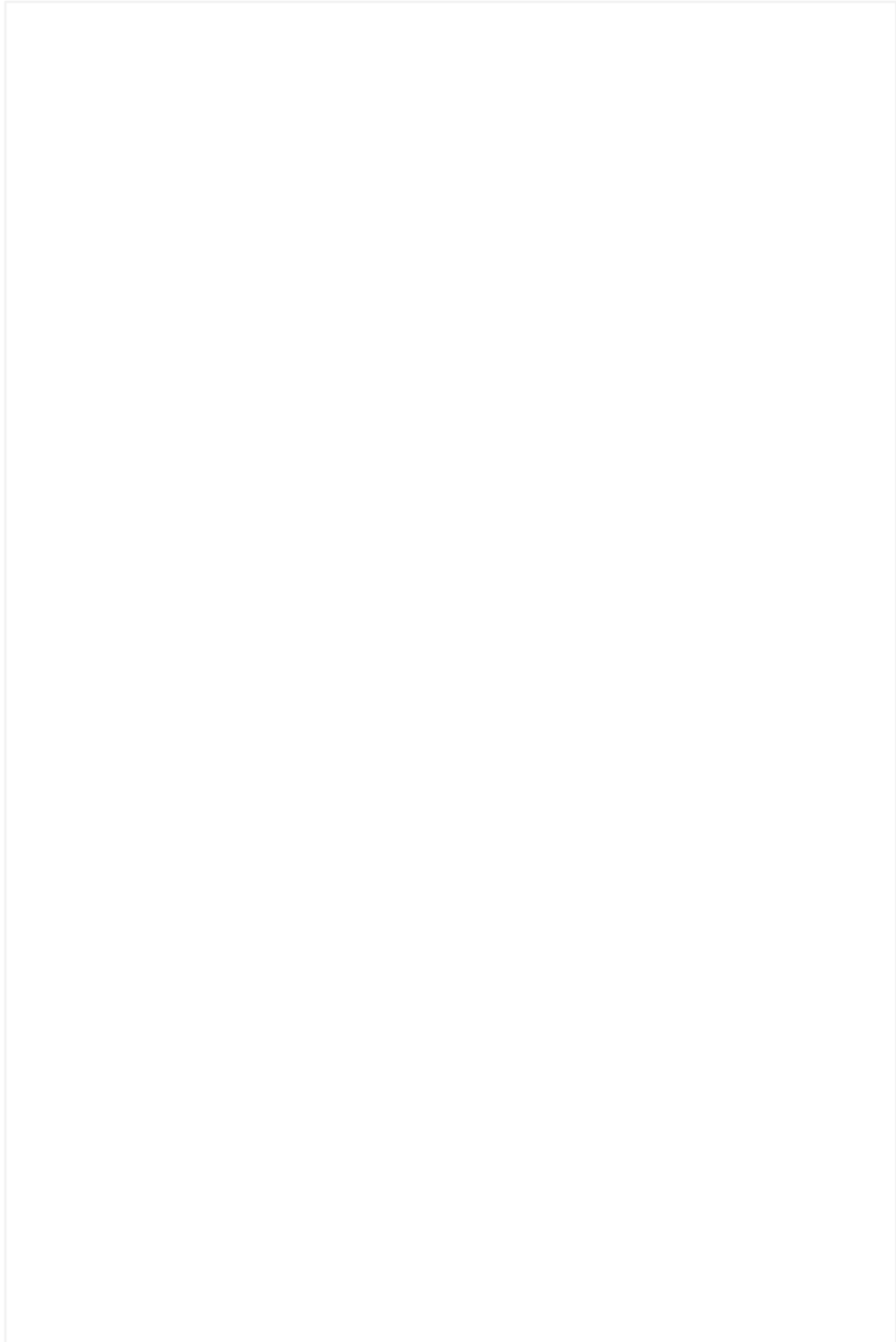
⁴⁴³ Bardi, 1933, ό.π., *Notizie del congresso*. «Κάθε τόσο συναντάμε τον Giedion, [...], που μας ρωτάει εάν δουλέψαμε για τις απαντήσεις των ερωτηματολογίων. Ξέρει καλά ότι δεν κάναμε τίποτα γιατί θέλουμε να απολαύσουμε λίγη Ελλάδα. [...] Στο πλοίο θα κατηγορηθούμε ότι δεν δουλέψαμε για τα συμπεράσματα.»

Εικ. 3.23 - 3.24 Η ομάδα της «πλειοψηφίας» στο Σούνιο [Harvard GSD]

Εικ. 3.25 - 3.30 Η ομάδα της «πλειοψηφίας» στο ταξίδι στο Αιγαίο [gta ETH]

Εικ. 3.31 – 3.34 Η ομάδα της «πλειοψηφίας» στο ταξίδι στην Πελοπόννησο [Harvard GSD]

Εικ. 3.35 - 3.41 Η ομάδα του «Αφρού» στο ταξίδι στο Αιγαίο [gta ΕΤΗ, FLC]

04

← IV. CONGRES 1933 ATHENES. |

PROGRAMME DE TRAVAIL DES C.I.A.M.

- ← AMSTERDAM
- ← ATHENES
- ← BRUXELLES
- ← BALTIMORE
- ← BRANDBURG
- ← BERLIN
- ← BARCELONE
- ← CHARLEROI
- ← COLOGNE
- ← COME
- ← DALAT
- ← DETROIT
- ← DESSAU
- ← FRANKFURT
- ← GENEVE
- ← GENES
- ← LA HAYE
- ← LOS ANGELES
- ← HITTORIA
- ← LONDRES
- ← MADRID
- ← PARIS
- ← PRAGUE
- ← RUSLO
- ← ROTTERDAM
- ← STOCKHOLM
- ← UTRECHT
- ← VERONE
- ← VARSOVIE
- ← ROME
- ← ZAGREB
- ← ZURICH

CONSTATATION - RESOLUTION.

I. VOLUME - ANALYSE.

CIAM IV. Λήξη

04.1 Το ταξίδι της επιστροφής

Το *Παρίς II* πλέει τον θαλάσσιο δρόμο της επιστροφής από τον Πειραιά στη Μασσαλία, από το μεσημέρι της Πέμπτης 10 Αυγούστου. Το εν Αθήναις συνέδριο κρίνεται εποικοδομητικό, η υποδοχή από όλους τους επίσημους φορείς ιδιαίτερα θερμή και η παρουσίαση της έκθεσης της λειτουργικής πόλης στην Αθήνα επιτυχής, σε ένα κατάμεστο Πολυτεχνείο, εν μέσω θέρους. Ταυτόχρονα, οι σύνεδροι μπορούν να αισθάνονται πλήρεις ερεθισμάτων, έπειτα από την περιπλάνησή τους στους ελληνικούς τόπους –σε στεριά και πέλαγος. Ωστόσο, το συνέδριο δεν έχει τελειώσει ακόμα: οι θεωρητικές παρουσιάσεις των πόλεων έχουν ήδη περάσει στην ιστορία, αλλά η υποστήριξη των συμπερασμάτων που αναμένεται να διαμορφωθούν, παραμένει έωλη. Η θεμελίωση των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν από έναν κοινό συμπερασματικό λόγο, είναι αυτή που θα σημάνει το επιτυχές τέλος του 4^{ου} Συνεδρίου της Αθήνας.

Η πρώτη εν πλω συνέλευση του ταξιδιού της επιστροφής λαμβάνει χώρα το απόγευμα της Πέμπτης 10/8, στις 18:45, ως συγκέντρωση των αντιπροσώπων των εθνικών ομάδων. Παρόντες οι C. van Eesteren και S. Giedion, ως εκπρόσωποι της διοίκησης του συνεδρίου και οι Syrkus (Πολωνία), Munthe Kaas (Νορβηγία), Bottoni και Pollini (Ιταλία), Wells Coates και Samuel (Αγγλία), Aalto (Φινλανδία), Sert (Ισπανία), Steiger και Moser (Ελβετία) εκπροσωπώντας τις αντίστοιχες εθνικές ομάδες. Ως ακροατές, στη θέση των αντιπροσώπων που απουσιάζουν παρίστανται οι Hoffmann και Bangert (Γερμανία), Eglau (Ελλάδα) και τέλος ο Goldfinger (Γαλλία) ως μεταφραστής⁴⁴⁴. Όπως προκύπτει από τα πρακτικά, ουσιαστικά η γαλλική ομάδα δεν εκπροσωπείται, καθώς ο Le Corbusier απουσιάζει από τη συγκεκριμένη συνεδρίαση. Η ημερήσια ατζέντα εργασιών περιλαμβάνει την οργάνωση των εργασιών των επιτροπών για τα πρακτικά του συνόλου των συνεδριάσεων, εν πλω και στην Αθήνα, καθώς και τη συλλογή του διαθέσιμου υλικού (φωτογραφιών, εγγράφων) με σκοπό τη δημοσιοποίησή τους στον περιοδικό τύπο. Η συνεδρίαση διαρκεί σχεδόν 2 ώρες και εν μέσω άλλων οργανωτικών αποφάσεων, κρίνεται σημαντική η παράδοση του συνόλου του υλικού (πρακτικών και φωτογραφιών) από τις επιτροπές, το αργότερο κατά την άφιξη στη Μασσαλία και κατά προτεραιότητα, στη γαλλική γλώσσα⁴⁴⁵. Στη γενική συνέλευση της επόμενης ημέρας (11/8), γίνεται μια προσπάθεια να κλείσει κάθε τυπική εκκρεμότητα, που περιλαμβάνει εκτός των άλλων την παρουσίαση των σχεδίων των τελευταίων 5 πόλεων. Το Ζάγκρεμπ από τον Weissmann, το Λος Άντζελες από τον Sise, το Λονδίνο από τον Wells Coates, η Ρώμη από τον Pollini και το Βερολίνο από τον Ebert, σηματοδοτούν την επίσημη λήξη των παρουσιάσεων. Σύμφωνα με τον προγραμματισμό, θα

⁴⁴⁴ Πρακτικά συνεδρίασης 10/8/1933 [FLC, D2(4)221]

⁴⁴⁵ Στο ίδιο

ακολουθούσαν οι εκθέσεις των επιτροπών, τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων και τελικά, το ψήφισμα για τη Λειτουργική Πόλη.

Ωστόσο, καθυστερήσεις στην –εν μέσω νησιωτικής περιπλάνησης- συμπλήρωση του ερωτηματολογίου οδηγούν σε καθυστερήσεις σύνταξης της σχετικής έκθεσης⁴⁴⁶ από την αρμόδια επιτροπή Αποφάσεων του Συνεδρίου. Από την πρωινή συνεδρίαση της 12^{ης} Αυγούστου, προκύπτει μια ανησυχία σχετικά με τα συμπεράσματα που αναμενόταν να προκύψουν από την ανάλυση των ερωτηματολογίων. Το δίλημμα των μελών του συνεδρίου έγκειται στην σχετική αξία των συμπερασμάτων που θα προκύψουν από ένα ερωτηματολόγιο χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία, δεδομένης της έλλειψης χρόνου και δίχως την κατάλληλη, σαφή επιστημονική βάση. Μέλη από διαφορετικές εθνικές ομάδες αντιδρούν ενόσω Giedion και van Eesteren προσπαθούν να κάμψουν τις αντιδράσεις, αντιπαραθέτοντας οικονομικά και οργανωτικά ζητήματα. Ο Πρόεδρος αποφασίζει πως «δίχως αποφάσεις οι εργασίες μας παύουν να έχουν κάποιο σκοπό»⁴⁴⁷, κλείνοντας την συνεδρίαση με την οδηγία να συνεχιστεί το έργο της *Επιτροπής των Ψηφισμάτων* και να υποβληθούν οι εκθέσεις της κατά την καταληκτική συνεδρίαση. Το μεσημέρι της 12^{ης} Αυγούστου, παρά την απόφαση του Προέδρου, βρίσκει τους συνέδρους διαιρεμένους σε ομάδες και το 4^ο συνέδριο να έχει φτάσει σε τέλος.

Την Κυριακή 13 Αυγούστου και ενώ το *Πατρίς II* προσεγγίζει σιγά σιγά το λιμάνι της Μασσαλίας, λαμβάνει χώρα ένα είδος ‘αναδιάρθρωσης’ του συνεδρίου. Κατά την πρωινή συνεδρίαση –που διαρκεί 3 ώρες – ψηφίζεται η σύσταση δύο νέων ομάδων - μελών των CIAM⁴⁴⁸: οι συνεργάτες, στους οποίους θα περιλαμβάνονται οι νέοι αρχιτέκτονες – σπουδαστές και οι ειδικοί⁴⁴⁹, δηλαδή επιστήμονες μη αρχιτέκτονες που θα έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις και δικαιώματα με αυτά των τακτικών μελών και οι «φίλοι των συνεδρίων», ομάδα με περιορισμένες υποχρεώσεις και υποστηρικτικό ρόλο στα συνέδρια. Αλγέρι, Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία αναγνωρίζονται επίσημα ως εθνικές ομάδες – μέλη των συνεδρίων, και οι Emery, Παπαδάκης και Weissmann ως αντιπρόσωποι των ομάδων. Ταυτόχρονα, η συνέλευση των αντιπροσώπων υποβάλλει πρόταση αποκλεισμού της Δανίας, η οποία και επικυρώνεται, με αιτία την επανειλημμένη άρνηση της εθνικής ομάδας να συμμετέχει ενεργά στις εργασίες και τις συνεδριάσεις των CIAM.

⁴⁴⁶ Τεχνικά Χρονικά, σελ. 1077

⁴⁴⁷ Στο ίδιο

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σελ 1078

⁴⁴⁹ Πρώτος από τους «ειδικούς» επιστήμονες αναγνωρίζεται ο Otto Neurath.

Εικ. 4.1 - 4.7 Το ταξίδι της επιστροφής [gta ETH]

Στη συνέχεια, τα μέλη των διαφόρων επιτροπών παραδίδουν τις εκθέσεις εργασιών τους και με βάση αυτές αποφασίζεται η συνέχεια των αρμοδιοτήτων τους στο μέλλον. Από αυτές,

αξίζει η αναφορά στην *Επιτροπή των Εκδόσεων*, η οποία συζητά την δημοσίευση του διαθέσιμου υλικού σε δύο εκδόσεις: την προπαρασκευαστική έκδοση, με αποσπάσματα των διαφόρων πολεοδομικών υπομνημάτων και των σχετικών παρατηρήσεων⁴⁵⁰ και την κύρια έκδοση, με το σύνολο του -οργανωμένου- υλικού του Συνεδρίου της Αθήνας⁴⁵¹. Όσον αφορά την *Επιτροπή των Ψηφισμάτων*, προτείνει τη σύνταξη της απόφασης στη βάση των παρακάτω τριών σημείων:

- α) τον καθορισμό της σημερινής κατάστασης των πόλεων, ως ανακεφαλαίωση του υλικού που έχει συγκεντρωθεί με την ευκαιρία του Συνεδρίου
- β) την διατύπωση των προβαλλόμενων απαιτήσεων των καταναλωτών (κατοίκων)
- γ) την παρακολούθηση και την άσκηση πίεσης στους αρμόδιους οργανισμούς και υπηρεσίες⁴⁵².

Τα σημεία αυτά οδηγούν σε μια ζωντανή και μακρά συζήτηση, κυρίως λόγω της έλλειψης χρόνου και πόρων για την ικανοποιητική άρθρωσή τους. Το συνέδριο συμφωνεί «*ομόφωνα*» για την εξαιρετική δουλειά που έχει γίνει στο πρώτο σημείο, κάτι που επισφραγίζει τον χαρακτήρα του Συνεδρίου ως «*ιδεαλιστικό και προορισμένο να δώσει την κατεύθυνση*», ικανοποιώντας τον σκοπό του «*να υποδείξει την ακολουθητέα οδό, άνευ υπερβολικών απαιτήσεων επιστημονικής ακρίβειας και υπέρ το δέον εκτεταμένης ειδίκευσης*», καθότι «*σημασία έχουν, όχι οι λεπτομέρειες αλλά οι γενικές γραμμές*»⁴⁵³. Η συνεδρίαση λήγει το μεσημέρι της Κυριακής με την αναγνώριση των προβλημάτων και το χαμήλωμα του πήχη των επιδιώξεων, όπως αφήνεται να εννοηθεί από την τελική αναφορά: «*η δημοσίευση των αποτελεσμάτων του IV Συνεδρίου, θα πρέπει να γίνει μάλλον υπό την μορφή δήλωσης σχετικής με το υλικό και την εργασία που τελέσθηκε, παρά υπό την μορφή απόφασης*»⁴⁵⁴. Ωστόσο, η αναβολή της σύνταξης των αποτελεσμάτων δεν συνεπάγεται την ματαίωσή τους, παρά μόνο επιμηκύνει την διαδικασία γνωστοποίησης των εργασιών του συνεδρίου σε χρονικά στάδια. Το πρώτο στάδιο αφορά στην ενεργή προετοιμασία των τριών ανακοινώσεων τύπου που θα κοινοποιηθούν σε για οργανισμούς, εφημερίδες και περιοδικά αντίστοιχα, αμέσως μετά την άφιξη στη Μασσαλία. Δευτερευόντως, αποφασίζεται η ανά την Ευρώπη κυκλοφορία του υλικού που παρήχθη στο πλαίσιο της *Λειτουργικής Πόλης*, με τη μορφή περιοδεύουσας έκθεσης στις χώρες που είναι μέλη των συνεδρίων. Έπειτα, θα ακολουθήσει η ολοκλήρωση της παραγωγής της ταινίας του Moholy-Nagy και η προβολή της στις χώρες των εθνικών ομάδων, με την Ελλάδα, την Ιταλία, την Φινλανδία και την Ισπανία να είναι οι πρώτες που θα την παραλάβουν. Ως τελευταίο αλλά και πιο αξιόλογο στάδιο μένει το θέμα της δημοσίευσης των αποτελεσμάτων του συνεδρίου: η επιτροπή εκδόσεων επιβεβαιώνει τη

⁴⁵⁰ Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σελ 1079

⁴⁵¹ Στο ίδιο

⁴⁵² Όπως αναφέρονται στα πρακτικά που δημοσιεύουν τα Τεχνικά Χρονικά, ό.π., σελ 1079

⁴⁵³ Στο ίδιο

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σελ 1079

συζήτηση για μια εισαγωγική και μια κύρια δημοσίευση που θα κινείται σε τρεις άξονες: καθορισμός της σημερινής κατάστασης των πόλεων – απαιτήσεις των πόλεων – συμπεράσματα και αιτήματα προς τους οργανισμούς και τις αρχές. Η έκθεση της εν λόγω επιτροπής προκαλεί μια ζωντανή συζήτηση μεταξύ των μελών, όπου «ο ιδεολογικός, κατευθυντήριος χαρακτήρας του συνεδρίου, ένα ουσιαστικά πρωτοποριακό καθήκον, τονίζεται ξανά και ξανά, σε αντίθεση με τις απαιτήσεις για την επιστημονική ακρίβεια ή την εκτεταμένη εξειδίκευση»⁴⁵⁵, προωθώντας έτσι μια ουδέτερη στάση σε μια γενικόλογη ανάπτυξη θέσεων και την ομοφωνία να περιορίζεται στην διαπίστωση της κατάστασης των πόλεων. Το ψήφισμα της 13^{ης} Αυγούστου θα επιβεβαιώσει το κλίμα των συναντήσεων και θα δώσει το στίγμα της στάσης της διοικούσας επιτροπής των συνεδρίων. Η λύση που τελικά προκρίνεται είναι να δημοσιευτεί αρχικά μια εισαγωγή – επισκόπηση στις εργασίες του συνεδρίου στο πλαίσιο της περιοδεύουσας έκθεσης και εν ευθέτω χρόνο να προχωρήσει η λεπτομερής, μεγάλη δημοσίευση με ένα καλύτερα επεξεργασμένο και εμπλουτισμένο υλικό. Τα μέλη των εθνικών ομάδων θα πρέπει να αναλάβουν την μικρή εισαγωγική δημοσίευση στα περιοδικά των χωρών τους στα οποία είναι επιμελητές ή συντάκτες.

Η ανάγνωση των πρακτικών δείχνει σαφώς πως τα πράγματα δεν κύλησαν τόσο ομαλά κατά το ταξίδι της επιστροφής όσο κατά το ταξίδι της αναχώρησης. Σημάδια κόπωσης έχουν εμφανιστεί και οι προηγηθείσες ημέρες διακοπών δεν βοηθούν στη συγκέντρωση και στη διάθεση για εργασία, αλλά μάλλον εντείνουν την κυνική παραδοχή της έλλειψης υλικού, χρόνου και διάθεσης για έρευνα, και επιταχύνουν την περαίωση των εργασιών του συνεδρίου. Η συλλογική εργασία σε κοινό πλαίσιο, με κοινή μέθοδο και κοινούς κανόνες απέδωσε στην πρακτική σύνταξη των σχεδίων και των αναλύσεων των πόλεων. Ωστόσο, κατά τη στιγμή της απόφασης της χάραξης της σύμφωνης γνώμης για την σύγχρονη «λειτουργική πόλη», προσωπικές εκτιμήσεις, ατομικές πρωτοβουλίες και διαφορετικές πολιτικές εκφράσεις έκαναν την εμφάνισή τους. Η έλλειψη σταθερού εδάφους επικοινωνίας σε μία, κατανοητή από όλους, γλώσσα ήταν το πρωταρχικό σημείο ανισορροπίας αλλά μόνο η αφορμή για την πρόκληση διαφωνιών. Η ανάγκη για δημοσιοποίηση των εργασιών και των δραστηριοτήτων του συνεδρίου που προωθείται από τον στενό κύκλο της διοίκησης των CIAM με σκοπό το άνοιγμα των δραστηριοτήτων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής συγκρούεται με την εξ Αγγλίας ορθολογική τοποθέτηση της επιστημονικής τεκμηρίωσης της θέσης και του δημόσιου λόγου, με την εξ Ιταλίας πολιτική προσέγγιση των πολεοδομικών παρεμβάσεων και με την εξ Ισπανίας πρακτική λογική της άμεσης δράσης. Κατά την άφιξη του πλοίου στο λιμάνι της Μασσαλίας τα CIAM προωθούν την ακόλουθη ομόφωνη απόφαση, που εστιάζει στο θέμα της κοινής γλώσσας, αναγνωρίζοντας το πρόβλημα της δυσκολίας συνεννόησης με συνέπεια την παράλυση των συζητήσεων και ταυτόχρονα απευθύνει κάλεσμα σε φορείς τεχνικούς και εξουσίας για την λύση του προβλήματος με την προώθηση της διδασκαλίας μιας νέας ενιαίας τεχνικής γλώσσας εργασίας.

⁴⁵⁵ Πρακτικά γενικής συνέλευσης 13/8/1933 [AvE HnI, EEST_4.87-49]

Τα Διεθνή Συνέδρια Νέας Αρχιτεκτονικής, συνελθόντα επί του ατμόπλοιου «Πατρίς ΙΙ» από την 29^η Ιουλίου μέχρι την 13^η Αυγούστου 1933, και περιλαμβάνοντα τους αντιπροσώπους 16 χωρών, αφιέρωσαν τις εργασίες τους στην εξέταση της συγκρότησης των σύγχρονων πόλεων. Οι συζητήσεις έλαβαν χώρα στην Γαλλική, Γερμανική και Αγγλική γλώσσα. Τα Συνέδρια, αντιλαμβανόμενα την αληθινά δραματική κατάσταση που δημιουργήθηκε από τις διαφορές των γλωσσών, δηλαδή:

Παράλυση συζητήσεων

Αβεβαιότητα μεταφράσεων

Εξασθένηση της πειστικότητας

Αλλοίωση και βραδύτητα των συζητήσεων (τρίγλωσσο συνέδριο χρειάζεται τριπλάσιο χρόνο ή πραγματοποιεί μόνο το ένα τρίτο της εργασίας)

Παρατηρήθηκε επίσης ότι αυτή η παραλυσία παρουσιάζεται σε ότι αφορά τη «συλλογή δεδομένων», δηλαδή σε μια από τις πλέον αξιοσημείωτες προσπάθειες της σύγχρονης εποχής και η οποία αποτελεί συγχρόνως το πλέον απαραίτητο μέσο της ανθρώπινης γνώσης (δημοσίευση ειδικών περιοδικών και τεχνικών συγγραμμάτων).

Διαπιστώθηκε ότι καθημερινά αναγγέλλονται νέες τεχνικές επινοήσεις, που τροποποιούν ενίοτε βαθύτατα την οικονομία του Κόσμου, οι οποίες συνεπώς εκφράζονται σε διάφορες και πολυάριθμες γλώσσες, καθώς και ότι είναι αδύνατον να ελπίσουμε ότι οι τεχνικοί θα δυνηθούν να εκμάθουν τόσες γλώσσες:

Αποφάσισαν να εκφράσουν εκ νέου την ευχή να είχαν απευθύνει στην Κοινωνία των Εθνών κατά την συγκρότηση των Συνεδρίων στον πύργο της La Sarraz (Ελβετία) και να απευθύνουν άμεση έκκληση προς:

Την κοινή γνώμη (μέσω του τύπου)

Την Κοινωνία των Εθνών

Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας

Το Διεθνές Ινστιτούτο Πνευματικής Συνεργασίας

Τους Υπουργούς Παιδείας των διαφόρων χωρών

Τους Πρυτάνεις των Πανεπιστημίων

Τους Προέδρους των Εργατικών Συνομοσπονδιών

Τους Προέδρους των Συνδικάτων

Τους Προέδρους των Κινηματογραφικών Συνδικάτων κλπ.

Για να αποφασιστεί, να επιβληθεί σε όλα τα στοιχειώδη σχολεία του η διδασκαλία νέας ενιαίας τεχνικής γλώσσας εργασίας.

Τα Διεθνή Συνέδρια Νέας Αρχιτεκτονικής παρακαλούν την Διεθνή Οργάνωση «Ινστιτούτο Πνευματικής Συνεργασίας του Παρισιού», να προβεί σε κατάλληλα διαβήματα για την αποστολή της παρούσας έκκλησης στους παραπάνω αναφερόμενους.

⁴⁵⁶ Όπως δημοσιεύεται στα Τεχνικά Χρονικά, ό.π, σελ. 1087 (ελληνική εκδοχή), σελ. 1188 (γαλλική εκδοχή)

04.2 Ο Σκοπός των συνεδρίων

Είναι καθόλα αποδεκτό πως το εν πλω συνέδριο βοήθησε στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών των CIAM. Παρά τις διαφωνίες που προέκυψαν στο δρόμο της επιστροφής σχετικά με την σύνταξη και τη μορφή των ψηφισμάτων, οι γραπτές αναφορές των συμμετεχόντων μιλούν για μια ήρεμη και εποικοδομητική διαμονή στην Ελλάδα, κάτι αληθές σε μεγάλο βαθμό, με δεδομένη την χρονική στιγμή του ταξιδιού –εν μέσω θέρους και σε διάθεση καλοκαιρινών διακοπών - όπως ακριβώς και τον συνδυασμό καλής διάθεσης, τόσο από την πλευρά των φιλοξενούμενων όσο και από την πλευρά των οικοδεσποτών. Εκτός από τα γραπτά, το φιλικό, συλλογικό και φιλόξενο κλίμα επιβεβαιώνει και η φωτογραφική τεκμηρίωση που σώζεται από το ταξίδι του 1933.

Η 4^η συνάντηση των CIAM, ως η πολυπληθέστερη των 3 προηγούμενων, έχει από νωρίς θέσει ως στόχο την συλλογικότητα έναντι του ιδίου οφέλους. Από το άνοιγμα του κύκλου των αρχιτεκτόνων προς τους –και άλλων ειδικοτήτων- φίλους του συνεδρίου έως τον ορισμό του θέματος και την μεθοδολογία εργασίας για τη «λειτουργική πόλη», η συλλογική εργασία ήταν η προϋπόθεση για την ομαλή και παραγωγική διεξαγωγή του συνεδρίου. Στο ίδιο πλαίσιο, η μακρόχρονη παρουσία του συνόλου των συνέδρων στο ίδιο πλοίο για 4 + 4 ημέρες, προϋποθέτει την λειτουργία τους ως ομάδα, προκειμένου να επιτραπεί η άμεση, ελεύθερη και χωρίς πίεση επικοινωνία, η οποία τονίζεται ως «περισσότερο απαραίτητη από ποτέ»⁴⁵⁷ ήδη από την εγκύκλιο με τις οδηγίες για το συνέδριο που μοιράζεται στις αρχές Ιουλίου.

«Στη διαδρομή θα επικεντρωθούμε στη μελέτη του συνόλου των ερωτημάτων και στην προετοιμασία των ψηφισμάτων: στη συνέχεια, στην επιστροφή, συζήτηση με ελεύθερη θεματολογία θα μπορεί να λάβει χώρα. Στο σημείο εκείνο, θα μαζέψουμε τις αποφάσεις και θα ομαδοποιήσουμε τα ψηφίσματα που θα έχουν προκύψει από τις συζητήσεις μεταξύ των μελών»⁴⁵⁸.

Ήδη πριν από την έναρξη του συνεδρίου, στόχος της 4^{ης} συνάντησης είναι η σύνταξη μιας εποικοδομητικής κριτικής, που θα προκύψει από τις αναλύσεις των πόλεων, τις συζητήσεις στις προγραμματισμένες συνεδρίες και από τον διάλογο σε ελεύθερη θεματολογία που άπτεται των σύγχρονων προβλημάτων, και θα έχει τη μορφή ψηφίσματος, με την υπογραφή των CIAM. Ανατρέχοντας στις ομιλίες κατά την εν πλω εναρκτήρια συνεδρίαση, θα βρούμε τα «κεντρικά»

⁴⁵⁷ Εγκύκλιος προς τις εθνικές ομάδες CIAM, 7/7/1933 [FLC, D2(4)48]

⁴⁵⁸ Στο ίδιο

πρόσωπα να εκφέρουν λόγους σαφώς προσανατολισμένους προς την εξωστρέφεια του συνεδρίου, με τελικό στόχο να επηρεαστούν οι αρχές και η κοινή γνώμη, υπέρ της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Ιδιαίτερη μνεία επιδέχεται ο λόγος του Giedion, που αναφέρει: «με την ευκαιρία θα θέλαμε να σας υπενθυμίσουμε ότι σκοπός του συνεδρίου δεν είναι το να προσφέρει οριστικές λύσει σε όλα τα ερωτήματα που μπορεί να παρουσιαστούν, αλλά να ενεργούμε με συγκεκριμένο τρόπο απέναντι στις αρχές και στην κοινή γνώμη»⁴⁵⁹. Αντίστοιχα, ο Le Corbusier που παίρνει αμέσως μετά το λόγο, θα μιλήσει μεταφορικά για «ένα πλήθος νέων ανθρώπων που βρίσκεται εν πλω, τον ‘ανθό’ της αρχιτεκτονικής, που θα πρέπει να φέρει καρπούς»⁴⁶⁰, αλλά και κυριολεκτικά, λέγοντας πως «έχουμε την υποχρέωση να διαμορφώσουμε τα συμπεράσματα [...] μεταφράζοντας τις ιδέες μας σε μια κατανοητή γλώσσα»⁴⁶¹. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η κύρια ομιλία του, την επόμενη ημέρα, με ρητές («τεκμηρίωση της ανάλυσης μέσω ταξινόμησης σε ένα πρίσμα της σύγχρονης εποχής») και ρητορικές («πως να χειριστεί κανείς αυτό το περίεργο θέμα (σσ. την τεκμηρίωση των πόλεων); Πως να αφαιρέσει κανείς το καθαρό μέταλλο από το μετάλλευμα;») αναφορές⁴⁶². Μια εκ των υστέρων ανάγνωση της συγκεκριμένης ομιλίας, μας δίνει τα θεματικά σημεία στα οποία κινείται η σύνταξη των αποτελεσμάτων. Ο γλαφυρός, ποιητικός λόγος του Le Corbusier κεντρίζει το ενδιαφέρον και κατά διαστήματα αποσπά τον ακροατή – αναγνώστη από την κριτική του στάση. Σε απόσταση λοιπόν από την ρητορική του δεινότητα, στην πραγματικότητα ο Le Corbusier στην εν πλω κεντρική του ομιλία –που απευθύνεται στα μέλη του συνεδρίου, ως εξειδικευμένο κοινό- η στάση του είναι δυναμική και η ουσία συνοψίζεται σε 4 σημεία: κοινή γλώσσα εργασίας, εισαγωγή της τρίτης διάστασης (έκταση – ύψος - χρόνος) στην πολεοδομία, εύρεση της χρυσής τομής μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού και τέλος, επηρεασμός της κοινής γνώμης προς όφελος των ιδεών της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Σε ένα βαθμό αυτό προέρχεται σαφώς από την ενιαία διαμόρφωση της κοινής θεματικής και μεθοδολογικής βάσης, ήδη από τη συνάντηση του Βερολίνου, ταυτόχρονα όμως υποδεικνύει την κινητήριο δύναμη του Le Corbusier να στοιχειοθετεί την επιχειρηματολογία του, προωθώντας την κοινοποίησή της σε όσο το δυνατόν πιο ευρύ κοινωνικό και επιστημονικό πεδίο. Η δύναμη αυτή εξ άλλου είναι που εκπροσωπεί το Μοντέρνο, και διαχωρίζει τις δράσεις των Συνεδρίων από «τις αναλύσεις των ακαδημαϊκών»⁴⁶³, που λαμβάνουν πλατωνικό πρόσημο.

Άλλα, κεντροβαρή σημεία των ψηφισμάτων του 4^{ου} CIAM, αν αναζητηθούν κριτικά, θα βρεθούν κυρίως στις ομιλίες του Προέδρου, που ορίζει σαφώς την μέθοδο εργασίας του

⁴⁵⁹ Εναρκτήρια ομιλία του Giedion στο Πατρίς II, 29/7/1933, όπως καταγράφεται στα πρακτικά [FLC, D2(4)82]

⁴⁶⁰ Στο ίδιο. Εναρκτήρια ομιλία του Le Corbusier, στο Πατρίς II, ό.π.

⁴⁶¹ Στο ίδιο

⁴⁶² Κύρια ομιλία του Le Corbusier, στο Πατρίς II, 30/7/1933, όπως καταγράφεται στα πρακτικά. [FLC_ D2(4)96]

⁴⁶³ Στο ίδιο

συνεδρίου και σε στις συνεχείς παρεμβάσεις του Γραμματέα, ο οποίος με κάθε ευκαιρία αναζητά τον τρόπο και τονίζει τη σημασία δημοσίευσης του υλικού των συνεδρίων. Πιο συγκεκριμένα, θα διαβάσουμε στο κείμενο του van Eesteren τον σαφή σκοπό των Συνεδρίων:

«Ο σκοπός των Συνεδρίων είναι απλούστατος και συνοψίζεται στα εξής τέσσερα σημεία:

α) Διατύπωση του προβλήματος της σύγχρονης αρχιτεκτονικής

β) Αποτύπωση της νεώτερης αρχιτεκτονικής ιδέας

γ) Διείδυση της ιδέας αυτής εντός των τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών κύκλων

*δ) Επαγρύπνηση για την πραγμάτωσή της»*⁴⁶⁴

Αντίστοιχα, ο Giedion, παράλληλα και επιπλέον των συχνών αναφορών του κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, για την ανάγκη κοινοποίησης των εργασιών και δημοσίευσης των ψηφισμάτων, δρα προς τον στόχο αυτό, τόσο πριν όσο και μετά το συνέδριο. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ερμηνευθεί το κάλεσμα που απευθύνει στον Moholy-Nagy να μετέχει στο συνέδριο με σκοπό «να ετοιμάσει μια ταινία για το συνέδριο και για την Ελλάδα»⁴⁶⁵. Ενδεικτική είναι η παρακάτω αναφορά στην εγκύκλιο που αποστέλλεται στα μέλη μετά τη λήξη του συνεδρίου: «*Η έκδοση του βιβλίου χρειάζεται πολύ σκληρή δουλειά και επιμονή. Δεν χρειάζεται να προσθέσουμε το ότι εάν αυτή η δημοσίευση δεν πετύχει, όλη η δουλειά του 4ου Συνεδρίου και όλες οι προσπάθειες θα έχουν γίνει μάταια. [...] Προς το παρόν, έχουμε παρακαλέσει τους ιταλούς αντιπροσώπους να συνεννοηθούν με τον οίκο Hoepli στο Μιλάνο, και τους άγγλους με το «Oxford University Press». Η γραμματεία έχει ξεκινήσει επαφές με τον εκδότη Hofmann στη Στουτγάρδη. Σας παρακαλούμε να προτείνετε δυνατότητες μιας έκδοσης στις χώρες σας, καθώς και για τον τρόπο που θα μπορούσατε να μας ενθαρρύνετε»*⁴⁶⁶.

Η συλλογική δουλειά με στόχο την διάχυση ενός ψηφίσματος - μανιφέστου με την υπογραφή των CIAM για μια *Λειτουργική πόλη* αποτελούσαν τις κατευθυντήριες γραμμές εργασίας, που σε μεγάλο βαθμό αίρονται με το ψήφισμα της 13^{ης} Αυγούστου. Τα διάφορα προβλήματα που προέκυψαν αποδίδονται στην έλλειψη μιας κοινής τεχνικής γλώσσας, πρόβλημα -σύμφωνα με τους ίδιους- βαθύτερο της δικαιοδοσίας των CIAM, και που τα διάφορα αρμόδια ιδρύματα καλούνται να άρουν. Οι ρητές αναφορές για την «*ανάδυση της παραλυσίας των συζητήσεων σε κάθε βήμα*»⁴⁶⁷, ακόμα και στο «*πλέον απαραίτητο μέσο της ανθρώπινης γνώσης - τη δημοσίευση ειδικών περιοδικών και τεχνικών συγγραμμάτων*»⁴⁶⁸ δικαιολογούν την απουσία περαιτέρω αναφορών στις εργασίες του συνεδρίου και ταυτόχρονα «*κερδίζουν*» λίγο

⁴⁶⁴ C. van Eesteren, *Ο σκοπός των συνεδρίων*, Τεχνικά Χρονικά Οκτ-Νοε 1933, σελ 1005

⁴⁶⁵ Επιστολή του Giedion στον Moholy-Nagy, 11/7/1933 [gta ETH]

⁴⁶⁶ Εγκύκλιος, 7/10/1933 [FCL_ D2(4)318]

⁴⁶⁷ «Ψήφισμα του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής», 13/8/1933 [AvE, EEST_4.87-65]

⁴⁶⁸ Στο ίδιο

χρόνο για τη σύνταξη ενός πιο ουσιαστικού ψηφίσματος στο πλαίσιο των αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών μελετών που έλαβαν χώρα.

Όπως προαναφέρθηκε, η δημοσίευση των εργασιών οργανώθηκε σε στάδια. Πρώτα κυκλοφορεί ένα δελτίο τύπου, χωρισμένο σε τρία μέρη: αρχικά η εισαγωγή στις εργασίες του συνεδρίου, έπειτα οι διαπιστώσεις που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια και τέλος οι γενικές κατευθυντήριες γραμμές για τις εργασίες του επόμενου συνεδρίου⁴⁶⁹. Οι διαπιστώσεις των ερωτηματολογίων βασίζονται στην πρώτη προσπάθεια άρθρωσης των πορισμάτων του συνεδρίου που συντάχθηκαν εν πλω κατά το ταξίδι της επιστροφής⁴⁷⁰ και αφορά περιγραφικές παρατηρήσεις γραμμένες σε απλή γλώσσα, βασιζόμενες στην ταχύτατη αλλαγή που έφερε στην ανάπτυξη των πόλεων η εισαγωγή της μηχανής και συνεπώς η εκβιομηχάνιση της παραγωγής, στα τέσσερα σημεία μελέτης: κατοικία, αναψυχή, εργασία, κυκλοφορία. Το δελτίο τύπου συντάσσεται με σκοπό να παραδοθεί άμεσα στους δημοσιογράφους που συμμετείχαν στο συνέδριο ώστε να παρουσιάσουν τις εργασίες του συνεδρίου στο κοινό. Την αμηχανία στη σύνταξη και διάχυση των κειμένων με τις θέσεις του συνεδρίου για τη Λειτουργική Πόλη, επιβεβαιώνει και το γράμμα του Παπαδάκη στον Giedion, στα τέλη Οκτωβρίου, όπου αναφέρει πως στην Ελλάδα «έχουμε απόλυτη άγνοια για την έκδοσή μας και έπρεπε να δανειστούμε το άρθρο του κ. Brunon-Guardia στα 'Beaux-Arts'»⁴⁷¹, ζητώντας μια λίστα του διεθνούς τύπου με δημοσιεύσεις και φωτογραφίες από το 4^ο συνέδριο, με προφανή σκοπό την αναπαραγωγή τους στον ελληνικό τύπο, ελλείψει πρωτότυπου υλικού.

Το πρώτο πρόβλημα που αφορά στην καθυστέρηση κυκλοφορίας του υλικού εντοπίζεται κατά τη διάρκεια επεξεργασίας των ερωτηματολογίων. Ο van Eesteren παίρνοντας το λόγο στη λήξη της σχετικής συνεδρίασης αναφέρει πως «τα ερωτηματολόγια δεν επεδίωξαν να καθορίσουν τις ιδιαιτερότητες κάθε πόλης, αλλά τις ίδιες, κοινές ασθένειες αυτών των 30 πόλεων, προκειμένου να καταλήξουν σε ψηφίσματα σχετικά με τον πολεοδομικό σχεδιασμό ως τέτοιο με βάση αυτές τις γενικές ασθένειες»⁴⁷², προκειμένου να άρει το τέλμα της συζήτησης που αφορούσε το κατά πόσον τελικά οι απαντήσεις των ερωτηματολογίων και η επεξεργασία τους είχε νόημα. Μεταξύ των συνέδρων, πρώτος ο Emil Roth αντιδρώντας στην διαδικασία, ζητά «να διακοπεί η συνεδρίαση, καθώς η συγκέντρωση του σχετικού υλικού (σσ. των ερωτηματολογίων) δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό»⁴⁷³. Ταυτόχρονα, ο Wells Coates «διαπιστώνει το πολύ

⁴⁶⁹ Δελτίο τύπου του IV CIAM [FLC _ D2(4)236]

⁴⁷⁰ Αναφορά στο «Σχέδιο ψηφισμάτων για το 4^ο CIAM, 12/8/1933» [FLC_ D2(4)290]

⁴⁷¹ Γράμμα του Παπαδάκη στον Giedion, στις 23/10/1933 [gta ETH]

⁴⁷² Van Eesteren, στην πρωινή γενική συνέλευση της 11^{ης} /8/1933, στο Patris II, όπως προκύπτει από τα πρακτικά [AvE HnI, EEST_4.87-19]

⁴⁷³ E. Roth, στη συνέλευση των μελών της 12^{ης} /8/1933, στο Patris II, όπως προκύπτει από τα πρακτικά [AvE HnI, EEST_4.87-34]

περιορισμένο χρόνο που αφιερώθηκε στην μελέτη των εκτεθέντων σχεδίων»⁴⁷⁴, και ανακοινώνει το ψήφισμα που έχει ετοιμάσει η εθνική ομάδα της Αγγλίας, με το οποίο ασκεί έντονη κριτική στη μέθοδο που επέλεξε το συνέδριο να εργαστεί, με την έλλειψη μελέτης να οδηγεί στην έλλειψη σαφούς επιστημονικής βάσης και αυτή με τη σειρά της σε έωλα πορίσματα, που πλέον εξαιτίας της ασάφειάς τους δεν δύνανται να ζητούν την υποστήριξη των κυβερνήσεων και να έχουν την επίδραση που ζητούν τα συνέδρια. Έτσι, οι Άγγλοι αποφασίζουν να απέχουν από τα ψηφίσματα του συνεδρίου και προτείνουν τη σύσταση μιας μόνιμης επιτροπής που θα επεξεργαστεί και θα τεκμηριώσει επιστημονικά την πρωτότυπη δουλειά που έγινε στο πλαίσιο της ανάλυσης των πόλεων. Η «διοίκηση» αντιδρά στις προτάσεις του Wells Coates, με τον Giedion να επισημαίνει την έλλειψη οικονομικών πόρων που θα επέτρεπαν την σύσταση τέτοιων μόνιμων επιτροπών καθώς και την εφήμερη ιδιότητα των συνεδρίων, όπου «μετά το συνέδριο τα μέλη διαλύονται και δεν είναι πια διαθέσιμα»⁴⁷⁵. Εκτός όμως από τους αντικειμενικούς παράγοντες, η διαφωνία στηρίζεται και σε υποκειμενικούς, με τον Giedion να τονίζει πως το καθήκον στο πλαίσιο του συνεδρίου είναι η «δημοσίευση των γνώσεων που αποκτήθηκαν από το έργο που επιτελέστηκε, παρέχοντας κατευθυντήριες γραμμές»⁴⁷⁶ και όχι μια τελική ακριβή οδηγία. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η στάση του van Eesteren, ο οποίος επιμένει πως το συνέδριο έχει νόημα μόνο όταν ακολουθείται από ανακοινώσεις και περιλήψεις των υλοποιημένων εργασιών. «Το συνέδριο», ανακοινώνει, «ουδέποτε έθεσε ως στόχο να παραδώσει το συνειδητό επιστημονικά ακριβές και οριστικό έργο. Σκοπός του συνεδρίου μας είναι να τονίσουμε όλα όσα δεν έχουν ποτέ υπάρξει ή ποτέ αντιμετωπιστεί με τέτοιο τρόπο. Η τυχαιότητα των συναντήσεών μας απαιτεί μια διαισθητική μέθοδο εργασίας. [...]το συνέδριο πρέπει να διακινδυνεύσει ένα πρόχειρα γραμμένο ψήφισμα από το να αναλωθεί σε ατελείωτες αναλύσεις»⁴⁷⁷. Την συμμαχία van Eesteren – Giedion υποστηρίζει και ο Aalto, υιοθετώντας ωστόσο μια πιο μετριοπαθή στάση, που μιλά για συνέδρια που δεν είναι «νομικό πρόσωπο» για να παρουσιάσουν επιστημονικά ακριβείς τεκμηριωμένες λύσεις, «αλλά σημείο συνάντησης», όπου μελετάται η πόλη ως ένας περίπλοκος οργανισμός και όχι ως «επιστημονική αστική ανάπτυξη»⁴⁷⁸. Ο Φινλανδός αρχιτέκτων προτείνει την δημοσίευση των ψηφισμάτων, χωρίς όμως αυτή να τερματίζει το έργο του συνεδρίου στην τρέχουσα θεματολογία, αλλά αντιθέτως να βοηθήσει στην πρόοδο και «εμβάθυνση των επιμέρους συλλεγμένων, προκειμένου να καταστήσει ακριβέστερο το όλο θέμα»⁴⁷⁹.

Σε μια από τις ενδιάμεσες μαραθώνιες συζητήσεις της 12^{ης} Αυγούστου, η Επιτροπή Έκδοσης –με μέλη τους van Eesteren, Giedion, Moholy Nagy, Neurath συνεδριάζει με σκοπό να

⁴⁷⁴ Wells Coates, στο ίδιο

⁴⁷⁵ Giedion, στο ίδιο

⁴⁷⁶ Στο ίδιο

⁴⁷⁷ Van Eesteren, στο ίδιο

⁴⁷⁸ Aalto, στο ίδιο

⁴⁷⁹ Στο ίδιο.

βρει μια κοινή ρότα όσον αφορά τη δημοσίευση των ψηφισμάτων, που αναμένεται να προκύψουν. Εκεί, ορίζονται οι κατευθυντήριες γραμμές, με μεγάλες ιδέες για μια έκθεση σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Mundaneum του Neurath και μια επιστημονικά τεκμηριωμένη και εμπλουτισμένη δημοσίευση, να κυριαρχούν. Ωστόσο, αντιδράσεις και διαφωνίες, οργάνωση και προγραμματισμός για την δημοσίευση ή μη αποτελεσμάτων, γίνονται άνευ χάρτου και μέλανος, καθότι στην πραγματικότητα αυτά δεν έχουν συνταχθεί. Τα αρχαιακά ευρήματα δείχνουν πως ο Le Corbusier, απόν από σχεδόν όλες τις συνελεύσεις της 10^{ης}, 11^{ης} και 12^{ης} Αυγούστου, προσπαθεί μόνος να συντάξει μια πρώτη μορφή των ψηφισμάτων της λειτουργικής πόλης, ήδη από την τελευταία ημέρα του ταξιδιού προς Πειραιά – πριν ακόμα προκύψει η ιδέα του ερωτηματολογίου.

En μέσω πορισμάτων

Παίρνοντας τα πράγματα από την αρχή, την τρίτη ημέρα του συνεδρίου, στις 31/7, ο Le Corbusier διακόπτει τη ροή των παρουσιάσεων και αιτείται μία πρόταση που αρθρώνεται σε τρία σημεία: στο πρώτο, η ανάλυση των πόλεων να γίνεται όχι μέσω της επεξήγησης των σχεδίων αλλά με βάση την έκθεση των χαρτών, αλλάζοντας την έως τότε συμφωνημένη μεθοδολογική βάση. Στο τρίτο, το συνέδριο θα πρέπει να αποφανθεί άμεσα, βασιζόμενο στις συζητήσεις και στις ψήφους των μελών, για τρία ζητήματα: το δίπλο κατοικία – δρόμος σχετικά με την τρέχουσα πραγματικότητα των υψηλών μηχανικών ταχυτήτων, τις αστικές πυκνότητες που προκύπτουν από τις ανάγκες στέγασης και ελεύθερου χώρου και τρίτον, την οικοδόμηση της λειτουργικής μοντέρνας λογικής που θα επιτρέψει την λύση των προβλημάτων της κυκλοφορίας, της ηχομόνωσης και της υγείας των πόλεων⁴⁸⁰. Μετά την πρόταση του Le Corbusier, η επιτροπή των ψηφισμάτων της λειτουργικής πόλης, που αποτελείται από τους van Eesteren, Le Corbusier, Sert, Steiger, Moser, Piotrowsky, Syrkus, Pollini και Coates, συνεδριάζει και τονίζει τη σημασία της ορθής ανάλυσης και κριτικής του σημαντικού υλικού που έχει συγκεντρωθεί για τις 30 πόλεις. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την πρόταση του Le Corbusier και αντιλαμβανόμενη το καθήκον του συνεδρίου για το μέλλον των πόλεων, αποφασίζει την καθυστέρηση της έκδοσης των ψηφισμάτων και την δημιουργία ενός ερωτηματολογίου που θα εξετάζει τις προτάσεις – αρχές του Le Corbusier, με σκοπό να επεκταθεί το δείγμα ατόμων και συνεπώς η βάση τεκμηρίωσης. Η απόφαση της επιτροπής θα λέγαμε ότι είναι η αντικειμενικά και δημοκρατικά ορθή, πλην όμως πως πλέον το ερωτηματολόγιο διαμορφώνεται με βάση τις προτάσεις του Le Corbusier και συνεπώς συνδέεται με αυτές.

⁴⁸⁰ Πρόταση Le Corbusier, Δευτέρα 31 Ιουλίου 1933 [FLC_D2(4)125]

Σύμφωνα με την έκθεση της συνέλευσης των αντιπροσώπων της Πέμπτης 10/8, για να προχωρήσουν «όσο το δυνατόν γρηγορότερα στα ψηφίσματα και να λάβουμε υπόψη τη συζήτηση στα ερωτηματολόγια, προτείνεται όλες οι νέες προτάσεις για τα ερωτηματολόγια καθώς και όλες οι φόρμες που προορίζονται για τα ψηφίσματα να παρουσιαστούν από τις ομάδες και γραπτά»⁴⁸¹. Ωστόσο, η γρήγορη έκδοση των ψηφισμάτων που επιθυμούσαν τα συνέδρια έρχεται σε αντίθεση με την απαίτηση χρόνου για την ανάλυση των ερωτηματολογίων, όσο και αν αυτά ακολουθούν την προκαταρκτική έρευνα. Η γραπτή έκθεση των ομάδων σίγουρα θα βοηθούσε αλλά δεν θα έλυσε το πρόβλημα της έλλειψης χρόνου. Η έρευνα στα αρχεία δεν αποκάλυψε πολλές πληροφορίες για τις απαντήσεις στα ερωτηματολόγια, ωστόσο κατά πλειοψηφία φαίνεται να κινούνται σε κοινές κατευθύνσεις, κάτι που είναι λογικό, τόσο γιατί η διαμόρφωση του ερωτηματολογίου ήταν βασισμένη σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις όσο και γιατί η αρμόδια επιτροπή είχε δώσει σαφείς οδηγίες για την συμπλήρωσή του⁴⁸².

Την ίδια ημέρα, κατά τη γενική συνέλευση που λαμβάνει χώρα στις 11.30 π.μ. ο Wells Coates καταθέτει το πρώτο ψήφισμα, εν απουσία του τελικού κειμένου των συμπερασμάτων από την αρμόδια επιτροπή των Ψηφισμάτων.

Η πρόταση του Wells Coates υπογράφεται εκτός από τον ίδιο, από τους Sert, Weissmann και Ricardo Ribas, Van Bodegraven, Torres Clave, Munthe-Kaas, Godfrey Samuel, C. van der Linden, Wilhelm Hess, H. Hoffmann⁴⁸³. Η εκδοχή του μιλά για μια λανθασμένη διαχείριση του χρόνου από τα συνέδρια, που έδωσε ελάχιστο χρόνο στην σημαντική μελέτη των αναλύσεων και των εκθέσεων που ετοίμασαν οι εθνικές ομάδες. Με βάση την παρατήρηση αυτή, προτείνει την σύσταση μιας μόνιμης επιστημονικής επιτροπής που θα μελετήσει διεξοδικά το συλλεχθέν υλικό και θα το παρουσιάσει σε επόμενο συνέδριο, στο οποίο θα μπορούσαν να συζητήσουν για τα τελικά ψηφίσματα που θα βασίζονται σε μια ορθή, επιστημονική τεκμηρίωση. Η «παρατήρηση» σχετικά με το χρόνο μελέτης των πόλεων «κερδίζει» την αποδοχή της πλειοψηφίας των μελών ως αντικειμενικά ορθή, χωρίς όμως να έχει την ίδια τύχη αποδοχής η πρόταση της συνέχισης των εργασιών και στο επόμενο συνέδριο και η σύσταση της μόνιμης επιτροπής⁴⁸⁴. Μάλιστα, κατά την συζήτηση της θεματολογίας του επόμενου συνεδρίου, δύο ημέρες μετά την σύνταξή της εκδοχής πορισμάτων του Coates, τα πρακτικά αναφέρουν πως η πρόταση συνέχισης του θέματος της «Λειτουργικής Πόλης» στο 5^ο Συνέδριο υποστηρίζεται μόνο από τον H.Hoffmann, χωρίς να αναφέρεται κανείς άλλος από τους παραπάνω υπογράφοντες⁴⁸⁵.

⁴⁸¹ Πρακτικά της συνέλευσης των αντιπροσώπων, την Πέμπτη 10.08.1933, ώρα 18:45 [FLC, D2(4)221]

⁴⁸² Όσον αφορά τα ερωτηματολόγια πραγματοποιήθηκε έρευνα στα αρχεία AvE HnI, FLC, Harvard GSD. Η αρχαική έρευνα του Kees Somer απέδωσε παρόμοια αποτελέσματα, όπως αναφέρεται στο Somer (2007),ό.π., σελ 170-172

⁴⁸³ Πρόταση ψηφισμάτων για το 4^ο CIAM, 12/8/1933 [AvE HnI, EEST_4.87-40]

⁴⁸⁴ Συνεδρίαση μελών CIAM, 12/8/1933, ώρα 11.30 [AvE HnI, EEST_4.87-34]

⁴⁸⁵ Συνεδρίαση αντιπροσώπων, 12/8/1933, ώρα 20.30 [AvE HnI, EEST_4.87-29]

Οι υπογεγραμμένοι εκπρόσωποι και μέλη του Συνεδρίου παρουσιάζουν την ακόλουθη δήλωση, που χωρίζεται σε δύο μέρη ως εξής:

A. Κριτική της εργασίας του τρέχοντος συνεδρίου

B. Προτάσεις για οργάνωση των επόμενων εργασιών.

A. Κριτική της εργασίας του τρέχοντος συνεδρίου

(1) Λυπούμαστε που, παρά τις δυσκολίες - οι οποίες είναι πολύ καλά κατανοητές από εμάς - η οργάνωση των συνεδριάσεων και το πρόγραμμα εργασίας του τρέχοντος συνεδρίου δεν έχουν στηθεί με την μεγαλύτερη ακρίβεια.

Το γεγονός ότι το Συνέδριο διεξήχθη σε συνδυασμό με διακοπές έκανε περισσότερο από ποτέ απαραίτητο την ύπαρξη ενός ακριβούς προγράμματος. Το γεγονός ότι το Συνέδριο απαρτίζεται από αρχιτέκτονες και τεχνικούς θα έλεγε κανείς πως δίνει τη δυνατότητα να προετοιμαστεί ένα ακριβές πρόγραμμα χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία.

(2) Πιστεύουμε ότι το πρόγραμμα εργασίας που προτείνεται είναι καινούργιο - δηλ. η συζήτηση των ψηφισμάτων (στο τμήμα "Α" του ερωτηματολογίου), προετοιμασμένη από ομάδες υποστηρικτών της μιας άποψης ή της άλλης, δεν θα δώσει πρακτικής φύσης αποτελέσματα..

Ασαφή και γενικά ψηφίσματα σχετικά με τις ιδανικές συνθήκες και απαιτήσεις για τις σύγχρονες πόλεις είναι σημαντικά και αποτελεσματικά μόνο όταν υποστηρίζονται από επιστημονικές αναλύσεις που παρουσιάζονται με σαφή και σθεναρό τρόπο.

Ασαφή και γενικά ψηφίσματα που δεν συνοδεύονται από τέτοια επιστημονικά δεδομένα έχουν ετοιμαστεί και, φυσικά, μπορούν να ετοιμαστούν και να δημοσιευθούν ξανά χωρίς την ανάγκη διοργάνωσης συνεδρίου όπως το τρέχον.

(3) Πιστεύουμε ότι μια εξαιρετική και σημαντική προκαταρκτική βάση για μια τέτοια επιστημονική ανάλυση παρουσιάστηκε σε αυτό το Συνέδριο από τις διάφορες εθνικές ομάδες, με τη μορφή χαρτών και στατιστικών δεδομένων των υφιστάμενων συνθηκών σε περισσότερες από τριάντα σύγχρονες πόλεις σε όλο τον κόσμο.

Πιστεύουμε ότι αυτό το έργο μπορεί να είναι το μόνο θετικό αποτέλεσμα αυτού του συνεδρίου.

Λυπούμαστε για το γεγονός ότι τόσο λίγος χρόνος αφιερώθηκε για να συγκριθεί και να μελετηθεί, να εξηγηθεί και να εξερευνηθεί, το σημαντικό υλικό που συγκεντρώθηκε για πρώτη φορά.

B. Προτάσεις για οργάνωση των επόμενων εργασιών.

Πιστεύουμε ότι το κύρος των Διεθνών Συνεδρίων για τη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική δεν θα υποφέρει από μια ειλικρινή αναγνώριση του μεγέθους του παρόντος καθήκοντός του. Υπογραμμίζουμε την ανάγκη να συνεχίσουμε τις εργασίες μας σε ακριβείς και επιστημονικές γραμμές, αντί να σπαταλάμε την ενέργειά του με την επιθυμία να τερματίσουμε το παρόν συνέδριο με ψηφίσματα και εκφράσεις δογματικού χαρακτήρα.

Επομένως, προτείνουμε το ακόλουθο ψήφισμα

(1) Συνέχιση και παράταση των εργασιών για την ανάλυση των υφιστάμενων πόλεων και η προετοιμασία ενός ακριβούς προγράμματος εργασίας για το επόμενο έτος.

(2) Να προετοιμαστεί το τρέχον πρόγραμμα εργασίας στις ακόλουθες γραμμές:

α) Να διοριστεί επιτροπή μελών και εμπειρογνομόνων για να εξεταστεί το ζήτημα της στατιστικής βάσης για τη σύγκριση των δεδομένων που παρέχονται από τους χάρτες και τις πληροφορίες που είναι διαθέσιμες σήμερα για τις διάφορες πόλεις.

β) Να διοριστεί Επιτροπή εμπειρογνομόνων και να κληθεί να εξετάσει όλο το διαθέσιμο υλικό και να προτείνει ένα σχήμα για μια ορθολογική μέθοδο παρουσίασης αυτού του υλικού.

γ) Οι επιτροπές αυτές να προβαίνουν στην ανάλυση και τις εκθέσεις τους το συντομότερο δυνατό, ώστε να μην χάνεται χρόνος από τις εθνικές ομάδες για την προετοιμασία άλλων στοιχείων που κρίνονται απαραίτητα για την ολοκλήρωση των εκθέσεων αυτών των επιτροπών.

δ) Τέλος, να διοριστεί μια Επιτροπή για να εξετάσει αυτές τις εκθέσεις και να σχεδιάσει ένα ακριβές πρόγραμμα εργασίας για το επόμενο Συνέδριο, το οποίο θα πρέπει να είναι στα χέρια όλων των ομάδων τουλάχιστον δύο μήνες πριν από τα δεδομένα του επόμενου συνεδρίου.

Αν το παραπάνω ψήφισμα συμβαδίσει με τη γενική έγκριση του συνεδρίου, πιστεύουμε ότι η λεπτομερέστερη επεξεργασία των παραπάνω προτάσεων θα πρέπει να καταλαμβάνει το χρόνο του συνεδρίου μέχρι να φτάσουμε στη Μασσαλία και είμαστε διατεθειμένοι να προτείνουμε ένα πιο λεπτομερές και συγκεκριμένο πρόγραμμα.

Wells Coates

Ernst Weissmann

Ricardo Ribas

Van Bodegraven

~~Clave~~

Munthe-Kaas

Godfrey Samuel

C. van der Linden

Wilhelm Hess

H. Hoffmann

Η δεύτερη πρόταση πορισμάτων, βασίζεται στους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη των πόλεων και προκρίνει την απαγκίστρωση από τα ιδιωτικά συμφέροντα και την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας της γης, ως προτάσεις ανάπτυξης του οικονομικού συστήματος των πόλεων και κατ' επέκταση ως λύση των προβλημάτων τους. Την πρόταση αυτή υπογράφουν οι J. L. Sert, Ernest Weissmann⁴⁸⁶, Wilhelm Hess, Wells Coates, Win van Bodegraven και Brigitte Hetzer⁴⁸⁷, με το πολιτικό και το ηλικιακό τους πλαίσιο να είναι σαφές και συγκεκριμένο αντίστοιχα. Πρόκειται για μια προσπάθεια ενσωμάτωσης της μεθοδολογικής κατεύθυνσης των αναλύσεων στα πορίσματα, μιας μεταγραφής της πολιτικής ιδεολογίας στη βάση της πολεοδομικής και μιας ασαφούς προσπάθειας διαμόρφωσης των κατευθύνσεων της πόλης του αύριο. Σαφώς όμως αποτελεί ένα πρώτο έρεισμα για την σύνταξη των πορισμάτων και ως τέτοιο αξιοποιείται από το σώμα των μελών CIAM.

Πρόταση ψηφισμάτων, 10.8.1933

I. Θέση και λειτουργία των πόλεων:

Η ανάλυση των πόλεων δείχνει ότι η ανάπτυξή τους εξαρτάται από το εκάστοτε οικονομικό σύστημα και τις συνθήκες παραγωγής.

Συνεπώς η θέση των πόλεων έχει σημασία, και συγκεκριμένα:

Η γεωγραφία (πρώτες ύλες, πηγές ενέργειας, οδοί κυκλοφορίας, κλίμα)

Η οικονομία (μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο σύστημα)

Η πολιτική (στο πλαίσιο ενός συστήματος διαχείρισης)

Αυτό καθορίζει την κατάσταση και το μερίδιο της πόλης στο αντίστοιχο οικονομικό σύστημα.

Υπάρχουν οι τυπικές λειτουργίες της πόλης:

Παραγωγή (που καθορίζεται από την παρουσία πρώτων υλών)

Εμπόριο (που καθορίζεται από την τοποθεσία ενός ποταμού οδικής κυκλοφορίας - θαλάσσιο - οδικό - σιδηροδρομικό)

Κατανάλωση (διαβίωση - διαφωτισμός - εκπαίδευση)

Διοίκηση και πόλεμος.

⁴⁸⁶ Οι Sert και Weissmann μπορούν να θεωρηθούν οι κύριοι παράγοντες στην σύνταξη της εν λόγω πρότασης, καθώς αυτό τεκμηριώνεται από τις σημειώσεις του Le Corbusier [FLC, D2(4)290-008]. Επιπλέον, το γεγονός ότι γράφεται αρχικά στη γερμανική γλώσσα «μαρτυρά» τον Weissmann ως τον κύριο εκφραστή της εκδοχής αυτής.

⁴⁸⁷ Πρόταση ψηφισμάτων για το 4^ο CIAM, 10/8/1933 [AvE HnI, EEST_4.87-16/17]

II. Ανάπτυξη των πόλεων:

Οι νέες τεχνολογίες φέρνουν σταθερή κίνηση στην οικονομία. (Ανακαλύψεις, μεταφορές, ανάπτυξη νέων περιοχών πωλήσεων). Στο σημερινό οικονομικό σύστημα, τα αποτελέσματά του δεν μπορούν να ελεγχθούν εκ των προτέρων.

Ως εκ τούτου, τα θεμέλια για την ανάπτυξη των πόλεων υπόκεινται σε μόνιμη κίνηση.

Η αξία των πολεοδομικών εγγράφων είναι επομένως μόνο σχετικές και απρόβλεπτες συνθήκες που μπορούν να οδηγήσουν την ανάπτυξη της πόλης σε μια διαφορετική δομή από ό, τι θεωρήθηκε για τον προγραμματισμό.

Η ιστορία των πόλεων αποδεικνύει ότι οι ανάγκες του οικονομικού πλαισίου τους δεν καθιερώνουν τις ανεπάρκειες του ίδιου του οικονομικού συστήματος.

Επειδή τα συμφέροντα των διαφόρων κλάδων της οικονομίας βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι πόλεις δεν μπορούν να αναπτυχθούν λειτουργικά.

Συμπεράσματα:

Για να μπορέσουμε να συνοδεύσουμε στο μέλλον όλες τις κινήσεις της οικονομίας, είναι απαραίτητο να δημιουργήσουμε έναν κινητό αστικό οργανισμό.

Βασικές αρχές σχεδιασμού:

Η εξαφάνιση των εμφανών συνόρων και των αγκυλώσεων που προέκυψαν από τις αντιφάσεις του οικονομικού συστήματος.

Δημιουργία ευκαιριών για ανάπτυξη - Αστικές ανάγκες μέσω λειτουργικής οργάνωσης, ανεξάρτητα από τα ιδιωτικά συμφέροντα.

Κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας της γης ως πρώτη προϋπόθεση για μια προγραμματισμένη κατασκευή των πόλεων.

Η εφαρμογή αυτών των βασικών στοιχείων εξαρτάται από την περαιτέρω ανάπτυξη του οικονομικού συστήματος. Η λύση αυτών των προβλημάτων δεν αποτελεί επαγγελματικό καθήκον του αρχιτέκτονα. Οι αρχιτέκτονες και οι ειδικοί μπορούν να επιλύσουν μόνο τα τεχνικά προβλήματα και τη δομή των πόλεων στα όρια που θέτει η κοινωνία.

Η πόλη είναι μόνο μέρος ενός οικονομικού οργανισμού. Ο πρότερος ιδιωτικός πολεοδομικός σχεδιασμός εντός των διοικητικών του ορίων, θα παράσχει υποστήριξη σε εθνικό επίπεδο για τις οικονομικές ομάδες.

Sert Hess Weissmann

Wells Coates Wim van Bodegraven Brigitte Hetzer

Η τρίτη, πλουσιότερη και πιο ώριμη πρόταση βασίζεται στην σκέψη του Le Corbusier και αφορά τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επηρεάζουν και καθοδηγούν έναν λειτουργικό αστικό σχεδιασμό, ο οποίος βασίζεται σε ένα σαφές και σχεδιασμένο πρόγραμμα των τεσσάρων -διαφοροποιημένων- λειτουργιών της πόλης: την γεωγραφία, την οικονομία, την υγιεινή και την κυκλοφορία, ως βασικές κατευθυντήριες γραμμές οργάνωσης της πολεοδομίας, παράλληλα με τη χρήση των νέων τεχνολογιών. Ο Corbusier σε μια μεταγενέστερη επιστολή του⁴⁸⁸ αναφέρει πως η εν λόγω εκδοχή των ψηφισμάτων ήταν αυτή που ετοίμασε και συνέταξε η Επιτροπή των Ψηφισμάτων, στην οποία ήταν μέλη οι Weissmann, Steiger και Corbusier⁴⁸⁹, ενώ μιλά για δύο και όχι τρεις εκδοχές: αυτή της επιτροπής και αυτή των Weissmann - Sert, προτάσεις που, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι αλληλοσυμπληρούμενες και όχι ανταγωνιστικές. Στην ίδια επιστολή, αναφερόμενος στην πρόταση Weissmann - Sert, μιλά για έναν συντάκτη, τον Weissmann και μια πρόταση ψηφίσματος «υπογεγραμμένη από τον ίδιο, τον Sert, την Charlotte Perriand, τον P. Jeanneret, τον Wells Coates + έναν Γερμανό»⁴⁹⁰. Οι αναφερόμενοι υπογράφωντες διαφέρουν εν μέρει με αυτούς που βρέθηκαν στα τεκμήρια των αρχείων, ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν και την σχετική συζήτηση που έλαβε χώρα μετά από την παρουσίαση των προτάσεων, κατά τη γενική συνέλευση, όταν και υποστηρικτές τις μίας ή της άλλης εκδοχής πιθανώς να αναθεώρησαν τη στάση τους. Δυστυχώς, τα πρακτικά της παραπάνω συνέλευσης αναφέρουν πολύ περιληπτικά την έκθεση της *Επιτροπής των Ψηφισμάτων*, κάτι που μας οδηγεί σε μια αποσπασματική γνώση του γεγονότος.

Ως εκ τούτου, οι αναφορές σχετικά με τις διαφωνίες στην σύνταξη των πορισμάτων ποικίλουν και ακολουθούν τις προσωπικές εκτιμήσεις και κατευθύνσεις των μελών. Τα αρχειακά ευρήματα οδηγούν στην υπόθεση πως ο Corbusier ετοιμάζει ένα προσχέδιο ψηφισμάτων από τις 10 έως τις 12 Αυγούστου⁴⁹¹, το οποίο σε μεταγενέστερο χρόνο αποτελεί την ουσιαστική βάση των τελικών ψηφισμάτων του 4^{ου} Συνεδρίου. Ως εκ τούτου, η αναφερόμενη στη παρούσα διατριβή ως «Τρίτη εκδοχή» τεκμηριώνεται ως εκδοχή Le Corbusier.

Η εκδοχή λοιπόν του Corbusier γράφεται σε ένα μάλλον απολιτικό πλαίσιο και με τη μορφή οδηγίας, και βασίζεται στη διπολική σχέση αντιμετώπιση - λύση του προβλήματος. Το προσχέδιο αυτό μιλά για την δημιουργία ινστιτούτων πολεοδομίας που θα δίνουν τις κατευθύνσεις οργάνωσης, την σημαίνουσα κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας προς μια *ενεργοποίηση της γης*, ένα επικαιροποιημένο ρυθμιστικό σχέδιο και την αναδιανομή των πυκνοτήτων του πληθυσμού. Η αναφορά στα ευρήματα του ερωτηματολογίου ενισχύει και

⁴⁸⁸ Πρόκειται για επιστολή που στέλνει στον πρόεδρο van Eesteren σχετικά με το θέμα που έχει ανακύψει σχετικά με τις κατηγορίες του Lurçat, στις 6/2/1934. Στην επιστολή αυτή περιγράφει με συντομία τις σχετικές προτάσεις κατά την καταληκτική γενική συνέλευση. Πηγή: Bauhaus Archiv.

⁴⁸⁹ Σύμφωνα με επιστολή του Corbusier προς τον van Eesteren, 6/2/1934 [Bauhaus Archiv]

⁴⁹⁰ Στο ίδιο. Ως Γερμανό εννοεί τον Wilhelm Hess.

⁴⁹¹ Σχέδιο ψηφισμάτων για το 4^ο CIAM, 12/8/1933 [FLC, D2(4)290-001 έως -006]

τεκμηριώνει τις θέσεις του, ενώ «η εφαρμογή των αρχών εξαρτάται από την ανάπτυξη του οικονομικού συστήματος και δεν ανήκει στο επαγγελματικό πεδίο των αρχιτεκτόνων»⁴⁹².

04.3 Η πρώτη Χάρτα

Οι σημειώσεις⁴⁹³ που κρατά ο Le Corbusier κατά τη διάρκεια του συνεδρίου μαρτυρούν σε ένα βαθμό το μέλλει γενέσθαι. Η αρχαική έρευνα στο υλικό του 4^{ου} CIAM του Ιδρύματος Le Corbusier καταδεικνύει μια επιμονή του τότε 45χρονου αρχιτέκτονα για τη διαμόρφωση των πορισμάτων, δεδομένου ότι μια σειρά σημειώσεις του ξεκινούν με τον τίτλο *Résolutions (ψηφίσματα)*. Με μια μακροσκοπική ματιά, ο Le Corbusier εμμένει σε μια κοινή γλώσσα εργασίας, όσον αφορά τα συνέδρια και στην γραμμική επανάληψη της κυψέλης, βασισμένης στην ανθρώπινη κλίμακα, όσον αφορά τον σύγχρονο τρόπο πολεοδόμησης. Και οι δύο «εμμονές» εισχωρούν στα ανακοινωθέντα της 4^{ης} συνάντησης των CIAM, κερδίζοντας την αποδοχή των υπόλοιπων μελών του συνεδρίου.

Κατά το ταξίδι της επιστροφής του Πατρίς II προς Μασσαλία, γίνονται μια σειρά από συνελεύσεις επιτροπών, αντιπροσώπων και γενικές συνελεύσεις. Ο Le Corbusier, ενώ είναι μέλος των επιτροπών της Λειτουργικής Πόλης, και της επιτροπής έκδοσης, απουσιάζει τόσο από τη συνέλευση των αντιπροσώπων⁴⁹⁴ και την γενική συνέλευση όσο και από την επιτροπή έκδοσης⁴⁹⁵ της 12^{ης} Αυγούστου. Η αρχαική έρευνα φέρνει στην επιφάνεια τα χειρόγραφα του, που δείχνουν την προσπάθειά του να συντάξει ένα κείμενο που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση για τα αποτελέσματα. Όλα δείχνουν πως η αποχή του Le Corbusier κατά τις εν πλω συνεδριάσεις των μελών, αιτιολογείται από την προσπάθειά του να συντάξει το επιθυμητό τελικό κείμενο του συνεδρίου. Την πιθανότητα αυτή ενισχύει και το γεγονός πως από την έναρξη του συνεδρίου, σκοπός ήταν να παραχθούν οι βασικές αρχές της σύγχρονης πολεοδομίας⁴⁹⁶, και ταυτόχρονα η

⁴⁹² Στο ίδιο [FLC]

⁴⁹³ Αναφορά στις χειρόγραφες σημειώσεις που βρέθηκαν στο φάκελο D2(4), στο Ίδρυμα Le Corbusier [FLC, D2(4)]

⁴⁹⁴ Συνεδρίαση αντιπροσώπων, 12/8/1933, ώρα 20.30. Παρόντες: Pollini, Bottoni, Aalto, Munthe-kaas, Sert, Weissmann, Moser, Syrkus, Samuel, Wells Coates, Steiger, Eesteren, Giedion. Ακροατές: Hoffmann, Bangert, Eglau. Μεταφραστής: Goldfinger [AvE HnI, EEST_4.87-29]

⁴⁹⁵ Συνεδρίαση της επιτροπής εκδόσεων, 12/8/1933. Παρόντες: van Eesteren, Giedion, Moholy, Neurath [AvE HnI, EEST_4.87-42]

⁴⁹⁶ Σύντομη ομιλία του van Eesteren στην εναρκτήρια συνεδρία 29/7/1933, 19:00 στο Πατρίς II, [FLC_D2(4)82_001]

πεποίθηση του LC πως για να επικρατήσει η μοντέρνα αρχιτεκτονική θα πρέπει να ασκηθεί επιρροή στην πολιτική εξουσία και στην κοινή γνώμη –και αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσω της δημοσιοποίησης των εργασιών και των λύσεων που προτείνει το συνέδριο. Στο αρχείο του ιδρύματος Le Corbusier βρίσκεται επίσης ένα σχέδιο πορισμάτων⁴⁹⁷, με ημερομηνία 12/8/1933. Το σχέδιο αυτό έχει αρκετές ομοιότητες με τα χειρόγραφα του Le Corbusier⁴⁹⁸, στα οποία καταγράφει τη δική του εκδοχή των πορισμάτων. Τα ευρήματα λοιπόν, μαρτυρούν πως στις 12/8 ο Le Corbusier αναλαμβάνει να συντάξει ένα κείμενο πορισμάτων του 4^{ου} συνεδρίου, με τη βοήθεια των Weissmann και Steiger⁴⁹⁹ ή μη, την ίδια ώρα που τα μέλη συζητούν για το εάν θα πρέπει ή όχι να προχωρήσουν σε μια δημοσίευση, διαιρεμένα σε ομάδες που επιμένουν στην περαιτέρω μελέτη του υλικού, στην καλύτερη επιστημονική του βάση και στην κοινοποίηση των εργασιών του συνεδρίου, σύμφωνα με το καταστατικό του.

⁴⁹⁷ Σχέδιο ψηφισμάτων για το 4ο CIAM, 12/8/1933 [FLC, D2(4)290-002]

⁴⁹⁸ Χειρόγραφα του Le Corbusier, με τον τίτλο “Resolutions” [FLC, D2(4)414-001, 415-001/002/003, 416-001/002/003]

⁴⁹⁹ Η αρχική σύνθεση της επιτροπής των ψηφισμάτων αποτελούνταν από τους van Eesteren, Corbusier, Sert, Moser, Steiger, Piotrowski [FLC, D2(4)86-003]. Με βάση τις προτάσεις ψηφισμάτων φαίνεται πως άλλαξε η σύνθεσή της, καθώς Corbusier, Weissmann και Steiger μετέχουν στη σύνταξη των πορισμάτων. Όπως προκύπτει από μεταγενέστερη επιστολή του Corbusier προς τον van Eesteren, στις 6/2/1934 [Bauhaus Archiv]

Ψηφίσματα

Τα Διεθνή Συνέδρια... συνήλθαν... στο Παρίσι από... έως...

1/ αφιέρωσαν τις μελέτες του τρέχοντος συνεδρίου στην πολεοδομία των πόλεων της σύγχρονης εποχής

2/ το έπραξαν στη βάση μιας αναλυτικής τεκμηρίωσης που υλοποιήθηκε κατά την διάρκεια των δύο προηγούμενων ετών από 18 ομάδες από τις ακόλουθες χώρες...

Οι ομάδες αυτές παρείχαν τα σχέδια των 39 33 χαρακτηριστικών πόλεων: ...

Η τεκμηρίωση παρήχθη με βάση τις ακριβείς και ενιαίες οδηγίες που τέθηκαν στη συνεδρίαση του Βερολίνου το 1931 και στην επιτροπή της CIRPAC στη Βαρκελώνη το 1932:

Κοινές κλίμακες (σχεδιασμού)

Οπτικοποίηση των διαφόρων συστατικών στοιχείων των πόλεων μέσω συμβατικών πινακίδων, που θα έχουν οριστεί από μια επιτροπή με σκοπό να παράσχουν μια σαφή ανάγνωση των παρακάτω παραγόντων:

Κατοικία: πλούσια / μέση / εργατική / παραγκούπολη
ψυχαγωγία

Τόποι εργασίας: διοίκηση / βιομηχανία

Κυκλοφορία στην πόλη και τα περίχωρα

Σχέση της πόλης με την περιοχή επιρροής της

3^ο / τοποθετήθηκαν στα αυστηρώς τεχνικά πεδία της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας.

Αυτή η τοποθέτησή τους, τους επέτρεψε να εξετάσουν τα προβλήματα σε όλη τους τη συγχρονική πραγματικότητα:

Ανθρωποκεντρισμός: ανθρώπινη βιολογία και ψυχολογία (άτομο) / κοινωνιολογία (συλλογικότητα) / γενική οικονομία / εξουσία (διοίκηση και εκτέλεση)

4^ο / Συμφώνησαν για το βασικό αξίωμα της πόλης ως εξής:

Η πόλη είναι μέρος ενός οικονομικού συνόλου. Αυτές είναι οι ιδιαίτερες συνθήκες που έχουν καθορίσει τους διάφορους χαρακτήρες της σε όλη την ιστορία (στρατιωτική άμυνα, διοίκηση, διαδοχικά μέσα μεταφοράς: κάρο, σιδηρόδρομος, αυτοκίνητο)

Επομένως, τα θεμέλια της ανάπτυξης των πόλεων υπόκεινται σε συνεχείς αλλαγές.

Οι νέες συνθήκες προκαλούν μια συνεχή κίνηση στο οικονομικό σύστημα (επιστημονικές ανακαλύψεις, μεταφορές, νέες ατομικές δυνατότητες, νέες αγορές)

Το καθήκον του πολεοδόμου είναι να αναζωογονήσει το αστικό φαινόμενο μέσω της χρήσιμης διαχείρισης των υπάρχοντων στοιχείων και την προετοιμασία των μελλοντικών γεγονότων: προορισμός καταλοίπων, αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, δημιουργία

αστικών στοιχείων για τη σύγχρονη ζωή, πρόβλεψη που θα επιτρέπει την συνέχιση των αστικών λειτουργιών.

Ψηφίσματα αρχής

Α) η λειτουργική πόλη πρέπει να εξασφαλίζει την πνευματική και υλική ελευθερία του ατόμου και το όφελος της συλλογικής δράσης.

β) όλα τα μέτρα των λειτουργικών διατάξεων της πόλης πρέπει να λαμβάνονται σε συνάρτηση με την ανθρώπινη κλίμακα.

γ) Η 24ωρη ηλιακή μέρα εμπεριέχει καθημερινά τον κύκλο δραστηριοτήτων του κατοίκου της πόλης: κατοικία, εργασία, αναψυχή. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός πρέπει να παρέχει τους χώρους και τις απαραίτητες υποδομές για την αναψυχή.

δ) ο χώρος της κατοικίας πρέπει να είναι ο δομικός πυρήνας για όλες τις έρευνες της αστικής οργάνωσης.

Κατοικία

Τα μέσα της πολεοδόμησης είναι ο ουρανός, τα δέντρα, η κατοικία, κλπ

Η κατοικία αποτελείται από ένα δεδομένο επίπεδο, μια αδιάβροχη οροφή και τοίχους φωτεινούς ή μη. Αυτή η μονάδα μπορεί να τοποθετηθεί στο φυσικό έδαφος (σε έκταση) ή να τοποθετηθεί η μία πάνω στην άλλη σε 10 20 30 ή 40 στοιχεία. Οι σύγχρονες τεχνικές (χάλυβας και τσιμέντο) καθιστούν δυνατή τη δημιουργία αυτών των "τεχνητών εδαφών" μέσω υπέρθεσης.

Με τις σύγχρονες τεχνικές η κατοικία μπορεί να ηχομονωθεί εντελώς

Η κατοικία δεν φέρει μόνο μια κατοικήσιμη επιφάνεια αλλά και τις απαραίτητες προεκτάσεις της: χώρο και ηλιασμό.

Αυτές οι αρχές αποτελούν την ατομική ελευθερία του κατοίκου.

Για να ικανοποιηθούν αυτές οι συνθήκες, είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν οι σύγχρονες τεχνικές που επιτρέπουν την κατασκευή σε ύψος.

Επωφελούμενη από τις σύγχρονες τεχνικές, η πόλη μπορεί να συμπιέζεται και όχι να επεκτείνεται.

Η τεχνητή ή φυσική εισαγωγή πράσινων επιφανειών και φυσικών στοιχείων (νερό, δέντρα, παραλίες κλπ.) μπορεί να διασφαλιστεί από την κατασκευή σε ύψος.

Οι νέες μηχανικές ταχύτητες έχουν διαταράξει τις συνθήκες ασφάλειας, αποτελεσματικότητας, υγιεινής των πόλεων.

Απαιτούν μια νέα ταξινόμηση της κυκλοφορίας

Ο πεζός πρέπει να ακολουθεί άλλες διαδρομές από αυτές του αυτοκινήτου

Τα μέσα κυκλοφορίας πρέπει να ταξινομούνται σύμφωνα με τις λειτουργίες τους (ταχύτητα και βάρος)

Οι διασταυρώσεις της κυκλοφορίας πρέπει να διαχωρίζονται από τους δρόμους πρόσβασης στις κατοικίες.

Η ευθυγράμμιση του σπιτιού στον δρόμο κυκλοφορίας δεν θα πρέπει πλέον να υφίσταται.

Οι νέες μηχανικές ταχύτητες απαιτούν μεγαλύτερη απόσταση διέλευσης και συνεπώς μείωση του αριθμού των δρόμων.

Η εισαγωγή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας στην καθημερινή ζωή μπορεί να οδηγήσει σε μείωση του χώρου που απαιτείται για το κατοικείν και σε μείωση της οικιακής εργασίας.

Η οργάνωση των κοινών υπηρεσιών καθορίζει τον καθορισμό μιας νέας μεγάλης κατοικίας.

Αυτή η νέα μονάδα κατοικιών συνδέεται με τη νέα μονάδα κίνησης

Αυτή η νέα μονάδα (μαζικής) κατοίκησης και κυκλοφορίας παρέχει μία μονάδα χώρων πρασίνου στη βάση της κατοικίας ... παιδικούς σταθμούς, νηπιαγωγεία, δημοτικά σχολεία, καθημερινά αθλητικές εγκαταστάσεις

Η σύγκριση αυτών των απαιτήσεων με τις αναλύσεις των πόλεων που παρήχθησαν για το συνέδριο οδηγεί στα ακόλουθα ψηφίσματα:

1 / οι υπάρχουσες πόλεις παλιάς ή πρόσφατης μορφολογίας δίνουν μια εικόνα χάους:

Δεν αποκαλύπτουν σπάνια ένα οργανικό φαινόμενο: εκφράζουν την αδιάκοπη συσσώρευση ιδιωτικών συμφερόντων.

Αν και αλλάζουν κάθε μέρα, δεν το κάνουν σύμφωνα με τις παραπάνω απαιτήσεις.

Οι παλιές συνθήκες δεν υπάρχουν πλέον, πρέπει να άρουμε τις συνέπειες και να συνεχίζουμε με τις νέες διατάξεις.

Το συνέδριο του 1933 αποφάνθηκε σχετικά με τις απαντήσεις στις ερωτήσεις

Δεν συμφωνούν τα ψηφίσματα

Νέο αντικείμενο του επόμενου συνεδρίου 1... έργα και στατιστικά στοιχεία παράλληλα

Ένα άρθρο: Ανάδειξη του σύγχρονου πνεύματος σε αντιπαράθεση με την αρχαία Ελλάδα

Συνεισφορές στην κατασκευή της Χάρτας

Μια σειρά λοιπόν από σημειώσεις με τίτλο *Ψηφίσματα*, προτείνουν μια πόλη βασισμένη στην ανθρώπινη κλίμακα, όπου η «κυψέλη» (cellule) θα λογίζεται ως η μονάδα μεγέθους της πόλης, ενώ ταυτόχρονα προωθούν το συλλογικό συμφέρον έναντι του ιδιωτικού και υποδεικνύουν την ανάγκη για μια «κοινή γλώσσα εργασίας». Ωστόσο, το χειρόγραφο με ημερομηνία 10/8/1933 κλείνει με την σημείωση πως τα ψηφίσματα δεν συμφωνούν. Την επόμενη ημέρα, σε ένα από τα προσχέδια των πορισμάτων που ακολουθούν, διαβάζουμε σε μια επίσης χειρόγραφη σημείωση του Le Corbusier:

Résolutions rédigées par Le Corbusier en commission ...

(Il y a une partie de provenance Weissmann - Sert)

Et lues en séance finale sur le Patris II et acceptées ...⁵⁰⁰

Texte de la commission de « résolution » (rédacteur Corbusier) sur Patris II, adoptées par la réunion clôture⁵⁰¹

Οι παραπάνω σημειώσεις αναδεικνύουν τον Corbusier ως συντάκτη των πορισμάτων, με ένα μικρό μέρος να προέρχεται από την εκδοχή των Weissmann - Sert. Σύμφωνα με τον ίδιο, το κείμενο των πορισμάτων το αποδέχθηκε η αρμόδια επιτροπή κατά την καταληκτική συνεδρία. Δηλαδή, σύμφωνα με την πληροφορία αυτή, κατά την προσέγγιση του Πατρίς II στη Μασσαλία υπήρξε συμφωνία για τα πορίσματα της 4^{ης} συνάντησης για τη Λειτουργική Πόλη, πάνω στο κείμενο του Le Corbusier. Η χειρόγραφη σημείωση ωστόσο, δημιουργεί ερωτηματικά στην έρευνα, όσον αφορά την χρονολογία γραφής της και την ιστορική τεκμηρίωσή της. Ανατρέχοντας στα πρακτικά των συνεδριάσεων, στην τελική συνεδρία της 14^{ης} Αυγούστου, με παρόντες τους van Eesteren, Giedion, Corbusier, Steiger, Moser, Wells Coates, Neurath, Sert, Pollini, Bottoni, Weissmann, Syrkus, H. Syrkus, Hoffmann, Ebert, Aalto, Reidemeister (ως γραμματέας), αναφέρεται πως «τα αποτελέσματα του συνεδρίου της Αθήνας θα αξιολογηθούν και θα συμπληρωθούν και θα εφαρμοστούν στην τρέχουσα ανάπτυξη των κάθε πόλεων»⁵⁰² και λίγο πιο κάτω «τα ψηφίσματα αυτής της συνάντησης (εγκρίνονται) ως βάση για να λάβει χώρα μια στρογγυλή τράπεζα με όλα τα μέλη, το τελικό θέμα (του επόμενου συνεδρίου) θα τεθεί στη βάση

⁵⁰⁰ Στο σχέδιο ψηφισμάτων της 12^{ης} /8/1933: «Ψηφίσματα που συνέταξε ο Le Corbusier στην επιτροπή ... (Υπάρχει ένα κομμάτι των Weissmann - Sert). Και διαβάστηκαν στην καταληκτική συνεδρία στο Patris II και έγιναν αποδεκτά...» [FLC, D2(4)290-008]

⁵⁰¹ Στο ίδιο. «Κείμενο της επιτροπής «ψηφισμάτων» (συντάκτης Corbusier) στο Patris II, που εγκρίθηκε από την καταληκτική συνεδρία»

⁵⁰² Συνάντηση της επιτροπής για την προετοιμασία του 5^{ου} συνεδρίου, 14/8/1933, 17:00, στο Πατρίς II [ANF HnI, EEST_4.87-61]

των απαντήσεων»⁵⁰³. Με λίγα λόγια, το σχέδιο των ψηφισμάτων εγκρίνεται, αλλά θα αξιολογηθεί και θα συμπληρωθεί περαιτέρω. Η απόδοση των πρακτικών δεν είναι απολύτως σαφής ως προς το κείμενο των συμπερασμάτων που εγκρίθηκε, είναι σαφές όμως πως δεν πρόκειται για ένα τελικό κείμενο, αλλά για μια βάση προς συζήτηση, κάτι που επιβεβαιώνεται από την δημοσίευση της *Απόφασης* στον τύπο και όχι των ψηφισμάτων.

Τα πρόσωπα που κατά το ταξίδι της επιστροφής μετείχαν –πλέον των Giedion και Le Corbusier, στην διαμόρφωση του κειμένου των ψηφισμάτων που εγκρίθηκε προς συζήτηση ήταν η ομάδα των Ιταλών, ο Wells Coates, ο Weissmann και ο Sert. Η στάση της ομάδας των Ιταλών θα πρέπει να ειπωθεί από καθαρά πολιτική σκοπιά, με δεδομένη τη συμμετοχή τους στην πολιτική σκηνή της χώρας⁵⁰⁴ και την ουσιαστική εκπροσώπηση των ιδεών του πολιτικού κόμματος στην σύνταξη ενός πιθανού πολεοδομικού σχεδίου. Η ένταση των επιχειρημάτων τους και η επιμονή τους στο «ζήτημα του εδάφους» προκαλεί το ενδιαφέρον της έρευνας, ιδιαίτερα λόγω της ήσσονος σημασίας συμμετοχής της εθνικής ομάδας στα τρία προηγούμενα συνέδρια. Κλειδί στην ερμηνεία της στάσης τους είναι το γραπτό κείμενο του P. M. Bardi στο *Quadrante*, και ειδικότερα η τελική αναφορά του κειμένου πως «η ομάδα των Ιταλών αρχιτεκτόνων πήγε στο συνέδριο με τη συνείδηση και τη σοβαρότητα εκείνου που έχει έναν ρόλο πρώτης γραμμής στο παιχνίδι»⁵⁰⁵. Η δυναμική των χαρακτήρων τους, το ασυμβίβαστο της νεότητάς τους και η ισχυρή επιθυμία τους να αδράξουν την ευκαιρία να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στην κεντρική πολιτική και πολεοδομική σκηνή της Ιταλίας, προτάσσει μια θεωρία που πηγάζει από μια πολιτική ιδεολογία, ενισχύεται από το εθνικό φρόνημα και σε ένα βαθμό ορίζεται από μια αντιδραστική τάση.

Η στάση των Άγγλων, και ειδικά του Wells Coates, που έχει την πιο ενεργή συμμετοχή, έχει ερευνητικό ενδιαφέρον, με δεδομένο ότι με την μόλις πρώτη τους συμμετοχή στα συνέδρια κάνουν αισθητή την παρουσία τους, προτάσσοντας μια διαφορετική γνώμη στην διαμόρφωση των ψηφισμάτων που αντιτίθεται στον άξονα του συνεδρίου. Η σύνταξη των επιχειρημάτων με ευρεία τεκμηριωμένη βάση αντιβαίνει στην κεντρική πολιτική της δημοσιοποίησης ενός κειμένου- μανιφέστου, χωρίς όμως η στάση τους να έχει δυναμική τέτοια που να οδηγεί σε προβλήματα ή σε ρήξη, όπως συνέβη με τους Ιταλούς. Τέλος, οι Weissmann και Sert αποτελούν μονάδες που προωθούν την δυναμική τους, στην προσπάθειά τους να ανέλθουν ως κεντρικές προσωπικότητες, προτάσσοντας ταυτόχρονα μια σαφή πολιτική κατεύθυνση πίσω από τις προτάσεις και κατευθύνσεις ενός νέου πολεοδομικού σχεδιασμού. Ο Κρόατης αρχιτέκτων, έχοντας περάσει δύο χρόνια από το γραφείο του Le Corbusier δείχνει να προσπαθεί να δράσει

⁵⁰³ Στο ίδιο

⁵⁰⁴ Η ομάδα των Ιταλών ανήκει επίσημα στο κόμμα του Μπενίτο Μουσολίνι, όπως μπορεί να τεκμηριωθεί ποικιλοτρόπως. Εν προκειμένω, σχετικά με το IV CIAM, το πνεύμα του φασισμού είναι διάχυτο στο Pietro Maria Bardi, *Cronaca di viaggio*, Quadrante 5, 1933.

⁵⁰⁵ Bardi, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, μτφρ Α. Γιακουμακάτος, Ό.π., σελ 167

συνεκτικά, εντάσσοντας στοιχεία των προτάσεων των Ιταλών και των Άγγλων στη βάση του κειμένου του Le Corbusier. Σύμμαχός του σε αυτή την προσπάθεια είναι ο Sert, που δείχνει να πλέει παράλληλα σε κάθε πρόταση ψηφισμάτων, συμφωνώντας λιγότερο ή περισσότερο με κάθε μία από αυτές, αλλά σε κάθε περίπτωση δηλώνοντας παρών.

Οι χειρόγραφες σημειώσεις του Corbusier προκρίνονται στην πλειοψηφία τους ως ορθή τεκμηρίωση καθώς σχέδιο των πορισμάτων που συντάσσεται από την επιτροπή Ψηφισμάτων και μεταγράφεται μεταγενέστερα στο κείμενο των πορισμάτων της Ζυρίχης, που συντάσσεται από τους Giedion, Steiger και Moser, παρουσιάζει πράγματι στο μεγαλύτερο μέρος του, ομοιότητες με την εκδοχή Corbusier. Είναι σίγουρα εμπλουτισμένο με περισσότερες και πιο αναλυτικές πληροφορίες, γραμμένο σε πιο προσεκτική σύνταξη και έκφραση, αλλά είναι φανερό πως αναπτύσσεται πάνω στην πρώτη (χειρόγραφη) βάση.

Η σύνταξη του τελικού κειμένου θα συναντήσει δυσκολίες, αρχής γενομένης από την άφιξη του Πατρίς II στη Μασσαλία. Η Ιστορία έδειξε πως το Συνέδριο της Αθήνας απέδωσε αποτελέσματα. Ο κοινός τόπος των πορισμάτων είναι μια αφηγηματική κατασκευή από τους χαρακτήρες που μετέχουν στο γεγονός καθώς εμπεριέχει προσωπικά ιδανικά, κοινούς στόχους, διαφορετικές ιδεολογίες και τελικά συμβιβασμούς από όλους. Το τελικό κείμενο των πορισμάτων του 4^{ου} CIAM, αυτό που μοιράζεται στις εθνικές ομάδες και δίνεται προς δημοσίευση στα Τεχνικά Χρονικά φέρει σαφώς την υπογραφή του Le Corbusier, όσο όμως ταυτόχρονα έχει την συμβολή και την τελική αποδοχή της διοίκησης των CIAM, όπως αυτή εκφράζεται από την γενική γραμματεία και το σύνολο της CIRPAC.

04.4 Ενδοεπικοινωνία Giedion - Le Corbusier

Αποκαλυπτική για την αποσαφήνιση των γεγονότων που ακολούθησαν με τη λήξη του συνεδρίου είναι η αλληλογραφία Giedion - Le Corbusier, που ξεκινά στο τέλος Αυγούστου και διαρκεί έως το τέλος του Οκτώβρη, όταν τα πορίσματα και τα πρακτικά του συνεδρίου παραδίδονται στην συντακτική επιτροπή των Τεχνικών Χρονικών προς δημοσίευση. Από την επιστολή της 22ας Αυγούστου μαθαίνουμε πως μετά τις εν πλω συνεδριάσεις ακολούθησε και μια συνάντηση κάποιων μελών του συνεδρίου στις 14 Αυγούστου, στη Μασσαλία, στην οποία ο Le Corbusier δεν παρευρέθη, «έχοντας να επιστρέψει στο Παρίσι»⁵⁰⁶, δηλώνοντας «ότι είχε πλήρη εμπιστοσύνη στους συναδέλφους του»⁵⁰⁷. Η ήδη περίπλοκη συζήτηση, που φαινόταν να επιλύεται κατά την τελευταία εν πλω συνεδρίαση, στη στεριά ανοίγει εκ νέου. Σύμφωνα με τον Giedion, στην συνάντηση αυτή «υπήρξε ακόμα μια διαμάχη σχετικά με τα ψηφίσματα, δηλαδή σχετικά με τα συμπεράσματα που γράφτηκαν από τους J.L. Sert, Ernest Weissmann, Wells Coates, μαζί με τους Ιταλούς. Υπήρξε μια συζήτηση, η τελική συζήτηση, πίσω από την οποία η πολιτική δημιούργησε αναπόφευκτα ρήγματα. Η συζήτηση ήταν σοβαρή. Λυπάμαι πολύ που δεν ήσασταν παρόν. Εσείς και ο Gropius. Σας στέλνω ένα αντίγραφο των ψηφισμάτων που συζητήθηκαν. Αν θέλετε διορθώστε λίγο τα γαλλικά που μου φαίνονται λίγο ισπανικά»⁵⁰⁸. Και συνεχίζει, «ο τύπος περιμένει. Έχουμε λάβει τηλεγραφήματα αλλά δεν μπορούμε να στείλουμε τα αποτελέσματα του 4ου συνεδρίου μετά από την συζήτηση στη Μασσαλία, το απόγευμα της Δευτέρας. Όλοι ήταν ανίκανοι να τελειώσουν το έγγραφο»⁵⁰⁹. Μετά την σχετική συμφωνία των συνέδρων στη σύνταξη των ψηφισμάτων στη βάση των προτάσεων Le Corbusier, ακολουθεί ένα ρήγμα σε ιδέες και πράξεις που ξεπερνά τις απλές αμφιβολίες ή διαφωνίες που παρουσιάζονται στα πρακτικά και η ανακοίνωση των ψηφισμάτων παγώνει. Η προφητική αναφορά του Le Corbusier στην εναρκτήρια ομιλία του συνεδρίου πως «Προβλήματα όπως η Αρχιτεκτονική και η Αισθητική, η Αρχιτεκτονική και η Πολιτική δεν είναι θέματα γενικής τάξης και είναι απολύτως επικίνδυνα για να τα συζητά κανείς» είναι η αφορμή αλλά και η πραγματική αιτία για την νέα «παράλυση συζητήσεων»⁵¹⁰ που ανακύπτει, στη βάση της οποίας Giedion και Le Corbusier «συμμαχούν» ώστε να προωθήσουν το σκοπό του συνεδρίου: την δημοσίευση των εργασιών με σκοπό την διάδοση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

⁵⁰⁶ Επιστολή του Corbusier προς τον van Eesteren, 6/2/1934 [Bauhaus Archiv]

⁵⁰⁷ Στο ίδιο

⁵⁰⁸ Επιστολή του Giedion προς τον Le Corbusier, 22/8/1933 [FLC - D2(4)357]

⁵⁰⁹ Στο ίδιο

⁵¹⁰ Σύμφωνα με τα πρακτικά της εναρκτήριας συνεδρίας της 29^{ης} /7/1933 [FLC_D2(4)82]

Η συζήτηση Giedion - Le Corbusier που ακολουθεί εντός του Σεπτεμβρίου, έχει αυτόνομη ιστορική και ερευνητική σημασία καθότι συνοψίζει όλη την ουσία των γενομένων.

22 Αυγούστου 1933

Αγαπητέ Corbusier,

Είμαστε επίσης ευτυχείς για το 4ο Συνέδριο.

Βοηθήσατε πολύ να διατηρηθεί η φλόγα και το κουράγιο, μέσω της ενεργητικής σας εργασίας και συντροφικά αλλάξατε την εικόνα που υπήρχε στο μυαλό πολλών συνέδρων.

Στη Μασσαλία, υπήρξε ακόμα μια διαμάχη σχετικά με τα ψηφίσματα, αυτό σημαίνει σχετικά με τα συμπεράσματα που γράφτηκαν από τους Sert, Weissmann, Wells Coates, μαζί με τους Ιταλούς. Υπήρξε μια συζήτηση, η τελική συζήτηση, πίσω από την οποία η πολιτική αναπόφευκτα δημιούργησε ρήγματα. Η συζήτηση ήταν σοβαρή. Λυπάμαι πολύ που δεν ήσασταν παρόν. Εσείς και ο Grotius. Σας στέλνω ένα αντίγραφο των ψηφισμάτων που συζητήθηκαν μαζί. Αν θέλετε διορθώστε λίγο τα γαλλικά που μου φαίνονται λίγο ισπανικά.

Σημειώσαμε επίσης στα συμπεράσματά σας όλα τα σημεία που μένουν ακόμα να προστεθούν. Θα σας στείλουμε τις επόμενες ημέρες το σύνολο των ψηφισμάτων.

Ο τύπος περιμένει. Έχουμε λάβει τηλεγραφήματα αλλά δεν μπορούμε να στείλουμε τα αποτελέσματα του 4ου συνεδρίου μετά από την συζήτηση στη Μασσαλία, το απόγευμα της Δευτέρας. Όλοι ήταν ανίκανοι να τελειώσουν το έγγραφο. Εγώ, έφυγα στις 11 το βράδυ για το Αίχ.

Συμφωνώ με εσάς πως τα συνέδρια ποτέ δεν ήταν τόσο δυναμικά όσο σήμερα και δεν πρέπει να αφήσουμε την δουλειά που έχει γίνει. Μόνο που, δεν βλέπω ούτε οικονομικές δυνατότητες ούτε τον τρόπο ισομερισμού του φόρτου εργασίας –δεδομένων των ασχολιών του καθενός από εμάς. Η δουλειά γίνεται συνεχώς ολοένα πιο περίπλοκη και πιο υπεύθυνη. Οι επιτροπές είναι καλές για το πλοίο, αλλά από τη στιγμή που αποβιβαστήκαμε δεν υπάρχουν πια.

[...]

Γι ακόμη μια φορά, θερμές ευχαριστίες για την μεγάλη δραστηριοποίησή σας στο Συνέδριο.

Φιλικά

Giedion⁵¹¹

⁵¹¹ Επιστολή του Giedion στον Le Corbusier, 22/8/1933 [FLC, D2(4)357]

Gironde, 29 Αυγούστου 1933

Αγαπητέ μου Giedion,

Έλαβα την επιστολή της 22ας.

1^ο [...]

2^ο Ψηφίσματα συνεδρίου, γλώσσα κοινή: θα δω ξανά το κείμενο και θα σας στο στείλω πίσω.

3^ο Τελικά ψηφίσματα του Συνεδρίου. Πρωτεύον, με μεγάλη σημασία

Είδα το κείμενο της Μασσαλίας. Θα το μεταφέρω στα γαλλικά (το έχει ανάγκη).

Αναμένω με μεγάλο ενδιαφέρον την συνέχεια που υποσχεθήκατε, δηλαδή τα ενεργά ψηφίσματα.

Εάν το Συνέδριο έπρεπε να τελειώσει με τα ψηφίσματα της Μασσαλίας, θα έβγαζα το καπέλο μου και θα έφευγα. Αλλά, δεν είμαστε κοντόφθαλμοι. Οι "νέοι" είναι πολύ ωραίοι, αλλά είναι δειλοί και όχι πολύ πρωτότυποι. Τόσο ήπια γραφή και δίχως επίδραση.

Ακούστε Giedion: εδώ και 10 χρόνια είμαι μπροστά από τα γεγονότα. Ξέρω πού είναι το πρόβλημα, πού υπάρχουν ανησυχίες, πού υπάρχουν φόβοι, πού είναι οι δειλοί, πού υπάρχει καλή θέληση. Ξέρω πού πρέπει να κατευθυνθώ, πού πρέπει να μιλήσω, σε ποιον πρέπει να απευθυνθώ. Το 4^ο Συνέδριό μας είναι μια ημερομηνία. Τόσο απλά! Ήρθαν 18 χώρες. Το συνέδριό μας ήταν νεανικό. Τόσο το καλύτερο. Την τελευταία ημέρα, πάρθηκαν αποφάσεις, αποδεκτές από όλους. Είναι αντικειμενικές. Ιδού το εντυπωσιακό γεγονός: συμφωνία σε αντικειμενικές ιδέες. Είναι αυτές οι ιδέες που πρέπει να τεθούν ενώπιον της γνώμης. Είναι εξαιτίας αυτού του γεγονότος ότι το συνέδριό μας ζει. Διαφορετικά, πεθαίνει!

Αυτές οι αντικειμενικές ιδέες θα είναι η δική μου αλήθεια του 1933 για όλους, σε όλες τις χώρες. Σκέφτομαι πως τους έχετε δώσει μια καλύτερη μορφή, μια καλύτερη σειρά. Αλλά σας παρακαλώ: οι εν λόγω ιδέες είναι αυτές της τρέχουσας πραγματικότητας. Θα επιβεβαιώσουμε ή θα ξεφύγουμε; Δεν πρέπει να ξεφύγουμε. Έχουμε υποχρεώσεις: αρχιτέκτονες μας περιμένουν, δήμαρχοι, υπουργοί: με μια λέξη άνθρωποι με αρμοδιότητες. Δεν κάνουμε ένα συνέδριο για να διακηρύξουμε κούφια πράγματα, αλλά για να χτίσουμε.

Εξάλλου, η τελευταία συνέλευση δέχθηκε τις αρχές αυτές. Δύσκολα θα δεχόμουν να τις καταργήσουμε από το φόβο ή την ανησυχία να μην μπλέξουμε. Είναι καιρός. Giedion, ο κόσμος καίγεται. Χρειάζεται επιβεβαίωση. Είμαστε οι τεχνικοί της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Στο όνομα της κανονικότητας και στο όνομα του Ιερού σκοπού, ζητώ να δημοσιευτούν τα ψηφίσματα. Η μορφή ελάχιστα μετράει. Αυτό που μετράει είναι να γίνει. Και αυτό, με απλότητα, πίστη και θάρρος.

Είναι δυστυχώς ένας ήδη γέρος, που σας το ζητά με όλη τη δύναμη που του δίνουν 25 χρόνια αγώνα και γνώσης του πεδίου μάχης.

Φιλικά

Corbu

Στείλτε την επιστολή με αναφορά: «επείγουσα αποστολή».⁵¹²

⁵¹² Απαντητική επιστολή του Le Corbusier στον Giedion, 29/8/1933 [FLC, D2(4)358]

Ζυρίχη, 4 Οκτωβρίου (Σεπτεμβρίου) 1933

Αγαπητέ μου Corbusier,

Μόλις έλαβα το γράμμα σας της 19^{ης} Αυγούστου (Gironde). Εργαστήκαμε μέχρι χθες για τα ψηφίσματα (Steiger, Moser, και εγώ). Ήταν μια δύσκολη δουλειά. Θα σας στείλω σήμερα τα αντίγραφα στα γερμανικά και τα γαλλικά, επειδή εμείς φυσικά συντάξαμε το κείμενο στα γερμανικά (εγώ ο ίδιος, είμαι τώρα στο κρεβάτι, συναχωμένος και με πονόλαιμο). Ο Roth θα σας τα στείλει όλα ακόμα και σήμερα. Στέλνουμε ταυτόχρονα και τα ψηφίσματα στον Brunon Guardia, υποδεικνύοντας πως πρέπει να συνεννοηθεί μαζί σας.

Σχετικά με το γράμμα σας: συμφωνώ σε ένα μεγάλο μέρος του. Τα ψηφίσματα της Μασσαλίας ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους αναποτελεσματικά. Ωστόσο, πήραμε όσο το δυνατόν περισσότερο τα συμπεράσματα, για να τα βάλουμε σε τάξη. Η δουλειά ήταν για εμάς οδυνηρή καθώς έπρεπε να ενωθούν όλες οι τεχνικές απόψεις, και κυρίως να φτιάξουμε ένα έγγραφο συστηματικό, όσο συστηματικό γίνεται (εν μέσω ταραχών). Προέκυψε ένα έγγραφο των 10 σελίδων που θεωρώ εξίσου σημαντικό με τη διακήρυξη της La Sarraz. Προσθέτετε εσείς αργότερα 3 σημεία «αντίστασης».

Δυστυχώς, έχει χάσει τη λαμπρή φλόγα της πρώτη σας έκθεσης, έγινε πιο βαρύ, ωστόσο νομίζω ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τις διασπαστικές τάσεις στα σημεία που έπρεπε να συγκεντρώσουμε τις προτάσεις σας και αυτές των άλλων.

Για το γερμανικό κείμενο αναλαμβάνω την ευθύνη. Το γαλλικό κείμενο (έχουμε δανειστεί δικές σας φράσεις, αλλά δεν γνωρίζω ακριβώς σε τι βαθμό) θα πρέπει (μετάφραση Roth – Barrano) ίσως να διορθωθεί;

Ερώτηση αρχής:

- Τεχνικό ή πολιτικό;

Δύο λύσεις:

1) Το συνέδριο είναι τεχνικό. Διακηρύσσουμε πως θέλουμε να λύσουμε τα προβλήματα στη βάση των τεχνικών προβλημάτων (όπως κάνουμε)

2) Το συνέδριο είναι πολιτικό. Όπως το «Αριστερό Μέτωπο» (Leva Fronta) της Πράγας, (έλαβα τα έγγραφα του Teige σχετικά με τη δουλειά τους!!) θα πρέπει να απευθυνθούμε καθαρά κατά του καπιταλισμού.

Συνέπειες:

1) Τεχνικό: Μοναδική πιθανότητα να έχουμε διεθνή επιρροή προς το παρόν. Αλλά τη στιγμή που θα διαδραματιστεί μια πραγματική κοινωνική ανάπτυξη θα μας πετάξουν έξω, δίχως αμφιβολία.

2) Πολιτικό: Δεν υπάρχει δυνατότητα επιρροής κάποιας σημασίας προς το παρόν. Το μόνο μέσο για να έχουμε μια επιρροή σε μια κοινωνική ανάπτυξη.

Τίθεται το ερώτημα:

Θα ζητήσουμε από κάθε ειδικό να μετέχει σε ένα πολιτικό κόμμα στο μέλλον;

Πιστεύω πως ναι, αλλά δεν θα προχωρήσει τόσο εύκολα όπως η πρόταση της “Leva Fronta”. Πιστεύω πως πρέπει εντός του υπάρχοντος πολιτικού χάους, χάους πολύ μεγαλύτερου από κάθε άλλο τομέα,

απλά να κάνουμε ήσυχα τη δουλειά μας: να γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες και τα γεγονότα που επαναλαμβάνονται σε κάθε κυβέρνηση. (Σε παρένθεση: οργανώνοντας τα ψηφίσματα, μερικές φορές μας έπιανε αηδία, γιατί συνέχεια βλέπαμε μπροστά μας το ίδιο εμπόδιο: "οργάνωση" του εδάφους!). Πιστεύω πως η άποψή μας εκτός πολιτικής είναι σήμερα εξαιρετικά σημαντική για την διατήρηση της τάξης. Αλλά αυτό είναι το πρώτο βήμα και καλύτερο προς το παρόν από τον λαϊκό Μαρξισμό ("Vulgar-Markismus") που αναλύει τις προτάσεις.

Σύμφωνοι για το ότι πρέπει να δημοσιεύσουμε παντού τα συμπεράσματα! Βοηθήστε μας στη Γαλλία. Οι θέσεις της La Sagraz έχουν μείνει σε μεγάλο βαθμό άγνωστες.

Θα στείλω στον Κιτσίκη όλα τα απαραίτητα για τα Τεχνικά Χρονικά. Ελπίζω πως και εσείς έχετε στείλει την ομιλία σας. Αυτό θα είναι, για όλους, ένα σημαντικό έγγραφο που θα στείλουμε σε όλα τα μέλη και τις αρχές.

Φιλικά

Giedion (από μια εξηνταριά σελίδες)⁵¹³

12 Σεπτεμβρίου 1933

Αγαπητέ μου Giedion,

1^ο / Απάντηση στο γράμμα της 2ας Σεπτεμβρη.

Έστειλα ως «επείγον» (δεν υπάρχει αεροπορικός) την ομιλία στον Τόμπρο, με επίσημη μορφή για να την στείλει στην συνέχεια στον Κιτσίκη. Αυτό έγινε τη Δευτέρα στη Μασσαλία πριν την επιστροφή μου στο Παρίσι. Το ίδιο το Πατρίς II την έλαβε.

2^ο / Ψηφίσματα. Έλαβα πρώτα (από εσάς) την ισπανόμορφη εγγραφή (σας είχα γράψει για το θέμα αυτό). Έπειτα από τον Roth, την εκ Ζυρίχης εγγραφή. Δεν το θεωρώ ακόμα και τώρα έτοιμο. Θα σας κάνω προτάσεις.

3^ο / Σας έστειλα το σημειωματάριο με το προσχέδιο που είχα προετοιμάσει; Απαντήστε μου σας παρακαλώ γιατί δεν το βρίσκω στα πράγματά μου.

4^ο / Brunon Guardia. Στην επιστροφή μου βρήκα το νο 2 των Beaux Arts με τα ψηφίσματα του πλοίου. Όσον με αφορά είμαι ευτυχής που τα ψηφίσματα δημοσιεύτηκαν σε αυτό το όργανο που απέχει από τις ακραίες αριστερές (θέσεις), αυτό χωράει πολλές ερμηνείες.

Εξακολουθώ να ισχυρίζομαι ότι θα πρέπει να κρατάμε μια αντικειμενική επαγγελματική γλώσσα και να μιλάμε για γεγονότα και στοιχεία αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά που οδηγούν ακριβώς στην εκπλήρωση των επιθυμιών μας. Γιατί να είμαστε ασαφείς, γιατί να είμαστε γενικόλογοι; Φοβούμαστε να λάβουμε ευθύνες;; Τότε γιατί σχεδιάζουμε όλες αυτές τις αλήθειες στα έργα μας; Ο Brunon Guardia μου τηλεφώνησε χθες ότι έλαβε τα ψηφίσματά σας -πολύ αργά- και πως τα έβαλε στην άκρη για μεταγενέστερες μελέτες. [...]

⁵¹³ Επιστολή του Giedion προς τον Le Corbusier, 4/9/1933 [FLC, D2(4)360]

Μου ανακοινώσατε την αποστολή των «Τριών σημείων αντίστασης». Δεν έχω λάβει τίποτα. Περιμένω. Ερώτηση «Τεχνική – Πολιτική» είναι οι δύο μάζες.

Αλλά επαναλαμβάνω:

Τεχνική = προετοιμασία του σχεδίου. Πολιτική = εκτέλεση του σχεδίου.

Πριν να εκτελέσουμε, θα πρέπει να γνωρίζουμε τι θα εκτελέσουμε.

Η εργασία μας είναι να διαδώσουμε τα στοιχεία του σχεδίου στο φως της κοινής γνώμης (εξουσία – υπουργεία, συμβούλια, δήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι, το ευρύ κοινό, επαγγελματίες, καθηγητές σχολών, μαθητές). Το καθήκον μας είναι να επιβεβαιώσουμε πως ο σχεδιασμός είναι απαραίτητος και το καθήκον μας είναι να διακηρύξουμε πως δεν μπορεί να υλοποιηθεί παρά μέσω απαραίτητες αλλαγές των ιδρυμάτων και της εξουσίας.

Έτσι, είμαστε πλήρεις, πιστοί και θαρραλέοι,... και παντός καιρού, παρελθόντος και μέλλοντος.

II

Παράδειγμα: Έχουμε το καθήκον σε κάθε φορά, σε κάθε πέρασμα εάν είναι απαραίτητο, να διεκδικούμε την «οργάνωση του εδάφους» σε όλη την επικράτεια.

Μαρξισμός ή όχι, είναι μια λέξη που αγνώω. Ο Μαρξ ήταν ένας άνθρωπος. Εμείς είμαστε μπροστά από όλους τους ανθρώπους και το περιβάλλον τους · δεν γνωρίζω παρά αυτούς τους παράγοντες. Άρα λοιπόν γιατί ο Μαρξ; Εάν φτάσουμε να σκεπτόμαστε όπως αυτός (αυτό που αγνώω, αυτό γοητεύει τους μαρξιστές, και εάν σκεφτούμε διαφορετικά, αυτό θα προσθέσει στα μαρξιστικά μαπαγκάζια αλήθειες, καθώς θα προέρχονται από την εξίσωση άνθρωπος και περιβάλλον. Είμαστε συνεπώς διαπρεπείς «υλιστές» ασχολούμενοι με το μόνο πράγμα που ενδιαφέρει την ανθρωπότητα:

τον άνθρωπο

| το κορμί του, την πνευματικότητά του | + τις δουλειές του για |

το στομάχι, την καρδιά, το πνεύμα |

Θα γράψω αργότερα σε κάποιες ημέρες

Φιλικά

Corbusier⁵¹⁴

Υ.Γ. Προσπάθησα να διορθώσω τα τελευταία ψηφίσματα: Το συντακτικό και η ακριβής έννοια των λέξεων έχει ανάγκη μια σοβαρή ανάκτηση.

Επιπλέον, υπάρχουν θεμελιώδη λάθη, τεράστια και αφελή. Προσοχή. Αντιτίθεμαι ενεργητικά σε αυτό που δημοσιεύεται πριν να έχω δώσει την συγκατάθεσή μου, καθώς αυτά τα ψηφίσματα είναι άγνωστα στο Συνέδριο. Μιλώ για ορισμένες γενικές αρχές που είναι ΛΑΘΟΣ!

⁵¹⁴ Επιστολή του Corbusier προς τον Giedion, 12/9/1933 [FLC, D2(4)363]

Ζυρίχη 28 Σεπτεμβρίου 1933

Αγαπητέ μου Corbusier,

Ήμασταν προχθές μαζί με τον van Eesteren και συζητήσαμε ακόμη μια φορά τα συμπεράσματα. Η μόνη δυσκολία ήταν το ζήτημα της οργάνωσης του εδάφους. Στη Μασσαλία, είχαμε μια τελευταία συνεδρία που ήταν σοβαρή για την ύπαρξη της ένωσής μας, καθώς οι Ιταλοί από τη μια και οι Ισπανοί, ο Weissmann, ο Wells Coats δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν στο θέμα αυτό. Είναι κρίμα που δεν μπορούσατε να λάβετε μέρος στην συνεδρία αυτή. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε στα Συμπεράσματα την αναποφάσιστη και γεμάτη συμβιβασμούς λύση που βρέθηκε από τους Ισπανούς και τον Wells Coats για να ικανοποιηθούν οι Ιταλοί που δεν ήταν στο σημείο αυτό ατρόμητοι!

Ζητάμε από όλες τις πλευρές τα ψηφίσματα και σας παρακαλώ να μας στείλετε τις σελίδες που ακόμα λείπουν. Δεν μπορούμε πια να καταστέλλουμε τις δημοσιεύσεις!

Ο van Eesteren ως μέλος της Επιτροπής στη Βέρνη θα μπορούσε να δώσει «το πρώτο βραβείο» στο έργο της ομάδας της Ζυρίχης. Πρώτη αντικειμενική νίκη της ανιδιοτελούς εργασίας του Συνεδρίου. Αυτές είναι οι μέθοδοι που νικούν.

Φιλικά

Giedion⁵¹⁵

30 Οκτώβρη 1933

Αγαπητέ μου Giedion,

1^ο / Ορίστε οι σελίδες 7-12 διορθωμένες, των πορισμάτων. Έτσι, έχετε το σύνολο.

Το θέμα της ενεργοποίησης της γης είναι πολύ σοβαρό. Εκτιμώ πως έχουμε την υποχρέωση να πούμε τι είναι. Εάν δεν είναι αυτή η γνώμη σας, πείτε το μου. Με απαντητική επιστολή θα σας στείλω το κείμενό σας της Ζυρίχης με τη σωστή μεταφορά του στα γαλλικά.

2^ο / [...]

3^ο / [...]

Φιλικά

Le Corbusier⁵¹⁶

⁵¹⁵ Επιστολή του Giedion προς τον Le Corbusier, 28/9/1933 [FLC, D2(4)368]

⁵¹⁶ Επιστολή του Le Corbusier προς τον Giedion, 30/10/1933 [FLC, D2(4)369]

Οι παραπάνω επιστολές έχουν στο σύνολό τους ερευνητική βαρύτητα. Ήδη από το πρώτο γράμμα του Giedion, οι πολιτικές ιδεολογίες στο σύνολό τους και ιδιαίτερα αυτές από την πλευρά των Ιταλών, αναδύονται ως κεντρικός προβληματισμός και σημείο διαφωνίας. Ο Le Corbusier πιστός στην πεποίθησή του πως το άνοιγμα των συζητήσεων με πολιτικό περιεχόμενο οδηγεί σε τέλμα, αντιδρά στο εκ νέου άνοιγμα του κύκλου συζήτησης των ψηφισμάτων και ζητά την επιστροφή στις «αντικειμενικές, αποδεκτές από όλους αλήθειες», που εξυπηρετούν τον σκοπό των Συνεδρίων. Ο Giedion, που αρχικά επιχειρεί την σύνταξη των τελικών πορισμάτων κρατώντας μια δύσκολη ισορροπία μεταξύ των κυρίαρχων πολιτικών και ιδεολογικών θέσεων, δείχνει μετά το τέλος του συνεδρίου να συμπλέει απόλυτα με τις θέσεις του Le Corbusier. Μια κριτική ανάγνωση του συνόλου της αλληλογραφίας μαρτυρά τον τρόπο δράσης των συνεδρίων αλλά και του ίδιου του Le Corbusier, προσωπικά. Όταν τίθεται το δίλημμα περί τεχνικής ή πολιτικής φύσης των ενεργειών που θα ακολουθηθούν, η απάντηση είναι οι ενέργειες που ικανοποιούν τον σκοπό, ήτοι τη διάδοση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής με σκοπό την εκτέλεσή της. Η τεχνική φύση της λύσης απαντά στο πρόβλημα της σύνταξης του μοντέρνου λεξιλογίου, ενώ η πολιτική φύση απαντά στο πρόβλημα της επιρροής της και έχει συνέπεια την οικοδόμησή της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της εν λόγω σκέψης στη λειτουργία των CIAM είναι η «πρώτη αντικειμενική νίκη της ανιδιοτελούς εργασίας του Συνεδρίου», όταν η ομάδα των Hubacher, W. Moser, E. Both, R. Steiger, R. Winkler και M. E. Haefeli κερδίζει το πρώτο βραβείο για την πολεοδομία της Βέρνης⁵¹⁷, με τον van Eesteren να είναι στην ομάδα κρίσης του διαγωνισμού. Ο συνδυασμός ανοίγματος του κύκλου επιρροής της μοντέρνας σκέψης στην πολιτική και τα κοινά έχει μονάχα ανοδικές τάσεις και είναι ο τρόπος που οδηγεί στα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Τα ψηφίσματα της Λειτουργικής Πόλης θα πρέπει να λειτουργήσουν με παρόμοιο τρόπο. Μετά την σύνταξη του εκ Ζυρίχης κειμένου ο Giedion επικοινωνεί με τον Le Corbusier και του ζητά να διορθώσει το γαλλικό κείμενο, καθώς η πρώτη εκδοχή του γράφεται στα γερμανικά. Το σχέδιο των πορισμάτων επιστρέφει ξανά και ξανά στο γραφείο του Le Corbusier, όπου υφίσταται σε μια σειρά από διορθώσεις, σαφώς σε συντακτικό και ορθογραφικό επίπεδο –καθότι γραμμένο από Ισπανόφωνους, ταυτόχρονα όμως και σε εννοιολογικό, κυρίως στο τρίτο μέρος, αυτό των συμπερασμάτων, όπου αναδιατυπώνει κάποιες από τις προτάσεις. Ο Corbusier μιλά για «θεμελιώδη λάθη, τεράστια και αφελή», για «λανθασμένες γενικές αρχές», «άγνωστες στο Συνέδριο». Οι αναφορές αυτές εστιάζουν κυρίως στον ορισμό και την λειτουργία της πόλης, που το εκ Ζυρίχης κείμενο αναφέρει πως «η ανάπτυξή τους (σσ. των πόλεων), εξαρτάται από ένα οικονομικό σύστημα και από τις συνθήκες της παραγωγής». Η κορμπουζιανή θεώρηση εντάσσει την πόλη σε ένα οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, με κύριες λειτουργίες την

⁵¹⁷ Το πρώτο βραβείο το κερδίζουν ισότιμα 3 ομάδες: η εκ Ζυρίχης ομάδα CIAM, οι F. Steiner, Kessler & Peter και οι R. Braillard, C. Lippert. Πηγή: Das Werk : Architektur und Kunst = L'oeuvre : architecture et art, τεύχος 20, 1933

παραγωγή και την κατανάλωση, σε ένα πολύπλοκο πλαίσιο στο οποίο ανήκουν οι ψυχολογικές και βιολογικές ατομικές και συλλογικές δραστηριότητες.

Το κομβικό όμως σημείο που σημαδεύει το 4^ο συνέδριο είναι ταυτόχρονα και το πιο ουτοπικό στην υλοποίησή του και αφορά την συζήτηση περί «ελευθέρωσης» και ως εκ τούτου επανα-ενεργοποίησης του εδάφους, που θα μπορέσει να δεχθεί την μοντέρνα πολεοδόμηση. Η έλλειψη οργάνωσης των υφιστάμενων πόλων, όπως προέκυψε από τις αναλύσεις των συνεδρών, αναστρέφεται με «μεγαλειώδεις» και ρηξικέλευθες κινήσεις, όπως αυτή της διαγραφής της δομημένης επιφάνειας και την επανεγγραφή της με όρους που θα ικανοποιούν το συλλογικό συμφέρον, όπως εκφράζεται με την υγιεινή και την «καλή λειτουργία» της σύγχρονης πόλης. Η υψηλή πρόθεση για «ένα νέο καθεστώς ιδιοκτησίας, [...], που θα επιτρέψει την αναδιοργάνωση των αστικών λειτουργιών» στο τελικό κείμενο θα αντικατασταθεί από την σύμφωνα με τον Giedion, «αναποφάσιστη και γεμάτη συμβιβασμούς λύση», λύση πιο μετριοπαθή και ταυτόχρονα όμως ρεαλιστικότερη, «ρύθμιση του καταμερισμού της επιφάνειας του εδάφους», με τον όρο το ιδιωτικό συμφέρον να υποκύπτει στο συλλογικό.

*Mobilisation du sol – Ενεργοποίηση της Γης*⁵¹⁸

« Η εφαρμογή της τάξης στη γη είναι μια βασική λειτουργία της νεωτερικότητας [...]. Ισχύει ο ακόλουθος κανόνας: Κανένα κράτος δεν είναι «μοντέρνο» χωρίς κτηματολόγιο και χωρίς εκτάσεις ιδιοκτησίας με νόμιμη χρήση»⁵¹⁹

Η «επιστράτευση» του εδάφους κινητοποιεί σαν ιδέα τους μοντέρνους αρχιτέκτονες - πολεοδόμους, ενώ ερμηνεύεται με διαφορετικούς τρόπους, αναλόγως της εκάστοτε πολιτικής ιδεολογίας ή επαγγελματικής φιλοδοξίας. Ωστόσο, είναι ένα φλέγον θέμα που δεν απασχολεί μόνο τους μοντέρνους αρχιτέκτονες αλλά προεκτείνεται σε κοινωνικά, οικονομικά, νομικά, πολιτικά και βεβαίως ιδεολογικά κριτήρια της εποχής. Η ουσία του ζητήματος αφορά το νομικό καθεστώς ιδιοκτησίας, χρήσης, πώλησης και αγοράς τμημάτων γης, εντός ενός πλαισίου

⁵¹⁸ Ο όρος Mobilisation (- Mobilization) ερμηνεύεται κατά κύριο λόγο σε στρατιωτικό περιεχόμενο και σημαίνει επιστράτευση. Ως εκ τούτου, η ερμηνεία του όρου *Mobilisation du sol* σε αρχιτεκτονικό-πολεοδομικό περιεχόμενο σημαίνει επιστράτευση του εδάφους ή καλύτερα ενεργοποίηση της γης, ενεργή δηλαδή χρήση της προς όφελος των στόχων της μοντέρνας εν προκειμένω πολεοδόμησης.

⁵¹⁹ Osterhammel, Die Verwandlung der Welt. 2009, p. 172 όπως αναφέρεται στο Uekötter, Frank. *Land, in: European History Online (EGO)*, published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-05-03. Ιδία μετάφραση. Το παραπάνω άρθρο συνοψίζει πολύ συνοπτικά τα βασικά σημεία κατοχής και χρήσης της γης από τον 19^ο αιώνα και εξής.

θεμελιώδους αναδιάρθρωσης των συνθηκών γαιοκτησίας, κυρίως στις σοσιαλιστικές κοινωνίες με σκοπό την οργάνωση της γης, ως έδαφος και ως φυσικό πόρο, και στόχο την αύξηση της παραγωγής, συνεπώς της –με καλύτερους όρους– ευημερίας του λαού. Όσο σαφές και αν είναι το ζήτημα στις μη αστικές, γεωργικές κατά βάση κοινωνίες, η μετάβαση στο καθεστώς της πόλης περιπλέκεται. Τι σημαίνει ιδιωτική ιδιοκτησία, δικαιώματα χρήσης και δόμησης της γης, ζητήματα ελεύθερης πρόσβασης και κυκλοφορίας αποτελούν κατ' αρχήν νομικά θέματα και κατά δεύτερο λόγο πολιτικά, τα οποία η μοντέρνα πολεοδόμηση των «τεσσάρων λειτουργιών» θα έπρεπε να λάβει υπόψη. Η ενεργοποίηση του εδάφους, η επιστράτευση δηλαδή της γης προς επίτευξη του κοινού σκοπού, ήτοι την υλοποίηση του προγράμματος που θα επιτρέπει στην πόλη να «λειτουργεί» δεν μπορεί παρά να ερμηνευθεί στο πλαίσιο μιας «Μεγάλης Αφήγησης». Το ζήτημα αυτό βρίσκεται στην ατζέντα των συζητήσεων των Συνεδρίων ήδη από τη Διακήρυξη της La Sarraz και εκτείνεται χρονικά έως και το 1951⁵²⁰, έτος υλοποίησης του 8^{ου} CIAM, ενώ ερμηνεύεται άλλοτε ως «διαίρεση του εδάφους» (division du sol), ή ως «ενεργοποίηση της γης» (mobilization du sol), ή ως «ελευθέρωση της γης» (liberation du sol).

Πίσω στη συζήτηση της Μασσαλίας της 14^{ης} Αυγούστου 1933, η συμφωνία για την αρχιτεκτονική της πόλης και του προγράμματός της είναι κοινή. Η διαφωνία έγκειται στην εφαρμογή της, όταν υπεισέρχονται πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια. Η μία τάση είναι η μαρξιστική, όπου η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας οδηγεί στην κολεκτιβοποίηση της γης. Η ιταλική ιδεολογία, «επιστρατεύει» τις γεωργικές εκτάσεις αλλά διατηρεί την ιδιωτική ιδιοκτησία, καθώς ένα μεγάλο μέρος των υποστηρικτών του Μουσολίνι ήταν η αστική μεσαία τάξη και οι γαιοκτήμονες. Η Αγγλική τάση διαφέρει στη βάση, με την γη να ανήκει στο Στέμμα, και συνεπώς η «αντίσταση» να αφορά ζητήματα εγκυρότητας και πιθανότητες εφαρμογής των θεωριών.

Η προσπάθεια σύνταξης της «τεχνικής φύσης» του σχεδίου, απαγκιστρωμένης από τις πολιτικές θέσεις και με την τήρηση μιας ιδεολογίας που πηγάζει καθαρά από τις σταθερές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής είναι μια αντικειμενική αλήθεια που δεν χωρά μεγάλη κριτική. Η υλοποίηση όμως μιας αρχιτεκτονικής που γράφεται σε μια λευκή σελίδα σε ιδανικούς και όχι στους πραγματικούς όρους του πολύπλοκου συστήματος της πόλης, είναι δεδομένο πως θα βρει εμπόδια. Η σύνταξη των πορισμάτων καθυστερεί καθώς το σημείο ισορροπίας βρίσκεται ανάμεσα σε 4 πλευρές.

⁵²⁰ Όπως προκύπτει από το «Πρόγραμμα του 8^{ου} Συνεδρίου CIAM» [Harvard GSD_Boo6]

04.5 Ενεργά ψηφίσματα

Το δελτίο τύπου⁵²¹ που μοιράζεται στους δημοσιογράφους και τα μέλη του συνεδρίου που βρίσκονται εν πλω, για να τύχει δημοσίευσης στα διάφορα περιοδικά και εκδόσεις, είναι μια σύνοψη των εργασιών και των προβλημάτων των πόλεων που διαπιστώθηκαν, χωρίς να εκφράζει ακόμα την ουσιαστική θέση των συνεδρίων επί των προβλημάτων αυτών. Με λίγα λόγια, γίνεται αναφορά στην τρέχουσα χαοτική κατάσταση των πόλεων, που δημιούργησε η ταχύτατη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής μετά την επανάσταση της μηχανής και της αδυναμίας του οργανισμού της πόλης να ανταπεξέλθει σε αυτήν. Η χαοτική κατάσταση επεξηγείται στους τέσσερις πόλους ανάλυσης: την κατοικία, την αναψυχή, την εργασία, την κυκλοφορία. Συνοπτικά, οι χώροι κατοικίας αντιμετωπίζουν προβλήματα πυκνότητας και κακής υγιεινής, ως αποτέλεσμα της ελλιπούς οργάνωσης των οδών κυκλοφορίας, της γειτνίασης με τους βιομηχανικούς χώρους και την έλλειψη ελεύθερων χώρων που θα βοηθούσε στον ηλιασμό και αερισμό των κατοικιών. Οι χώροι αναψυχής είναι ελάχιστοι και με δύσκολες ή ακόμα και ανεπαρκείς προσβάσεις στον πληθυσμό. Οι χώροι εργασίας είναι στην πλειοψηφία τους μακριά από τις ζώνες της κατοικίας και με κακές προσβάσεις από αυτές. Η κυκλοφορία γίνεται σε οδούς που το μέγεθός τους δεν αντιστοιχεί με τα μηχανικά μέσα μεταφοράς. Το δελτίο τύπου κλείνει με την κατευθυντήριες γραμμές για τις εργασίες του επόμενου συνεδρίου και με τρεις διαπιστώσεις: την ανάγκη να ελεγχθούν σύμφωνα με τις αρχές της σύγχρονης πολεοδομίας τα όρια των πόλεων, ορθολογική ταξινόμηση των αστικών στοιχείων με τρόπο ώστε τα ιδιωτικά συμφέροντα να υπόκεινται συνεχώς στα γενικά συμφέροντα της πόλης και την εκ νέου οργάνωση της ιδιοκτησίας του εδάφους των πόλεων «*σύμφωνα με τις ανάγκες της σύγχρονης πολεοδομίας*»⁵²².

Όπως έχει αναφερθεί, στην επιτροπή που ανέλαβε το προς δημοσίευση κείμενο μετείχαν οι van Eesteren, Giedion, Steiger, Moser, ενώ μετά το συνέδριο, οι παραπάνω τέσσερις μαζί με τους Sert, Torres Clave, Weissmann, Coates, Syrkus, Bottoni, Terragni συνέχιζαν να επεξεργάζονται το οριστικό κείμενο. Μετά από αυτό το πρώτο ήπιο στάδιο δημοσίευσης, εκκρεμεί η σύνταξη των ψηφισμάτων του συνεδρίου, τα οποία σε πρώτο χρόνο συντάσσονται στη Ζυρίχη από τους Moser, Steiger και Giedion και τα οποία, «*υπό αυτή τη μορφή, δόθηκαν για εξέταση στα μέλη της επιτροπής των πρακτικών. Η συγγραφή και η αποστολή χρειάστηκε λίγο χρόνο λόγω της δυσκολίας ορισμού ενός κειμένου που θα ομαδοποιεί όλες τις προτάσεις χωρίς να προδίδει την ουσία*»⁵²³. Στο μεταξύ, κοινοποιήθηκαν και στους Le Corbusier, van Eesteren, Wells

⁵²¹ Δελτίο Τύπου εργασιών του 4^{ου} CIAM [FLC, D2(4)236]

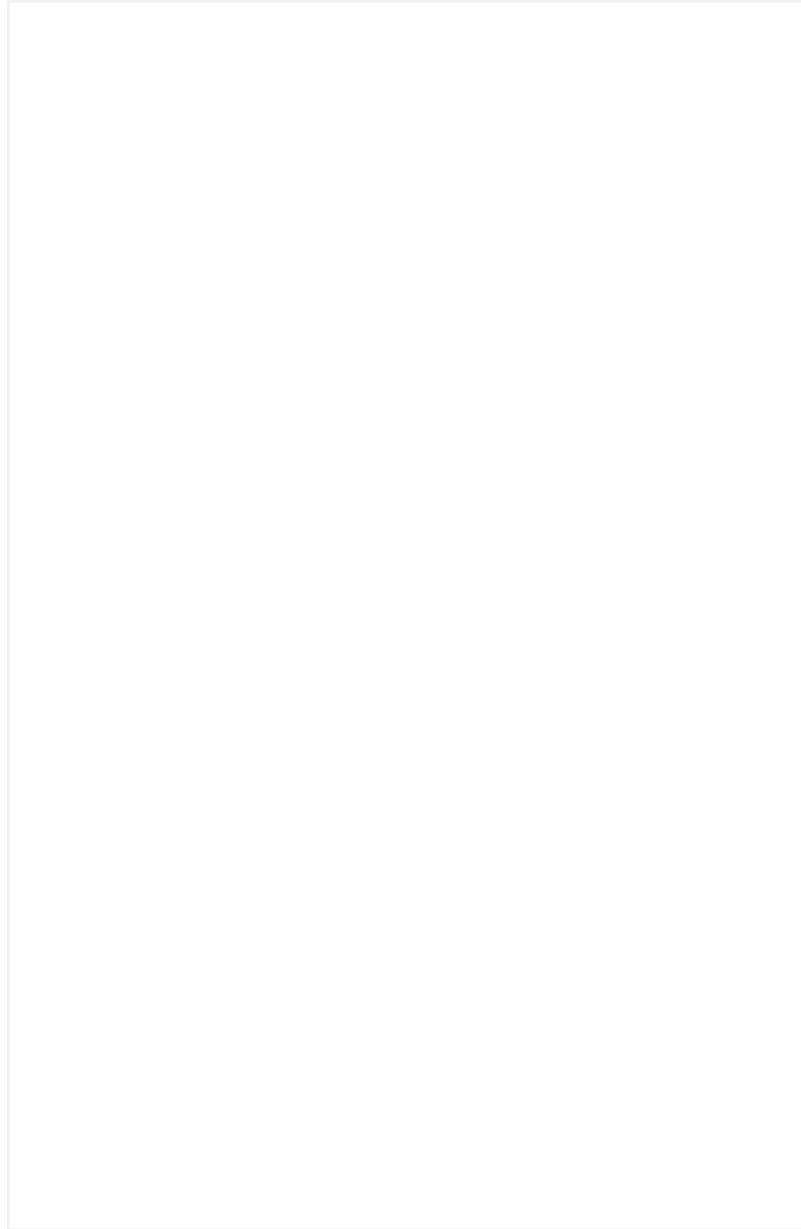
⁵²² Στο ίδιο

⁵²³ Εγκύκλιος που μοιράστηκε στα μέλη του συνεδρίου, τον Οκτώβριο του 1933 [FLC, D2(4)318]

Coates, Sert, Bottoni και Gropius, οι οποίοι είχαν λόγο επί του τελικού κειμένου. Τα «Αποτελέσματα του 4^{ου} Συνεδρίου» κοινοποιούνται στα μέλη του συνεδρίου στις 7 Οκτωβρίου 1933 με τη μορφή εγκυκλίου και με σκοπό «να δημοσιευτούν αναλυτικά σε εκδόσεις σε όλες τις χώρες για να μπορεί να διαχυθεί η γνώμη του Συνεδρίου και να διεγερθεί το ενδιαφέρον των Αρχών και των επαγγελματιών ομάδων από την δουλειά μας. Τα ψηφίσματα έχουν συνταχθεί με τρόπο να μπορούν να εμφανίζονται στο σύνολό τους ή συνοπτικά. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούν πιο εύκολα να γίνουν κατανοητά από τον κόσμο»⁵²⁴. Εκτός όμως από τα αποτελέσματα που σκοπό έχουν την δημοσίευσή τους στον αρχιτεκτονικό τύπο, η εγκύκλιος συνεχίζει να αναφέρεται στην απόφαση του συνεδρίου για μια μικρή και μια μεγάλη έκδοση, η οποία «εάν (η δημοσίευση) δεν πετύχει, όλη η δουλειά του 4ου Συνεδρίου και όλες οι προσπάθειες θα έχουν γίνει μάταια. Όλα θα εξαρτηθούν, στις τρέχουσες συνθήκες, από τα οικονομικά μέσα, οι εκδότες θα υποστούν φυσικά μεγάλο κόστος»⁵²⁵, ενώ ταυτόχρονα οργανώνεται και η έκθεση της «Λειτουργικής Πόλης», με τη φροντίδα της Ολλανδικής ομάδας. Λαμβάνοντας υπόψη και την προετοιμασία για την ταινία του Moholy-Nagy που «προσφέρεται καλά ως μέσο προπαγάνδας», το συνέδριο, δύο μήνες μετά τη συνάντηση της Αθήνας και παρά τις όποιες διαφωνίες προέκυψαν στο μεταξύ, ανοίγει 3 μέτωπα ως μέσα ενημέρωσης των εργασιών, των ιδεών και των επιδιώξεων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, πλέον στο πλαίσιο της σύγχρονης πολεοδόμησης.

⁵²⁴ Στο ίδιο

⁵²⁵ Στο ίδιο

Εικ. 4.8 Διορθώσεις του Le Corbusier στα Πορίσματα του 4^{ου} Συνεδρίου [FLC]

04.6 Τα αποτελέσματα της Λειτουργικής Πόλης

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ⁵²⁶

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ IV ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΝΕΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα Διεθνή Συνέδρια Νέας Αρχιτεκτονικής συνήλθαν επί του ατμόπλοιου «Πατρίς II» κατά τον διάπλου Μασσαλίας – Αθηνών – Μασσαλίας και στην Αθήνα από τις 29 Ιουλίου έως τις 13 Αύγουστου 1933.

Πρόγραμμα

Το Συνέδριο ασχολήθηκε με την πολεοδομική συγκρότηση των πόλεων της σύγχρονης εποχής. Οι αναλύσεις συνετάχθησαν σε όσο το δυνατόν «ουσιαστικότερη» βάση, ώστε να παρέχουν μια ετυμηγορία σχετικά με την κατάσταση των σύγχρονων πόλεων και να τονίσουν τα ήδη γνωστά γενικής φύσης λάθη.

Οι εργασίες των προηγούμενων Συνεδρίων («Ελάχιστη κατοικία», «Ορθολογική συγκρότηση κατοικιών»), αποκάλυψαν τον φαύλο κύκλο στον οποίο κινείται η σύγχρονη αστικοποίηση των πόλεων. Η προσφάτως αποκτηθείσα πεποίθηση ότι, πρέπει να σταματήσει η οργανική και εσφαλμένη ανάπτυξη των σύγχρονων πόλεων, θεωρήθηκε από το IV Συνέδριο ως αφετηρία νέων προτάσεων και νέων αποφάσεων.

Για να ακολουθήσουν εποικοδομητικές έρευνες, ήταν ανάγκη να αποκτηθεί η πεποίθηση αυτή. Αυτή είναι ο καρπός των αναλύσεων που έγιναν από τις εθνικές ομάδες των Συνεδρίων, ακολουθώντας μια αυστηρή προδιαγεγραμμένη μέθοδο καθώς και το αποτέλεσμα των συζητήσεων που διεξήχθησαν στο πλαίσιο του 4^{ου} Συνεδρίου. Η εργασία αυτή, συντελεσθείσα σήμερα, αποτελεί το πρώτο κεφάλαιο του προγράμματος δράσης, που είχε προβλεφθεί κατά την ίδρυση των Συνεδρίων το 1928.

Μέθοδος

Οι ανωτέρω προπαρασκευαστικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά τα δύο τελευταία έτη, από τις ομάδες των ακολούθων χωρών : Αμερική (ΗΠΑ), Γερμανία, Αγγλία, Βέλγιο, Ισπανία, Γαλλία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Ιταλία, Ολλανδικές Ινδίες, Ινδοκίνα, Νορβηγία, Πολωνία, Ελβετία, Σουηδία, Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία.

Οι ομάδες αυτές παρουσίασαν στο Συνέδριο τα σχέδια των επομένων 33 πόλεων: Amsterdam, Αθήνα, Βρυξέλλες, Βαλτιμόρη, Bandoeng, Βουδαπέστη, Βερολίνο, Βαρκελώνη, Charleroi, Κολωνία, Come, Dalat,

⁵²⁶ Το παρόν κείμενο αποτελεί ίδια μετάφραση της δημοσιευμένης στα γαλλικά εκδοχής των πορισμάτων του IV CIAM στα Τεχνικά Χρονικά, τον Νοέμβριο του 1933. *Τεχνικά Χρονικά, Έτος Β'/IV, 15 Οκτωβρ. - 15 Νοεμβρ. 1933, Αριθ. 44-45-46, σ. 1183-1188.* Επισημαίνονται οι αλλαγές που έχει υποστεί το κείμενο, υπό τη μορφή υποσημειώσεων.

Detroit, Dessau, Φρανκφούρτη, Γενεύη, Γένουα, Χάγη, Los Angeles, Littoria, Λονδίνο, Μαδρίτη, Παρίσι, Πράγα, Oslo, Ρώμη, Rotterdam, Στοκχόλμη, Utrecht, Verona, Βαρσοβία, Zagreb, Ζυρίχη.

Οι εκθέσεις και τα σχέδια συνετάχθησαν με σαφείς και ενιαίες γενικές κατευθυντήριες γραμμές, που ορίστηκαν στο προπαρασκευαστικό Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1931) και κατά την συνέλευση των αντιπροσώπων της Βαρκελώνης (Μάρτιος 1932):

- α) Ενιαία κλίμακα ενιαία για όλες τις πόλεις.
- β) Συστηματικά μέσα απεικόνισης των σχεδίων, προορισμένα να παρέχουν μια σαφή ανάγνωση διαφορετικών συστατικών στοιχείων των πόλεων και των λειτουργιών τους.

Κατοικία:

(τοποθεσία, πυκνότητα των περιοχών κατοικίας, ύψος κτιρίων, έτος κατασκευής)

- α) κατοικία εύπορων
- β) κατοικία μεσαίων τάξεων
- γ) κατοικία εργατικών τάξεων
- δ) τρώγλες

Αναψυχή: Επιφάνειες πρασίνου, γήπεδα αθλημάτων, άλση.

Εργασία: Επιχειρήσεις, βιομηχανία, διοίκηση.

Κυκλοφορία: Οδοί κυκλοφορίας, μεταφορικά μέσα στην πόλη και στις ζώνες επιρροής της.

Η κάθε ομάδα παρουσίασε επίσης και λεπτομερή έκθεση αναφερόμενη στην ιστορική εξέλιξη, την γεωλογική και τοπογραφική διαμόρφωση, καθώς και την κατανομή του πληθυσμού της κάθε πόλης. Χάρης στην αντικειμενική μετακίνηση στο τεχνικό σκέλος της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, το Συνέδριο μπόρεσε να εξετάσει τα προβλήματα στην τρέχουσα πραγματικότητά τους.

II. ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

1. Η πόλη είναι ένα μέρος ενός οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συνόλου. Η πρωταρχική λειτουργία της είναι να παράγει και να καταναλώνει. Αλλά συνδέεται άμεσα με την πολυπλοκότητα των ψυχολογικών και βιολογικών δραστηριοτήτων του ατόμου και της κοινότητας. Ολόκληρο το σύμπλεγμα των ψυχολογικών και βιολογικών εκδηλώσεων του ατόμου ή της ολότητας, πρέπει να θεωρηθεί ως αναπόσπαστο κομμάτι της.

2. Η ανάπτυξη των πόλεων εξαρτάται από την

- α) γεωγραφική και τοπογραφική κατάσταση: νερό και γη, φύση του εδάφους, κλίμα
- β) οικονομική κατάσταση: φυσικοί πόροι της περιοχής και φυσική ή τεχνητή φύση εξάρτησης από το γύρω περιβάλλον.
- γ) πολιτική κατάσταση: διοικητικό σύστημα.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που έχουν καθορίσει τον χαρακτήρα (των πόλεων) κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης είναι: στρατιωτική άμυνα, επιστημονικές επινοήσεις, εναλλαγές διοικήσεων,

διαδοχική εξέλιξη των μέσων μεταφοράς (κάρο, σιδηρόδρομος, αυτοκίνητο), αεροπλάνο, θαλάσσιες μεταφορές).

Οι βασικοί παράγοντες εξέλιξης των πόλεων υπόκεινται, συνεπώς, σε διαρκείς μεταβολές.

Η εισαγωγή της μηχανής στην ανθρώπινη παραγωγή (εκβιομηχάνιση) προκάλεσε την εσπευσμένη ανάπτυξη των πόλεων –μια γενικευμένη εξέλιξη άνευ προηγουμένου στην ιστορία. Αυτή ακριβώς η άτακτη ανάπτυξη οδήγησε στην σημερινή χαώδη κατάσταση των πόλεών μας.

III. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥΣ

Κατοικία:

Η πυκνότητα του πληθυσμού είναι πολύ μεγάλη στον ιστορικό πυρήνα της πόλης (έως και 1025 κάτοικοι ανά εκτάριο) καθώς και στις ζώνες της βιομηχανικής επέκτασης του 19ου αιώνα.

Στις ζώνες αυτές επικρατούν ανθυγιεινές συνθήκες, που οφείλονται, με δεδομένο το πολύ χαμηλό ύψος των κατασκευών, στην απουσία επιφανειών πρασίνου και ελεύθερων χώρων, και στην κακή κατάσταση των κτιρίων (κερδοσκοπική εκμετάλλευση). Το γεγονός αυτό έχει τέτοιες δυσάρεστες συνέπειες, που το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων σε αυτές τις συνοικίες, είναι χαμηλότερο (έως και 20% θνησιμότητα στις παλιές συνοικίες της Βαρκελώνης). Η σταδιακή διεύρυνση του αστικού κύκλου, καταλύει τις επιφάνειες πρασίνου των παλιών συνοικιών κατοικίας και επιτείνει αυτές τις δυσμενείς συνθήκες υγιεινής.

Στις ζώνες αυτές επικρατούν ανθυγιεινές συνθήκες, που οφείλονται στην εξαιρετικά αυξημένη πυκνότητα των κατοικιών, την έλλειψη επιφανειών πρασίνου και ελευθέρων χώρων και την κακή κατάσταση των κτιρίων (κερδοσκοπική εκμετάλλευση).

Ο τρόπος κατανομής των οικοδομών τελεί σε αντίθεση προς τις συνθήκες υγιεινής διότι:

Οι συνοικίες που παρουσιάζουν την μεγαλύτερη πυκνότητα βρίσκονται στις λιγότερο ευνοϊκές ζώνες (σε μειονεκτικό προσανατολισμό, ζώνες που καλύπτονται με ομίχλη, που κατακλύζονται από τα αέρια των βιομηχανιών, εκτάσεις επιρρεπείς σε πλημμύρες κλπ).

Οι διαμπερείς οικοδομές (άνετες κατοικίες) καταλαμβάνουν τις ευνοϊκές ζώνες (ικανοποιητικός ηλιακός φωτισμός, γήπεδα δίπλα σε λίμνες και θάλασσες, υπήνεμα, προσιτά με άνεση).

Η δυσμενής αυτή κατανομή των κατοικιών ευνοείται από τις νομοθετικές διατάξεις, οι οποίες δεν συμβιβάζονται με τις απαιτήσεις της υγιεινής (zoning).

Οι ψηλές οικοδομές που βρίσκονται κατά μήκος οδών κυκλοφορίας και γύρω από τις διασταυρώσεις, είναι ολέθριες προς κατοίκηση λόγω του θορύβου, της σκόνης και των βλαβερών αερίων στα οποία παραμένει εκτεθειμένος.

Η ευθύγραμμη τοποθέτηση των οικοδομών εκατέρωθεν των οδών, εξασφαλίζει το φως του ήλιου μόνο για τα μισά οικήματα. Τα περίχωρα διαμορφώνονται δίχως σχέδιο και χωρίς επαρκή σύνδεση με την πόλη. Συχνά, ενσωματώνονται πολύ αργά στην διοικητική δικαιοδοσία της πόλης. Αποτελούνται συνήθως από ένα συνονθύλευμα παρατηγημάτων, το βιώσιμο των οποίων είναι δύσκολο να διαπιστωθεί.

Η κατανομή των οικοδομών ομαδικής χρήσης είναι αυθαίρετη. Ιδίως τα σχολεία βρίσκονται συχνά επί κυκλοφοριακών αρτηριών και σε μεγάλες αποστάσεις το ένα από το άλλο.

Πρέπει:

- 1) Οι περιοχές κατοικίας να καταλαμβάνουν στον αστικό χώρο την καλλίτερη θέση από άποψη τοπογραφική, κλιματικών συνθηκών, επιφανειών πρασίνου και ηλιασμού.
- 2) Η διαρρύθμιση των περιοχών κατοικίας να διαφοροποιείται αναλόγως των υγιεινολογικών τους προσόντων (βόρειος ή μεσημβρινός προσανατολισμός, ζώνη ομίχλης, υγρασίας, δίαιτα ανέμων κλπ.).

Πρέπει επίσης να προσδιορισθούν οι αντίστοιχες πυκνότητες πληθυσμού.

- 3) Να οριστεί ένα ελάχιστο ωρών ηλιασμού για τα δωμάτια της κατοικίας.
- 4) Να απαγορευθεί για λόγους υγιεινής η ανέγερση οικοδομημάτων κατά μήκος κυκλοφοριακών αρτηριών (θόρυβος, σκόνη, δυσσομία).
- 5) Να χρησιμοποιηθούν οι δυνατότητες που δίνουν οι νέες τεχνικές που επιτρέπουν την κατασκευή υψηλών κτιρίων, τα οποία, ανεγειρόμενα σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο, ελευθερώνουν τον έδαφος και ευνοούν την διαμόρφωση μεγάλων επιφανειών πρασίνου (πάρκα).

Αναφυγή:

Οι ελεύθεροι χώροι είναι γενικώς ανεπαρκείς. Εκεί όπου έχουν επαρκή έκταση είναι κακώς κατανομημένοι και επομένως δύσχρηστοι για το ευρύ κοινό.

Λόγω της μακριάς τοποθέτησης του κέντρου δεν μπορούν να συμβάλλουν στην βελτίωση των συνθηκών κατοικίας στις ανθυγιεινές συνοικίες του κέντρου. Τα προσωρινά γήπεδα αθλοπαιδιών είναι κατά κανόνα εγκατεστημένα σε εκτάσεις προορισμένες για μελλοντική οικοδόμηση, και ως εκ τούτου υπόκεινται κατ' ανάγκην σε διηλεκτική μετατόπιση. Οι τόποι αναφυγής είναι γενικώς κακώς συνδεδεμένοι μετά τις πόλεις.

Πρέπει:

- 1) Κάθε ζώνη κατοικίας να περιλαμβάνει την αναγκαία επιφάνεια πρασίνου με ορθολογική διάταξη γηπέδων αθλοπαιδιών για παιδιά και ενήλικες και υπαίθριων κολυμβητικών δεξαμενών. Να βελτιωθεί η από υγιεινής άποψης κατάσταση των υπαρχουσών πυκνών συνοικιών, μέσω μετατροπής των εκτάσεων όπου υπάρχουν τρώγλες σε επιφάνειες πρασίνου⁵²⁷.

⁵²⁷ Υπενθυμίζεται πως τα συμπεράσματα γράφονται στη Ζυρίχη στα Γερμανικά, μεταφράζονται στα γαλλικά από τον Sert και δίνονται στον Le Corbusier με σκοπό την συντακτική διόρθωσή τους. Ο Corbusier τα διορθώνει συντακτικά και σημεία εννοιολογικά και τα στέλνει πίσω στη Ζυρίχη. Με υποσημειώσεις, υποδεικνύονται οι αλλαγές ανάμεσα στο διορθωμένο κείμενο του Corbusier (εφεξής εκδοχή Le Corbusier, FLC_D2(4)251) και στο κείμενο που δίνεται προς δημοσίευση (εκδοχή Τεχνικών Χρονικών - TX). Η φράση αυτή εμφανίζεται στην εκδοχή του Le Corbusier ως εξής: «ο καθαρισμός των υπαρχουσών πυκνών συνοικιών να παράγει επιφάνειες πρασίνου εκεί όπου οι ανακατελιγμένοι χώροι δεν είναι αναγκαίοι στην κυκλοφορία ή σε άλλους συγκεκριμένους αστικούς προορισμούς». [FLC, D2(4)251-009]

2) Να δημιουργηθούν οι αναγκαίες επιφάνειες πρασίνου γενικής ψυχαγωγίας (ώρες ανάπαυσης, weekend, κλπ.), πάρκα, γήπεδα παιδιών, στάδια, παραλίες, κλπ. Να γίνει επωφελής χρησιμοποίηση των υφισταμένων φυσικών συνθηκών (ποτάμια, δάση κλπ.), ώστε να διαμορφωθούν χώροι αναψυχής. Να χρησιμοποιηθούν οι επιφάνειες πρασίνου για την ίδρυση σχολικών εγκαταστάσεων στοιχειώδους εκπαίδευσης (παιδικό κήποι), σχολείων και εν γένει κτιρίων ομαδικής χρήσης (μικρά απόκεντρα μουσεία, αίθουσες συγκεντρώσεων, κλπ.)⁵²⁸.

Εργασία:

Οι χώροι εργασίας των πόλεων (βιομηχανία, συναλλαγές, διοίκηση) δεν είναι διατεταγμένοι εντός του πολυσυνθέτου αστικού συνόλου με τρόπο που να συμβιβάζεται στις λειτουργίες που καλούνται να επιτελέσουν.

Η σύνδεση μεταξύ κατοικίας και τόπου εργασίας δεν είναι ορθολογική και συνεπάγεται κατά κανόνα πολύ μεγάλη διαδρομή (διάρκεια μεταφοράς στον τόπο εργασίας, στο Βερολίνο 1 ώρα, στο Λονδίνο 1 ½ ώρα).

Από τη μελέτη των σημερινών συνθηκών κυκλοφορίας των πόλεων, διαπιστώνεται κατά την στιγμή της μεγίστης αυτής έντασης, η δημιουργία κρίσιμης κατάστασης.

Λόγω της ταχείας και άνευ προβλέψεων επέκτασης των πόλεων, καθώς και της ασκούμενης κερδοσκοπίας στα γήπεδα, η βιομηχανία είναι συνήθως υποχρεωμένη να μετατοπίζεται.

Οι επιχειρήσεις δεν δύνανται να επεκταθούν, παρά μόνο με την αγορά δαπανηρών γηπέδων, προκαλώντας έτσι την καταστροφή των περιοχών κατοικίας.

Πρέπει:

1) Να ελαττωθεί στο ελάχιστο η απόσταση μεταξύ κατοικίας και τόπου εργασίας.

Τα βιομηχανικά κέντρα να είναι ανεξάρτητα των συνοικιών κατοικίας και να χωρίζονται με αυτά από ουδέτερες ζώνες (επιφάνειες πρασίνου, γήπεδα αθλοπαιδιών).

2) Οι μικρές βιομηχανίες (βιοτεχνία) που εξυπηρετούν αποκλειστικά τοπικές ανάγκες, να εγκατασταθούν σε ορισμένα σημεία στο εσωτερικό της πόλης (τρόφιμα, επισκευές, κλπ.).

3) Οι βιομηχανικές ζώνες να γειτνιάζουν προς τις σιδηροδρομικές γραμμές και άλλες οδούς κυκλοφορίας ή μεταφοράς (συγκοινωνίες ξηρός, θαλάσσης, ενδεχομένως εναέριες).

4) Τα κέντρα συναλλαγών να απολαμβάνουν άρτιας συγκοινωνιακής σύνδεσης με το βιομηχανικό κέντρο και τις συνοικίες κατοικιών.

Κυκλοφορία:

Το σημερινό κυκλοφοριακό δίκτυο των πόλεων είναι αποτέλεσμα διαδοχικής εξέλιξης των οδών του μεσαίωνα. Επειδή αυτό είχε προβλεφθεί για πεζούς και άμαξες, δεν ανταποκρίνεται πλέον στα σημερινά μέσα μεταφοράς (αυτοκίνητο, τροχιάδρομοι κλπ.). Οι ανεπαρκείς δια-στάσεις των οδών

⁵²⁸ Η φράση αυτή εμφανίζεται στα αναθεωρημένα συμπεράσματα στο σημείο 1 (έκδοση των ΤΧ).

προκαλούν κυκλοφοριακή συμφόρηση: οι δυνατότητες τις οποίες παρέχουν τα νέα μέσα μεταφοράς, καθίστανται ελάχιστα χρησιμοποιήσιμες.

Οι αποστάσεις μεταξύ των διασταυρώσεων των οδών είναι πολύ μικρές, δεν ανταποκρίνονται στις νέες ταχύτητες των σημερινών μεταφορικών μέσων. Η δυσμενής αυτή κατάσταση εγκυμονεί σοβαρό κίνδυνο για όσους χρησιμοποιούν τις οδούς (Βερολίνο: 600 νεκροί και 12000 τραυματισμοί κατά έτος).

Το παράλογο, αυθαίρετο, σχηματικό οδικό δίκτυο, χωρίς καμιά διάκριση οδών, δυσχεραίνει τον προσανατολισμό. Γενικώς είναι αδύνατο να βελτιωθεί η κυκλοφορία με διεύρυνση των οδών: τέτοιας φύσης έργα είναι δαπανηρά.

Ανάγκες λανθάνουσας αναπαράστασης (οπτικοί άξονες, μνημειώδη χτίρια, κλπ.), κωλύουν συνήθως την επίτευξη καλής κυκλοφορίας.

Το δίκτυο σιδηροτροχιών αποτελεί για τις περισσότερες πόλεις ουσιώδες εμπόδιο στην αστική ανάπτυξη. Περιβάλλει συχνά τις περιοχές κατοικίας και τις χωρίζει από γήπεδα που προορίζονται για αναψυχή (Κολωνία, Βαρκελώνη, Βερολίνο κλπ.).

Πρέπει:

1) Να θεσπιστούν ή να χρησιμοποιηθούν αυστηρώς ελεγμένα στατιστικά στοιχεία, για να καθοριστούν στη βάση αυτών κατά τρόπο ορθολογικό οι διαστάσεις των οδών κυκλοφορίας και να καταστρωθεί ένα δίκτυο που να ανταποκρίνεται στα υφιστάμενα μέσα κυκλοφορίας.

2) Οι οδοί κυκλοφορίας να κατατάσσονται αναλόγως των διαφόρων ταχυτήτων των μέσων μεταφοράς (με μεταβολή στάθμης στις διασταυρώσεις).

Να βρεθεί ει δυνατόν ο τρόπος, ώστε οι πεζοί να ακολουθούν οδούς διαφορετικές από εκείνες που κυκλοφορεί το αυτοκίνητο.

3) Να διακριθούν οι οδοί αναλόγως του προορισμού τους σε: οδούς κατοικιών, οδούς συγκοινωνίας, μεγάλες κυκλοφοριακές αρτηρίες.

4) Οι ζώνες κατοικίας να απομονώνονται από τις μεγάλες κυκλοφοριακές αρτηρίες, από ζώνες πρασίνου.

Τα ιστορικά τμήματα των πόλεων

Τα ιστορικά μνημεία (μεμονωμένα μνημεία ή ιστορικά αστικά συγκροτήματα) πρέπει να διατηρούνται εφόσον:

α) εκφράζουν πιστά έναν αρχαίο πολιτισμό ή είναι γενικού ενδιαφέροντος.

β) η διατήρησή τους δεν συνεπάγεται θυσίες εκ μέρους των κατοίκων που ζουν σε αυτά υπό ανθυγιεινές συνθήκες.

γ) είναι δυνατόν να αποκατασταθεί η επιβλαβής επίδραση που έχουν στην οργανική ανάπτυξη της πόλης, με εκτροπή της κυκλοφορίας ή με μετατόπιση του ζωτικού πυρήνα της πόλης.

Η αισθητική προσαρμογή των νέων κτιριακών κατασκευών της πόλης έχει ολέθριες συνέπειες. Μια τέτοια αξίωση ουδέποτε και σε καμία μορφή δεν πρέπει να γίνεται ανεκτή.

Με την κατεδάφιση των τρωγλών πέριξ των ιστορικών μνημείων, είναι δυνατόν να αποκτηθούν επιφάνειες πρασίνου που θα βελτιώσουν τις συνθήκες υγιεινής των περιοχών κατοικίας.

IV. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

1) Η κατάσταση των περισσότερων πόλεων που εξετάστηκαν δίνει μια χαοτική εικόνα και δεν ανταποκρίνεται στις θεμελιώδεις βιολογικές και ψυχολογικές ανάγκες του πληθυσμού.

Η κατάσταση αυτή εκφράζει, ήδη από την αρχή της εποχής της μηχανής, την αδιάκοπη συσσώρευση ιδιωτικών συμφερόντων.

2) Στις περισσότερες πόλεις, διαπιστώνεται η ύπαρξη καταστρεπτικού χάσματος μεταξύ οικονομικών δραστηριοτήτων και της υπεύθυνης διοίκησης.

3) Καίτοι οι πόλεις μεταμορφώνονται αδιάκοπα, η ανάπτυξή τους γίνεται άνευ προβλέψεων ή ελέγχου και χωρίς την επίγνωση των βασικών κανόνων της σύγχρονης πολεοδομίας.

4) Η οργανική πόλη πρέπει να εξασφαλίζει, σε υλικό και πνευματικό πεδίο, την ατομική ελευθερία και το όφελος της συλλογικής δράσης.

5) Ως «μέτρο» κατά τη διάταξη των στοιχείων της οργανικής πόλης πρέπει να ληφθεί ο Άνθρωπος και οι Ανάγκες του⁵²⁹.

6) Κύριο έργο της πολεοδομίας είναι⁵³⁰:

α) ο ακριβής ορισμός της θέσης και της έκτασης των διάφορων συνοικιών που προορίζονται για εργασία, κατοικία, αναψυχή, κυκλοφορία.

β) η εμπειριστατωμένη μελέτη των σχεδίων που αναπαριστούν την εξέλιξη των διαφόρων συνοικιών, σε συνάρτηση με τις ανάγκες τους και τους οργανικούς νόμους που τις διέπουν.

γ) η πολεοδομία πρέπει να ορίσει την σύνδεση μεταξύ των τόπων κατοικίας, εργασίας και αναψυχής κατά τρόπον ώστε, ο καθημερινός κύκλος των ασχολιών του ανθρώπου: κατοικία, εργασία, αναψυχή, να διεξάγεται με την αυστηρότερη οικονομία χρόνου. Το κατοικείν θα πρέπει να θεωρείται ως το κατ'εξοχήν θεμελιώδες στοιχείο της πολεοδομίας.

7) Οι νέες μηχανικές ταχύτητες ανέτρεψαν τις συνθήκες ασφαλείας, αποδοτικότητας, υγιεινής των πόλεων και απαιτούν μια νέα ρύθμιση της κυκλοφορίας⁵³¹.

8) Με την καλή οργάνωση και συσχέτιση των διαφόρων στοιχείων που αποτελούν την πόλη, η κυκλοφορία μπορεί να περιοριστεί και να συγκεντρωθεί σε μεγάλες αρτηρίες⁵³².

⁵²⁹ Η φράση αυτή εμφανίζεται στην εκδοχή Le Corbusier ως εξής: «Το μέτρο των στοιχείων της λειτουργικής πόλης πρέπει να λαμβάνεται σε συνάρτηση με την ανθρώπινη κλίμακα» [FLC, D2(4)251-014]

⁵³⁰ Το σημείο (6) στην εκδοχή Le Corbusier εμφανίζεται απλά ως το 6γ, δηλαδή: «η πολεοδομία πρέπει να ορίσει την σύνδεση μεταξύ των τόπων κατοικίας, εργασίας και αναψυχής κατά τρόπον ώστε, ο καθημερινός κύκλος των ασχολιών του ανθρώπου: κατοικία, εργασία, αναψυχή, να διεξάγεται με την αυστηρότερη οικονομία χρόνου. Το κατοικείν θα πρέπει να θεωρείται ως το κατ'εξοχήν θεμελιώδες στοιχείο της πολεοδομίας» [FLC, D2(4)251-014]. Τα 6(α) και 6(β) είναι προσθήκες στα αναθεωρημένα συμπεράσματα.

⁵³¹ Το σημείο (7) στην εκδοχή Le Corbusier εμφανίζεται ως εξής: «Οι νέες μηχανικές ταχύτητες ανέτρεψαν τις συνθήκες ασφαλείας, αποδοτικότητας, υγιεινής των πόλεων και απαιτούν μια νέα ρύθμιση της κυκλοφορίας. Ο πεζός θα πρέπει να ακολουθεί άλλους δρόμους από αυτούς του αυτοκινήτου. Οι αρτηρίες κυκλοφορίας θα πρέπει να είναι ανεξάρτητες από τις οδούς των κατοικιών. Η ευθυγράμμιση των κτιρίων στους δρόμους κυκλοφορίας δεν θα πρέπει πλέον να υφίσταται» [FLC, D2(4)251-015]

⁵³² Το σημείο (8) στην εκδοχή Le Corbusier δεν υφίσταται.

9) Πολεοδομία είναι μια επιστήμη τριών διαστάσεων και όχι δύο. Με την εισαγωγή του στοιχείου του «ύψος» είναι δυνατόν να προκύψουν αποτελεσματικές λύσεις για τις ανάγκες της κυκλοφορίας και τη δημιουργία ελευθέρων χώρων που θα αφιερώνονται στην αναψυχή.

10) Η πόλη πρέπει να μελετάται στο οικονομικό σύνολο της περιοχής επιρροής της. Ένας περιφερειακός σχεδιασμός θα πρέπει να αντικαταστήσει το απλό σχέδιο δήμου. Είναι συνεπώς αναγκαίο να οριστούν τα όρια της πόλης, σε συνάρτηση με την ακτίνα της οικονομικής της δράσης.

11) Η πόλη, ως πολεοδομική μονάδα, πρέπει να είναι σε θέση να αναπτυχθεί οργανικά σε όλα τα διαφορετικά τμήματά της. Κάθε επίπεδο ανάπτυξης της πρέπει να εξασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ όλων των μερικών της λειτουργιών.

12) Όλος επιτακτική προβάλλει η ανάγκη η κάθε πόλη να καταρτίσει ένα πολεοδομικό πρόγραμμα και να θεσπίσει ανάλογες νομοθετικές διατάξεις που θα επιτρέπουν την πραγμάτωσή του⁵³³.

Το πρόγραμμα πρέπει να βασιστεί σε λεπτομερείς αναλύσεις που έχουν καταρτιστεί από ειδικούς. Ένα τέτοιο πρόγραμμα θα προβλέπει την εξέλιξη του πολεοδομικού οργανισμού σε τόπο και χρόνο, θα θέτει σε συμφωνία τα φυσικά, τοπογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά και πνευματικά δεδομένα.

13) Οι ανάγκες του ανθρώπου είναι, για τον αρχιτέκτονα που ασχολείται με την πολεοδομία, ο άξονας κάθε αρχιτεκτονικής του δημιουργίας. Αφετηρία κάθε πολεοδομικής σύνθεσης είναι μια κυψέλη κατοικίας (logis) και η ομαδοποίησή της σε έναν αριθμό που θα δημιουργεί μια αποτελεσματική μονάδα μεγέθους. Εκεί θα πρέπει να βασιστούν οι σχέσεις μεταξύ κατοικίας, εργασίας και αναψυχής και η οργάνωσή τους στον αστικό χώρο. Για να αχθεί σε πέρας αυτό το μεγάλο έργο, είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν οι πόροι της σύγχρονης τεχνικής και να καθιερωθούν ικανές συνδέσεις που θα διασφαλίζουν την συνεργασία των ειδικών. Βαθειά επιρροή στην κατεύθυνση που θα ακολουθηθεί, θα ασκήσουν οι εκάστοτε πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες και όχι λιγότερο, η αρχιτεκτονική νοοτροπία⁵³⁴.

14) Η έκταση των προς εκτέλεση εργασιών για την επείγουσα διαρρύθμιση των πόλεων αφ' ενός, και αφ' ετέρου η σημερινή απεριόριστη κατάτμηση της ιδιοκτησίας, αποτελούν δύο ανταγωνιστικές

⁵³³ Το σημείο (12) στην εκδοχή Le Corbusier εμφανίζεται ως εξής (υπογράμμιση του ιδίου): «Όλος επιτακτική προβάλλει η ανάγκη η κάθε πόλη να καταρτίσει ένα πολεοδομικό πρόγραμμα, βασισμένο στην προσδοκώμενη κοινωνική κατάσταση και στην επιτυχημένη εφαρμογή των σύγχρονων τεχνικών και να δημιουργήσει τους αντίστοιχους κανονισμούς που θα επιτρέπουν την εφαρμογή του» [FLC, D2(4)251-016]

⁵³⁴ Το σημείο (13) στην εκδοχή Le Corbusier εμφανίζεται ως εξής: «Τα καθήκοντα του αρχιτέκτονα που ασχολείται με την πολεοδομία είναι να ζωογονήσει το αστικό φαινόμενο με την ωφέλιμη χρήση στοιχείων που ήδη υπάρχουν και με την προετοιμασία των μελλοντικών γεγονότων: καταστροφή των καταλοίπων, αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, δημιουργία των αστικών στοιχείων που διασφαλίζουν την σύγχρονη ζωή, προβλέψεις που θα επιτρέπουν την ανάπτυξη των αστικών λειτουργιών.

Οι ανθρώπινες ανάγκες και η ανθρώπινη κλίμακα είναι το κλειδί σε όλες τις προηγούμενες ρυθμίσεις που πρέπει να προωθηθούν. Το σημείο αφετηρίας κάθε πολεοδομικής είναι μια κυψέλη κατοικίας (logis) και η ομαδοποίησή της σε έναν αριθμό που θα δημιουργεί μια αποτελεσματική μονάδα μεγέθους. Εκεί θα πρέπει να βασιστούν οι σχέσεις μεταξύ κατοικίας, εργασίας και αναψυχής και η οργάνωσή τους στον αστικό χώρο. Για να επιλυθεί ένα τέτοιο καθήκον είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν οι πόροι της σύγχρονης τεχνικής και να καθιερωθούν ικανές συνδέσεις που θα διασφαλίζουν την συνεργασία των ειδικών» [FLC, D2(4)251-017]

πραγματικότητες⁵³⁵. Η επικίνδυνη αυτή αντίθεση θέτει επί τάπητος ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της εποχής μας: Την επιτακτική ανάγκη ρύθμισης του καταμερισμού της επιφάνειας του εδάφους κατά τρόπο που θα ικανοποιεί απόλυτα τις ζωτικές απαιτήσεις του ατόμου καθώς και τις συλλογικές απαιτήσεις.

Το ιδιωτικό συμφέρον πρέπει να υποταχθεί στο συλλογικό συμφέρον⁵³⁶.

Τα αποτελέσματα του 4^{ου} Συνεδρίου αποστέλλονται πρώτα στους αντιπροσώπους και έπειτα διανέμονται στα μέλη των Συνεδρίων με εγκύκλιο από τη Ζυρίχη, στις 7 Οκτωβρίου 1933. Η εγκύκλιος περιλαμβάνει μια σειρά από οργανωτικά, τυπικά και ουσιαστικά θέματα, που άπτονται από το κύριο θέμα των τελικών ψηφισμάτων του συνεδρίου έως και τις δημοσιεύσεις, τα οικονομικά ζητήματα και την οργάνωση της 5^{ης} συνάντησης. Τα εν λόγω ψηφίσματα είναι αυτά που θα προωθηθούν για δημοσίευση στο σύνολό τους στα Τεχνικά Χρονικά, και μέρος τους στον διεθνή περιοδικό τύπο.

Το 16-σέλιδο κείμενο, που προέκυψε δύο μήνες μετά από τη λήξη του συνεδρίου, όταν και επικυρώθηκε από την πλειοψηφία των συνέδρων, δομείται σε 4 σημεία: εισαγωγή (μια περίληψη στο πρόγραμμα εργασίας και τη μέθοδο ανάλυσης και κατάρτισης των σχεδίων των πόλεων), διαπιστώσεις (εντοπισμός των προβλημάτων που προέκυψαν έπειτα από την ανάλυση των πόλεων), τρέχουσα κατάσταση των πόλεων και των αναγκών τους (η πόλη αναλύεται σε 4 λειτουργίες: κατοικία, αναψυχή, εργασία, κυκλοφορία · σε κάθε λειτουργία αναφέρεται το πρόβλημα και οι απαιτήσεις για τη λύση του), και τέλος η *ανακεφαλαίωση*, δηλαδή τα πορίσματα του συνεδρίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μετά τη λήξη των τυπικών συνεδριάσεων, την σύνταξη του κειμένου των πορισμάτων ανέλαβαν οι Giedion, Steiger και Moser, στα γερμανικά και στα γαλλικά. Το κείμενο που προέκυψε εστάλη στους Le Corbusier, van Eesteren, Wells Coates, Sert,

⁵³⁵ Η εκδοχή των ΤΧ αναφέρει «αλληλοσυγκρουόμενες πραγματικότητες», έναντι του «réalités antagonistes» του γαλλικού κειμένου. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για επιλογή του μεταφραστή του κειμένου των ΤΧ ή εάν η λέξη «ανταγωνιστικές» έχει αντικατασταθεί από τη λέξη «αλληλοσυγκρουόμενες» στο αναθεωρημένο κείμενο των συμπερασμάτων που δόθηκε στα ΤΧ.

⁵³⁶ Το σημείο (14) στην εκδοχή Le Corbusier εμφανίζεται ως εξής: «*Η έκταση των προς εκτέλεση εργασιών για την επείγουσα διαρρύθμιση των πόλεων αφ' ενός, και αφ' ετέρου η σημερινή απεριόριστη κατάκτηση της ιδιοκτησίας, αποτελούν δύο ανταγωνιστικές πραγματικότητες. Αυτή η επικίνδυνη αντίφαση θέτει ένα από τα πιο σοβαρά θέματα της εποχής: το επείγον της ελεύθερης διάθεσης του εδάφους για την πραγματοποίηση έργων συλλογικού ενδιαφέροντος. Η ενεργοποίηση της γης για ένα νέο καθεστώς της ιδιοκτησίας, δομημένης ή μη, είναι η βασική προϋπόθεση για την ελεγχόμενη κατασκευή των πόλεων.*

Είναι έτσι μόνο οι ανάγκες του κάθε ατόμου που θα ικανοποιηθούν απολύτως, σε πλήρη συμφωνία με τα συλλογικά ενδιαφέροντα.

Η ενεργοποίηση της γης είναι μόνο ικανή να επιτρέψει την αναδιοργάνωση των αστικών λειτουργιών: κατοικία, εργασία, αναψυχή και κυκλοφορία.

Η πορεία προς τα εμπρός θα επηρεαστεί ουσιαστικά από τους παρόντες πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, και, όχι ως τελευταία λύση, από το πνεύμα της αρχιτεκτονικής» [FLC, D2(4)251-016/017]

Bottoni και Gropius, που απάντησαν με μικρές διορθώσεις και οι οποίες ενσωματώθηκαν στην τελική εκδοχή.

Σύμφωνα με τον Corbusier τον Φεβρουάριο του 1934, η επεξεργασία του κειμένου των πορισμάτων συνεχίστηκε και μετά την συμφωνία για την «τελική» εκδοχή. Αναφέρει πως «τον Ιανουάριο του 1934, η CIRPAC συναντήθηκε στο Παρίσι για την προετοιμασία του 5ου Συνεδρίου, οι δύο κύριοι συντάκτες της κίνησης που ονομάστηκε «αντιπολίτευση» από τον Lurçat, δηλαδή οι Sert και Weissmann, ήρθαν να παρακαλέσουν τον Le Corbusier να μετέχει μαζί τους για μια οριστική διατύπωση που ήθελαν να είναι πιο σαφής, πιο αντικειμενική. Ο Sert έφτιαξε τη διατύπωση αυτή, και την έστειλε στον Le Corbusier τον Ιανουάριο, ο οποίος του την επέστρεψε με τη συγκατάθεσή του»⁵³⁷. Ωστόσο, δεύτερη αναθεώρηση των συμπερασμάτων δεν βρέθηκε κατά την αρχαιακή έρευνα. Σε κάθε περίπτωση, και αφήνοντας εκτός πλαισίου τις όποιες διαφορές είχαν προκύψει μεταξύ των Lurçat και Corbusier, η αναφορά για την τελική συμφωνία μεταξύ της διοίκησης, του Corbusier και των συντακτών της δεύτερης εν πλω εκδοχής των ψηφισμάτων έχει ενδιαφέρον, κυρίως στο πλαίσιο της πολύπλευρης πρωτοβουλίας δημοσίευσης των συμπερασμάτων, το 1942-1943.

Τα τελικά «Πορίσματα της Λειτουργικής Πόλης» εντάσσουν την πόλη σε ένα σύγχρονο πλαίσιο και μέσω της ανάλυσης ενός ευρέως δείγματος πόλεων, εντοπίζουν και αναλύουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι, διατυπώνουν τις ανάγκες τους και τελικά εκφράζουν τις ιδέες μιας σύγχρονης πολεοδομίας, βασισμένη στο πλαίσιο ιδεών της εποχής της μηχανής και της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, που απαντά στα τρέχοντα προβλήματα και ικανοποιεί τις ανθρώπινες ανάγκες. Συνοψίζοντας, τα προβλήματα που –κατά τα CIAM – αντιμετωπίζουν οι πόλεις τη δεκαετία του '30 συνοψίζονται:

- α) στην εικόνα χάους στην οποία οδήγησε η άτακτη ανάπτυξη της πόλης, λόγω της εκβιομηχάνισης
- β) στις ανθυγιεινές συνθήκες που επικρατούν στις πόλεις (έλλειψη ηλιασμού, επαρκούς αερισμού, έκθεση σε βλαβερά αέρια και ηχητική όχληση)
- γ) στην έλλειψη επαρκών ελεύθερων χώρων
- δ) στην έλλειψη ενός κυκλοφοριακού δικτύου που θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στις ανάγκες της εποχής.

Οι αρχές της λειτουργικής σύγχρονης πολεοδομίας εστιάζουν στην άρση των παραπάνω προβλημάτων και βασίζονται σε μια πόλη «που θα πρέπει να εξασφαλίζει, σε υλικό και πνευματικό πεδίο, την ατομική ελευθερία και το όφελος της συλλογικής δράσης» και που ως μέτρο θα πρέπει να έχει «τον Άνθρωπο και τις Ανάγκες του». Στο πλαίσιο αυτό, μια σύγχρονη

⁵³⁷ Επιστολή του Corbusier προς τον van Eesteren, 6/2/1934 [Bauhaus Archiv]

πολεοδόμηση θα πρέπει να οργανώνει, σχεδιαστικά και νομοθετικά, τον καθημερινό κύκλο ασχολιών του ανθρώπου, δηλαδή την κατοίκηση, την εργασία και την αναψυχή και μάλιστα, με «την αυστηρότερη οικονομία χρόνου», μια αρχή που μπορεί να ικανοποιηθεί από μια νέα ρύθμιση της κυκλοφορίας και την εισαγωγή των νέων ταχυτήτων που επιτρέπει η εποχή της μηχανής, και με αφετηρία την «κυψέλη κατοικίας», η ομαδοποίηση της οποίας δίνει «μια αποτελεσματική μονάδα μεγέθους». Τα εμπόδια που αντιμετωπίζει η εφαρμογή της μοντέρνας μεθόδου σχεδιασμού είναι η έκταση των αλλαγών που θα πρέπει να εφαρμοστούν σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο σύστημα, όπως η πόλη, και ταυτόχρονα η «απεριόριστη κατάτμηση της ιδιοκτησίας». Για τα CIAM της δεκαετίας του '30, η επιφάνεια της πόλης θα πρέπει να ρυθμιστεί με τρόπον ώστε να ικανοποιούνται ταυτόχρονα οι ιδιωτικές και οι συλλογικές απαιτήσεις, και σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν, «το ιδιωτικό συμφέρον να υποτάσσεται στο συλλογικό». Η ασάφεια και η υποκειμενικότητα της τελευταίας πρότασης των κοινών συμπερασμάτων αντιτίθεται στην ολιστική αλλά ταυτόχρονα και ουτοπική σκέψη του Le Corbusier. Όσο και αν η βάση των πορισμάτων είναι γραμμένη από τον Γαλλο-ελβετό αρχιτέκτονα, σε κομβικά σημεία παρατηρείται μια συλλογική και συμβιβαστική τάση, τάση που φέρει τη σφραγίδα των CIAM.

Τον Οκτώβριο του 1933, μετά από μια σειρά διαφωνιών και πολλές αναθεωρήσεις και συνεννοήσεις, η τελική συμφωνία οδηγεί σε ένα κείμενο που δημοσιεύεται για πρώτη φορά τον Νοέμβριο του ίδιου έτους και θα αποτελέσει τη βάση για μια μεγάλη δημοσίευση, πλέον με τη μορφή ενός Μανιφέστου της Σύγχρονης Πολεοδομίας. Κοινός λόγος δεν υπάρχει –ωστόσο ένας κοινός τόπος, ως το σύνολο αντιθετικών σημείων με κοινό στόχο και κατεύθυνση, έχει γραφτεί.

04.7 Διείσδυση των ιδεών στον διεθνή τύπο

Τεχνικά Χρονικά

Μια άτυπη συμφωνία για μια έκδοση - αφιέρωμα για το 4^ο Διεθνές Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής στο ελληνικό περιοδικό για μηχανικούς και τεχνικούς υπάρχει ήδη από τον Ιούλιο του 1933, όταν το ΤΕΕ στέλνει στον Giedion τις γαλλικές εκδοχές των εκδόσεων του περιοδικού, με την πρόταση «να ενταχθούν οι ομιλίες της Αθήνας»⁵³⁸ στα επόμενα τεύχη. Πρόκειται για τα «Τεχνικά Χρονικά», μια περιοδική έκδοση, με πρώτη εμφάνιση στον Αθηναϊκό τύπο την πρώτη ημέρα του 1932 ως μέσο πληροφόρησης των μηχανικών και των τεχνιτών της εποχής αλλά και «ως μέσον συντονισμού των δράσεων του ΤΕΕ»⁵³⁹. Σύμφωνα με την διοίκηση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, η δημιουργία ενός επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του ΤΕΕ ήταν επιτακτική «για την ρύθμιση των επιστημονικών και επαγγελματικών δράσεων των μηχανικών και με την ωφέλεια του κοινωνικού συνόλου»⁵⁴⁰. Σκοπός των Τεχνικών Χρονικών είναι η «αποκατάσταση της επαφής μεταξύ όλων των Ελλήνων μηχανικών», Ελλάδα και εξωτερικού, με την ανταλλαγή απόψεων «επί ζητημάτων γενικών επαγγελματικών συμφερόντων»⁵⁴¹. Η πραγματικότητα δεν απέχει από την εισαγωγική περιγραφή της έκδοσης, με τα Τεχνικά Χρονικά να κυριαρχούν μέχρι και τα τέλη του αιώνα ως περιοδικό ενημέρωσης, μέσο πίεσης των μηχανικών στην εξουσία, τυπικό μέσο ενημέρωσης των εργασιών, συνεδριάσεων και αποφάσεων του ΤΕΕ στους μηχανικούς τους οποίους εκπροσωπεί.

Η γνωριμία των CIAM με τα Τεχνικά Χρονικά ξεκινά στα μέσα του 1932, με πρωτοβουλία του Στάμου Παπαδάκη, όταν ζητά από τον Giedion να γράψει «ένα ενημερωτικό άρθρο για τα συνέδρια στα δύο τεχνικά περιοδικά της Αθήνας, τα Έργα και τα Τεχνικά Χρονικά»⁵⁴², με σκοπό να γίνει γνωστός ο σκοπός και το έργο των CIAM στην Ελλάδα. Έκτοτε τα ΤΧ αναδημοσιεύουν άρθρα των μελών των συνεδρίων και κυρίως του Giedion, ο οποίος και λαμβάνει πολλά από τα τεύχη των ΤΧ, πάντα μέσω του Παπαδάκη. Η γνωριμία και οι σχέσεις του Γραμματέα των CIAM με το ΤΕΕ ξεκινούν στις αρχές του 1933, λίγο πριν την ανακοίνωση της απόφασης υλοποίησης του συνεδρίου στην Αθήνα και κορυφώνονται με το αφιέρωμα του περιοδικού στο συνέδριο.

⁵³⁸ Επιστολή του Κιτσίκη στον Giedion, 15/7/1933 [gta ETH]

⁵³⁹ «Τα Τεχνικά Χρονικά ως μέσο συντονισμού των Δράσεών μας», Τεχνικά Χρονικά, Έτος Α', Αριθ. 1, 01/01/1932, σελ 1

⁵⁴⁰ Τεχνικά Χρονικά, Έτος Α', Αριθ. 1, 01/01/1932, σελ 1

⁵⁴¹ Στο ίδιο

⁵⁴² Επιστολή του Παπαδάκη στον Giedion, 4/5/1932 [gta ETH]

ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΟΥ ΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΙ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΙΤΣΙΚΗ

ΕΤΟΣ Β' / 15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ - 15 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1933 / ΑΡΙΘ. 44, 45, 46

ΤΟ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΙV ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΝΕΩ- ΤΕΡΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ "Η ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΣ,"

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Κ. ΚΙΤΣΙΚΗ - ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ: Σ. ΠΑΠΑΣΑΚΗ - ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ
ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ: ΠΡΟΕΦΗΝΗΣΙΣ: Κ. ΚΙΤΣΙΚΗ, Χ. ΓΥΛΑΔΑΡΗ, Α. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Δ. ΛΑΜΠΑ-
ΔΑΡΙΟΥ, Α. ΟΥΡΑΝΟΥ, Γ. ΣΑΓΟΥΤΑ

ΟΜΙΛΙΑΙ: ΣΚΟΠΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ: C. VAN EESTEREN - Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΑΡ-
ΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ: S. OUDRIEN - ΑΝΡ' ΗΧΟΣ ΦΩΣ: LE CORBUSIER - ΤΟ ΕΣΤΕΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ-
ΒΑΛΗΘΑ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ: S. SYRACUS - ΜΕΘΟΔΟΙ ΟΡΓΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΕΩΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡ-
ΜΟΤΑΙ ΕΙΣ ΑΜΣΤΕΡΔΑΜ: C. VAN EESTEREN - ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΒΙΩΜΗΝΙΑΣ ΜΕΘΟΔΟΥ
ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΕΩΔΟΜΙΑΝ: PROF. J. NEURATH - Η ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΕΞΕΛΙΞΙΣ
ΤΟΥ ΒΕΤΟΝ ΑΡΜΕ: Π. ΣΑΝΤΟΡΜΗ - ΟΜΙΛΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ: FERD. LEGER
Η ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ ΤΟΥ ΙV Δ. Σ. Ν. Α.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΟΥ ΣΥΝΦΑΡΙΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΘΟΥ: ΠΙΝΑΞ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ - ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕ-
ΔΡΙΑΣΕΩΝ: ΟΣ-Ο-Ο-Ο ΙΟΥΛΙΟΥ - ΠΙΝΑΞ ΑΥΤΟΥΣ ΤΟΥ ΙΒΗ-ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΙ: ΑΘΗΝΑΙ-
ΣΗΑΓΙΕΡΟΙ - ΜΥΣΣΕΛΛΑΙ - ΧΑΠΙ - ΖΥΡΙΧΗ - ΒΑΡΚΕΛΩΝΙΣ - DESSAU - DETROIT - ΒΑΡΣΟΒΙΑ -
ΜΑΔΡΙΤΗ - ΣΤΟΚΧΟΛΜΗ - OSLO - VERONA - LITT. RIA - ΠΑΡΙΣΙΟΙ - ΑΜΣΤΕΡΔΑΜ - ROTTER-
DAM - COMO - ΧΟΛΩΝΙΑ - FRANKFURT - ΖΑΓΟΡΕΒ - LOS ANGELES - ΑΘΗΝΑΙΩΝ - ΡΩΜΗ - ΒΕ-
ΡΟΛΙΝΩΝ - ΕΡΓΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΓΡΑΦΟΥΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΚ ΤΟΥ ΙV ΣΥΝΕ-
ΔΡΙΟΥ - ΑΠΟΦΑΣΙΣ - ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ V ΣΥΝΦΑΡΙΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Τ. ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΙV ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ:
ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΜΑΔΟΣ

ΤΟ ΠΟΛΕΩΔΟΜΙΚΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΑΘΗΝΩΝ: Π. ΚΑΛΑΜΑ

ΕΠΙΧΑΙΡΑ - ΑΙΘΗΣΙΣ ΕΝΘΥΣΙΣ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΥΧΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ - ΔΙΕ-
ΘΝΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ - Η ΠΡΟΣΟΧΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΝΤΙΠΡΟΣΕΛΕΣ: ΤΟ ΤΑΜΕΙΟΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΟΛΗ-
ΠΤΩΝ - ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΡΟΣΕΛΕΣ - ΠΡΑΚΤΙΚΑ Δ. ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΑΙ ΔΙΑΤΗΣΙΑΙ ΕΠΙ ΕΚΤΕΛΕΣΕΩΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ - ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ - ΔΙΑΦΟΡΑ

ΑΘΗΝΑΙ / ΦΙΛΑΔΕΛΛΗΝΩΝ ΑΡ. 15 / Τ. ΗΛ. 25 - 817

FONDATION LE CORBUSIER
10, Square du Docteur Blanche
PARIS-16^e 288-41-53

ΤΙΜΗ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ ΔΡΧ. 50

Εικ. 4.9 Τεχνικά Χρονικά, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1933, Αριθ. 44, 45, 46 [FLC]

Η στιγμή της δημοσίευσης των εργασιών του 4^ο CIAM αποτελεί έως και σήμερα ημερομηνία σταθμό στην ιστορία του περιοδικού αλλά και των ελληνικών τεχνικών εκδόσεων. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού δείχνει να αντλαμβάνεται την ευθύνη της έκδοσης και την ιστορική της σημασία, ήδη κατά τη σύνταξη του τριπλού τεύχος που αφιερώνεται στις εργασίες του συνεδρίου. Η μεγάλη προσπάθεια που καταβάλλεται να ικανοποιηθούν οι επιθυμίες της διοίκησης του TEE παράλληλα με αυτές της διοίκησης των CIAM, εντός του περιορισμένου οικονομικού προϋπολογισμού που υπαγορεύει η ασταθής πολιτική και οικονομική βάση της χώρας, αποτελεί σαφής ένδειξη των προθέσεων της επιτροπής των Τεχνικών Χρονικών.

Την επικοινωνία με τη γραμματεία των συνεδρίων και την οργάνωση του τεύχους αναλαμβάνει ο Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, τότε πρώτος Αντιπρόεδρος και μετέπειτα πρόεδρος (1936-1941) του TEE. Η συλλογή του υλικού ξεκινά αμέσως μετά τη λήξη του συνεδρίου, με τα ΤΧ να σπεύδουν να ανακοινώσουν «το πανηγυρικό τεύχος, σχετικό με τις συνεδριάσεις του 4^{ου} CIAM της Αθήνας»⁵⁴³. Στις 25 Σεπτεμβρίου παρατηρούνται ήδη οι πρώτες καθυστερήσεις, με τις ανησυχίες να εστιάζουν στο άρθρο του van Eesteren⁵⁴⁴, ιδιαίτερα από τις 12 Οκτωβρίου και εξής. Τα τελικά συμπεράσματα επίσης καθυστερούν να αποσταλούν ενώ ο χρόνος πιέζει⁵⁴⁵, καθώς ο αρχικός προγραμματισμός αφορούσε την αποστολή όλου του υλικού μέχρι τις 30 Αυγούστου⁵⁴⁶. Σε επιστολή του προς τον Κιτσίκη στις 24 Οκτωβρίου ο van Eesteren απολογείται για την καθυστέρηση λόγω «μεγάλης κόπωσης»⁵⁴⁷ αλλά και λόγω της ανάγκης να γράψει εξαρχής το κείμενό του για τη λειτουργική πόλη, καθώς όπως αναφέρει, «οι στενογραφίες από τις διαλέξεις ήταν τόσο ανεπαρκείς που έπρεπε να τις ανακατασκευάσω εντελώς»⁵⁴⁸, με το κείμενο να φτάνει τελικά στην Αθήνα στις αρχές Νοεμβρίου⁵⁴⁹.

Ο Giedion ήδη από την 1^η Σεπτεμβρίου κάνει λόγο για ένα «αρκετά κοπιώδες έγγραφο που θα δώσει την πρώτη έκθεση των δραστηριοτήτων του 4^{ου} συνεδρίου», δεδομένου ότι «απεδείχθη τόσο περίπλοκο για να εκφραστούν σε κάποιες σελίδες τα βασικά στοιχεία της πολεοδομίας όπως και τα μέσα γιατρειάς των ασθενειών των πόλεων»⁵⁵⁰, προμηνύοντας έτσι μια σχετική καθυστέρηση στην δημοσίευση των ΤΧ. Η δομή που θα έχει η δημοσίευση για το

⁵⁴³ Επιστολή του Δημητρακόπουλου προς τον Giedion, 12/10/1933 [gta ETH]

⁵⁴⁴ Όπως αναφέρεται στο γράμμα του ο Δημητρακόπουλος προς τον Giedion στις 25/9/1933. Αντίθετα ο Le Corbusier έχει δώσει το προς δημοσίευση κείμενό του. Η ομιλία του Syrkus καθυστερεί αρχικά αλλά έχει παραληφθεί μέχρι τις 12/10 [gta ETH]

⁵⁴⁵ Δημητρακόπουλος σε Giedion, 12/10/1933. Σε γράμμα του Giedion προς τον Δημητρακόπουλο, στις 28/9, πληροφορούμαστε πως η έκδοση των ΤΧ θα καθυστερήσει «κυρίως επειδή η τελευταία σύνταξη των αποτελεσμάτων άλλαξε λίγο έπειτα από το αίτημα ενός μέλους της επιτροπής (Le Corbusier)» [gta ETH]

⁵⁴⁶ Επιστολή του Giedion σε Κιτσίκη, 19/8/1933 [gta ETH]

⁵⁴⁷ Μετά το ταξίδι στην Ελλάδα, ο van Eesteren μιλά για μεγάλη κόπωση μετά το συνέδριο, μαζί με πολλές ακόμα ευθύνες για εργασίες και ταξίδια που έπρεπε να γίνουν. Η κόπωση αυτή οδήγησε σε ένα σοβαρό επεισόδιο γρίπης που καθήλωσε τον πρόεδρο των ciam στο κρεβάτι.

⁵⁴⁸ Επιστολή του van Eesteren στον Κιτσίκη, 24/10/1933 [gta ETH]

⁵⁴⁹ Επιστολή του van Eesteren στον Κιτσίκη, 7/11/1933 [gta ETH]

⁵⁵⁰ Επιστολή του Giedion προς τον Κιτσίκη, 1/09/1933 [gta ETH]

συνέδριο στα ΤΧ προτείνεται από τη γραμματεία των συνεδρίων και ακολουθείται από το ΤΕΕ. Συγκεκριμένα, ο Giedion προτείνει μια οργάνωση σε επτά σημεία:

1. Πρόσκληση του 4^{ου} CIAM (σαν εισαγωγή),
2. Οι συνεδρίες από τη Μασσαλία στην Αθήνα και από την Αθήνα στη Μασσαλία (αριθμημένα),
3. Οι συνεντεύξεις και οι διαλέξεις που έγιναν στην Αθήνα (Neurath, Giedion, van Eesteren, Le Corbusier, Syrkus (σε ελεύθερη οργάνωση),
4. Κατευθύνσεις για την έκθεση «Η λειτουργική πόλη»,
5. Ψηφίσματα και επιστολές σχετικά με την τεχνική γλώσσα,
6. Συμπεράσματα του 4ου Συνεδρίου (εάν είναι δυνατόν στα γερμανικά και στα γαλλικά),
7. Πρόγραμμα του 5ου συνεδρίου⁵⁵¹.

Στις 18/10 αποστέλλονται τελικά τα αποτελέσματα του συνεδρίου από τη Ζυρίχη, και αντικαθιστώνται στις αρχές Νοεμβρίου από «την τελευταία διόρθωση των συμπερασμάτων που καλό θα ήταν να βάλετε στο τεύχος σας»⁵⁵². Το τριπλό τεύχος των Τεχνικών Χρονικών εκδίδεται τελικά στα μέσα Νοεμβρίου και είναι δίγλωσσο⁵⁵³.

Το Επιμελητήριο τιμά την ένωση πρωτοπόρων επιστημόνων και καλλιτεχνών, διατηρεί όμως φυσικά απόλυτον την ελευθερία των μελών του για την θέση τους ως προς την εν λόγω κίνηση, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αιρετική, υπό την έννοια της σαφούς αντίθεσης προς τις ορθόδοξες αρχιτεκτονικές πεποιθήσεις και επί του παρόντος τουλάχιστον, προς τις μεγάλες Αρχιτεκτονικές Σχολές. [...] Με αυτή την προσέγγιση, το ελληνικό πνεύμα θα αναζωπυρωθεί ώστε να αποτελέσει στοιχείο της παγκόσμιας προόδου. Δεν θα έχουμε καμία προκατάληψη εναντίον καμίας ιδέας όσο τολμηρή και αν είναι, αντιθέτως, δεν θα διστάσουμε να συστήσουμε με τον ίδιο ενθουσιασμό στα μέλη του ΤΕΕ την παρακολούθηση και αντίθετων ιδεολογικών ρευμάτων, αρκεί να εμφανίζουν στοιχεία προς επικράτηση. [...] Είμαστε ευτυχείς διότι συμβάλαμε όσο ήταν δυνατόν στην επιτυχία του Συνεδρίου αυτού, του οποίου τα πολύτιμα πορίσματα παρέχονται εν πάση λεπτομέρεια μέσω αυτού του τεύχους των Τεχνικών Χρονικών, που προορίζεται στο να καταστήσει γνωστό σε όλο τον κόσμο ότι στην Ελλάδα καλλιεργούνται οι τεχνικές επιστήμες κατά τρόπο δικαιολογώντας τις

⁵⁵¹ Στο ίδιο

⁵⁵² Στο ίδιο

⁵⁵³ Τεχνικά Χρονικά, Έτος Β'/IV, 15 Οκτωβρ. – 15 Νοεμβρ. 1933, Αριθ. 44-45-46. Δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά και τα γαλλικά. Σελίδες 995 – 1188.

*καλλίτερες ελπίδες για την μελλοντική σοβαρή συμβολή μας στη λύση των μεγάλων προβλημάτων της Τεχνικής*⁵⁵⁴.

Την έκδοση προλογίζει ο Νίκος Κιτσίκης, πρόεδρος του ΤΕΕ, τονίζοντας τη σημασία της σε έναν καθαρά ελληνοκεντρικό τρόπο σκέψης: Η προτίμηση της Αθήνας υπήρξε αναμφιβόλως πολύ τιμητική για την Ελλάδα, αλλά όλως ιδιαιτέρως ενίσχυσε το ΤΕΕ με την ανάθεση της επίσημης εκπροσώπησης του τεχνικού Κόσμου από την Κυβέρνηση. Η προτίμηση της διοίκησης των συνεδρίων στο Τεχνικό Επιμελητήριο ως φορέα υλοποίησης της 4^{ης} συνάντησης, σημαίνει ταυτόχρονα και την αναγνώρισή του ως επίσημο εθνικό τεχνικό φορέα. Μιλά για την εμπιστοσύνη που δείχνουν τα συνέδρια στην έκδοση του ΤΕΕ, για την πρώτη δημοσίευση των αποτελεσμάτων του 4^{ου} συνεδρίου. Πιστεύει πως η ελληνική έκδοση των αποτελεσμάτων θα δώσει την εικόνα πως οι Έλληνες μηχανικοί είναι ικανοί να συμβάλουν καθοριστικά «στη λύση των μεγάλων προβλημάτων της Τεχνικής». Ταυτόχρονα όμως με τη σαφή στήριξη στα συνέδρια, ο Κιτσίκης διατηρεί μια μετριοπαθή στάση απέναντι στις αρχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, παρέχοντας «απόλυτη ελευθερία στα μέλη του ΤΕΕ όσον αφορά τη θέση τους προς αυτήν, την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αιρετική, υπό την έννοια της σαφούς αντίθεσής της προς τις ορθόδοξες πεποιθήσεις και επί του παρόντος τουλάχιστον, προς τις μεγάλες αρχιτεκτονικές σχολές». Ο Κιτσίκης, ως εκπρόσωπος του επιμελητηρίου, φιλοξενεί «κάθε σοβαρά επιστημονική κίνηση», χωρίς όμως να την υιοθετεί ή να προτρέπει τα μέλη να την υιοθετήσουν, ανεξάρτητα από το πόσο τολμηρή ή καινοτόμα ή προοδευτική είναι η εκάστοτε κίνηση. Για τον Κιτσίκη και συνεπώς για το επιμελητήριο, η σημασία του συνεδρίου έγκειται στην ενημέρωση των Ελλήνων μηχανικών για τις τρέχουσες επιστημονικές κινήσεις και ειδικότερα στην διεθνή επιβεβαίωση του επιμελητηρίου ως επίσημο ελληνικό φορέα εκπροσώπησης των μηχανικών.

Το άρθρο του Στάμιου Παπαδάκη που ακολουθεί, είναι ένα καθαρά ενημερωτικό κείμενο για το σκοπό και το έργο των συνεδρίων, με μια περιγραφική αναφορά στα τρία προηγούμενα συνέδρια. Η έκδοση συνεχίζεται με το «χρονικό» του συνεδρίου, που δίνει έμφαση στην εναρκτήρια συνεδρίαση, φιλοξενώντας τα κείμενα των Ελλήνων ομιλητών, του Κιτσίκη, του Τσαλδάρη, του Δραγούμη, του Λαμπαδάριου, του Ορλάνδου και τέλος του Σαπόρτα. Ακολουθούν οι ομιλίες του van Eesteren, αυτή του Giedion, του Le Corbusier, του Syrkus, του Neurath και του Leger (μόνο στα γαλλικά), Η έκδοση συνεχίζει με την παράθεση των πρακτικών, του ερωτηματολογίου, δημοσιεύει τα συμπεράσματα και την επί του πλοίου απόφαση του συνεδρίου και κλείνει με το υπό επεξεργασία πρόγραμμα του 5^{ου} συνεδρίου και μια επιστολή της ελληνικής ομάδας, που υπογράφεται από τον Παπαδάκη και εξαίρει τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης και του Τεχνικού Επιμελητηρίου στην οργάνωση και την υλοποίηση του συνεδρίου των Αθηνών.

⁵⁵⁴ Νικόλαος Κιτσίκης, Πρόλογος, Τεχνικά Χρονικά, Έτος Β'/IV, Αριθ. 44-45-46, σελ 995-996

Τα Τεχνικά Χρονικά είναι πράγματι η πρώτη μεσοπολεμική έκδοση που δημοσιεύει τα πρακτικά των συνεδριάσεων και τα αποτελέσματα του συνεδρίου για τη Λειτουργική Πόλη. Κατά τη διάρκεια όμως του συνεδρίου, ο ελληνικός τύπος κάλυπτε τα γενόμενα και τις εργασίες των συνέδρων, σε καθημερινή βάση. Πιο συγκεκριμένα, αρθρογραφία σχετική με το συνέδριο φιλοξένησαν οι εφημερίδες Ακρόπολη, Βήμα, Έθνος, Ελεύθερος Άνθρωπος, Ελληνικό Μέλλον, Εστία, Νέος Κόσμος, Πατρίς, Πρωΐα, Σφαίρα (Πειραιάς), Χρονογράφος και πιθανώς και άλλες που δεν βρέθηκαν κατά την έρευνα στα αρχεία των εφημερίδων. Στην πλειοψηφία τους οι εφημερίδες αναφέρουν συνοπτικά ως ανακοίνωση και με καθαρά ενημερωτικό χαρακτήρα την άφιξη των συνέδρων, το πρόγραμμα των συνεδριάσεων και των επισκέψεων στην πόλη. Λίγες από αυτές, εστιάζουν και στο ίδιο το συνέδριο και τις ιδέες για την εικόνα των «μοντέρνων πόλεων»⁵⁵⁵ που φέρνουν μαζί τους οι «καταξιωμένοι αρχιτέκτονες», και ειδικά ο Le Corbusier, τον οποίο φαίνεται να γνωρίζει ή τουλάχιστον να εντυπωσιάζεται από τις ιδέες του το ελληνικό κοινό. Οι κριτικές γραφές για τις εργασίες του συνεδρίου (Έθνος, Ελεύθερος άνθρωπος) μιλούν με ιδιαίτερος κολακευτικά λόγια, αναγνωρίζουν το «οικοδομικό χάος» της Αθήνας και εύχονται οι ιδέες των μοντέρνων να επιτύχουν να μεταγραφούν στην ελληνική πρωτεύουσα «αφού ατυχώς δεν έχουν την δύναμη του σεισμού να κρημνίσουν μερικούς ορόφους...»⁵⁵⁶.

Το Έθνος και η Εστία φιλοξενούν από έναν μικρό διάλογο δημοσιογράφων με τον Le Corbusier⁵⁵⁷, ο Ελεύθερος Άνθρωπος κάνει μια προσπάθεια να μεταφέρει στους αναγνώστες τις αντιλήψεις του⁵⁵⁸, ενώ ο Νέος Κόσμος⁵⁵⁹ και η Πατρίς⁵⁶⁰ φιλοξενούν από μια μικρή συνέντευξη του P. M. Bardì.

Ο Bardì, γυρνώντας στην Ιταλία, θα αφιερώσει ένα τεύχος του περιοδικού Quadrante στην 4^η συνάντηση των CIAM. Το χρονικό του Bardì εστιάζει στο ταξίδι στην Ελλάδα και λιγότερο στο ίδιο το συνέδριο, αποτελεί όμως μια σημαντική και λεπτομερή αφήγηση των γεγονότων του 4^{ου} CIAM, από τη σκοπιά ενός πολιτικοποιημένου φιλότεχνου Ιταλού δημοσιογράφου. Την λίστα των τεκμηρίων για το 4^ο συνέδριο θα συμπληρώσουν και πολλές ευρωπαϊκές εκδόσεις όπως το Orbow στην Ολλανδία, οι εφημερίδες Basler Nachrichten (Engler) και Neue Zürcher Zeitung (v.Planta) στη Γερμανία, τα τεύχη 11 και 12 του A.C. (Actividad Contemporánea) της GATEPAC στην Ισπανία, και πλήθος δημοσιεύσεων στη Γαλλία, με κύριες αναφορές από τον Georges Brunon-Guardia στην Gazette des Beaux-Arts και στα Nouvelles Litteraires, και τον Christian

⁵⁵⁵ «Πως θα είναι οι Μοντέρνες Πόλεις», άρθρο στο Έθνος, 02/08/1933

⁵⁵⁶ Στήλη «Με τον Φακόν», τίτλος «Το Συνέδριον», υπογράφων: Χ., Έθνος, Πέμπτη 3/8/1933, Αρ. φύλλου 6800, σελ 1

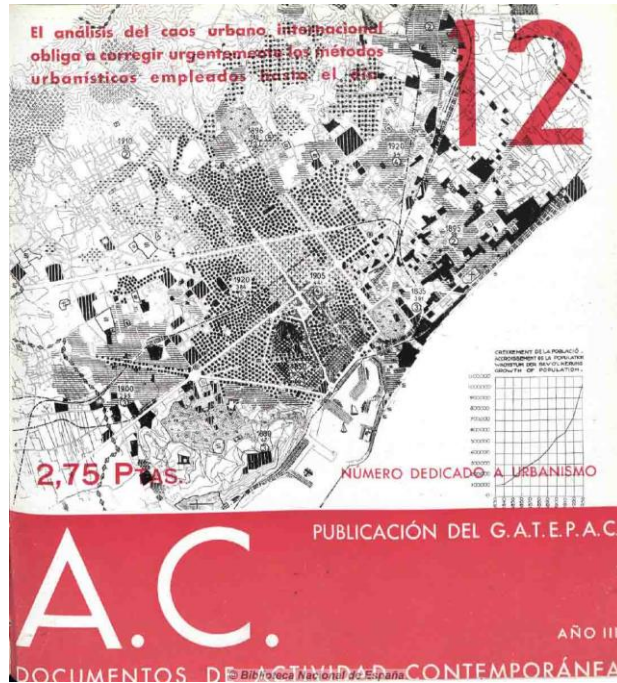
⁵⁵⁷ Έθνος, Τετάρτη 02/08/1933, σελ 3 και Εστία, 2/8/1933, σελ 1

⁵⁵⁸ Στήλη «Μεγάλα Προβλήματα», τίτλος «Πως πρέπει να κτίζονται οι σύγχρονοι πόλεις», υπογράφων: Θ. Ν. Τ., Ελεύθερος Άνθρωπος, 2/8/1933, σελ 3

⁵⁵⁹ Νέος Κόσμος, Τετάρτη 2/8/1933, σελ 1

⁵⁶⁰ Πατρίς, Δευτέρα 7/8/1933, αρ. φύλλου 1947, σελ 1

Ζερνο σε ένα τριπλό τεύχος - αφιέρωμα στην Ελληνική τέχνη. Το σύνολο των δημοσιεύσεων στις παραπάνω εκδόσεις ως πιο αυθόρμητο και συνεπώς πολύτιμο αρχειακό υλικό, αποτέλεσε ένα ερευνητικό εργαλείο στην ιστορική ανάγνωση -και τελικά στη λεπτομερή αφήγηση- του 4^{ου} συνεδρίου των Αθηνών.

Εικ. 4.10

AC 12. Αφιέρωμα στο IV CIAM [Biblioteca Nacional Espana]

8.100 Lu, Ital. 1951

QUADRANTE 5

RIVISTA MENSILE
SETTEMBRE ANNO XI

CONTO CORRENTE POSTALE

MASSIMO BONTEMPELLI
P. M. BARDI: DIRETTORI

QUADRANTE 5

DIRETTORI:
MASSIMO BONTEMPELLI, P. M. BARDI
Direzione: Milano, via Broletto 21, 42342
Circoscrizioni editoriali per la vendita:
A e G. Milano, San Damiano 3, Milano
Abbonamento annuo L. 36, semestrale L. 190
Un numero Lire 5 - Conto Corrente Postale

SOMMARIO

VIAGGIO DI ARCHITETTI IN GRECIA (Settembre XI)
L'IMPORTANZA DI MESSOLINI (P. M. BARDI)
CIVILTÀ DI VIAGGI (P. M. BARDI)
LA PUGNA DI LE COSTRUZIONI (LE COSTRUZIONI)
ANGOLI DI UNA CITTÀ (FRANCESCO BOTTICELLI)
IL QUESTIONARIO DEL IV CONGRESSO
COMUNISMO AL QUINDECENNAIO (GIORGIO PIERRO)
EDUCAZIONE ARCHITETTICA (F. LEGER)
CORRISPONDENZE (P. M. B., G. P., R. P., L. G.)
4 RILIEVI DI CAROSANO PIERRO
29 RILIEVI DI CAROSANO PIERRO

VIAGGIO DI ARCHITETTI IN GRECIA

Questo numero di « Quadrante » è dedicato al viaggio che un gruppo di architetti ha compiuto in Grecia, in occasione del congresso promosso dal « Congresso Internazionale di Architettura Moderna », e che ha avuto per scopo lo studio della « città funzionale ».
L'importanza della riunione apparirà dalla cronaca del viaggio che pubblichiamo nel nostro fascicolo, e attraverso alcuni scritti di nostri amici stranieri. Il gruppo degli architetti di « Quadrante » ha partecipato a questo quarto congresso del « Cirpaec » con una attività che è stata notata e segnalata dalla stampa straniera mediante sottolineazioni di vivo interesse.
Il che è derivato esclusivamente da due ordini di fatti: primo l'insularità potenza politica del Fascismo all'estero, secondo l'ardita e intransigente posizione artistica

dei nostri architetti. Un fatto ha giovato all'altro, e insieme sono serviti a rappresentare degnamente lo spirito della gente di Mussolini, e a farlo intendere.
Nella cronaca che pubblichiamo il lettore noterà come la nostra delegazione — che, tra parentesi, è andata al congresso a proprie spese realizzando a proprie spese tutto il materiale (l'Italia su 30 città di tutto il mondo ne ha presentate cinque) — ha costantemente affermato quegli ideali d'arte e di morale che noi identifichiamo con il Fascismo, e li ha affermati tra amici di tutta l'Europa, giovando sicuramente al rafforzamento di quella ormai dilagante persuasione d'altre comine che prevede all'Italia una grande architettura.
Per capire ciò bisogna intendere l'importanza internazionale del « Cirpaec » che riunisce, come altra volta abbiamo avuto occasione di notare, tutti gli architetti più vivaci del mondo. Nello scritto non si entra che per titoli, titoli di fronte all'architettura, di fronte alla modernità. E' dunque logico che qualcuno si adoperi con tutte le sue intelligenze a svalutare il merito alla maniera della volpe per l'uva. Basterà però visitare la sala del « Cirpaec » alla Triennale per capire il significato del congresso.
Il nostro rilievo può parere ingiustificato al lettore che vive lontano dalle polemiche; e forse questa pagina introduttiva al nostro quinto « Quadrante » ha un'aria risentita. Infatti, vogliamo inaugurare la rinfrescata di settembre con il proposito di azioni senza quartiere contro certo somnolento, certa incrostazione che stanno sul settore di nostra sorveglianza.
Ritorniamo da un congresso internazionale in cui non si è dormito, in cui sono stati sollevati problemi attualissimi e da parte di gruppi nazionali che hanno rino-

manza e stima assolute nel mondo, un congresso in cui abbiamo portata la nostra fede di fascisti e di artisti.
Eccoci a riferire il nostro resoconto. Bene inteso non rappresentiamo ufficialmente che noi stessi (perché a noi rappresentiamo ufficiali, le gerarchie non ce le danno) sono gli architetti delle case popolari di Roma, dell'Arco ai Caduti di Genova, del « vero barocco modernizzato » che si mettono i toni di stufa in queste occasioni).
Ma speriamo che un bel giorno si capisca che tra il nostro spirito e quello degli altri c'è la differenza che passa tra la fede dei fanatici e lo zelo dei convertiti.

CORSIVON. 39

Siamo molto contenti di « Quadrante » e « Verde » tranquillamente disprezzato senza battere tamburo, senza pompose e bisbetici di raccomandazione. Va da sé, come fatto la carta stampata di qualche rivista.
Vediamo puntualmente rigetto di un altro idio, il nostro spirito e persino le nostre illustrazioni quanto ci fa piacere. Giorno fa vedremo sul « New York Times » e su altri grandi giornali e riviste ripreso il nostro materiale senza il pagella da noi mandata a pagamento della Triennale. Questi nostri scritti sono stati fortissimamente fortissimamente.
Altri scritti pare. L'articolo di de Jona-Lasinio ha avuto un successo internazionale. Il « Journal des Nations » lo ha ripreso. Mi pare con un tempo convenuto artificioso per dire che è ora di farla finita con la falsa notizia; il giornale governativo esclamava bene: con una falsa notizia, attribuendo la pubblicazione della nota a certa « Corrente diplomatica e consolares », che l'aveva trattenuto da « Quadrante », senza essere la fonte.
Ohi! ma siamo molto felici di essere preda della gestore giornalistica. Ci sono cosa di disgiungere delle idee: le nostre idee.

«Το τοπίο των Δελφών υπονοούσε τη δημιουργία ενός μεγάλου ιερού, αυτό των Μυκηνών προκάλεσε τις τραγωδίες στον οίκο των Ατρίδων, το τοπίο του Ευρώτα και του Ταΰγετου επέβαλε τον σπαρτιάτικο νόμο, αυτό της Κορίνθου γέννησε μια τέχνη λαμπρή και αισθησιακή, το Αττικό τοπίο οδήγησε στην άνθηση της ανθρώπινης μεγαλοφυΐας»⁵⁶¹.

Το συνέδριο του 1933 δεν ήταν η μόνη αιτία για την επίσκεψη στην Ελλάδα, και ίσως να ήταν απλώς η αφορμή. Η επιρροή του ταξιδιού τεκμηριώνεται ποικιλοτρόπως, με το Ελληνικό τοπίο και την ιστορία του να προκαλεί τους συνέδρους να «αδράξουν» τον πνευματικό χαρακτήρα του, χαρακτήρας που κυριαρχεί ως μετα-αφήγηση παρά βιώνεται τη στιγμή του ταξιδιού. «Μου φαίνεται πως το κλειδί της ιστορίας της ελληνικής τέχνης είναι το ζήτημα του φυσικού θεάματος, ή αλλιώς, ο κύριος παράγων της ελληνικής τέχνης είναι το τοπίο. ούτε τα έθιμα, ούτε τα χρηστά ήθη, ούτε η θρησκεία ούτε οι νόμοι έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο όπως το τοπίο στο σχηματισμό του ελληνικού πνεύματος»⁵⁶², θα γράψει ο Ζερβός στα Cahiers d'Art του 1933 που είναι αφιερωμένα στην ελληνική τέχνη, συμπληρώνοντας πως «αν υπάρχει ταυτότητα μεταξύ σκέψης και μορφής στους Έλληνες, είναι επειδή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι με το τοπίο που τους χρησίμευσε ως αρχέτυπο»⁵⁶³. Δεν είναι μόνο η πλαστική των μορφών που μαγεύει τους μοντέρνους και εξάπτει τη φαντασία τους, αλλά το γενικότερο ανάγλυφο της Ελλάδας, ως εναλλαγή βουνού και θάλασσας, με τη διασπορά των νησιών στο αρχιπέλαγος και το φως που «σμιλεύει τα πράγματα σε μια απόλυτη τελειότητα»⁵⁶⁴. Οι τεχνικές εκδόσεις των κατά τόπους περιοδικών καλύπτουν τις εργασίες και τις αναλύσεις της Λειτουργικής Πόλης. Ο Ζερβός συνεισφέρει –ή αλλιώς παντρεύει- το τεχνικό σκέλος των αφηγήσεων με την εξιστόρηση της ελληνικής εξερεύνησης των Συνέδρων και με την ποιητική των μορφών της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, δίνοντας με τον τρόπο αυτό το τέμπο της εννοιολογικής και ερμηνευτικής διάστασης του συνεδρίου των Αθηνών, ως το συνέδριο της πρωτοπορίας.

Μέχρι το τέλος του 1932 οι αναφορές στην προϊστορική ελληνική τέχνη, ή έστω στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό στην ευρύτερη δυτική πρωτοπορία είναι λίγες και ασυντόνιστες. Το ελληνικό παράδειγμα προς μίμηση ξεκινά από τη Γαλλία και τα Τετράδια Τέχνης, με εννοησιμωτές τον Ζερβό και τον Τέτιε. Οι εκδόσεις του 1932 φιλοξενούν αφιερώματα στην

⁵⁶¹ Christian Zervos, *L'Art en Grèce*, Cahiers d'Art 7-10, 1933

⁵⁶² Στο ίδιο

⁵⁶³ Στο ίδιο

⁵⁶⁴ Στο ίδιο

ρωσική πρωτοπορία, με τον Le Corbusier να παρουσιάζει τα σχέδιά του για το Μέγαρο των Σοβιετών⁵⁶⁵, αλλά παράλληλα φιλοξενούν ένα άρθρο του Μαρινάτου για την Μινωική Τέχνη⁵⁶⁶ και ένα του Matyla Ghyka για τον «Χρυσό Αριθμό»⁵⁶⁷ με αναφορές στους Αρχαίους Έλληνες μαθηματικούς και φιλοσόφους για την τεκμηρίωση των θεωρημάτων για τη χρυσή τομή. Εξαιρώντας το τελευταίο αυτό άρθρο του Ghyka, το οποίο εμμένει στην σπουδαιότητα των μαθηματικών αναλογιών που γέννησε η εποχή του Πυθαγόρα, το ενδιαφέρον εστιάζεται στο άρθρο του Σπύρου Μαρινάτου, αρχαιολόγου και τότε Διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Κρήτης. Η πρόσφατη ανακάλυψή του, αυτή της Επαύλης των Κρίνων, θέτει τον Μινωικό πολιτισμό στο προσκήνιο καθώς μορφές και χρώματα συγκινούν τους μοντέρνους. Δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο ερευνητικά, να θεωρήσουμε πως η αρχική επιθυμία του Giedion για ολιγοήμερη επίσκεψη στην Κρήτη, με στάσεις στο Ηράκλειο, την Κνωσό και τη Φαιστό, πηγάζει από τις ανακαλύψεις των νέων ευρημάτων και συνδέεται σαφώς με την εμμονή της *avant garde* με τον μυθικό Μινώταυρο, η μορφή του οποίου εμπνέει τη μοντέρνα σκέψη⁵⁶⁸.

Η χρονικά πολύ κοντινή κινηματογραφική δημιουργία των Lotar – Vitrac – Brunius για «*Ένα Ταξίδι στις Κυκλάδες*», που ακολουθούν το ίδιο δρομολόγιο του Πατρίς ΙΙ με τους συνέδρους του 1933, έρχεται να συμπληρώσει τα θραύσματα αναφορών στην Ελλάδα και να δημιουργήσει ένα δεύτερο επίπεδο μυθικών ετεροαναφορών εξάπτοντας την φαντασία των κυνηγών του νέου, ή του τόσο παλιού, που ανακαλύπτεται ξανά μετά από χιλιετίες. Είναι εξάλλου γνωστό πως η γαλλική πρωτοπορία, με την οποία ο Giedion διατηρεί στενές επαφές, αντλεί έμπνευση από τους πολιτισμούς των «αγρίων» της Αφρικής και της Πολυνησίας, με την τέχνη τους –μορφές και γλυπτικά σχέδια - να θεωρείται πρότυπο πλαστικής, ως *ζωντανές μορφές* που αναδύονται από τη φύση, ως «*μια επιβεβαίωση των πλαστικών τους ανησυχιών, το ένστικτο στην πιο άμεση δράση του, την ικανοποίηση της ανάγκης μιας ονειρικής διαφυγής από τα όρια της καθημερινότητας*»⁵⁶⁹.

Η ελληνική τέχνη αρχικά ταυτιζόταν με τον νεοκλασικισμό και εν πολλοίς βρισκόταν σε άρνηση, με δεδομένες τις αναφορές και τα παραδείγματα που ενέτασσαν οι «ακαδημίες» στο γραπτό και στον σχεδιασμένο λόγο της αρχιτεκτονικής κατά την περίοδο αναφοράς. Η δυναμική είσοδος των Ελλήνων στην Γαλλική πρωτοπορία, όπως αυτή εκφράζεται κυρίως από τον Ζερβό και τον Τέριαντ και δευτερευόντως από τον κύκλο του Ηρακλή Ιωαννίδη, εισάγει σημεία και στοιχεία που αφορούν στην Ελλάδα, μέσω αφιερωμάτων και διαφημίσεων, και προκαλούν μια διαφορετικού τρόπου ερμηνεία, πέραν αυτής του νεοκλασικισμού. Η πεποίθηση ότι η πρόωμη

⁵⁶⁵ Cahiers d'Art 1-2 (1932), p. 74-77

⁵⁶⁶ Cahiers d'Art 6-7 (1932), p. 271-274

⁵⁶⁷ Cahiers d'Art 6-7 (1932), p. 306

⁵⁶⁸ Κυρίως τους σουρεαλιστές και τους κυβιστές, με αποκορύφωμα την έκδοση του ομώνυμου περιοδικού (Minotaure) από τις εκδόσεις του Albert Skyra και τον Τέριαντ στον ρόλο του καλλιτεχνικού διευθυντή, τον Ιούνιο του 1933.

⁵⁶⁹ Zervos (1933), ό.π.

ελληνική τέχνη μπορεί να ερμηνευθεί με τον μοντέρνο *ορθό* τρόπο, εξάπτει τις ιδέες και ικανοποιεί την ανάγκη των μοντέρνων για τις νέες ανακαλύψεις. Σύμφωνα με τον Ζερβό, «είναι η άπειρη έλξη που ασκείται από ό, τι είναι κοντά στο ένστικτο, παρθένο ή σχεδόν, ακόμα άθικτο»⁵⁷⁰, δίνοντας το τέμπο των καιρών. Το εν λόγω ενδιαφέρον αρχίζει να διαφαίνεται κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 μέσω κυβιστικών ερμηνειών των αρχαιοελληνικών μορφών, εντείνεται κατά το συνέδριο του 1933 και φτάνει στο σημείο ακμής του αμέσως μετά τη λήξη του.

Τα αφιερώματα του Ζερβού στην Ελληνική Τέχνη μετά το συνέδριο του 1933 είναι πολύτιμα αλλά λίγο πολύ αναμενόμενα, αν λάβουμε υπόψη και τον εθνικό παράγοντα. Αυτό όμως που κινεί το ερευνητικό ενδιαφέρον είναι η αλλαγή του πλαισίου ερμηνείας καθώς και η εγκαθίδρυση της αρχαίας ελληνικής τέχνης ως το αρχετυπικό παράδειγμα της μοντέρνας σύνθεσης. Η πλαστική των μορφών, «ο αριθμός και η ποικιλία των συναισθημάτων που αναδύονται, η λεγόμενη περιπετειώδης μεταγραφή των μορφών, η ένταση αυτών των ζωντανών μορφών, η απροσδόκητη συνάντηση των πιο προφανώς ανόμοιων σχεδίων, το αόρατο όραμα των διαστάσεων πράγμα που προϋποθέτει μια ήδη θριαμβευτική σκέψη»⁵⁷¹, όπως περιγράφονται τα σχέδια και τα γλυπτά του κυκλαδικού πολιτισμού τραβούν τους μοντέρνους σε έναν πνευματικό κόσμο στον οποίο μπορούν να βιώσουν «ένα είδος διαφανούς χαράς, γυμνής, ικανής να μας δώσει μια επιλεγμένη ευτυχία»⁵⁷².

«Η ελληνική θάλασσα με τα νησιά της είναι ένα συνεχές μάθημα τέχνης. Ακόμα και η ίδια η μορφή των νησιών του αρχιπελάγους, οι ακτές τους, οι μικροσκοπικές τους πεδιάδες και τα βουνά τους, οι διαστάσεις των νησιών αυτών, οι αποστάσεις που τα διαχωρίζουν, το κλίμα τους, το χρώμα της θάλασσας και οι άπειρες παραλλαγές της θάλασσας αυτής σε έναν ρυθμό που η υπόλοιπη Μεσόγειος και ο Ωκεανός δεν μπορούν να προσφέρουν, όλα αυτά δημιουργούν την πιο σπάνια πλαστική ατμόσφαιρα»⁵⁷³.

Το άρθρο του Ζερβού θα είναι το πρώτο μιας σειράς δημοσιεύσεων που ακολουθούν το συνέδριο και αφιερώνονται στην ελληνική τέχνη, διαμορφώνοντας την βάση για το *Le Voyage en Grèce* του Ιωαννίδη. Οι δημοσιεύσεις αυτές παρουσιάζουν την τέχνη και την αρχιτεκτονική της Ελλάδας και ταυτόχρονα υμνούν την ομορφιά του τοπίου της, με τρόπο τέτοιο που να λειτουργούν ως πρόσκληση για το ταξίδι στην Ελλάδα, ένα ταξίδι πρόκληση για τους σύγχρονους εξερευνητές της νεωτερικότητας. Για την εξερεύνηση σε στεριά και θάλασσα η αναζήτηση της

⁵⁷⁰ Στο ίδιο

⁵⁷¹ Στο ίδιο

⁵⁷² Στο ίδιο

⁵⁷³ Στο ίδιο

πρωταρχικής αλήθειας κινητοποιεί τους μοντέρνους, οι οποίοι επιθυμούν να ζήσουν μακριά από τις ανέσεις που η εποχή τους προσφέρει και να ζήσουν για λίγες ημέρες ως αρχαίοι, στις χώρες των Κυκλάδων ή στο πλούσιο ανάγλυφο της Πελοποννήσου. Έχοντας ζήσει ως αρχαίοι θα μπορέσουν να αντιληφθούν την ειλικρίνεια των δομών, τις πραγματικές ανάγκες και τις απαραίτητες λειτουργίες, τις οποίες μετέπειτα θα προτείνουν σχεδιαστικά και θα υλοποιήσουν. Η κατάκτηση της νεωτερικότητας περνά μέσα από την γνήσια γνώση της αρχαιότητας, όχι όπως η ακαδημία την σχολιάζει αλλά όπως οι ίδιοι την αναγνωρίζουν και την οικειοποιούνται.

Η απόδοση της νεωτερικής εμπειρίας με άξονα την Ελληνική τέχνη φορτίζει εννοιολογικά το ταξίδι των Μοντέρνων, δημιουργεί ένα δεύτερο επίπεδο αναφορών στην ήδη φορτισμένη συζήτηση για την πόλη και ανεβάζει τον πήχυ όσον αφορά το απαύγασμα του Συνεδρίου. Το Συνέδριο στην Ελλάδα θα πρέπει να μιλήσει για την Μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολεοδομία μεταφέροντας τα ιδανικά των Αθηνών: η μυθική διάσταση του 4^{ου} CIAM έχει ήδη κατασκευαστεί.

04.8 Η Χάρτα των Αθηνών (1933 -1943)

Η απόφαση του συνεδρίου για μια δημοσίευση, στη βάση των αποτελεσμάτων του συνεδρίου της Αθήνας, βαίνει προς υλοποίηση στο τέλος του 1933. Το δύσκολο έργο της συλλογής των σχεδίων και των αναλύσεων των πόλεων από τις διάφορες εθνικές ομάδες αρχικά ανατίθεται στην ομάδα της Ελβετίας, με υπεύθυνο τον Rudolf Steiger, ο οποίος είχε εργαστεί στη σύνταξη των αποτελεσμάτων. Η λειτουργία της ομάδας παρουσιάζει δυσκολίες στην συνεννόηση με τις υπόλοιπες εθνικές ομάδες και μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1936 αποτυγχάνει να συλλέξει το σύνολο του απαιτούμενου υλικού. Κατά την συνάντηση της CIRPAC, που λαμβάνει χώρα στη La Sarraz από τις 9 έως τις 12 Σεπτεμβρίου 1936, αποφασίζεται μια αναθεώρηση του προγραμματισμού της έκδοσης, τόσο σε χρονικό όσο και σε δομικό επίπεδο. Η Ελβετική ομάδα αποδεσμεύεται από την υποχρέωση συλλογής του υλικού και επεξεργασίας της έκδοσης για τη Λειτουργική πόλη, καθώς επανέρχεται στη συζήτηση η δημιουργία δύο εκδόσεων, μιας μικρής και μιας μεγαλύτερης και αναλυτικότερης.

Η εν λόγω απόφαση έγκειται στην προσπάθεια επιτάχυνσης των διαδικασιών με σκοπό τη διάχυση των εργασιών των CIAM στο ευρύ κοινό. Η πρώτη, μικρή έκδοση, ονομάζεται δημοφιλής [ή αλλιώς εκλαϊκευμένη – *publication populaire (de vulgarization)*]⁵⁷⁴ και η επιμέλειά της ανατίθεται στην Γαλλική και την Καταλανική ομάδα. Η δημοσίευση αυτή θα έχει τον τίτλο «*Η Πόλη του Μέλλοντος*»⁵⁷⁵ και σκοπό την εύληπτη αναπαράσταση και απλοποιημένη εικονογράφηση των σχεδίων και των ψηφισμάτων του 4^{ου} CIAM. Με δεδομένο πως το σχετικό υλικό έχει μεγάλο μέρος συλλεχθεί από την ομάδα της Ελβετίας, η δημοσίευση θα πρέπει να έχει γίνει μέσα στο πρώτο μισό του 1937, δηλαδή πριν την 5^η συνάντηση των CIAM στο Παρίσι.

Η συστηματική συλλογή και επεξεργασία του υλικού που θα χρησιμοποιηθεί για την *Πόλη του Μέλλοντος*, θα αποτελέσει την βάση για την μεγάλη έκδοση, που πρόκειται να έχει έναν επιστημονικό – τεχνικό χαρακτήρα, ενσωματώνοντας αναλυτικές πληροφορίες με σχεδιαστικό και γραπτό λόγο για όσες πόλεις που συζητήθηκαν στο Πατρίς II. Την έκδοση αυτή αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας η ομάδα της Ολλανδίας, με υπεύθυνους τους Mart Stam και Cornelis van Eesteren, που ούτως ή άλλως είχαν κομβικό ρόλο στην προετοιμασία, στην μεθοδολογία και τον συντονισμό των εργασιών των εθνικών ομάδων κατά τις προπαρασκευαστικές ενέργειες για το 4^ο CIAM. Η έκδοση, που θα αφορά σε ένα πιο

⁵⁷⁴ Πρακτικά των συνεδριάσεων της συνάντησης της CIRPAC στη La Sarraz, 9-12 Σεπτεμβρίου 1936, όπως περιγράφονται στην εκ Ζυρίχης εγκύκλιο της 30/9/1936 (S. Giedion, H. Syrkus). [Harvard GSD_A005]

⁵⁷⁵ «*La Ville de l'Avenir*», σύμφωνα με τα πρακτικά, ό.π.

εξειδικευμένο κοινό, θα λάβει τον τίτλο του συνεδρίου, ήτοι «*Η Λειτουργική Πόλη*»⁵⁷⁶ και πρόκειται να χρηματοδοτηθεί από την κυκλοφορία της προηγηθείσας δημοφιλούς έκδοσης. Τα προσχέδια της εν λόγω έκδοσης αναμένεται να παρουσιαστούν στο Παρίσι, στη συνάντηση της επιτροπής έκδοσης, τον Ιανουάριο του 1937.

Η Γαλλική ομάδα, οικοδεσπότης του 5^{ου} συνεδρίου, με υπεύθυνη της επιτροπής οργάνωσής του την Charlotte Perriand και μέλη τους Pierre Charreau, Sigfried Giedion, Walter Gropius, Pierre Jeanneret και J.L.Sert⁵⁷⁷ ξεκινά την συλλογή του υλικού που θα χρησιμεύσει τόσο για την έκθεση για τη λειτουργική πόλη, όσο και για την δημοφιλή έκδοση. Ειδικότερα, Perriand και Sert συμμαχούν με σκοπό την τελική διαμόρφωση του βιβλίου⁵⁷⁸, αλλά η ασταθής πολιτική κατάσταση σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, η μετανάστευση πολλών μελών του CIAM σε άλλες χώρες και κυρίως η κακή οικονομική κατάσταση στα ταμεία των συνεδρίων, δεν επιτρέπει την σύνταξη του προσχεδίου της έκδοσης πριν το συνέδριο του Παρισιού, το καλοκαίρι του 1937. Από την συνέλευση της ομάδας MARS στο Λονδίνο στο τέλος του 1937 μαθαίνουμε πως «*η μικρή δημοσίευση είναι αυτή τη στιγμή στα χέρια των Sert, Perriand, Weissmann και Corbusier, μαζί με την Γαλλική ομάδα, και αποτελεί μια αναθεώρηση του υλικού που προετοίμασε ο Steiger και που είχε προβληθεί στην Αθήνα*»⁵⁷⁹.

Ο τρέχων προγραμματισμός της δημοφιλούς έκδοσης αφορά ένα βιβλίο 200 σελίδων, σε οριζόντιο φορμάτ, το 60% του οποίου θα αποτελούν χάρτες και φωτογραφίες. Το πρώτο μέρος θα περιλαμβάνει τα γεγονότα του 4^{ου} συνεδρίου, με τις αναφορές και τις ομιλίες των αντιπροσώπων να συνοδεύονται από το αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό, και είναι σχεδόν έτοιμο. Το δεύτερο μέρος θα περιλαμβάνει τις αναλύσεις 11 πόλεων⁵⁸⁰ [Νέα Υόρκη (Lindberg-Holm), Λονδίνο (MARS), Μόσχα (Hans Schmidt), Παρίσι, Ντιτρόιτ, Βαρκελώνη (Gatcpac), Ρότερνταμ, Ρώμη, Βαρσοβία (Syrkus), Ζυρίχη (Steiger), Μπαντούγκ (Ινδοκίνα)], κάθε μία από τις οποίες θα καταλαμβάνει περίπου 4 σελίδες⁵⁸¹. Η ακόλουθη, σε δύο σελίδες, παράθεση σχεδίων των παραπάνω πόλεων σε μικρή αλλά κοινή κλίμακα σκοπό έχει να αναδείξει τις διαφορές στην έκταση των πόλεων, ενώ οι τρεις επόμενες σελίδες θα επιχειρήσουν να συγκρίνουν τις αναφορές που κατατέθηκαν στο 4^ο συνέδριο, και διαμόρφωσαν τη βάση των ψηφισμάτων του συνεδρίου⁵⁸². Το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου θα έχει έκταση 84 σελίδες και θα αφορά στατιστικά στοιχεία και φωτογραφικό - αναπαραστατικό υλικό, ένα μέρος του οποίου θα εικονογραφεί τα ψηφίσματα του συνεδρίου και το υπόλοιπο θα παρουσιάζει το έργο των εθνικών ομάδων μετά το

⁵⁷⁶ Πρακτικά συνεδριάσεων 9-12/9/1936, ό.π.

⁵⁷⁷ Στο ίδιο.

⁵⁷⁸ Εγκύκλιος προς τους αντιπροσώπους των CIAM, 1938 [Harvard GSD_Coo2]

⁵⁷⁹ Πρακτικά της συνέλευσης της ομάδας MARS, 30/11/1937, στη Gordon Square, Λονδίνο. Παρόντες: Sert, Giedion, Samuel, Yorke, Coates, J.M. Richards, Korn, Fry [Harvard GSD_Coo2]

⁵⁸⁰ Μια επιλογή της τάξης του 1/3, καθώς στο συνέδριο της Αθήνας παρουσιάστηκαν 33 πόλεις

⁵⁸¹ Πρακτικά συνέλευσης, 30/11/1937 [Harvard GSD_Coo2]

⁵⁸² Στο ίδιο

συνέδριο, σε τέσσερις κατηγορίες: κατοικία, αναψυχή, εργασία, κυκλοφορία. Το βιβλίο κλείνει με αναφορές στα ιστορικά μνημεία και την μέθοδο αντιμετώπισης του προβλήματος και την τελική παράθεση του τελικού κειμένου των ψηφισμάτων του της Λειτουργικής Πόλης και προτάσεις για τις εργασίες του συνεδρίου που θα ακολουθήσουν⁵⁸³.

Η λεπτομερής περιγραφή της δουλειάς που πρόκειται να παραχθεί, στη βάση των συζητήσεων που μετρούν ήδη πέντε χρόνια, αφορά αφενός την ενημέρωση της Αγγλικής ομάδας, αλλά κυρίως αποσκοπεί στην εύρεση χρηματοδότησης, καθώς την ημερομηνία της συνάντησης, η σύνταξη του βιβλίου έχει σταματήσει λόγω έλλειψης χρημάτων. Από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ειπωθεί και η συμμετοχή του J.M. Richards στην συνάντηση, που ίσως όχι τυχαία, μόλις είχε οριστεί επιμελητής του Architectural Review. Η παρουσία του Giedion στο Λονδίνο σηματοδοτεί ακριβώς την ένταση στην προσπάθεια εξεύρεσης πόρων σε μια πόλη που συνεχίζει να λειτουργεί ως το παγκόσμιο κέντρο, είναι μέλος των CIAM και κρατά αποστάσεις από τον πολιτικό αναβρασμό των κεντροευρωπαϊκών χωρών. Ο Sert προτίθεται να μείνει στο Λονδίνο και να κινητοποιήσει την βρετανική ελίτ προς όφελος των συνεδρίων, τελειώνοντας την πολυσυζητημένη έκδοση. Εάν κάτι τέτοιο δεν καταστεί εφικτό, η πρόταση της Αμερικής και η βοήθεια από τον Gropius υπάρχει στο τραπέζι, αλλά καθαρά ως δεύτερη επιλογή. Πλέον, η επιλογή μετατόπισης του άξονα από τον κεντροευρωπαϊκό σε αυτόν που διατρέχει την Αγγλία με την Αμερική είναι συνειδητή⁵⁸⁴ και περνά μέσα από την Αγγλική ομάδα.

Η παρουσία του Sert στο Λονδίνο δεν θα επιταχύνει τα πράγματα. Στα μέσα του 1938 τα CIAM χρηματοδοτούν τον Sert για να ολοκληρώσει το βιβλίο, με σκοπό δείγμα του να παρουσιαστεί από τον Giedion στους Αμερικανούς εκδότες, κατά το προγραμματισμένο του ταξίδι στην Αμερική. Η αλληλογραφία Giedion - Sert, τον Οκτώβριο του 1938⁵⁸⁵, μαρτυρά την δυσκολία της εργασίας σε εμπόλεμη κατάσταση. Ο Giedion πρώτα και ο Sert έπειτα μεταναστεύουν στην Αμερική, όπου μεταξύ άλλων, και συνεχίζουν την προσπάθεια εύρεσης εκδοτών και δημοσίευσης της μικρής έκδοσης. Στο μεταξύ, οι τίτλοι των βιβλίων αλλάζουν: πλέον, η λεπτομερής επιστημονική έκδοση ονομάζεται «*Η Ανάλυση των πόλεων (Βάση για ένα διεθνές λεξικό πολεοδομίας μέσω οπτικοποίησης)*» και η μικρή «*Χτίζοντας Ανθρώπινες Πόλεις (Ανάλυση του πολεοδομικού χάους, πρώτος τόμος της Λειτουργικής Πόλης, ένα Αλφαβητάρι πολεοδομίας βασισμένο στην γραφιστική - συγκριτική μέθοδο)*», τίτλος που χειρόγραφα ο Sert αλλάζει σε «*Can our cities survive?*»⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Στο ίδιο

⁵⁸⁴ «Discussion took place on [...] his (Giedion's) suggestion that the "axis" of the Congress work should now be moved to England and America, and he made an appeal for help from the English Group". Πρακτικά της 30/11/1937 [Harvard GSD_C002]

⁵⁸⁵ Επιστολή του Giedion προς τον Sert, 1/8/1938 και απαντητική επιστολή του Sert από το Παρίσι, 27/10/1938 [Harvard GSD_C002]

⁵⁸⁶ «Βελτιστοποίηση του Κανονισμού των CIAM, 1939», όπως βρίσκεται στο αρχείο του J.L. Sert. [Harvard GSD_A003]

«Το μεγάλο (οικονομικό) κόστος που συνεπάγεται η εκτύπωση ενός σχεδίου πόλης είναι γνωστό. Νωρίτερα, εμείς τα CIAM, προσπαθήσαμε να εκδώσουμε την Χάρτα των Αθηνών έγχρωμη, μαζί με τα σχέδια των πόλεων που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο. Αλλά δεν μπορούσε να γίνει, ήταν πολύ δύσκολο»⁵⁸⁷.

Can our cities survive? An ABC of urban problems, their analysis, their solutions

Η Χάρτα των Αθηνών ή αλλιώς η Χάρτα του Αστικού Σχεδιασμού όπως ο Sert περιγράφει τα ψηφίσματα της Αθήνας, αναπτύσσεται σε ελεύθερη μορφή στο βιβλίο του *Can Our cities survive?* και αποτελεί μια εκδοχή της δημοφιλούς – εκλαϊκευμένης έκδοσης που είχαν σκοπό τα CIAM να παρουσιάσουν στο κοινό. Ωστόσο, απέχει αρκετά από το βιβλίο που είχε περιγραφεί το 1937: από την ανάλυση της μοντέρνας πολεοδομίας του Sert απουσιάζουν οι αναλύσεις της πλειοψηφίας των πόλεων και τα σχέδιά τους, τα στατιστικά στοιχεία είναι εξαιρετικά περιορισμένα όπως και τα γραφιστικά – συγκριτικά στοιχεία. Σε ένα βαθμό αυτό μαρτυρά σαφώς το τελικό ναυάγιο της επικοινωνίας μεταξύ των εθνικών ομάδων. Σε ένα άλλο επίπεδο, παρατηρείται σαφώς η μεταβολή του άξονα που είχε αρχικά συζητήσει ο Giedion, στην Αγγλία και την Αμερική. Η επιρροή του Λονδίνου, της Βοστώνης και της Νέας Υόρκης στον Sert είναι εξαιρετικά εμφανής στις αναλύσεις και τις αναφορές του και διατρέχει το σύνολο της έκδοσης, κάτι που απουσίαζε στις συζητήσεις των CIAM, τουλάχιστον έως το 1939. Το *Αλφαβητάρι των αστικών προβλημάτων* είναι μια προσπάθεια του Καταλανού αρχιτέκτονα αφενός να μεταφέρει τη σκέψη των CIAM στο ευρύ κοινό, συνυπολογίζοντας το δεδομένο πως είχε χρηματοδοτηθεί από τα Συνέδρια για να φέρει εις πέρας την προσπάθεια αυτή, αναγνωρίζεται όμως ταυτόχρονα και ως πρωτοβουλία να εγκαθιδρύσει τον νέο τρόπο σκέψης στον νέο τόπο των μοντέρνων, τις Ηνωμένες Πολιτείες, προωθώντας εαυτόν ως τον κεντρικό χαρακτήρα της μοντέρνας πολεοδόμησης.

Η αλληλογραφία μεταξύ Sert και Gropius⁵⁸⁸, από το 1939 έως και τη δημοσίευση του βιβλίου, το 1942, μαρτυρά πως η έκδοση δεν είναι αποκλειστικά θέμα του Sert, αλλά μάλλον της τριάδας Sert – Giedion – Gropius, με τον τελευταίο να έχει ουσιαστικό ρόλο. Η επαγγελματική θέση του Gropius και οι συνδέσεις που αυτή συνεπάγεται προλαβαίνει το έδαφος για τη

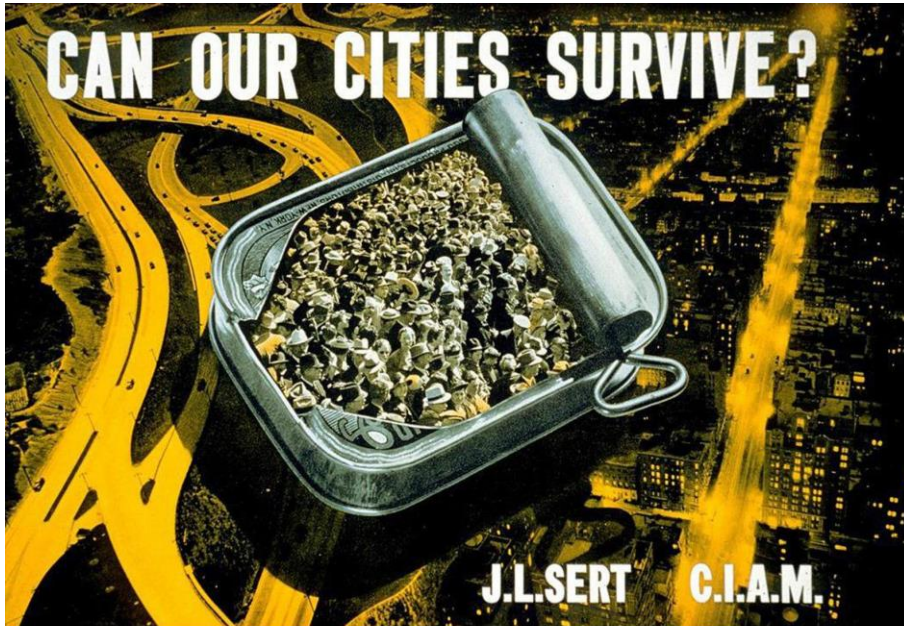
⁵⁸⁷ Le Corbusier, CIAM VII Bergamo 1949, Πρακτικά εναρκτήριας συνεδρίας. [Harvard GSD_B005]

⁵⁸⁸ Korrespondenz zwischen Walter Gropius, Jose Luis Sert, 1939-1945. Bauhaus-Archiv / Museum für Gestaltung (133 τεκμήρια).

δημοσίευση, διευκολύνει τις επικοινωνίες και διορθώνει τις αστοχίες, έχοντας το ρόλο του διαμεσολαβητή. Όσο και αν ο Gropius δεν υπογράφει και δεν γίνεται αναφορά στο πρόσωπό του σε σημεία του βιβλίου, έχει λόγο σε κάθε βήμα σύνταξης, εικονογράφησης και διευθέτησης της έκδοσης.

«Όσον αφορά το κάλυμμα του βιβλίου, δεν είμαι τόσο υπέρ της ανθρώπινης φιγούρας που μοιάζει κάπως μπερδεμένη και υπερτονίζει το κυκλοφοριακό πρόβλημα. Νομίζω πως το κουτί από κονσέρβα τραβάει περισσότερο το μάτι και επιπλέον, συμφωνώ σχετικά με το να είναι μεγαλύτερο, όπως στο σκίτσο σας, γεμισμένο με το πλήθος καθέτως. Αναρωτιέμαι εάν θα μπορούσε να σταθεί η πρόταση για πράσινο (δέντρα κλπ.) ως αντίθεση στον υπερπληθυσμό, αλλά ίσως είναι ήδη too much»⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ Επιστολή του Gropius προς τον Sert, 22 Δεκεμβρίου 1941 [Bauhaus-Archiv]

Dear Sert:

Thank you for your letter of December 19 and the sketches for the book jacket. Meanwhile I got also a long letter from Giedion telling me that he has been impressed by your manuscript and what you have discussed regarding the introductions, etc. I think it is very good that Giedion has concentrated on the description of CIAM, leaving the real introduction to Hudnut. He tells me that you both have made some notes as an advice to Hudnut. I would be grateful if you would send these notes to me immediately so that I can give them to Hudnut as I think he may have some time to write the introduction during Christmas vacation.

As to the book jacket, I am not very much in favor of the human figure which looks somewhat confusing and over-emphasizes the traffic problem. I think that the sardine can is more catching and furthermore, I am quite in agreement with you that the can should be larger, as on your sketch, with the crowd packed in vertically. I wonder whether the suggestion of green (trees, etc.) as a counter-point to overcrowding could be added but maybe that is already too much.

I am very glad that you are through with the manuscript. I know what a terrific piece of work that has been. I will do my best here to push the press because it is certainly the last moment to bring out such a book and I am glad that we succeeded in the end to get it published.

Love to you both. Merry Christmas and a better New Year!

Yours,

(Walter Gropius)

WS:P
Encls.

*Copy of this letter
sent to Mr. Sert
Jan 5/22
W.G.*

REPRODUCTION

Τον πρόλογο της έκδοσης υπογράφει ο Joseph Hudnut, Κοσμήτορας της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Harvard, ενώ την εισαγωγή την αναλαμβάνει ο Giedion, δίνοντας το στίγμα της επίσημης υποστήριξης της έκδοσης από την πλευρά των CIAM. Ο Γενικός Γραμματέας χρησιμοποιεί την εισαγωγή ως βήμα για να μιλήσει για τις εργασίες των Συνεδρίων, επιχειρώντας αρχικά μια χρονική σύνοψη των προηγούμενων συναντήσεων και καταλήγοντας στη *Χάρτα των Αθηνών* ή κατά άλλους *Χάρτα του Αστικού Σχεδιασμού*, τις απόψεις δηλαδή των Μοντέρνων σχετικά με τον σχεδιασμό της Πόλης, οι οποίες «*αναπτύσσονται σε ελεύθερη μορφή*»⁵⁹⁰ στο βιβλίο του J.L. Sert. Ο Giedion διατηρεί μια απόσταση από τον σχολιασμό της Χάρτας, όπως αυτή εκφράζεται από την προσωπική ματιά του Sert, με μια σειρά από αναφορές του, δίνοντας το γενικό πλαίσιο της σύνταξης της έκδοσης: «*ο J. L. Sert ζήτησε από το Συνέδριο να ολοκληρώσει το τεύχος και να τελειώσει το κείμενο του βιβλίου. Απόλυτη ελευθερία του δόθηκε στο θέμα αυτό, και οι μεταγενέστερες εμπειρίες του, ειδικά αυτές στην Αμερική, εμπλούτισαν το υλικό από πολλές απόψεις*», τονίζοντας συγκεκριμένα πως «*το συνοδευτικό κείμενο ανήκει αποκλειστικά στον κ.Sert*»⁵⁹¹, αναφερόμενος ουσιαστικά στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου.

Η *Χάρτα του Αστικού Σχεδιασμού*⁵⁹², αναλύεται από τον Sert σε 15 σημεία. Ενώ είναι εμφανής η διάρθρωση πάνω στον κατά CIAM άξονα των τεσσάρων λειτουργιών της πόλης, ο Sert εμπλουτίζει το κείμενό του με ρητορικά ερωτήματα, συνοπτικές αναλύσεις των προβλημάτων της πόλης και μια σειρά από σχέδια ή κολλάζ που συνθέτουν μια πλούσια εικονογράφηση και τα οποία λειτουργούν άλλοτε υποστηρικτικά και άλλοτε επεξηγηματικά στον γραπτό του λόγο, γεγονός που του επιτρέπει σε σημεία να αναπτύξει την προσωπική του άποψη και κατά δεύτερο λόγο να αφομοιώσει ή να προβάλλει τις θέσεις των CIAM στην πραγματικότητα της Νέας Υόρκης. Ως αποτέλεσμα, προκύπτει ένα δοκίμιο με μεγαλύτερη έκταση, δεδομένων των ιστορικών και κοινωνικών αναφορών, των επεξηγήσεων που απαιτεί μια «εκλαϊκευμένη» έκδοση και της μεταγραφής των Ευρωπαϊκών ιδεών στην Αμερικάνικη πόλη, που όμως στον πυρήνα του ακολουθεί τις θέσεις εργασίας του Συνεδρίου της Αθήνας.

Τα αποτελέσματα της *Χάρτας* περιλαμβάνονται στο παράρτημα της έκδοσης του Sert και συμπίπτουν εννοιολογικά στο μεγαλύτερο μέρος τους με αυτά που κοινοποιήθηκαν στα μέλη

⁵⁹⁰ Ο Giedion γράφει κατά λέξη: “*During our return [...] we formulated our point of view in city planning in the “Chart of Athens” or “Town-Planning Chart”, which is developed in a free form in Can our cities survive?*”, στο Sert, J.L. (1942), ό.π., σελ x

⁵⁹¹ S. Giedion, *Introduction* στο Sert, J.L. (1942). *Can our cities survive? An ABC of urban problems, their analysis, their solutions*. Harvard University Press.

⁵⁹² Ο Sert χρησιμοποιεί σχεδόν αποκλειστικά στο βιβλίο του τον όρο «*Χάρτα του Αστικού Σχεδιασμού*» (Town-Planning Chart) αντί του «*Χάρτα των Αθηνών*» ή «*Χάρτα της Πολεοδομίας*» (Charte de l’urbanisme). Μια σύντομη έρευνα στις σημειώσεις και την αλληλογραφία των Gropius, Giedion, Sert και Le Corbusier δείχνει πως ο άξονας Αγγλίας – Αμερικής προτιμά τον όρο «*Αστικός Σχεδιασμός*» για να μιλήσει για τις αναλύσεις και τα συμπεράσματα του IV CIAM, ενώ η “Ευρωπαϊκή” πτέρυγα των Συνεδρίων μιλά για αρχές της «*Σύγχρονης Πολεοδομίας*». Δεν θα ήταν ωστόσο δόκιμο να μιλήσουμε για διαφορετικές αντιλήψεις ή για σαφείς ερμηνείες και εκδοχές καθότι, εμφανώς, τα όρια μεταξύ αρχιτεκτονικής και αστικού - πολεοδομικού σχεδιασμού δεν έχουν αποσαφηνιστεί κατά την εποχή μελέτης.

των CIAM μετά το 4^ο συνέδριο. Δομικά, έχουν υποστεί την επεξεργασία του Καταλανού αρχιτέκτονα, σε μια μορφή που απουσιάζει το δίπολο *πρόβλημα – αντιμετώπιση του προβλήματος* στις τέσσερις λειτουργίες της πόλης, αλλά που συνοψίζονται οι λειτουργίες και η περιγραφή τους στο πρώτο μέρος και έπειτα ακολουθούν τα *ψηφίσματα*, ως οι γενικές απαιτήσεις της μοντέρνας πολεοδομίας και οι προτάσεις λύσης των προβλημάτων, όπου αυτές υπάρχουν. Το σημείο που έχει μεγάλο ενδιαφέρον στην έκδοση και εμπίπτει στην προβληματική του παρόντος δοκιμίου, είναι η διακριτική αναφορά του Sert στο ζήτημα του εδάφους. Ο Sert τηρώντας ουδέτερη στάση επί του θέματος, προτιμά την αποσιώπησή του και περιορίζεται στην συμβιβαστική αναφορά της «υποταγής του ιδιωτικού συμφέροντος στο συλλογικό συμφέρον, στην περίπτωση σύγκρουσής τους»⁵⁹³. Ο σχολιασμός της παραπάνω πρότασης στο κύριο σώμα του κειμένου επιχειρείται σε ένα ευρύτερο εννοιολογικό και θεματικό πλαίσιο, που περιλαμβάνει την γενικότερη δομή της πόλης και το πως αυτή απαντά στη λύση των προβλημάτων της και τις ανάγκες των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, υιοθετεί την άποψη πως «το κύριο εμπόδιο προς την αποτελεσματική αναδιάρθρωση των λειτουργιών είναι ο κατακερματισμός της επιφάνειας της πόλης σε μικρές ιδιοκτησίες»⁵⁹⁴, μιλά για τις «δυνατότητες των σύγχρονων τεχνικών» μέσω των οποίων «η πόλη εμφανίζεται σε μια νέα κλίμακα», κλίμακα που απαιτεί «μεγαλύτερες ιδιοκτησίες» ή αλλιώς την «ενοποίηση των ιδιοκτησιών»⁵⁹⁵. Αποφεύγοντας τις προσωπικές εκτιμήσεις ή αναλύσεις, ο Sert παραπέμπει σε ειδική βιβλιογραφία για το θέμα⁵⁹⁶, αφήνοντας την κοινωνική και οικονομική σκοπιά του ζητήματος στις επιστημονικές επιτροπές του κράτους. Με αυτόν τον τρόπο, ο Sert φαίνεται να διαχωρίζει το ρόλο του αρχιτέκτονα – πολεοδόμου από ζητήματα διοικητικής και νομικής εξουσίας, στα οποία κατατάσσει τα ζητήματα ιδιοκτησίας της γης, υιοθετώντας έτσι μια μάλλον «επιστημονική» στάση και διατηρώντας απόσταση από τις ιδεολογικές διαφωνίες που προέκυψαν κατά το ταξίδι της επιστροφής, το καλοκαίρι του 1933. Η απολιτική του στάση εκφράζει από τη μια πλευρά την προσωπική του γνώμη και από την άλλη πλευρά μαρτυρά πως 10 χρόνια μετά τις πρώτες αντιδράσεις η πολυσυζητημένη «ενεργοποίηση της γης» είναι ακόμα ένα άλυτο πρόβλημα στο τραπέζι του διαλόγου των συνέδρων.

⁵⁹³ “In case of conflict, private interest should be subordinated to public interest”. Sert, J.L. (1942), ό.π., σελ 249

⁵⁹⁴ Στο ίδιο, σελ 209

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σελ 209-210

⁵⁹⁶ Πιο συγκεκριμένα, ο Sert παραπέμπει σε μελέτες και εγχειρίδια του Συμβουλίου Εθνικών Πόρων (National Resources Board), Sert, J.L. (1942), ό.π., σελ 210. Το Συμβούλιο Εθνικών Πόρων είχε ιδρυθεί το 1934 από τον Franklin Roosevelt και πραγματευόταν μελέτες και έργα δημοσίου Συμφέροντος όπως και προβλήματα σχετικά με τον καταμερισμό του εδάφους. Πηγή: “Roosevelt forms Planning Board; Committee of Three Created to Advise the President on National Land Problems”, ψηφιακό αρχείο της εφημερίδας *The New York Times*, φύλλο της 30^{ης} Απριλίου 1934.

In medias res _ Μια θεωρία και μία θέση

Ο Le Corbusier προχωρά στην έκδοση της Χάρτας συνδυαστικά με την πρωτοβουλία του Sert, ως η γαλλική εκδοχή των αποτελεσμάτων του 4^{ου} CIAM, με έναν λόγιο σχολιασμό. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να ειπωθεί κριτικά και η χρησιμοποίηση του χρονικού ορίου του 1941 ως ημερομηνία σύνταξής της, αν και η έκδοση της *Χάρτας* τοποθετείται στον Απρίλιο του 1943, λίγους μήνες μετά την έκδοση του *Can our cities survive?*, το οποίο κυκλοφορεί τον Οκτώβριο του 1942. Στην πραγματικότητα, τα δύο βιβλία σε ένα βαθμό αλληλοσυμπληρώνονται, με τον Sert να αναλαμβάνει την προώθηση των ιδεών των CIAM στην Αμερική και τον Le Corbusier να απευθύνεται προς την γνώριμη του ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Σε κάθε περίπτωση, η αλληλογραφία μεταξύ Le Corbusier και J.L. Sert μαρτυρά μια σχέση δασκάλου – μαθητή, και εντός αυτού του πλαισίου θα πρέπει να εκτιμηθούν οι δύο εκδόσεις, συνυπολογίζοντας σαφώς την εικόνα της Ευρώπης και της Αμερικής του 1940-1944. Η περίοδος 1937-1944 είναι αρκετά δύσκολο να εκτιμηθεί στο κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο της, όπως και οι όποιες πολιτικές ή ιδεολογικές συμμαχίες και διαφωνίες, σε προσωπικό ή συλλογικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, το παρόν δοκίμιο εξετάζει το *Can our cities survive?* και την *Χάρτα των Αθηνών* όχι ως αυτόνομες εκδόσεις, αλλά στο πλαίσιο της δημοσιοποίησης των συμπερασμάτων του Συνεδρίου για τη *Λειτουργική Πόλη*. Περαιτέρω προβληματισμοί που αφορούν τη διαδικασία των εκδόσεων, τις διαπροσωπικές σχέσεις, το ιδεολογικό πρόσημο και το κοινωνικό υπόβαθρο της δεκαετίας του '40 έχουν αυξημένο ιστορικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον αλλά είναι εκτός του αντικειμένου και του χρονικού πλαισίου της παρούσας έρευνας.

La Charte d'Athènes

Ο σχολιασμός των αποτελεσμάτων του 4^{ου} Συνεδρίου γράφεται σύμφωνα με τους συγγραφείς της γαλλικής εκδοχής το 1941 και δημοσιεύεται ως *Χάρτα των Αθηνών*, στη Γαλλία το 1943, έξι μήνες μετά το *Can our cities survive?* του J.L. Sert. Είναι κοινώς αποδεκτό πως *Η Χάρτα* είναι τελικά κείμενο του Le Corbusier, ή καλύτερα, η *Χάρτα* αποτελεί τον σχολιασμό των πορισμάτων του 4^{ου} Συνεδρίου της Αθήνας το 1933, από τον Le Corbusier, όπως εξ άλλου αναφέρεται με σαφήνεια στο τέλος του κειμένου της έκδοσης⁵⁹⁷. Το βιβλίο αρθρώνεται σε 9 μέρη, με το 2^ο έως το 6^ο να αφιερώνονται στις εργασίες του πρώτου έως και του πέμπτου Συνεδρίου αντίστοιχα, το 7^ο να δίνει το στίγμα της εποχής και τη Χάρτα να αναλύεται σε τρία σημεία στο 8^ο μέρος: στο πρώτο σχολιάζεται η πόλη και το περιβάλλον της, στο δεύτερο η τρέχουσα κατάσταση των πόλεων, που αναλύεται στις 4 λειτουργίες και στην ιστορική κληρονομιά της και τέλος, στα πορίσματα, που λαμβάνουν τη μορφή μανιφέστου (*points de doctrine*).

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο μέρος φιλοξενείται ο Jean Giraudoux⁵⁹⁸, που υπογράφει τον πρόλογο της έκδοσης. Ο Le Corbusier ζητώντας από τον Giraudoux, έναν από τους πιο αξιόλογους διανοούμενους συγγραφείς της Γαλλίας⁵⁹⁹ του μεσοπολέμου, σαφώς συνδεδεμένου με την κοινωνία αλλά και με την πολιτική εξουσία, να υποστηρίξει τη Χάρτα, δείχνει αφενός την προσπάθειά του να απευθυνθεί στο ευρύ κοινό, αφετέρου όμως χρεώνεται και με την υποστήριξη μιας πολιτικής κατεύθυνσης. Το γεμάτο νοήματα, λυρικό, σαφώς πολιτικοποιημένο και σε σημεία δυσνόητο εισαγωγικό σημείωμα του Giraudoux σίγουρα διευκολύνει την «τεκμηρίωση» της θεωρίας της πολιτικής στράτευσης, θεωρία που βαραίνει εν μέρει και τα CIAM, ως CIRPAC ή τουλάχιστον ως ASCORAL. Ωστόσο, έχοντας υπόψη τη θέση του Corbusier πως *τεχνική* και *πολιτική* είναι δύο ξεχωριστές συνιστώσες⁶⁰⁰ που ενώνονται στο έργο του αρχιτέκτονα - πολεοδόμου, η Χάρτα στο σύνολό της θα πρέπει να ερμηνευθεί όχι με γνώμονα την πολιτική ιδεολογία αλλά το ενδιαφέρον για μια κοινωνία και κατ' επέκταση για μια πόλη των υγιών σχέσεων και των ιδανικών αναλογιών.

Το βιβλίο όπως τελικά δημοσιεύτηκε στην κατοχική Γαλλία της δεκαετίας του 1940, δεν έχει την φανερή στήριξη των CIAM, όπως αυτή θα μπορούσε να εκφραστεί από την παροχή χρηματοδότησης ή την συνεισφορά στο κείμενο μελών της διοίκησης, όπως συμβαίνει στο βιβλίο

⁵⁹⁷ Συγκεκριμένα υπάρχει η εξής αναφορά: «Ο σχολιασμός που διασαφηνίζει τα άρθρα της Χάρτας των Αθηνών συντάχθηκε από τον πρώτο εκπρόσωπο των CIAM για τη Γαλλία και την Jeanne de Villeneuve, βαρόνη του Aubigny», στο *La Charte d'Athènes, avec un discours lumineux de Jean Giraudoux*, Paris : Plon, Avril 1943

⁵⁹⁸ Jean Giraudoux (1882 – 1944). Διανοούμενος, θεατρικός συγγραφέας και διπλωμάτης. Κατά την περίοδο 1939-1940 διατελεί *Γενικός Επίτροπος Πληροφοριών* και στα μέσα του 1940 αποσύρεται στο πατρικό του σπίτι στο Vichy, τόπο που μπορούμε να ορίσουμε ως το σημείο σύγκλισής του με τον Le Corbusier.

⁵⁹⁹ Προβελέγγιος Αριστομένης, στο Le Corbusier [1987 (1957)], *Η Χάρτα των Αθηνών*. Αθήνα: Ύψιλον / βιβλία, σελ 133

⁶⁰⁰ «Τεχνική = προετοιμασία του σχεδίου. Πολιτική = εκτέλεση του σχεδίου», όπως αναλύεται σε επιστολή του Corbusier στον Giedion, 12/9/1933 [FLC, D2(4)363]

του Sert. Στην πραγματικότητα όμως, η Χάρτα είναι η ακριβής μεταγραφή των ψηφισμάτων στα οποία καταλήγουν οι σύνεδροι, μετά από μαραθώνιες επικοινωνίες, τον Οκτώβριο του 1933, σαφώς όμως με την παραδοχή πως η πρώτη σύνταξη των πορισμάτων που αποτέλεσε την βάση των τελικών ψηφισμάτων, είναι του Le Corbusier. Το επιχείρημα της μεταγραφής των πορισμάτων, που έχουν ήδη αποδεχθεί τα μέλη των CIAM έρχεται να επιβεβαιώσει και η αρχαική έρευνα στο αρχείο του Le Corbusier, όπου τα χειρόγραφα της Χάρτας δείχνουν μια προσπάθεια επιμέλειας στη δομή του κειμένου και όχι τόσο στο περιεχόμενό του⁶⁰¹. Η δομή του βιβλίου ακολουθεί τη δομή των ψηφισμάτων, στα 4 σημεία: εννοιολογική ανάλυση της πόλης, σημερινή κατάσταση των πόλεων στη βάση των τεσσάρων λειτουργιών (κατοικία, ψυχαγωγία, εργασία, κυκλοφορία), διαχείριση της ιστορικής κληρονομιάς και τέλος, τα πορίσματα. Πρόκειται για ένα αμιγώς θεωρητικό κείμενο, που στερείται εικονογράφησης με σχέδια, αναλύσεις πόλεων, στατιστικών στοιχείων ή φωτογραφιών, επιλογή που οφείλεται αφενός σε οικονομικούς παράγοντες, και αφετέρου δίνει στη Χάρτα τη μορφή ενός μανιφέστου για τον σύγχρονο σχεδιασμό των πόλεων και όχι ενός αναλυτικού δοκιμίου. Εξάλλου, η *Χάρτα των Αθηνών* δεν είναι ένα βιβλίο που απευθύνεται σε όλους, αλλά μια θεωρία της Πολεοδομίας. Ο Corbusier εκδίδει την Χάρτα με σκοπό να γνωστοποιήσει τις θέσεις των Συνεδρίων, αλλά κυρίως για να προλειάνει το έδαφος για την υλοποίηση των Μοντέρνων θεωριών.

Η εν λόγω θεωρία της Μοντέρνας Πολεοδομίας εξηγείται σε 95 σημεία. Τα σημεία αυτά αποτελούνται από μία πρόταση ή μία περίοδο σε χρώμα κόκκινο, όπως αυτή έχει συνταχθεί στο τελικό κείμενο των πορισμάτων του CIAM της Αθήνας, η οποία εξηγείται ή σχολιάζεται στην παράγραφο που την ακολουθεί. Ο σχολιασμός των προτάσεων ακολουθεί τον σχετικό σχολιασμό που είχε μορφοποιηθεί στα πορίσματα της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1933, αλλά με σαφώς εμπλουτισμένο περιεχόμενο, πάντα πιστό στη μορφή του μανιφέστου και όχι ως επιστημονικό κείμενο. Οι σημειώσεις και τα χειρόγραφα του Le Corbusier αναδεικνύουν την *μονάδα κατοικίας* και τη *γη* ως τους πυλώνες της νέας θεωρίας. Οι συνεχείς αναφορές του στην ελάχιστη μονάδα (*logis minimum*) που οδηγεί στο *συγκρότημα* κατοικιών (*unite d'habitation*), έχουν σημείο αναφοράς την πόλη (*la ville*) και τη *γη* (*la terre*), σε μια στενά συνδεδεμένη σχέση, που αντικατοπτρίζει την ενότητα αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Σε αντίθεση με τον Sert, ο Corbusier τονίζει εμφατικά την παράμετρο του εδάφους για την ικανοποίηση της μοντέρνας θεωρίας: οι μοντέρνοι καιροί επιτρέπουν τη δόμηση σε μεγάλη κλίμακα, κλίμακα την οποία θα πρέπει να ακολουθήσει και η πόλη, με σκοπό να αποδώσει ελεύθερους ή/και πράσινους χώρους που θα συνεισφέρουν στην υγεία και την αναψυχή των κατοίκων. Οι αναφορές στην νέα, μεγάλη κλίμακα των δομών της πόλης είναι κοινές στα βιβλία των Sert και Corbusier, με τη διαφορά όμως να εντοπίζεται στον τρόπο λύσης του προβλήματος των πολλών και μικρών ιδιοκτησιών,

⁶⁰¹ Χειρόγραφες σημειώσεις, σχεδιαγράμματα και σκίτσα του Le Corbusier [FLC _ D2(4)420/001, D2(4)421/001, D2(4)422/001, D2(4)423/001]

που αναστρέφουν την εικόνα της Μοντέρνας Πόλης: ο Corbusier μιλά για ένα «απολιθωμένο καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας»⁶⁰², που «συντρίβει τις οικιστικές προσπάθειες», ένα πρόβλημα που λύνεται εφόσον υπάρχει ένα σαφώς ορισμένο καθεστώς ιδιοκτησίας με γνώμονα το «γενικό συμφέρον»⁶⁰³, χωρίς όμως να αναφέρεται στους τρόπους της νομικής λύσης του, σημείο που τονίζει την αφαιρετική συνθήκη της Χάρτας.

Τόσο η *Χάρτα των Αθηνών* του Corbusier όσο και η *Χάρτα του Αστικού Σχεδιασμού* του Sert αποτελούν την προσπάθεια των Μοντέρνων ως CIAM να προωθήσουν την αντίληψή τους και τις θέσεις τους για την εικόνα της Νέας Πόλης. Οι δύο εκδόσεις συμφωνούν απόλυτα στον βασικό δομικό και εννοιολογικό τους άξονα και διαφωνούν στη μορφή, μια μορφή που ορίζεται από την προσωπικότητα των συγγραφέων τους και το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Το βιβλίο του Sert τοποθετείται στο μεταίχμιο της θεωρίας και της ανάλυσης, της επιστημονικής λύσης και του μανιφέστου και αποτελεί το απαύγασμα ενός κοινού τόπου σε επίπεδο ιδεών, δομής και περιεχομένου. Ο ήπιος, μεθοδικός, αναλυτικός και σε σημεία κατάλληλα τεκμηριωμένος λόγος του Sert απαντά στις επιδιώξεις των CIAM αλλά και του ίδιου προσωπικά, καθώς παράλληλα εμπίπτει στο ακαδημαϊκό περιβάλλον στο οποίο επιθυμεί να γίνει μέλος. Το βιβλίο του Corbusier, ενδεικτικό της «επαναστατικής» ρητορικής του κινείται στις «συλλογικές αλήθειες» του CIAM του 1933 και έχει σκοπό να βρει το βήμα για την υλοποίησή τους, ως η δυνάμει εφαρμόσιμη τεχνική λύση των προβλημάτων της Πόλης. Οι δύο εκδόσεις είναι τελικά συμπληρωματικές, σε δύο διαφορετικά περιβάλλοντα, και μοιράζονται τον ίδιο σκοπό που όμως πηγάζει από διαφορετικά κίνητρα.

Η Χάρτα των Αθηνών, μια μυθολογημένη ιστορική κατασκευή⁶⁰⁴ ως βιβλίο και ως πολεοδομική κατεύθυνση, αποτελεί ένα όραμα που ταλαντεύεται σε τεχνικές αναφορές και ουτοπικές επιδιώξεις, και εκφράζεται ως η κοινή θεώρηση μιας μικρής ομάδας μοντέρνων για την σύγχρονη πόλη, λαμβάνοντας την σφραγίδα της εγκυρότητας των *Διεθνών Συνεδρίων*. Έχοντας υπόψη πως κατά την διαμόρφωση των πορισμάτων της Λειτουργικής Πόλης η Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική δημιουργούν ένα ενιαίο σύνολο⁶⁰⁵ και είναι σαφώς συνδεδεμένες με την κοινωνία⁶⁰⁶, θα πρέπει να εκτιμήσουμε τις προτάσεις των Μοντέρνων ως μια πρωτοβουλία καινοτόμους λύσης των προβλημάτων των πόλεων, βασισμένη σε σχέδιο δυνάμει υλοποίησιμο, όχι όμως άμεσα εφαρμόσιμο, κάτι που διαφαίνεται ήδη από την έλλειψη κανόνων

⁶⁰² La Charte d'Athènes (1943), ό.π., σημείο 94 - σελ 232-233

⁶⁰³ Στο ίδιο. Συγκεκριμένα γράφει: "*Le sol doit être mobilisable quand il s'agit de l'intérêt général*", δηλαδή: «το έδαφος θα πρέπει να είναι κάθε στιγμή διαθέσιμο (εννοεί προς επίταξη) όταν πρόκειται για το γενικό συμφέρον»

⁶⁰⁴ Αναφορά στον Γ. Σημαιοφορίδη, *Εισαγωγή - Το παράδοξο εκκρεμές*, στο Le Corbusier [1987 (1957)], *Η Χάρτα των Αθηνών*. Αθήνα: Ύψιλον / βιβλία. Η παρούσα διατριβή διαβάσει κριτικά την παραπάνω εισαγωγή και διατηρεί επιφυλάξεις για το συνολικό επιχείρημα και την τεκμηρίωσή του. Ωστόσο, θεωρεί ακριβή τον χαρακτηρισμό της Χάρτας ως *μυθολογημένη ιστορική κατασκευή* και τον υιοθετεί.

⁶⁰⁵ Κανδύλης, Γιώργος στο Le Corbusier [1987 (1957)], ό.π., σελ 126

⁶⁰⁶ Στο ίδιο, σελ 126 «Για πρώτη φορά διατυπώνεται ότι η αρχιτεκτονική είναι πρώτα απ' όλα μια κοινωνική πράξη [...]»

Εικ. 4.13

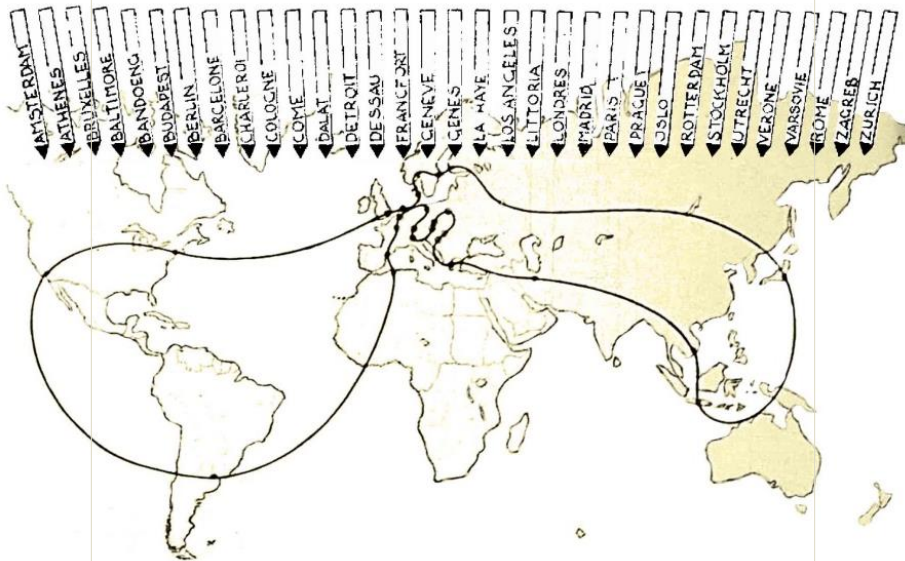
Σχεδιάγραμμα της δομής της «Χάρτας των Αθηνών», Le Corbusier [FLC]

νομικής ή διοικητικής φύσης, με την ταυτόχρονη παρουσία ιδανικών σοσιαλιστικής βάσης και κυρίως, από τις μετά το 1933 συνεδριάσεις των CIAM, οι οποίες κατά κύριο λόγο συζητούν ή είχαν σκοπό να συζητήσουν την εφαρμογή της Λειτουργικής Πόλης⁶⁰⁷.

Η καθυστερημένη δημοσίευση των *Πορισμάτων του 1933 ως Χάρτα*, συμβαίνει τελικά δέκα χρόνια μετά την ψήφισή τους σε μια κοινωνική συγκυρία δύσκολη, που παράλληλα διαμορφώνει το έδαφος, ή καλύτερα διαγράφει το έδαφος, με τρόπο ώστε η υλοποίησή τους να γίνεται από ουτοπία πραγματικότητα. Έτσι, η *Χάρτα των Αθηνών*, δίχως να συντάσσεται ως τέτοια, τελικά λαμβάνει τη μορφή του απόλυτου εγχειριδίου για τον σχεδιασμό της Πόλης. Οι ιδέες των CIAM, οι ίδιες κατασκευασμένες για να συγκροτούν τον *Μοντέρνο Κοινό Τόπο*, πλέον ερμηνεύονται και τελικά εφαρμόζονται από πολλούς άλλους Μοντέρνους που είναι και κυρίως δεν είναι μέλη των CIAM, που είναι ή δεν είναι στρατευμένοι πολιτικά, που είναι ή δεν είναι αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι, που έχουν ή δεν έχουν κατανοήσει το νόημα της Χάρτας. Η άτακτη εφαρμογή μιας «οδηγίας» ως πολεοδομικός σχεδιασμός και όχι ως αρχιτεκτονική και πολεοδομική οντότητα, μαρτυρά εκ των υστέρων την ουτοπική ή τουλάχιστον τη θεωρητική φύση της, φανερώνει τα θετικά και αρνητικά της σημεία και τελικά εγκρίνεται, επικρίνεται ή δαμιονοποιείται τόσο ως αρχιτεκτονική και πολεοδομική όσο και ως ιδεολογική και κοινωνική κατεύθυνση, συμπαρασύροντας τον εμπνευστή της, σε μια αμφίροπη αναστροφή στις θέσεις θύτη και θύματος.

⁶⁰⁷ Αξίζει να αναφερθούμε στο προγραμματισμένο 6^ο συνέδριο CIAM τον Σεπτέμβριο του 1939, με τίτλο «*Περιπτώσεις εφαρμογής στο πλαίσιο της Χάρτας της Αθήνας*» (Cas d'application dans le cadre de la Charte d'Athènes), κατά τη διάρκεια του οποίου οι Σύεδροι θα μελετούσαν την σύνθεση της πόλης, βασισμένοι στις αναλύσεις του 4^{ου} Συνεδρίου. Ο πόλεμος οδήγησε στην ακύρωση του εν λόγω συνεδρίου. Όπως προκύπτει από το σχέδιο οργάνωσης του VI CIAM που βρίσκεται στο αρχείο σημειώσεων του Sert, [Harvard GSD_Boo4]

05

Συμπεράσματα _

Ο κοινός τόπος της διασποράς

05.1 Σημεία διασποράς

Το συνέδριο της Αθήνας ως πυκνωτής

Στην εκπνοή του 1933, το 4^ο Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής αν και αποτελεί παρελθόν, κυριαρχεί σε αφιερώματα και άρθρα στις εκδόσεις της αρχιτεκτονικής και καλλιτεχνικής πρωτοπορίας. Η Ελλάδα είναι παρούσα και μάλλον κεντρίζει το ενδιαφέρον ως τόπος προορισμού, ως κοιτίδα πολιτισμού, ως χώρα τόσο αρχαία και τελικά τόσο Μοντέρνα. Η αναγωγή της Αθήνας σε ιδανικό προορισμό λαμβάνει πλέον και διαχρονικές αξίες, με χαρακτηριστικές τις αναφορές στην κλασική εποχή του Περικλή και στη Δημοκρατία. Σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον που δυναμιτίζεται από τον κίνδυνο εφαρμογής ακραίων πολιτικών ιδεολογιών, ο διεθνής συνασπισμός των μοντέρνων οραματίζεται την *πόλη του αύριο* και προσπαθεί να ορίσει τα στάδια υλοποίησής της σε ένα αύριο που δύσκολα κανείς μπορεί να προβλέψει.

Τα CIAM ως ένωση, από την ίδρυση έως τη διάλυσή τους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν από πυκνώσεις και αραιώσεις, όσον αφορά την ένταση των αναζητήσεών τους και την κλίμακα των μελών τους. Η συσπείρωση των μεγάλων ονομάτων της εποχής στο τέλος της δεκαετίας του 1920 ορίζει το πρώτο σημείο πύκνωσης, το οποίο είναι το σημαντικότερο ιστορικά, ιδεολογικά και εννοιολογικά αλλά καθώς αποτελεί σημείο σύγκλισης του στενού κύκλου της πρωτοπορίας, χάνει σε μαζικότητα μελών. Το 2^ο και το 3^ο συνέδριο διευρύνουν τον κύκλο απήχησης της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και ουσιαστικά χτίζουν τη βάση για το 4^ο, το οποίο μετρά 100 και πλέον συμμετέχοντες από διάφορα εθνικά, επαγγελματικά και πολιτικά στρώματα. Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη πως συμβαίνει σε μια δύσκολη χρονική και οικονομική συγκυρία όπου οι δυσκολίες στη μετακίνηση που φέρνουν ορισμένα πολιτικά καθεστάτα στην αρχή της δεκαετίας του 1930 δεν είναι αμελητέες, η κλίμακα των συμμετοχών θα μπορούσε κάλλιστα να είχε ανέβει ακόμα περισσότερο.

Οι λόγοι που συνέτρεξαν στην δίχως προηγούμενο μαζικότητα του 4^{ου} CIAM έχουν εν πολλοίς παρουσιαστεί και συνοψίζονται σε μια διπολική αλληλουχία κρίσης – λύσης, όπου η οικονομική κρίση, καθώς θέτει σε κίνδυνο την λειτουργία της ένωσης, οδηγεί στην πρόταση διεύρυνσης του κύκλου των άμεσων επαφών, δεδομένων των οικονομικών συνεισφορών που συνεπάγεται η ιδιότητα του μέλος των CIAM. Εκτός από την ένωση των φίλων, η μοντέρνα αρχιτεκτονική αρχίζει να γίνεται ολόένα και πιο γνωστή ενώ κερδίζει υποστηρικτές, τόσο ιδιώτες όσο και ανθρώπους των κοινωνιών και της πολιτικής εξουσίας σε πολλές, ευρωπαϊκές κυρίως, πρωτεύουσες. Οι νέοι αρχιτέκτονες έλκονται από την εξερεύνηση της νέας ριζοσπαστικής για τα

δεδομένα κίνησης και βρίσκουν στα CIAM την ευκαιρία να ακολουθήσουν την πρωτοπορία. Σε μια δεύτερη ανάγνωση, η καθαρότητα των μορφών συνάδει με ορισμένα πολιτικά μανιφέστα, τα οποία βρίσκουν στη μοντέρνα αρχιτεκτονική την έκφραση των ιδεών τους και οδηγούν τους υποστηρικτές τους στην υλοποίησή της. Όλες οι παραπάνω συγκυρίες και επιπλέον πολλές άλλες, όπως η δυνατότητα της συλλογικής διαμόρφωσης του μοντέρνου πολεοδομικού λόγου ή η μοναδική ευκαιρία ενός εν πλω συνεδρίου προς την Ελλάδα της Ιστορίας και του Μύθου, τρέχουν παράλληλα για να συναντηθούν τελικά στο καλοκαίρι του 1933.

Το συνέδριο των Αθηνών λειτούργησε ως πυκνωτής ιδεών και ανθρώπων, με την παρουσία των εθνικών ομάδων να φτάνει τον αριθμό των 15, από 14 ευρωπαϊκές χώρες και 1 από τον Καναδά, όταν στη La Sarraz κυριαρχούσε η κεντροευρωπαϊκή συμμαχία 24 αρχιτεκτόνων από 8 χώρες. Η ανθρωπογεωγραφία του 4^{ου} Συνεδρίου παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον: σχεδόν 120 άτομα, με διαφορετικές εθνικές, επαγγελματικές και ιδεολογικές καταβολές επιβιβάζονται στο Πατρίς II, με σκοπό να συζητήσουν την αρχιτεκτονική και την πόλη της σύγχρονης εποχής. Αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι, δημοσιογράφοι και ιατροί, καλλιτέχνες και ιστορικοί, σχεδιαστές και μηχανικοί, δημιουργούν ένα ιδιότυπο σύνολο που δυνάμει δίνει την εικόνα της κοινωνίας της δεκαετίας του '30. Ο εντοπισμός και η ανάλυση των προβλημάτων των πόλεων, δεν είναι στα χέρια των λίγων αλλά στα χέρια των πολλών, έχει ως οδηγό τον κύκλο της Βιέννης αλλά ως πρότυπο τις συλλογικές διαδικασίες η μετέπειτα συζήτηση για την επίλυση των προβλημάτων δεν βασίζεται τελικά σε επιστημονικές και τεκμηριωμένες μελέτες, αλλά έχει γνώμονα την κοινωνία και το συλλογικό συμφέρον, τουλάχιστον σε επίπεδο ιδεών και προθέσεων.

Το συνέδριο της Αθήνας μένει στην Ιστορία ως το «*πιο ενθουσιώδες και το πιο εποικοδομητικό από όλα τα συνέδρια των CIAM*»⁶⁰⁸, καθώς μια σειρά από τυχαία γεγονότα και οργανωμένες προσπάθειες συνθέτουν ένα σύνολο μεταβλητών που ισορροπούν τελικά στο κατ'άστρομα του Πατρίς II, με οδηγό την ένταση της εξερεύνησης και την πεποίθηση της εφικτής υλοποίησης των φαντασιακών ιδανικών. Η συσπείρωση που φέρνει η κοινή αντίθεση προς τη «νέα» εικόνα της μέχρι τότε πολλά υποσχόμενης Μόσχας, η μοντέρνα ερμηνεία των αιώνιων ιδανικών, η ελευθερία που φέρνει στις διαπροσωπικές επαφές και στις συζητήσεις ένα εν πλω συνέδριο, η φιλόξενη Αθήνα και τελικά η κατασκευή των «μεγάλων αφηγήσεων» του ταξιδιού της επιστροφής είναι τα κύρια σημεία που καλλιεργούν την «ενθουσιώδη» και «εποικοδομητική» διάσταση του συνεδρίου, την στιγμή που αυτό συμβαίνει.

Το Συνέδριο της Αθήνας είναι σίγουρα το πιο γνωστό από όλα τα συνέδρια και ταυτόχρονα αυτό που έχει δεχθεί τη μεγαλύτερη κριτική. Κι όμως, από το 4^ο Συνέδριο δεν έχουμε ακόμα συμφωνήσει για τους συμμετέχοντες, δεν γνωρίζαμε για τις συνθήκες του ταξιδιού στην Αθήνα, η βιβλιογραφία δεν έχει αναλύσει και ερμηνεύσει τις εκδοχές των συμπερασμάτων ή

⁶⁰⁸ S. Giedion, *CIAM 1929-1956*, όπως δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ekistics*, Vol. 18, No. 108, *Special issue on new towns: Industrialized Housing in the USSR* (November 1964), σελ. 367-368

αποσαφηνίσει τον ρόλο του Le Corbusier. Το 4^ο Συνέδριο είναι το επίκεντρο του ενδιαφέροντος ακριβώς λόγω αυτής της αποσπασματικής γνώσης του και των αφηγήσεων που το ακολούθησαν. Επιπλέον αυτών όμως, το 4^ο Συνέδριο αποδεικνύεται το σημαντικότερο από όλα τα συνέδρια των CIAM, μέσα από την αντίθεση που προκύπτει αν στην εξίσωση των σημείων πύκνωσης εισάγουμε την παράμετρο των σημείων διασποράς.

Σημεία διασποράς

Το γενικότερο κοινωνικό και εννοιολογικό πλαίσιο, όπως αναλύθηκε παραπάνω και στο οποίο εντάσσεται η διαμόρφωση της μοντέρνας πόλης και το ίδιο το συνέδριο ειδικότερα, βρίθεται αναφορών και κατασκευασμένων αφορμών, στη βάση του όμως, εντοπίζονται ιδεολογικές διαφωνίες, οικονομικά ζητήματα και πολιτικές συγκρούσεις. Οι εν λόγω συγκρούσεις που πρωτύτερα είχαν χρησιμεύσει ως αφορμή συνάθροισης για την αντιμετώπιση του κοινού προβλήματος, πλέον οδηγούν σε διασπαστικές τάσεις στο εσωτερικό των CIAM, που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν σε σημεία.

¹ Πρώτο σημαίνον σημείο, η απρόβλεπτη επικρατούσα πολιτική κατάσταση. Από τον Ιανουάριο του 1933, όταν ο Χίτλερ αναλαμβάνει την εξουσία και ειδικότερα από τον Μάρτιο που εκλέγεται καγκελάριος, ακολουθεί μια σειρά από ενέργειες που μαρτυρούν τις προθέσεις του. Η κατάργηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και ακολούθως, ο τερματισμός λειτουργίας του Bauhaus δημιουργεί ανησυχία στους κύκλους των αρχιτεκτόνων και καλλιτεχνών του μοντερνισμού της Γερμανίας αλλά και της Κεντρικής Ευρώπης στο σύνολό της. Η κατάσταση κλιμακώνεται με ταχείς ρυθμούς και έχει ως πρώτη συνέπεια την δυσκολία στις μετακινήσεις των προσώπων με επιρροή και αμφίβολη ως προς το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα πολιτική δράση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χαρτογράφηση των κινήσεων του Gropius, στο πρώτο εξάμηνο του 1933, όταν και αδυνατεί να ταξιδέψει ελεύθερα ανά την Ευρώπη, αντιμετωπίζοντας παράλληλα οικονομικές και άλλες δυσκολίες. Ελβετοί, Ολλανδοί και Γάλλοι παρατηρούν με ανησυχία τις κινήσεις στη γειτονική Γερμανία, αλλά στην πιο δυσμενή θέση βρίσκονται οι Γερμανοί αρχιτέκτονες που έχουν μεταναστεύσει για εργασία στην Σοβιετική Ένωση. Μια φαινομενικά αντίρροπη πολιτική τάση, με παραπλήσια όμως χαρακτηριστικά περιορισμών «εγκλωβίζει» τους κεντρο-ευρωπαϊούς αρχιτέκτονες εντός σοβιετικών συνόρων, με μικρά περιθώρια αντίδρασης. Hans Schmidt, Hannes Meyer και Fred Forbat είναι κάποιοι εξ αυτών που βρίσκονται σε ξένο έδαφος, μη μπορώντας να ακολουθήσουν το δρόμο της επιστροφής στη γενέτειρα χώρα ή της ελεύθερης μετακίνησης σε άλλες χώρες εξαιτίας των εχθρικών πολιτικών τάσεων που ορίζουν τις γεωπολιτικές ισορροπίες.

2 Οι παραπάνω περιορισμοί που λαμβάνουν πολιτικό πρόσημο, οδηγούν στην εκ των πραγμάτων απουσία κεντροβαρών μελών των CIAM, που με τη σειρά της επιτρέπει ή καλύτερα επιβάλλει την συμμετοχή νέων μελών που θα τους αντικαθιστούσαν. Για παράδειγμα, η σύσταση της Γερμανικής ομάδας απορρέει εξ ολοκλήρου από τον Gropius και το Bauhaus, και σε ένα βαθμό αποκαθιστά την παρουσία της Γερμανίας σε έναν διεθνή οργανισμό, σε καμία όμως περίπτωση δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη δυναμική του Gropius ή του Meyer. Ο περιορισμός των γερμανόφωνων εξισορροπείται σε σημεία από την πολυπληθή και πολυπολιτισμική ελβετική ομάδα, αλλά κατά βάση, αυξάνει τη δυναμική των γαλλόφωνων, τόσο σε αριθμητικό, όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο, ιδιαίτερα δε με την ταυτόχρονη απουσία της σοβιετικής εκπροσώπησης.

3 Επιπλέον, στον μίτο που πλέκει το δίκτυο εκπροσώπησης των εθνικών ομάδων προστίθεται το άνοιγμα των CIAM στην νότια Ευρώπη και στις εκτός Ευρώπης χώρες, με την είσοδο νέων εθνικών ομάδων και αντιπροσώπων, από την Αγγλία, Ελλάδα, το Αλγέρι, τη Γιουγκοσλαβία, τον Καναδά. Η εκπροσώπηση των 33 πλέον χωρών συνεισφέρει στην ευρεία διάχυση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, εντάσσει όμως ταυτόχρονα μια δίχως προηγούμενο ποικιλομορφία σε ιδέες και ιδεολογίες από διαφορετικές αφετηρίες που όπως είναι φυσικό δυσκολεύονται να ενσωματωθούν σε έναν ενιαίο μοντέρνο κανόνα. Ένα ακόμα σημάδι διασποράς τεκμηριώνεται από το επιχείρημα της εκ των πραγμάτων αδυναμίας ύπαρξης μίας και μόνο νόρμας, δεδομένου του πλουραλισμού των γλωσσών, που οδηγεί αν όχι σε αδυναμία συνεννόησης, σίγουρα σε μια αποσπασματική κατανόηση –και άρα αφήγηση - των συζητήσεων που εκτυλίσσονται κατά τη διάρκεια του συνεδρίου.

4 Συνεχίζοντας, το άνοιγμα στη νέα γενιά συνδέεται με την απόφαση διεύρυνσης του κύκλου των συνεδρίων, αφενός για να αυξηθεί η επιρροή των CIAM και αφετέρου για να ανακάμψει η οικονομική κατάστασή τους, μέσω των εισφορών των νεοεισαχθέντων μελών. Η διεύρυνση αφορά εν προκειμένω την συγκρότηση της ομάδας των *φίλων των Συνεδρίων*. Η απόφαση εκπληρώνει σαφώς τις αρχικές επιδιώξεις, ταυτόχρονα όμως εμπλουτίζει το σύνολο των συμμετοχών με 40 περίπου νέα μέλη, που με τη σειρά τους επιδρούν στον πλουραλισμό των απόψεων. Το επόμενο σημείο κρίσης, προέρχεται ακριβώς από αυτό το άνοιγμα στο νέο, άνοιγμα δομικά απαραίτητο που ταυτόχρονα όμως συμβάλει στην τόνωση των αποσχιστικών τάσεων. Έκτοτε, τα CIAM συνεχίζουν τη λειτουργία τους, με σαφώς άλλους όρους, σε μια πιο ευρεία βάση και χωρίς το χαρακτήρα της ένωσης των ηγετών, γεγονός που εκ των πραγμάτων οδηγεί στην διεύρυνση του λεξιλογίου του μοντέρνου λόγου.

5 Η συμμαχία των κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων που αν και με αντίρροπες τάσεις, στα τρία πρώτα συνέδρια δρούσε συνεκτικά, στο τέταρτο συνέδριο αποδυναμώνεται, αφήνοντας χώρο στις μικρότερες ομάδες να αναπτύξουν τις απόψεις τους, διαμορφώνοντας ένα ακόμα επίπεδο διασποράς, με ανάμεικτο πολιτικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Η είσοδος της νέας γενιάς έρχεται τη στιγμή που η άρχουσα γενιά βρίσκεται σε μια ηλικία παραγωγική, που αρχίζει να έχει

ως προτεραιότητα την υλοποίηση της ιδεολογίας, παρά την εκ νέου συζήτησή της ή την σύνταξη μιας νέας. Η δυναμική των δύο γενεών θα πρέπει να ειπωθεί κριτικά, με διαφορετικούς όρους και εντός ενός εννοιολογικού πλαισίου που εντείνει τις επαγγελματικές επιδιώξεις των νέων, παράλληλα με την επιθυμία να ανέλθουν ως κεντροβαρείς χαρακτήρες και τους «παλιούς» να θέλουν να υλοποιήσουν τις όσες ιδέες έχουν τα προηγούμενα χρόνια οραματιστεί. Το σημείο σύγκλισης δεν έρχεται παρά μέσω αντιδράσεων και ασυμφωνιών, που οδηγούν στην συμβιβαστική λύση της κατασκευής ενός κοινού τόπου, με χαρακτηριστικό την ασάφεια στην πολιτική και ιδεολογική ερμηνεία του. Ο κοινός τόπος των πορισμάτων της *Λειτουργικής Πόλης*, ως κείμενο θα εμπνεύσει και τελικά θα ορίσει την μεταπολεμική ανοικοδόμηση, αλλά ως εσωγενής κατασκευή, θα συνεχίσει να υπόκειται σε μια βαθμιαία –και πρωτίστως εκ των έσω κριτική, που κλιμακούμενη, τελικά θα λύσει την συμφωνία του κοινού τόπου, οδηγώντας στη διασπορά του κινήματος.

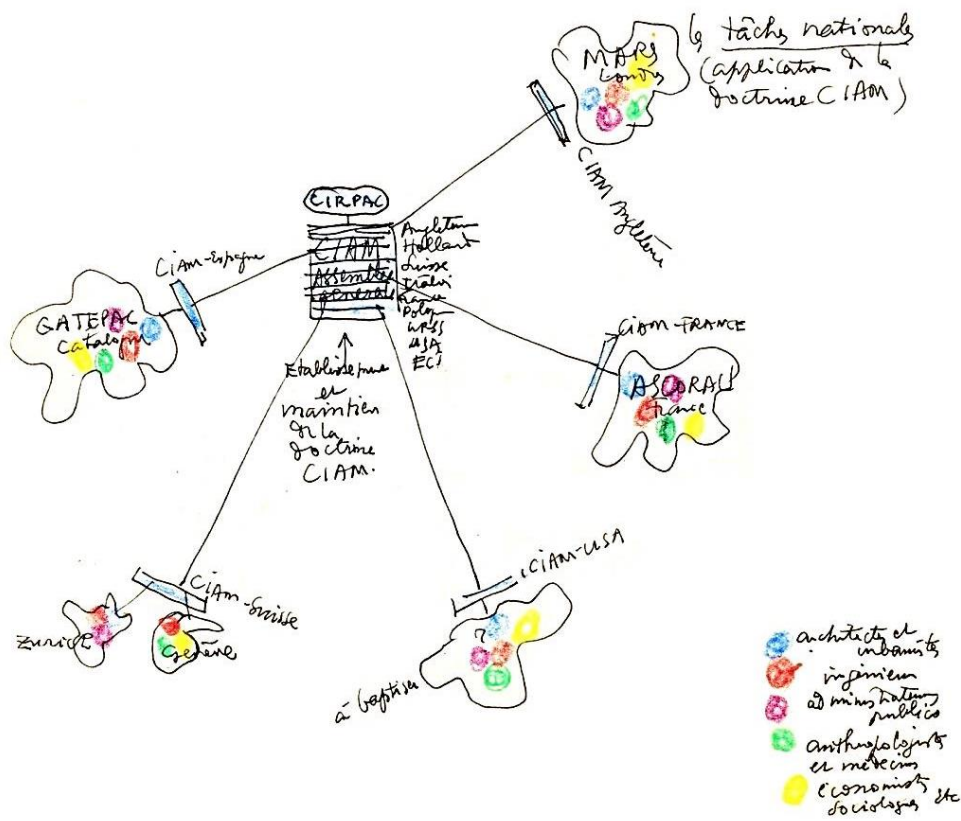
Η σε βάθος χρόνου λειτουργία των CIAM σε έναν μαζικό κύκλο επιρροής απαιτεί ασκήσεις ισορροπίας. Ιχνογραφώντας τις κινήσεις των συνεδρών του '33 στη μεταπολεμική εποχή, μια αρκετά μεταγενέστερη επιστολή του Le Corbusier προς τον Sert, τον Μάιο του 1947⁶⁰⁹ μαρτυρά δυσκολίες στον σχετικό συντονισμό της διευρυμένης πια ομάδας και δείχνει μακροπρόθεσμα την αδυναμία λειτουργίας των CIAM με τους ιδρυτικούς τους όρους. Τα CIAM, ως διεθνείς συζητήσεις για την μοντέρνα αρχιτεκτονική, ως μέσον διερεύνησης της γραπτής και σχεδιασμένης μεθόδου που θα απαντά στα προβλήματα της σύγχρονης εποχής, έχει μετατραπεί σε δόγμα, σε μια οργάνωση που οδηγεί την μεταπολεμική ανασυγκρότηση. Ως εκ τούτου, με μια εκ των υστέρων ανάγνωση, το συνέδριο του 1933 βρίσκεται ακριβώς σε εκείνο το ακρότατο σημείο ισορροπίας της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, της μικρής και της μεγάλης απήχησης, της μεσαίας κλίμακας μελών και υποστηρικτών, μιας σχετικής δυναμικής που ελέγχει και ελέγχεται, ορίζει και ορίζεται.

Τα CIAM μετά το 1933 και ειδικότερα μετά το 5^ο συνέδριο του 1937, από συνέδρια αναζήτησης και διαλόγου μεταλλάσσονται σε συμβουλευτικά συνέδρια εκτέλεσης της θεωρίας. Οι «παλιοί» σύνεδροι, με εκφραστή τους τον Le Corbusier, αντιλαμβάνονται την καμπή στο τέλος της δεκαετίας του 1940 και μιλούν γι' αυτήν ανοιχτά το 1956⁶¹⁰, σχεδόν 10 χρόνια αργότερα και λίγο πριν την διάλυση των συνεδρίων, τοποθετώντας το πρόβλημα στο χάσμα γενεών που προκύπτει 28 χρόνια μετά την ίδρυσή τους. Ο Corbusier χωρίζει τους συνέδρους σε δύο γενιές: στους «Ιδρυτές» (*Les Fondateurs*), αυτούς δηλαδή που ίδρυσαν τα Συνέδρια και σχεδίασαν το Μοντέρνο πρόγραμμα και στην «άξια» γενιά στην οποία εναπόκειται η υλοποίηση του

⁶⁰⁹ Harvard GSD_B005. Όπως μεταγράφεται παρακάτω.

⁶¹⁰ Μήνυμα του Le Corbusier στο CIAM X, Dubrovnik, 23/7/1956 [Harvard GSD_B009]. Ο Corbusier τοποθετεί το όριο των γενεών στο 1956, κατηγοριοποιώντας τους συνέδρους σε πρώτη και δεύτερη γενιά (*CIAM-Premiers / CIAM-Seconds*)

προγράμματος των Συνεδρίων (*Les Réalisateurs*). Ωστόσο, όσο και αν η Πρώτη και η Δεύτερη γενιά των Μοντέρνων, ως δύο τάσεις εντός του κινήματος διαχωρίζονται σαφώς στο μέσον του 20^{ου} αιώνα, στην πραγματικότητα η αλλαγή έχει συντελεστεί ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1933, όταν το *Ζήτημα του Εδάφους* είναι ίσως η αιτία ή μάλλον η αφορμή για να χαραχθεί η γραμμή που διαχωρίζει τους «παλιούς» και τους «νέους». Το έδαφος ως μια λευκή σελίδα πάνω στην οποία θα υλοποιηθούν τα μοντέρνα ιδανικά επιλύεται μάλλον εύκολα στο τεχνικό σκέλος της σχεδιαστικής μεθόδου. Οι νέες όμως ιδέες και κυρίως οι διαφορετικές ιδεολογίες που έχουν πολιτικές αφετηρίες και εισέρχονται στον μέχρι πρότινος στενό κύκλο των Διεθνών Συνεδρίων λειτουργούν καταλυτικά στη διάσπαση της ισορροπίας των «Ιδρυτών» και των «Δημιουργών»⁶¹¹ και τονίζουν emphatically την δυσκολία διαχωρισμού του τεχνικού και του πολιτικού σκέλους στον σχεδιασμό της πόλης, όταν αυτός λαμβάνει πραγματικές μεταβλητές.

Εικ. 5.1 Σκίτσο του Le Corbusier που συνόδευε την επιστολή του προς τον J.L. Sert, 3 Μαΐου 1947 [Harvard GSD_Boo5]

⁶¹¹ Μια καλύτερη μετάφραση του *Réalisateurs* θα ήταν αυτοί που υλοποιούν ή εφαρμόζουν το πρόγραμμα. Ωστόσο η λέξη «Δημιουργοί» μεταφέρει και την συχνά ποιητική εννοιολογική προσέγγιση του Le Corbusier.

3 Μαΐου 1947, Le Corbusier προς τον Sert⁶¹²

Σε απάντηση στην επιστολή σας της 22ας Απριλίου 1947 σχετικά με το CIAM και την ASCORAL, δεν σκέφτομαι να πάω στη Ζυρίχη από τις 24 Μαΐου έως τις 28 Μαΐου. Θα μπορούσατε να πάτε εσείς εκεί εκ μέρους μου.

Υπάρχει μεγάλη σύγχυση στους κύκλους CIAM. Εξέφρασα την άποψή μου στο CIAM των ΗΠΑ, εδώ στη Νέα Υόρκη, πρόσφατα. Πιστεύω ότι το CIAM 1928 θα υποστεί μια μεταμόρφωση. Η φήμη του CIAM είναι τόσο μεγάλη που οι προσφορές νέων μελών είναι διαθέσιμες παντού. Τι προκύπτει λοιπόν από μια Διεθνής Γενική Συνέλευση μιας τέτοιας μορφής; Προκύπτει ένα τέρας. Κάποιος δεν μπορεί πλέον να ταξιδέψει ως διεθνές συνέδριο με μια τέτοια μάζα. Η μεταμόρφωση που έχει προκύψει έχει ως εξής: Τα CIAM έγιναν μια καθοδηγητική οργάνωση (πνευματικός οδηγός στο πεδίο του δομημένου χώρου, διεθνώς). Μια τέτοια ηγετική οργάνωση μπορεί να λειτουργήσει μόνο εάν κάθε χώρα έχει δικαίωμα σε δύο ή τρεις αντιπροσώπους, που θα συγκροτούν "τη Γενική Συνέλευση" που θα εκλέγει τελικά τα μέλη της CIRPAC (Διεθνής Επιτροπή Καθοδήγησης). Ωστόσο, αυτοί οι αντιπρόσωποι καλούνται από τη Γενική Συνέλευση κατόπιν προτάσεως της CIRPAC. Ποτέ δεν θα πρέπει να αποστέλλονται από τις χώρες: θα πρέπει να προσκαλούνται από το διεθνές CIAM. Είναι η Γενική Συνέλευση που τους συσπειρώνει. Δεν πρέπει να υπάρχει δισταγμός σε αυτή τη σταθερά που χρησιμεύει ως βάση των CIAM.

Εθνική προσπάθεια: Μετά από είκοσι χρόνια η εθνική ζύμωση έγινε έντονη παντού. Τα CIAM (Διεθνής Πνευματική Καθοδηγητική Οργάνωση του Δομημένου Χώρου) δεν έχει, παρά αρχιτεκτονικούς και πολεοδομικούς επαγγελματίες, έτσι ώστε όλες οι προβλεπόμενες απόψεις να επανέρχονται πάντα στο λόγο ύπαρξης της αρχιτεκτονικής, που είναι:

ΤΟ ΚΑΛΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΔΟΜΗΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ.

Ο εθνικός αναβρασμός πρέπει να έχει ως στόχο να συγκεντρώσει, χωρίς την ίδια προσπάθεια, αρχιτέκτονες, μηχανικούς, δημόσια διοίκηση, γιατρούς, κοινωνιολόγους, οικονομολόγους, εργαζόμενους, εκπαιδευτικούς κ.λπ. Αυτή είναι η εθνική εξέλιξη του τοπικού κύκλου CIAM, για παράδειγμα: GATEPAC στη Βαρκελώνη, MARS στο Λονδίνο. ASCORAL στο Παρίσι. Με αυτόν τον τρόπο όλη η ένταση διατηρείται στην εθνική επικράτεια και όλη η σταθερότητα είναι εξασφαλισμένη στον κόσμο και στη διεθνή συζήτηση.

Αυτός είναι ο μετασχηματισμός που πρέπει να γίνει στον κανονισμό των CIAM και αυτό είναι επομένως το θεμελιώδες θέμα της επόμενης Γενικής Συνέλευσης. Συνέλευση, που επίσης θα επωφεληθεί να δώσει συγκεκριμένα καθήκοντα στις διάφορες εθνικές ομάδες.

Αυτή είναι η άποψή μου και μιλώ γι 'αυτήν έπειτα από χίλιες σκέψεις και με την μεγάλη εμπειρία της καθοδήγησης της υπόθεσης CIAM. Τα CIAM είναι σε πλήρη άνθιση, σε πλήρη θρίαμβο. Θα πρέπει τώρα να αποκτήσουν δύναμη, σαφήνεια και αποφασιστικότητα.[...]

⁶¹² Επιστολή του Le Corbusier προς τον J.L. Sert, 3 Μαΐου 1947, στο πλαίσιο συζήτησης για το 7^ο CIAM του Bergamo, με θέμα την εφαρμογή της Χάρτας των Αθηνών (*Grille CIAM d'urbanisme: Mise en application de la charte d'Athènes*). [Harvard GSD_Boo5]

Η διασπορά των ιδεών – CIAM Mondial

Σημεία πύκνωσης και διασπαστικές τάσεις μετέχουν εξίσου στην διασπορά των ιδεών του Μοντέρνου κινήματος, με την διασπορά να λαμβάνει πλέον την έννοια της διάχυσης. Ο πόλεμος, ως σημαίνουσα αιτία της διάσπασης, οδηγεί ένα μέρος των αρχιτεκτόνων της πρωτοπορίας σε τόπους νέους και πιο ασφαλείς. Η συνειδητή μεταφορά του άξονα της δράσης των CIAM από την κεντρική Ευρώπη στην Αμερική, όπου η πλειοψηφία των συνέδρων του 1933 βρίσκει κατά τη διάρκεια του πολέμου επαγγελματικό καταφύγιο, τεκμηριώνεται και με βάση το αρχαιακό υλικό⁶¹³, με τους συνέδρους της διασποράς να οδηγούν το πρώτο μεταπολεμικό συνέδριο το Σεπτέμβριο του 1947. Το 6^ο CIAM πραγματοποιείται σε Αγγλικό έδαφος και μετρά 85 συμμετέχοντες από 16 χώρες, από τις οποίες οι 11 είναι ευρωπαϊκές, ενώ Καναδάς, Κούβα, Αργεντινή, ΗΠΑ και Νότιος Αφρική συμπληρώνουν την παγκόσμια διάχυση. Ένα σύνολο 42 ατόμων, ήτοι οι μισοί σύνεδροι ανήκουν στον μετατοπισμένο άξονα δράσης, με τους 36 να προέρχονται από την Αγγλία και τους 6 από τις ΗΠΑ. Η νέα πραγματικότητα θα σημάνει την αλλαγή της επίσημης γλώσσας από την Γαλλική στην Αγγλική και την μετατόπιση των κόμβων δράσης από τη Ζυρίχη και το Παρίσι στη Νέα Υόρκη και το Λονδίνο. Ο «στενός» κύκλος της La Sarraz θα συνεχίσει να διοικεί το συνέδριο, με τη συμβολή του δυναμικού κύκλου των νέων της Αθήνας, αλλά η ανθρωπογεωγραφία του Συνεδρίου του Bridgewater υφίσταται μια σαφή μεταστροφή στον αριθμό και στις εθνικότητες των συμμετεχόντων.

Η διασπορά των συνέδρων του 1933 είχε ως αποτέλεσμα την διάδοση των ιδεών του μοντέρνου κινήματος σε μια ευρεία πλέον βάση. Οι μοντέρνες νόρμες, που βασίζονται σε κοινό σχεδιαστικό κανόνα και σε πολλές πολιτικές και κοινωνικές ιδεολογίες, επηρεάζουν και τελικά ορίζουν την νέα πολεοδομική σκέψη, καθώς υλοποιούνται σε έναν αξιοσημείωτο βαθμό στις σύγχρονες πόλεις του παγκόσμιου πλέον χάρτη. Η Αμερική είναι αναμφίβολα ο νέος κεντρικός πυρήνας των CIAM, αλλά η ομάδα του '33 θα σχηματίσει μικρότερους πυρήνες αναφοράς από την Βόρεια Ευρώπη έως την Νότια Αφρική, από τον Καναδά στη Βραζιλία και από τις Δυτικές Ακτές των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή. Σχεδόν σύσσωμη η διοίκηση θα δραστηριοποιηθεί στην ευρύτερη περιοχή της Βοστώνης και της Νέας Υόρκης (Gropius, Giedion, Sert αλλά και A.Roth, Moholy-Nagy, Παπαδάκης), ο κύκλος του Λονδίνου θα διευρυνθεί ιδιαίτερα, ενώ Γάλλοι, Ολλανδοί και Ελβετοί στην πλειοψηφία τους θα μείνουν στην έδρα τους, αναλαμβάνοντας ωστόσο μελέτες σε διάφορες χώρες⁶¹⁴. Σε μια ερμηνευτική εκδοχή, η κατασκευή του κοινού

⁶¹³ Πληροφορίες από την αλληλογραφία του J.L. Sert κατά το χρονικό διάστημα 1936-1945, όπως σώζεται στο αρχείο του Harvard [Harvard GSD _C001, C002, C003, C004, C005]

⁶¹⁴ Σημεία αναφοράς είναι οι κινήσεις του Hubacher, που το 1936 ιδρύει μια εταιρία κατασκευών στο Ιράν, αργότερα και για οκτώ χρόνια εδρεύει στην Ταϊλάνδη και από το 1947 έως το 1950 δραστηριοποιείται σε Ινδία και Κεϊλάνη. Ο Meyer, με τη σειρά του το 1939 μεταναστεύει στην Πόλη του Μεξικό, όπου εργάζεται ως διευθυντής του Ινστιτούτου Πολεοδομίας και ο Pietro Maria Bardi το 1946 με τη σύζυγό του Lina Bo Bardi, στη Βραζιλία.

τόπου του 1933 επέτρεψε στη μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολεοδομία να εφαρμοστεί και να αναπτυχθεί σε κάθε πόλη και σε κάθε κοινωνικό υπόβαθρο, αφού πλέον το ασαφές πολιτικό της σκέλος δεν είναι δεσμευτικό αλλά μπορεί να ερμηνευθεί κατά βούληση και να εφαρμοστεί στο εκάστοτε ισχύον ιδεολογικό πλαίσιο.

Ο διαχωρισμός των CIAM σε μεσοπολεμικά και μεταπολεμικά δεν έχει μόνο χρονική αφετηρία, αλλά λαμβάνει και εννοιολογικό πρόσημο. Στην μια δεύτερη ερμηνευτική εκδοχή, η «κατασκευή» του 1933 εμπνέει τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολεοδομία αλλά αδυνατεί να ενσωματώσει τις μοντέρνες καταγωγές της σκέψης του παγκόσμιου χάρτη. Το χάος των πόλεων που αφήνει πίσω του ο πόλεμος οδηγεί στη μεταπολεμική γιγάντωση των CIAM, με τις αλλαγές στην δομή και λειτουργία τους να είναι πλέον επιβεβλημένες. Τα CIAM να αποκτούν παγκόσμιο χαρακτήρα (*CIAM Mondial*), χαρακτήρας που απαιτεί την μελέτη και ερμηνεία τους υπό διαφορετικούς όρους. Η ερευνητική αναζήτηση και ο διάλογος, που οδηγούν στη διαμόρφωση μιας θεωρίας, δίνουν τη θέση τους στην εφαρμογή της θεωρίας και μάλιστα, με τη μορφή οδηγίας, ικανής να ελέγξει τη μεγάλη κλίμακα. Από τις αναζητήσεις του μεσοπολέμου στην μεταπολεμική εφαρμογή τους, τα Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής επιτυγχάνουν τον σκοπό της διασποράς της μοντέρνας ιδέας, και ταυτόχρονα προλειαίνουν το έδαφος για την δική τους διασπορά.

Αναζητώντας χρονικά και εννοιολογικά κομβικά σημεία που καθοδήγησαν ή στιγμάτισαν την Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, στην υπόθεση πως η καταστροφή του πολέμου είναι αυτή που ορίζει την πραγματική συνθήκη που οδηγεί στην υλοποίηση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, τότε, το Συνέδριο της Αθήνας θα ήταν αυτό που λειτούργησε καθοριστικά στην εννοιολογική διεύρυνση και τελικά στον ορισμό της βάσης του πεδίου αναφοράς των Μοντέρνων Ιδεών, με την Ελλάδα των προϊστορικών και κλασικών χρόνων να αποτελεί στο εξής το παράδειγμα προς μίμηση, ως ένας συλλογικός και δημοκρατικός κοινός τόπος.

05.2 1933-1937. Η ανάδυση μιας νέας πρωτοπορίας.

«Η Ακρόπολη με έκανε έναν επαναστατημένο. Αυτή η πεποίθηση μου έχει μείνει: «Θυμήσου τον Παρθενώνα αγνό, καθαρό, έντονο, γεμάτο από μια ανώτερη οικονομία – αυτή την κραυγή που ξεπετάχτηκε μέσα σ' ένα τοπίο όλο χάρη και τρόμο. Δύναμη και αγνότητα»⁶¹⁵.

Η κρίση στη συζήτηση για τη λειτουργική πόλη φέρνει στο προσκήνιο για πρώτη φορά μετά την ίδρυση των CIAM την δυσκολία σύγκλισης ιδεών και κυρίαρχων τάσεων από διαφορετικές πολιτικές, κοινωνικές και ηλικιακές ομάδες. Το συνέδριο της Αθήνας σημαδεύει το μοντέρνο κίνημα με ποικίλους τρόπους, και κυρίως σημαίνει το -με ιστορικούς όρους- τέλος της πρωτοπορίας, τουλάχιστον με την έννοια που είχε κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η ανάγνωση της κάθε κρίσης ως ευκαιρία ή την αφορμή για μια λύση, δείχνει πως το «μάθημα» του 1933 οδηγεί σε μια νέα ερμηνεία των πραγμάτων που έχουν ρίζες πολιτικές και προεκτάσεις κοινωνικές και αρχιτεκτονικές.

Οι μοντέρνοι ταξιδεύουν στη Μεσόγειο εξαιτίας της πολιτικής σύγκρουσης με την Σοβιετική εξουσία και χάρις στον ελληνικό αποικισμό της Γαλλικής πρωτεύουσας που μετέχει στον κύκλο της πρωτοπορίας. Η πρόταση του Breuer το συνέδριο να γίνει εν πλω, είναι τυχαία και επιτηδευμένη ταυτόχρονα. Ένα εν πλω συνέδριο αποποιείται των ευθυνών που φέρουν οι οργανωτικές διαδικασίες και οι απαραίτητες επικοινωνιακές δεσμεύσεις με την πολιτική εξουσία, μπορεί να γίνει σε σύντομο χρονικό διάστημα και δίνει τον χρόνο, τον χώρο και την ελευθερία για την ανάπτυξη συζητήσεων που δεν έχουν το φόβο της λογοκρισίας. Η σύνδεση του πλοίου με την κρουαζιέρα στο ελληνικό αρχιτέλαγος θα πρέπει να συνδεθεί σαφώς με τον πολυμήχανο Ιωαννίδη και την έμμεση διαφημιστική προώθηση της κρουαζιέρας στις εκδόσεις με επιρροή στους κύκλους της *avant garde*, αλλά κυρίως στον Christian Ζερβό, που συστηματικά παρουσιάζει την ελληνική αρχαιότητα ως την κινητήριο δύναμη του μοντέρνου σε τέχνη και αρχιτεκτονική. Ένα *domino* λοιπόν επαφών και γεγονότων οδηγεί τους συνέδρους σε μια ευτυχή συγκυρία, όπου ένα *ελεύθερο* συνέδριο συνδέεται με την εξερεύνηση της αρχαιότητας, μιας αρχαιότητας γνήσιας και καθαρής, όπως αναγνωρίζεται σε μοντέρνους όρους. Οι συνέδριοι παίζουν στο παιχνίδι της γαλλικής πρωτοπορίας να ανακαλύψουν *ιδίους όμμασι* έναν πολιτισμό

⁶¹⁵ Σχέδιο του κειμένου της κεντρικής ομιλίας του Le Corbusier [FLC_D2(4)152-019]. Στο πρωτότυπο η φράση έχει ως εξής: “C'est L'Acropole qui a fait de moi un révolté. Cette certitude m'est demeurée : Souviens-toi du Parthénon net, propre, intense, économe, violent, -de cette clameur lancée dans un paysage fait de grâce et de terreur. Force et pureté”

που δεν τον έχει αγγίξει η εκβιομηχάνιση, εκεί όπου οι πράξεις είναι λειτουργικές καθώς κατευθύνονται από την ανάγκη, και οι γραμμές είναι καθαρές, καθώς έχουν ως γνώμονα την οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό, Μέκκα της αρχαιότητας ονομάζεται η Αθήνα –η Ακρόπολη εν γένει και κυρίως ο Παρθενώνας. Πλέον το συνέδριο, ως μια δεδομένη διαδικασία, μπαίνει σε δεύτερη προτεραιότητα, και η Αθήνα, μοναδική στο όνομα της αρχαιότητάς της και στο όνομα του Περικλή μετατρέπεται σε μια πρώτης τάξης κινητήριο δύναμη για τον εκ νέου ορισμό των «αιώνων» αρχών.

Οι περισσότερες ποιητικές αναφορές στην Ακρόπολη, σαν αυτή που έκανε τον Le Corbusier έναν επαναστατημένο, αφορούν κείμενα που δημοσιεύτηκαν μετά το συνέδριο και όχι κείμενα που είχαν γραφτεί πριν από αυτό ή ομιλίες που δόθηκαν κατά τη διάρκεια του συνεδρίου. Μια σειρά από αναφορές στην αρμονία της Ακρόπολης γίνονται από τον Le Corbusier από το 1933 και εξής⁶¹⁶ σε δημοσιευμένα κείμενα σε ελληνικές αλλά και σε διεθνείς εκδόσεις. Η δημοσίευση του κειμένου της κεντρικής ομιλίας του στην Αθήνα, στο περιοδικό *Chantiers*⁶¹⁷ διατηρεί τον τίτλο «Αέρας- Ήχος – Φως», συνοδεύεται όμως από τον υπότιτλο «ομιλία του Le Corbusier μπροστά από τον Παρθενώνα», σε μια ποιητική μεταγραφή της αλήθειας με μάλλον πολιτική χροιά⁶¹⁸, δίνοντας την τάση επιρροής του «ελληνικού πνεύματος» στην σκέψη των μοντέρνων. Η στροφή από την άρνηση στην ερμηνεία της κλασικής εποχής σηματοδοτεί μια αλλαγή παραδείγματος και εκκινεί τη νέα πρωτοπορία, που καθώς εγκαθίσταται, επενδύει, ενστερνίζεται και τελικά μεθερμηνεύει διαχρονικές αξίες.

⁶¹⁶ Πολλά από τα κείμενα που φιλοξενούν τις παραπάνω αναφορές, συμπίπτουν με τις νέες εκδόσεις ελλήνων, όπως το περιοδικό 20ος αιώνας του Τόμπρου ή το *Le Voyage en Grèce* της Neptos.

⁶¹⁷ *Chantiers 7. Architecture, décoration, urbanisme, travaux publics*. 1933/07- 1933/12, p. 1124 - 1929

⁶¹⁸ Ο Corbusier στέλνει μια καρτ ποστάλ στην Yvonne από την Αθήνα, λίγο πριν ξεκινήσει το ταξίδι στα νησιά. Η καρτ ποστάλ απεικονίζει τον Περικλή να αγορεύει στην Πνύκα, όπως αναπαρίσταται στο ζωγραφικό έργο του Philipp Foltz (Perikles hält die Leichenrede) του 1852. Αναφέρεται στο Τουρνικιώτης, Π. (2010). *Η διαγώνιος του Le Corbusier*. Αθήνα: Εκκρεμές. Η επιλογή της συγκεκριμένης καρτ ποστάλ ανάμεσα σε πολλές άλλες, μάλλον δεν είναι τυχαία.

Εικ. 5.2

«Ομιλία στον κήπο του Πολυτεχνείου της Αθήνας, Αύγουστος 1933 από τον Corbusier»
[FLC]

Αναζητώντας τις ρίζες

Το παράδειγμα των πολιτισμών της Εποχής του Χαλκού και μετέπειτα της *Αρχαίας Ελλάδας* εκτός από το πολιτιστικό και καλλιτεχνικό μεταγράφονται και σε κοινωνικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές στη διπολική σχέση ιδιωτικού και συλλογικού, πιθανότατα επηρεασμένη από το συνέδριο της Αθήνας και την σκέψη του Le Corbusier. Οι αναφορές στην Δημοκρατία αποτελούν σημεία που εκφράζουν –και μάλιστα ως ένα σημείο συνειδητά- την στροφή για αλλαγή παραδείγματος στην πολιτική χροιά της σκέψης των μοντέρνων και τονίζουν την κοινωνική παράμετρο στο γενικό πλαίσιο ανάλυσης και ερμηνείας της αρχιτεκτονικής και τελικά της πόλης. «*Ευχόμαστε το παράδειγμα των Ελλήνων να μας βοηθήσει να επιτύχουμε την εξαφάνιση του επιζήμιου ανταγωνισμού ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, το οποίο επί του παρόντος υπονομεύει όλα τα θεμέλια του πολιτισμού μας. Πρέπει, αντιθέτως, κάθε προσωπικότητα να γίνει η σύνθεση του συνόλου της ατομικής ζωής που θα αναπτύσσονται στο μέγιστο*»⁶¹⁹, θα γράψει ο Ζερβός μετά το ταξίδι του '33, αντιπαραθέτοντας τον κόσμο της Αναγέννησης, όπου στο επίκεντρο βρέθηκε το άτομο, και τον κόσμο του ελληνισμού, κόσμο «*ανυπόμονο να αναπτύξει μια συλλογική συνείδηση και να αποκτήσει μια σταθερή βάση στις μάζες*»⁶²⁰.

Σε μια δεύτερη όμως ερμηνεία και λαμβάνοντας υπόψη την εξέλιξη των πραγμάτων κατά το ταξίδι από τον Πειραιά στη Μασσαλία, η Δημοκρατία της Αθήνας, ως το αιώνια αποδεκτό συλλογικό πολίτευμα, επιτρέπει να μιλά κανείς για πολιτική, χωρίς στην πραγματικότητα να θίγει ουσιαστικά πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα. Η ευτυχής συγκυρία και ταυτόχρονα η συνειδητή επιλογή του ταξιδιού στην εξερεύνηση των ιδανικών και της «αιώνιας αλήθειας» και η ακόλουθη αλλαγή του κοινωνικού και ιδεολογικού παραδείγματος από τον Σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ στην Δημοκρατία της Αθήνας τροφοδοτούν τη νέα πηγή έμπνευσης της πρωτοπορίας, καθώς αποτελούν ένα ιδανικό παράδειγμα γεφύρωσης των διαφορών και των διαφωνιών σε έναν κοινώς αποδεκτό κοινό τόπο. Η Αθήνα ως τόπος προορισμού του Συνεδρίου και ταυτόχρονα ως εννοιολογική κατασκευή, τελικά απαντά εξίσου στις αναζητήσεις της πρωτοπορίας και στα προβλήματα και τις διαφωνίες που προκύπτουν κατά τις συνεδριάσεις του ταξιδιού της επιστροφής. Η ένταση και η επιθυμία της εξερεύνησης επιτυγχάνει: εφαρμόζεται με τον καλύτερο τρόπο στο *ζήτημα του εδάφους*, τουλάχιστον σε ότι αφορά το θεωρητικό του σκέλος, με τη συλλογικότητα, ως τη λέξη κλειδί, να απαντά σε όλες τις ιδεολογίες με σοσιαλιστική βάση. Ο μυθικός και «αιώνιος» αυτός τόπος, η Αθήνα του μέτρου και των συλλογικών αξιών, έρχεται από το παρελθόν για να κατευθύνει το μέλλον και να εφαρμοστεί σε κάθε τόπο,

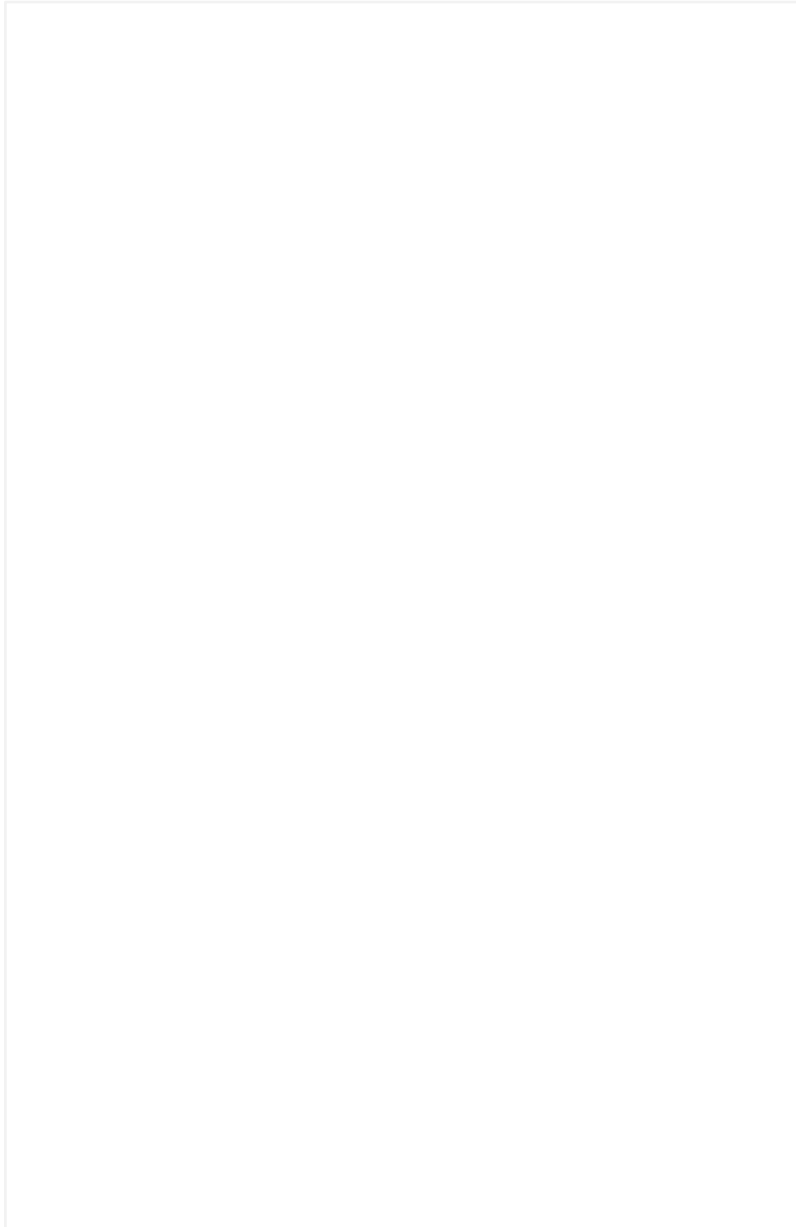
⁶¹⁹ Στο ίδιο

⁶²⁰ Στο ίδιο

ανεξαρτήτως κοινωνικών, ιδεολογικών και τελικά πολιτικών αγκυλώσεων, ως ένας ουσιαστικά μη-τόπος. Ως εκ τούτου, ο πήγης των συμπερασμάτων ανεβαίνει: το απαύγασμα του συνεδρίου της Αθήνας θα έπρεπε να ήταν κάτι, και μάλιστα κάτι ισότιμο ενός ταξιδιού πλήρους ερεθισμάτων. Δεν θα μπορούσε να ήταν μια απλή ανάλυση ή μια κατεύθυνση σχεδιασμού ούτε ένας οδηγός πολεοδομίας⁶²¹, αλλά θα έπρεπε να είναι μια συλλογική διακήρυξη των νέων ιδεών, σε αθηναϊκό πνεύμα, που να σημαδεύει τους χαρακτήρες και την τάξη των πραγμάτων · δεν θα μπορούσε να ήταν, παρά η *Χάρτα των Αθηνών*.

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν -και με βάση τις συνθήκες που θα δημιουργηθούν, αυτή η νέα πρωτοπορία μοιάζει να έχει βρει τη βάση ορισμού της και σταματά την περαιτέρω αναζήτηση, κάτι που διαφαίνεται ήδη στο επόμενο συνέδριο των CIAM το 1937, του οποίου την βάση διαμορφώνουν προβληματισμοί που άπτονται της εφαρμογής της «Λειτουργικής Πόλης», όπως προέκυψαν κατά τις εν πλώ συνεδριάσεις του ταξιδιού της επιστροφής. Έκτοτε, και σαφώς παράλληλα με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, οι συνέδριοι του 1933 μάχονται για την υλοποίηση των ιδανικών τους φαντασιώσεων, που πλέον είναι εφικτή · η ομάδα των εξερευνητών του '33 στη μεταπολεμική εποχή ορίζει την καθεστηκυία τάξη που εφαρμόζει μια κοινή τεχνική θεωρία στις διάφορες πολιτικές πραγματικότητες του παγκόσμιου χάρτη.

⁶²¹ Σημειώνεται πως στη συζήτηση για τον τίτλο της έκδοσης των πορισμάτων του IV CIAM πιθανοί τίτλοι ήταν «*Η Πόλη του Μέλλοντος*», «*Χτίζοντας Ανθρώπινες Πόλεις*», «*Ανάλυση των Πόλεων*», που στο σύνολό τους μαρτυρούν την ουτοπική, ολιστική και θεωρητική συνθήκη των συζητήσεων για τη «Λειτουργική Πόλη». Από τις σημειώσεις του J.L. Sert [Harvard GSD_A003]

Εικ. 5.3 1928 – 1939. Έντεκα χρόνια συλλογικής εργασίας [...] μία συνεισφορά:
Η ΧΑΡΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ [FLC]

05.3 Η κατασκευή του κοινού τόπου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής

Ιστορία < αρχαία ελληνική ιστορία < ἴστωρ (γνώστης, κριτής) < οἶδα (γνωρίζω) + -τωρ⁶²²

Αν η ιστορική μελέτη είναι η γνώση των δραστηριοτήτων των ανθρώπων στο παρελθόν, και ιστοριογραφία, είναι η έκθεση γεγονότων του παρελθόντος με λογοτεχνικό τρόπο και με βάση την κριτική έρευνα⁶²³, τότε για την αρχιτεκτονική, η ιστοριογραφία αφορά την έκθεση των αποτυπωμάτων και των ιχνών της τελευταίας, δηλαδή τόσο τα κτίρια, όσο και τον προφορικό, τον γραπτό και τον σχεδιασμένο λόγο της, που χρησιμεύουν ως τεκμήρια.

Η διαπίστωση ότι η μοντέρνα αρχιτεκτονική δεν δύναται να μελετηθεί ως μία, είναι πλέον κοινώς αποδεκτή. Η παρούσα έρευνα ενσωματώνει σαφώς το επιχείρημα της ιστορίας ως κατασκευής πολλών ιστοριών · ταυτόχρονα όμως προτείνει πως ο μετέχων στο ιστορικό γεγονός είναι επίσης φορέας μιας εποχής και μιας εικόνας της αρχιτεκτονικής που μεταβάλλεται δυναμικά, δεδομένου του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού πλαισίου της περιόδου αναφοράς. Η μελέτη των προσώπων ως οντότητες παράλληλα με την μελέτη των γεγονότων, οδηγεί στην κατασκευή μιας ακόμα θεωρίας του γεγονότος, με πλέον αμβλυμμένα χαρακτηριστικά δεδομένης της πολυπλοκότητας των παραγόντων που το δομούν. Εν προκειμένω, η παρούσα διατριβή αποτελεί μια προσπάθεια συνύφανσης των ιστοριών που προκύπτουν από την μελέτη των γεγονότων και των χαρακτήρων που μετέχουν σε ένα ιστορικό γεγονός, στην προσπάθεια να διερευνηθεί μια πιθανή εκ των έσω κατασκευή της ιστορίας. Η σε βάθος έρευνα πρωτογενών πηγών εν μέρει απαντά στην προσπάθεια αυτή, χωρίς ωστόσο να παρέχεται η δυνατότητα επαλήθευσής τους, ενώ αρκούμαστε στην παραδοχή πως τα αρχαιακά τεκμήρια δεν έχουν επίσης κατασκευαστεί από τους δημιουργούς τους, οι οποίοι είχαν γνώση της ιστορικής τους σημασίας.

Η περίπτωση του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Νέας Αρχιτεκτονικής εξετάστηκε υπό το παραπάνω πρίσμα και παρουσιάστηκε αφενός ως σύγκλιση χαρακτήρων και ιδεών, σε έναν κοινό τόπο που ενσωματώνει τις θεωρίες και τις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων του με γνώμονα έναν κοινό σκοπό και αφετέρου, ως ένα σημείο αφετηρίας της διασποράς του μοντέρνου, όπως αυτό εκφράζεται ως σύνολο των διαφορετικών εκδοχών του μοντέρνου λόγου, στο πλαίσιο μιας κοινής θεώρησης. Εν προκειμένω, η κατασκευή της μοντέρνας αρχιτεκτονικής

⁶²² Λήμμα *Ιστορία*, Μπαμπινιώτης Γ. (1998). Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

⁶²³ Στο ίδιο, λήμμα *Ιστοριογραφία*

και πολεοδομικής θεώρησης, ενσωματώνεται στην *Χάρτα των Αθηνών* και τελικά υιοθετείται από την πλειοψηφία των Μοντέρνων, χωρίς στην πραγματικότητα να υπάρχει ενιαία ή αμοιβαία συνεισφορά σε λόγο, ιδέες ή έργο. Εκτός όμως από την τελική και σημαίνουσα αυτή κατασκευή, που αποτελεί σαφώς ένα σημαντικό επιχείρημα της διατριβής και η σημασία της εκτείνεται στον χώρο και στον χρόνο, η αναζήτηση σημείων σύγκλισης, πραγματικών ή κατασκευασμένων, οδηγεί στην αναγνώριση ή καλύτερα στην θεωρητική κατασκευή μιας σειράς από τύπους που αναγνωρίζονται, υιοθετούνται ή προκύπτουν στον χρόνο ως κοινοί. «*Στόχος μας δεν είναι να διακηρύξουμε κούφια πράγματα αλλά να χτίσουμε*»⁶²⁴ αναφέρει ο Corbusier με πλήρη σαφήνεια, εστιάζοντας στην υλοποίηση της θεωρητικής βάσης της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. Κοινά χαρακτηριστικά και κοινές πεποιθήσεις αναζητούνται κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς και στο πλαίσιο επίτευξης του σκοπού, εντοπίζονται σε σημεία και ερμηνεύονται στο πλαίσιο της υπόθεσης εργασίας. Η ερμηνεία των γεγονότων δεν περιορίζεται μόνο στην εσωγενή κατασκευή των καταστάσεων, αλλά συμβαίνει παράλληλα με το πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο, που υπαγορεύει τον ρου και την εικόνα των πραγμάτων. Στο χρονικό λοιπόν πλαίσιο των πέντε ετών που η διατριβή εξετάζει τα Συνέδρια της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, γράφονται τρεις χάρτες: ο πρώτος είναι ο χάρτης της πρωτοπορίας του 1932 και ο δεύτερος είναι ο χάρτης της διασποράς το 1937, με το σημείο της πραγματικής και όχι χρονικής τομής τους, το 1933, να είναι αυτό που στην πραγματικότητα διαμορφώνει τον τρίτο χάρτη · έναν σημαντικό κοινό τόπο στην ιστορία της μεσοπολεμικής μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Έναν τόπο, όπου παράλληλα με την σύγκλιση των μοντέρνων, άλλες δυνάμεις, πολιτικές εν προκειμένω, ανέρχονται σε διαφορετικές χώρες και μολιάζουν τον χάρτη -και κατά συνέπεια τη συζήτηση για την πόλη, με ισχυρές ιδεολογίες. Έναν κοινό τόπο, που τελικά προκύπτει από την αλληλοεπικάλυψη των νοητών επιπέδων που δημιουργούν τα σημεία διασποράς γύρω από τον άξονα της Αθήνας, ως τόπο και ως έννοια.

Με βάση λοιπόν το χωρικό και χρονικό πεδίο έρευνας ο πρώτος τόπος αναφοράς είναι η Μόσχα των αρχών της δεκαετίας του 1930. Ως σοσιαλιστική πρωτεύουσα, και με σαφείς τις πολιτικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις, σωρεύει τα ιδανικά του μοντέρνου κόσμου, καθώς όχι απλά επιτρέπει αλλά ακόμη περισσότερο επιζητά μια εκ βάθρων ανασύνταξη του τρόπου ζωής, που η αρχιτεκτονική μπορεί να οραματιστεί και να σχεδιάσει. Η ουτοπία του σχεδιασμού με μια δίχως προηγούμενο ελευθερία έκφρασης διαμορφώνει έναν πρώτης τάξης κοινό τόπο για τους μοντέρνους. Θα υποθέταμε ότι ο τόπος αυτός είναι καθόλα υπαρκτός – η κατασκευή του όμως έγκειται στην μονοδιάστατη θεώρησή του και όχι στο ολικό του πλαίσιο. Η έτερη πλευρά του ίδιου νομίσματος, που επιλέγεται -συνειδητά ή μη- να αγνοηθεί, βρίθει περιορισμών και βασίζεται στην λογοκρισία.

⁶²⁴ Όπως αναφέρει ο Le Corbusier σε επιστολή του προς στον Giedion στις 29/8/1933 [FLC, D2(4)358]

Η ανάδυση μορφών εξουσίας στην ιδεολογική βάση του σοσιαλισμού ακυρώνει τον πρώτο υπαρκτό –αλλά τελικά νοητό– κοινό τόπο. Η αναζήτηση μιας εναλλακτικής επιλογής οδηγεί ομόφωνα στο *Πατρίς II*. Στην περίπτωση αυτή, δεν μιλάμε τόσο για το ίδιο το ατμόπλοιο αλλά κυρίως για το ίχνος που συνδέει το βιομηχανικό λιμάνι της Μασσαλίας με μια εποχή που δεν έχει γνωρίσει τη μηχανή, εποχή που τα ερεθίσματα είναι τα πλέον βασικά και κρίνονται από τη λειτουργία τους, εποχή που ενσωματώνεται στην ανεξερεύνητη, και επομένως λιτή στις μορφές, λειτουργική στις χειρονομίες και τελικά μοντέρνα Ελλάδα. Η ιδέα του εν πλω συνεδρίου προκύπτει εξαιτίας των πολιτικών αποφάσεων και των παράπλευρων επικοινωνιακών δυστοκιών, και οφείλεται, κατά συνέπεια, σε μια σαφώς αντιδραστική –ως προς τις οργανωτικές και επικοινωνιακές διαδικασίες που απαιτούνταν στην περίπτωση ενός εντόπιου συνεδρίου– πρόταση. Με μια δεύτερη ανάγνωση των γεγονότων, και με δεδομένη την συνειδησιακή συνάρτηση μιας κρουαζιέρας με εξερευνητική διάθεση στο ελληνικό αρχιπέλαγος, το γεγονός που διαμορφώνει τον κοινό τόπο του IV CIAM και συνηγορεί στον χαρακτηρισμό του ως το πλέον εποικοδομητικό, είναι η αλλαγή του παραδείγματος της νεωτερικότητας που εκκινεί η γαλλική πρωτοπορία. Η μετ' εντάσεως και μετ' εμποδίων επικοινωνιακή συχνότητα με την σοβιετική εκπροσώπηση λύνεται με τρόπο ευτυχή: η απαγκίστρωση από το πολιτικό πλαίσιο, η μετά φίλων επικοινωνία και διοργάνωση, η ελευθερία του λόγου, η θερινή κρουαζιέρα, ο συνδυασμός δουλειάς και αναψυχής, η ένταση της εξερεύνησης, η προσμονή του νέου από το πιο παλιό, η πεποίθηση της δημιουργίας του μοντέρνου λεξιλογίου για την πόλη και ίσως της θεμελίωσης της μοντέρνας πολεοδομίας από τον «*Αφρό*» των Μοντέρνων αρχιτεκτόνων 16 εθνών, συναντώνται κατά το ταξίδι της αναχώρησης. Ο τόπος του Πατρίς II, ένας τόπος που διαμορφώνεται από τον κύκλο των Ελλήνων της διασποράς του Παρισιού και που δεν περιορίζεται στο κατάστρωμα και τις αίθουσες του πλοίου αλλά συμβαίνει σημασιολογικά σε έναν ουσιαστικά μη τόπο, στο σημείο τομής ιδεών και επιθυμιών, στην νοητή γραμμή που συνδέει τη Μασσαλία με τον Πειραιά, είναι σίγουρα ο πρώτος κοινός τόπος –δυναμικός και ενθουσιώδης ταυτόχρονα, της τέταρτης συνάντησης των Διεθνών Συνεδρίων.

Σε αυτό το πλαίσιο και με δεδομένες τις πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που ακολουθούν, το 4^ο CIAM ανέρχεται ως το ακρότατο σημείο σύγκλισης και ως ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στην έκφραση της μοντέρνας θεωρίας ως μανιφέστο και ως δόγμα, στο σημείο τομής συγκέντρωσης και διασποράς των ανθρώπων και των ιδεών. Η επιμονή στη σύνταξη των τελικών συμπερασμάτων συμβαίνει για να ικανοποιήσει το χαρακτήρα της συνάντησης ως *συνέδριο* και ταυτόχρονα για να λειτουργήσει ως εφελτήριο στον μοντέρνο σχεδιασμό της πόλης, κάτι που σε μια χρονική περίοδο που εκτείνεται στα επόμενα 25 χρόνια φαίνεται να είναι η σωστή κίνηση στο πλαίσιο των στόχων των Συνεδρίων, ως ένωση της πρωτοπορίας. Ωστόσο, σημεία που δείχνουν σε πρώιμο ακόμα βαθμό τη δυσκολία του να

λειτουργήσουν τα συνέδρια ως διεθνής οργάνωση με κοινούς κανόνες, διαφαίνονται ήδη από το 5^ο συνέδριο και σε όλα τα επόμενα: σύμφωνα με τα πρακτικά των συνεδρίων που ακολουθούν, η συζήτηση για τη *διαχείριση του εδάφους*, που για πρώτη φορά άνοιξε το 1930, στο συνέδριο των Βρυξελλών, ανήκει διαρκώς στην ατζέντα. Πολύ πριν από την εστιασμένη κριτική στο ενιαίο πλαίσιο ή κατ' επέκταση στην μονοτονία του μοντέρνου λόγου, ο σχετικός συντονισμός του ή κατά τη γνώμη μου, η εσωγενής κατασκευή του, αποδεικνύεται ως η μεγαλύτερη δυσκολία, ιδιαίτερα όταν η απήχηση του Μοντέρνου μεγαλώνει και η ένωση δέχεται περισσότερα μέλη από όσα μπορεί να «ελέγξει». Τα CIAM έχοντας γνώση της δυσκολίας αυτής ήδη κατά τη δημιουργία τους, γράφουν στον κανονισμό του 1929 τους πως για να γίνει κανείς μέλος τους, οφείλει να υιοθετήσει τις αρχές που περιγράφονται στο ιδρυτικό καταστατικό της La Sarraz, τον Ιούνιο του 1928⁶²⁵, και να συμμορφωθεί με αυτές. Πώς όμως τεκμηριώνεται η συμμόρφωση στις πρώτες αρχές, όταν ο κύκλος μελών εκτείνεται πέραν του στενού κύκλου της πρωτοπορίας και το Μοντέρνο κίνημα διαχέεται στον παγκόσμιο χάρτη; Η δημιουργία κοινών τόπων απαντά σαφώς στο πρόβλημα αυτό, ταυτόχρονα όμως δημιουργεί ένα άλλο: οι συμβιβασμοί που οδηγούν στη διατύπωση της λύσης των προβλημάτων με βάση ασαφώς ορισμένες έννοιες ώστε να κοινώς αποδεκτές, επιτρέπει την ανάδυση των διαφορετικών εκδοχών της λύσης. Με τη λήξη του συνεδρίου η Αθήνα δεν σηματοδοτεί πια τον τόπο του συνεδρίου, αλλά, με άξονα την κλασική της ερμηνεία, ανέρχεται ως πυκνωτής των ιδεολογιών και ως ο καθολικά αποδεκτός κοινός τόπος στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική συζήτηση. Η έμφαση στο μέτρο και στη συλλογικότητα δομούν τη *Χάρτα της Αθήνας*, η οποία διαμορφωμένη στη βάση συμβιβασμών, με τη σειρά της μεταφράζεται από αρχιτέκτονες και άλλους ειδικούς ή ακόμα και από ένα ευρύτερο κοινό σε μια σειρά από «χάρτες», οι οποίες εκμεταλλεόμενες τα ασαφή σημεία ή απλά πατώντας σε αυτά, είναι ικανές να μιλήσουν για τις μοντέρνες σχεδιαστικές αρχές και ταυτόχρονα για την πόλη, καλύπτοντας τόσο το τεχνικό σκέλος της θεωρίας όσο την πολιτική φύση της πόλης, βασιζόμενες σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο που καταφέρνει να μην είναι δεσμευτικό. Η ίδια λοιπόν η δυναμική και εν συνεχεία η απήχηση του Μοντέρνου κινήματος ανοίγει εκ νέου τον κύκλο του πλουραλισμού των ιδεών και τελικά είναι αυτή που οδηγεί στη διάσπασή του: η κατασκευή ενός κοινού τύπου για όλους τους αρχιτέκτονες από διαφορετικά εθνικά, κοινωνικά και ιδεολογικά περιβάλλοντα ήταν μια ουτοπία, που σηματοδοτούσε το σημείο σύγκλισης αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, τεχνικής και πολιτικής, παλιών και νέων, Ιδρυτών και Δημιουργών, στη βάση της εφαρμογής της Μοντέρνας Θεωρίας.

⁶²⁵ Κανονισμός των CIAM, 26 Οκτωβρίου 1929 «Μπορούν να γίνουν μέλη: οι αρχιτέκτονες που είναι μέλη σε ενώσεις της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής των διάφορων χωρών και έχουν προσχωρήσει στις αρχές που υιοθετήθηκαν από το Συνέδριο της La Sarraz τον Ιούνιο του 1928» [Harvard GSD_A003]

Διαφωνίες με πολιτική και συνεπώς ιδεολογική αφετηρία, περιορισμοί και δυσκολίες στη μετακίνηση που φέρνουν τα πολιτικά καθεστώτα στην αυγή του 1933, το κάλεσμα των Μοντέρνων στην νότια Ευρώπη και στην Αμερική που εξυπηρετεί έναν οικονομικό σκοπό αλλά οδηγεί στον πλουραλισμό των ιδεών, καθώς και ένας διαχωρισμός στρατοπέδων σε παλιούς και νέους, διαμορφώνουν τα διαφορετικά επίπεδα διασποράς στον τρισδιάστατο χάρτη του 1933, επίπεδα που τελικά ενώνονται στο όνομα (και όχι στον τόπο) της Αθήνας και με οδηγό τον ίδιο στόχο.

Αν η *Χάρτα των Αθηνών* κατευθύνει τον λόγο της μοντέρνας πολεοδομίας, τότε ο λόγος αυτός είναι η κατασκευή μιας σειράς αναλύσεων, πολλών θεωριών και μιας αδυναμίας σύγκλισης στη διαχείριση του σημείου μηδέν της πόλης: την επιφάνειά της. Η Χάρτα, ως αποτέλεσμα συμφωνιών και διαφωνιών ενός κλειστού κύκλου αρχιτεκτόνων και φίλων της αρχιτεκτονικής, δεν είχε σκοπό να ορίσει τον σχεδιασμό των πόλεων αλλά να εμπνεύσει αρχιτέκτονες και ανθρώπους εξουσίας, να προσδώσει στην αρχιτεκτονική μια κοινωνική θεώρηση και να προωθήσει τα Μοντέρνα ιδανικά. Η σημαίνουσα κατασκευή του κοινού τόπου της Δημοκρατίας της Αθήνας, ως αμοιβαίο πρότυπο, έχει ακριβώς τον σκοπό να ενώσει τις διαφορετικές ιδεολογικές εκδοχές -και τις κοινωνικές και πολιτικές διαφωνίες που αυτή συνεπάγεται, στη βάση μιας συζήτησης για την πόλη. Η Χάρτα, ως πόρισμα του συνεδρίου του 1933, ήταν αναμφίβολα ελλιπής στο τεχνικό και δυνάμει εφαρμόσιμο πλαίσιο της · ήταν όμως, και συνεχίζει να είναι, ένα συμβολικό σημείο της εποχής όπου τα ιδανικά μπορούσαν να υλοποιηθούν, όπου αρχιτεκτονική και πολεοδομία λογίζονται ως σύνολο, όπου η κοινωνία ορίζει την πόλη, η υγεία ορίζει τον σχεδιασμό και όπου η *Αθήνα*, ως τόπος στην κλασική της ερμηνεία, ορίζει το μέτρο, τον κανόνα και το πλαίσιο αναφοράς. Ο Περικλής συνδέεται άρρηκτα με τον Χρυσό αιώνα αλλά ταυτόχρονα κατευθύνει και τον Αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Οι σύνεδροι του '33 πιθανώς να μην είχαν φτάσει στη *Χάρτα* χωρίς τον Le Corbusier, στη διασπορά όμως, ως διάχυση και ως διάσπαση, τα τεκμήρια δεν συνηγορούν σε μια εσωγενή κατασκευή ούτε σε μια κατασκευή της Ιστορίας · η εφαρμογή της *Χάρτας των Αθηνών* είναι έργο Μοντέρνο και συλλογικό και οι ερμηνείες της υπαγορεύονται στο πλαίσιο του κοινού σκοπού και του ίδιου οφέλους.

Η ορολογία της Χάρτας θα απαιτούσε αναμφιβόλως ορισμένες διορθώσεις, αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το κείμενο που παρουσιάστηκε στον αναγνώστη είναι το συμπέρασμα των συζητήσεων στις οποίες έλαβαν μέρος εκπρόσωποι δέκα γλωσσών⁶²⁶

⁶²⁶ Group CIAM-France (1943). *La Charte d'Athènes*, Editions Plon, p. 234. Όπως αναφέρεται στο τέλος του κειμένου της πρώτης έκδοσης: “*La terminologie de la Charte exigerait sans doute quelques rectifications, mais il ne faut pas perdre de vue que le texte présenté au lecteur est la conclusion de débats où les représentants de dix langues se trouvaient réunis*”.

Επίλογος

Η εστίαση της έρευνας σε μια ορισμένη χρονική περίοδο της Ιστορίας των Διεθνών Συνεδρίων Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής και στο πλαίσιο της 28ετούς παρουσίας τους, αποσκοπούσε στην απάντηση του κεντρικού ερωτήματος της έρευνας, δηλαδή το εάν, και εάν ναι τότε με ποιον τρόπο, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και να τεκμηριώσουμε μια κατασκευή της Ιστορίας σε ένα σημείο αναφοράς της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Η επιλογή του 4^{ου} συνεδρίου δεν ήταν τυχαία, αλλά υπαγορεύθηκε από μια εκτενή μελέτη του ιστορικού, κοινωνικού και τελικά ιδεολογικού πλαισίου, καθώς και από την μελέτη επίδρασης του συνόλου των συνεδρίων στο ευρύ εννοιολογικό πλαίσιο του Μοντερνισμού. Η κομβική σημασία του συνεδρίου της «Λειτουργικής Πόλης» τεκμηριώνεται σαφώς από τις συνθήκες που δημιουργούνται εντός του παραπάνω σύνθετου πλαισίου αλλά τελικά υπαγορεύεται και επιβεβαιώνεται όταν το αντικείμενο της έρευνας μεταφέρεται από τα ευρέως γνωστά γεγονότα του 4^{ου} Συνεδρίου στις πιο λεπτές ισορροπίες της εσωτερικής λειτουργίας των Συνεδρίων. Η χρονική περίοδος που μεσολάβησε από την οργάνωσή του στη Μόσχα έως και την υλοποίησή του στην Αθήνα, αποδίδει πρωτότυπα αποτελέσματα και βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση των σκοπών, των ιδεών και των κινήσεων του Μοντέρνου κινήματος. Η παρούσα διατριβή, ως χαρτογράφηση μιας πορείας που έχει αφετηρία την οργάνωση του 4^{ου} Συνεδρίου στη Μόσχα και καταλήγει στις προσπάθειες σύνταξης και διάχυσης του μοντέρνου λόγου, βασίζεται στην πεποίθηση πως δεν υπάρχει μία ιστορία που μπορεί να αφηγηθεί ένα γεγονός, αλλά ένα νήμα που συνδέει τις διάφορες ιστορίες. Τελικά, το 4^ο CIAM ως ένα σημείο πύκνωσης του Μοντέρνου λόγου και σίγουρα ως ένα σημαντικό γεγονός στην Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, επιτρέπει το να βασιστεί κανείς σε μια πολύ γνωστή Ιστορία ώστε να αναδείξει το επιχείρημα των πολλών ιστοριών, ενώ ταυτόχρονα παράγει μια νέα, λεπτομερή και τεκμηριωμένη ιστορία.

Πιο συγκεκριμένα, η δική μου έρευνα εστίασε σε γεγονότα που αφορούν στην εσωτερική λειτουργία των Συνεδρίων ως οργάνωση της πρωτοπορίας και αφηγήθηκε μια ιστορία του 4^{ου} Συνεδρίου στην οποία πρωταγωνιστούν σχέσεις, συνδέσεις και δίκτυα, παράλληλα με τα τεκμήρια που τα αναδεικνύουν, τα επιβεβαιώνουν ή τα αναιρούν. Ο εσωτερικός κύκλος των λίγων αρχιτεκτόνων της γαλλικής, ελβετικής και γερμανικής συνιστώσας των CIAM, που μαζί ορίζουν τη διοίκηση των Συνεδρίων, κατευθύνει πρόσωπα και καταστάσεις και ταυτόχρονα κατευθύνεται από τις ευρύτερες αναζητήσεις της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας και κυρίως από οικονομικά ζητήματα και πολιτικές και ιδεολογικές συμμαχίες. Η μελέτη των χαρακτήρων που πρόσκεινται ή εργάζονται για τον στενό κύκλο της διοίκησης, των επιστολών που ανταλλάσσουν

και των γεγονότων που εξιστορούν, αποδίδει στην έρευνα στοιχεία που βοηθούν στην κατανόηση τόσο των ίδιων των προσώπων όσο και της δράσης των Συνεδρίων, παρέχοντας παράλληλα ιστορική τεκμηρίωση στο ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου αναφοράς. Η μελέτη της οργάνωσης του Συνεδρίου της Αθήνας επιτρέπει την ανάδυση ενός εσωτερικού δικτύου που έχει ως αφητηρία τον στενό καλλιτεχνικό κύκλο της *avant garde* του Παρισιού και εκτείνεται στους ακόμα πιο στενούς κύκλους της ρώσικης, της γερμανικής, της ελβετικής και της αυστριακής πρωτοπορίας. Δεν προέκυψαν σημεία και στοιχεία όσον αφορά μια σαφή σύνθεση ή τον ρόλο της ελληνικής πρωτοπορίας που να έχει ως βάση την Αθήνα στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ωστόσο ο ρόλος των Ελλήνων της διασποράς είναι σαφώς συνδεδεμένος με την γαλλική πρωτοπορία. Ο Ζερβός με τον Terziade στην πρώτη γραμμή των συνδέσεων και δευτερευόντως ο Ιωαννίδης με τον Τόμπρο και τον Χατζηκυριάκο-Γκίκα που τους ακολουθούν, τεκμηριώνουν το ότι η επιλογή της Αθήνας ως τόπο προορισμού του IV CIAM δεν ήταν τυχαία, αλλά ήταν απολύτως συνειδητή. Βεβαίως, οι διάφορες πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην χρονική συγκυρία, αλλά η Ελλάδα, ως τόπος του Μύθου και της Ιστορίας, ως τόπος εξερεύνησης και τελικά ως τόπος του μέτρου και της αναλογίας στη μοντέρνα σύνθεση, είναι παρούσα στις αναζητήσεις των Μοντέρνων, κυρίως αυτών του κύκλου του Παρισιού. Το ταχύτατο *domino* των εξελίξεων που οδηγεί μια ιδιότυπη και ενδιαφέρουσα ομάδα κυρίως νέων και ευρωπαϊών αρχιτεκτόνων στην Αθήνα δεν αφορά μονάχα ένα πολιτικό ατύχημα, αλλά βασίζεται στην επιθυμία κατάκτησης της εικόνας της Μοντέρνας Ελλάδας που δημιουργούν οι Έλληνες της Διασποράς, επιθυμία που «κατασκευάζεται» εκ των προτέρων και τελικά συνηγορεί στην μυθοποίηση του συνεδρίου και της σημασίας του.

Προχωρώντας στους αμιγώς αρχιτεκτονικούς προβληματισμούς, η μελέτη του πιο σημαντικού Συνεδρίου στην ιστορία των Συνεδρίων, αναδεικνύει τις διαφωνίες των Μοντέρνων τόσο στη μεθοδολογία εργασίας όσο και στη διαχείριση κομβικών σημείων και ζητημάτων της πόλης, όσον αφορά την ιδεολογική και κοινωνική τους διάσταση. Στο σημείο αυτό, η προσπάθεια που γίνεται από το σύνολο της διοίκησης των Συνεδρίων για έναν σχετικό συντονισμό των ιδεών της Μοντέρνας ομάδας, με σκοπό την υπηρετήση του κοινού σκοπού, δηλαδή την υλοποίηση των Μοντέρνων ιδεών, επιβεβαιώνει εν μέρει τη μεταμοντέρνα κριτική, που μιλά για έναν και μόνο λόγο και ταυτόχρονα την αναιρεί, φανερώνοντας την ποικιλομορφία των ιδεών και την αδυναμία συμφωνίας και σύνταξης τους σε έναν κανόνα. Το άνοιγμα του κύκλου των Συνεδρίων σίγουρα δεν οδηγεί προς επίρρωση της προσπάθειας συντονισμού των ιδεών, όπως ακριβώς και η είσοδος μελών από νεότερες ηλικιακές ομάδες και από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Όσο και αν όλα τα μέλη μοιράζονται τον ίδιο στόχο, η σύνταξη στο ενιαίο πλαίσιο αποτυγχάνει ακριβώς γιατί οι ανησυχίες και οι επιδιώξεις των νέων διαφέρουν από αυτές των παλιών, οι ιδέες της πρωτοπορίας δεν συμπίπτουν ακριβώς με αυτές της ευρείας κοινωνικής βάσης, ενώ η κοινωνική και πολιτική συγκυρία βοηθά στο να ανέλθουν στο προσκήνιο προσωπικότητες που έχουν σαφείς

προσωπικές φιλοδοξίες και λιγότερο σαφή διάθεση στο να εργαστούν συλλογικά. Η κατ' αρχήν συμφωνία στη μορφή της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας δεν μπορεί να λειτουργήσει όταν αυτή προβάλλεται στην κοινωνική πραγματικότητα των 33 διαφορετικών πόλεων, καθότι το τεχνικό και το πολιτικό σκέλος της πολεοδομικής θεώρησης δεν φαίνεται να μπορούν να διαχωριστούν, αλλά μάλλον αποτελούν μία ενότητα. Η ιδέα του να λειτουργήσει ο τόπος του Συνεδρίου ως ένας ουσιαστικά μη-τόπος, και να φορτιστεί με τις αξίες και τα πολιτικά ιδανικά της κλασικής εκδοχής του, λειτουργεί ως άξονας αναφοράς στις μετέπειτα προσπάθειες διάχυσης των ιδεών και ερμηνεύεται στην παρούσα διατριβή ως μια εσωγενής κατασκευή του στενού κύκλου της διοίκησης των Συνεδρίων στην προσπάθεια να ξεπεραστεί η κρίση στη συζήτηση για την πόλη.

Οι συμφωνίες, οι διαφωνίες και τελικά οι συμβιβασμοί που διαμορφώνουν τους κοινωνικούς και ιδεολογικούς κοινούς τόπους, οδηγούν τελικά στην σύνταξη των πορισμάτων, τα οποία όμως καθότι γράφονται εν μέσω παραδοχών και συμβιβασμών και στην αρχή επιδιώκουν την διαφορετική ερμηνεία τους από τις διάφορες ομάδες πολιτικών και ιδεολογικών τάσεων, τελικά μέσω της ασάφειάς τους, επιτρέπουν την θεωρητική αποδόμησή τους. Οι μεταγραφές των ψηφισμάτων από τον Le Corbusier και τον Sert στις εκδόσεις της *Χάρτας των Αθηνών* και του *Can our cities survive?* αντίστοιχα, συνεισφέρουν σημειακά στην επίτευξη του στόχου του κινήματος, δηλαδή τη γνωστοποίηση των εργασιών και των ιδεών του κινήματος στο ευρύ κοινό. Ως εκδόσεις όμως, δεν καταφέρνουν να συντονιστούν με το ιδεατό, ολιστικό και ουτοπικό πνεύμα της *Λειτουργικής Πόλης* και υπερεκτιμώντας την δυναμική τους δημοσιεύονται σε μια χρονική και κοινωνική συγκυρία που ζητά την υλοποίησή τους. Η κοινοποίησή τους λίγο πριν τη λήξη του πολέμου, που αφήνει μια χαοτική κατάσταση στις ευρωπαϊκές πόλεις, επηρεάζει τη συζήτηση για τη μορφή και τον σύγχρονο πλέον σχεδιασμό των πόλεων και των δομών τους. Τα Μοντέρνα ιδανικά σε ένα βαθμό υλοποιούνται, αλλά η υλοποίησή τους συμβαίνει στην βάση των εύθραυστων ισορροπιών και των συμβιβασμών του συνεδρίου του 1933, που είναι πλέον στα χέρια όχι μόνο των 100 Μοντέρνων αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων των CIAM αλλά των αρχιτεκτόνων, των σχεδιαστών και της πολιτικής εξουσίας που υποστηρίζουν τον μοντερνισμό ή ακόμα πιο ασαφώς, μια σύγχρονη σχεδιαστική προσέγγιση. Η συγκυριακή λοιπόν διάχυση και πραγμάτωση των μοντέρνων ιδεών, με άξονα την *Χάρτα των Αθηνών*, οδηγεί σε μια σειρά από λανθασμένες ή αποσπασματικές ερμηνείες της και τελικά σε μια κατά βούληση εφαρμογή των θέσεων της *Λειτουργικής Πόλης*, εφαρμογή που συμβαίνει σε μια κλίμακα τόσο ευρεία που τα CIAM αδυνατούν να ελέγξουν.

Τα κρυμμένα νοήματα της *Χάρτας* και της πρωτοπορίας του μεσοπολέμου δεν αναγνωρίζονται και δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά όταν η κοινωνική συγκυρία απαιτεί τη μαζική ανοικοδόμηση κατά συνέπεια η κατασκευή των Συνεδρίων, σε αυτό το πλαίσιο, αποτυγχάνει. Η κλίμακα της μοντέρνας διάχυσης ανθρώπων και ιδεών, που μετά τον πόλεμο

λαμβάνει παγκόσμιο χαρακτήρα, δεν φαίνεται να υπάρχει στο μεσοπολεμικό πρόγραμμα των CIAM. Το άλλοτε κίνημα της πρωτοπορίας, ιδεολογικά αντίθετο από το ιδρυτικό καταστατικό του, κατευθύνει αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά την παγκόσμια ανασυγκρότηση με την «παλιά» γενιά των συνέδρων να βλέπει πια την υλοποίηση των ιδεών της και τη «νέα» γενιά να επιδιώκει την αντίθεση που θα της επιτρέψει να ξεπεράσει τους παλιούς. Πίσω στη συμφωνία ή στους αμοιβαίους συμβιβασμούς των κοινών τόπων του 1933, ως μια εννοιολογική αλληλοεπικάλυψη των επιπέδων διασποράς με την ένταση της εξερεύνησης και την πεποίθηση της κατάκτησης μιας αιώνιας αλήθειας, αναγνωρίζω το χρονικό σημείο κλειδί που ανοίγει την παγκόσμια πόρτα της διάχυσης της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας και ταυτόχρονα της διασποράς -ως διάσπασης πια- των Συνέδρων και των Συνεδρίων.

Η διατριβή αυτή κλείνει μια ερευνητική διαδικασία που κράτησε σχεδόν τρία χρόνια, αναζήτησε περισσότερα ερωτήματα από όσα τελικά παρουσιάστηκαν, αναλώθηκε σε βιβλιογραφικές και αρχειακές αναζητήσεις που υπερβαίνουν την ιστορία και την αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα, αναθεώρησε πολλές φορές τα κεντρικά ερωτήματα και το ύφος του γραπτού λόγου αλλά πάντοτε πιστή στις πολλές εκδοχές ερμηνείας ενός γεγονότος, εστίασε και εμβάθυνε στην θεωρία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και στην μεθοδολογία της έρευνας. Μια διαδικασία, που στο σύνολό της μου έδειξε πως ο πλούτος των αρχειακών πηγών είναι τέτοιος, που δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα και συγκεκριμένο θέμα μιας τριετούς έρευνας, αλλά είναι σίγουρα ικανός να εξηγήσει γεγονότα και καταστάσεις και να ανοίξει το πεδίο των ερμηνείων και των εκδοχών μιας ιστορίας. Η παρούσα διατριβή, δείχνοντας ένα μόνο μέρος του κρυμμένου πλούτου, αποσκοπεί να αποτελέσει το εφαλτήριο για περαιτέρω ερευνητικές αναζητήσεις στην ευρεία θεματολογία του παρόντος αντικειμένου και ταυτόχρονα, να συνεισφέρει στη βαθύτερη γνώση της Ιστορίας και ερμηνείας της Θεωρίας της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής.

Τόσο κοντά ή τόσο μακριά από το 1933, η νοσταλγία ενός κατ' επίφαση ιδανικού παρελθόντος και η ένταση της εξερεύνησης μιας πιθανής κρυμμένης αλήθειας ή μιας διαφορετικής αναγνώρισης και ερμηνείας ενός σημείου αναφοράς της Ιστορίας, είναι οι συνθήκες που οδηγούν τους Συνέδρους στην Αθήνα και την παρούσα διατριβή στο Συνέδριο των Αθηνών. Αν η Αθήνα είναι διαχρονική στην κλασική της ερμηνεία, τότε το Μοντέρνο της καθαρότητας και των ιδανικών αναλογιών αρχίζει να φαίνεται διαχρονικό στη σύγχρονη ερμηνεία του, καθώς έναν αιώνα μετά συνεχίζει να εμπνέει τις αναζητήσεις παλιών και νέων, σε μια μεταγραφή της αναζήτησης της προϊστορικής ή κλασικής αρχαιότητας, στην αναζήτηση της Μοντέρνας εποχής. Η διαφοροποίηση έγγειται στον τρόπο που αυτό συμβαίνει, με τη δική μου μεθοδολογία να ανατρέχει τόσο στα πιο γνωστά όσο και στα πιο καθαρά και πιο ανέγγιχτα, όχι μέρη ηπειρωτικά και νησιωτικά, αλλά αρχεία και τεκμήρια, σε μια αναζήτηση της υλικότητας των πραγμάτων και όχι της εξιστόρησή τους. Η απόδοση των ευρημάτων με τη μορφή δοκιμίου και με τα γυαλιά του ερευνητή μπορεί να κριθεί και να κατακριθεί τα τεκμήρια όμως που έρχονται στο φως μπορούν να αξιολογηθούν και να συντεθούν και από άλλους ερευνητές, με διαφορετικές προβληματικές και πλουσιότερες προσλαμβάνουσες, από τις οποίες πιθανώς να προκύψουν *Ιστορίες* πιο πλήρεις, πιο ουσιαστικές, πιο αληθινές.

Vient de paraître :

L'ART EN GRÈCE

DE LA PÉRIODE NÉOLITHIQUE AU XVIIIe SIÈCLE

PAR

CHRISTIAN ZERVOS

AVEC

430

REPRODUCTIONS

LES PLUS RARES DOCUMENTS

LES PLUS BELLES REPRODUCTIONS

LES PLUS GRANDES ILLUSTRATIONS

FORMAT 4° OISEIX (25 x 32), DÉPLIANT (VEC) LEGENDES EN ANGLAIS

**UN OUVRAGE INDISPENSABLE
POUR COMPRENDRE L'ART CONTEMPORAIN**

1977

Prix : 100 Gs

ÉDITIONS «CAHIERS D'ART» 14, RUE DU DRAGON, PARIS-VI

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία

Αρχεία εξωτερικού

Αρχείο των CIAM και του Sigfried Giedion, gta ETH Zürich

Φάκελοι:	Greece_Organisation	(63 τεκμήρια)
	Greece_42K	(60 τεκμήρια)
	Greece_42_43K	(72 τεκμήρια)
Φωτογραφικό υλικό από το αρχείο των Hubacher-Steiger, gta ETH Zürich	CIAM4_B_1_a έως CIAM4_Z_50	(660 τεκμήρια)

Αρχείο του Fred Forbat, Architecture and Design Center [ArkDes]

Φάκελοι:	Korrespondens CIAM Grekland Ryssland 1930-1933 _ ARKM 1970-18-161	(92 τεκμήρια)
	Korrespondens Ryssland _ ARKM 1970-18-104	(27 τεκμήρια)

Αρχείο του Cornelis van Eesteren, Het Nieuwe Instituut

Φάκελοι:	EEST_4.44	(25 τεκμήρια)
	EEST_4.86	(66 τεκμήρια)
	EEST_4.87	(67 τεκμήρια)
	EEST_4.420 - 4.421	(16 τεκμήρια)

Αρχείο του Le Corbusier, Fondation Le Corbusier

Φάκελος	D2(4)	(289 τεκμήρια)
---------	-------	----------------

Αρχείο του Piero Bottoni, DASTU - Politecnico di Milano

Φάκελοι	A.2.3	Congressi internazionali di architettura moderna, Ciam
	A.2.5	Reportage di viaggio, Grecia 1933

Αρχείο των CIAM / J.L. Sert, Harvard University, Frances Loeb Library

Φάκελοι A001, A002, A003, A004, A005, A006	(127 τεκμήρια)
B001, B002, B003, B004, B009	(259 τεκμήρια)
C001, C002, C003, C004, C005	(95 τεκμήρια)
D001, D002, D003	(81 τεκμήρια)
E003	(21 τεκμήρια)

**Αρχείο Bauhaus - Ανοικτό Αρχείο Walter Gropius,
Bauhaus-Archiv eV / Museum für Gestaltung**

Φάκελοι	(Αλληλογραφία)	
W. Gropius – C. van Eesteren	(1941-1968)	(19 τεκμήρια)
W. Gropius – J. L. Sert	(1939 – 1945)	(133 τεκμήρια)
	(1946 – 1955)	(261 τεκμήρια)
W. Gropius – S. Giedion	(1937 – 1939)	(127 τεκμήρια)
	(1940 – 1943)	(107 τεκμήρια)
	(1944 – 1947)	(259 τεκμήρια)
W. Gropius – Le Corbusier	(1939)	(1 τεκμήριο)

Αρχεία εσωτερικού

Βιβλιοθήκη του TEE (Αθήνα)

Δεν βρέθηκαν τεκμήρια που να ικανοποιούν τους σκοπούς της έρευνας, ενώ αξιοποιήθηκε η ψηφιακή συλλογή (αρχείο της έκδοσης *Τεχνικά Χρονικά*)

Βιβλιοθήκη TEE/TAK (Ηράκλειο)

Δεν βρέθηκαν τεκμήρια που να ικανοποιούν τους σκοπούς της έρευνας.

Γενικά Αρχεία Κράτους Ηρακλείου

- Αρχείο Κωνσταντίνου Κιτσίκη.

Δεν βρέθηκαν τεκμήρια που να ικανοποιούν τους σκοπούς της έρευνας.

Πινακοθήκη Γκίκα, Μουσείο Μπενάκη

- Αρχείο Νίκου Χατζηκυριάκου – Γκίκα.

Δεν βρέθηκαν τεκμήρια που να ικανοποιούν τους σκοπούς της έρευνας.

Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη

- Αρχείο Ιωάννη Δεσποτόπουλου
- Αρχείο Νικόλαου Μητσάκη

Δεν βρέθηκαν τεκμήρια που να ικανοποιούν τους σκοπούς της έρευνας.

Στον τύπο της εποχής

Συλλέχθηκε υλικό από τις εφημερίδες και τα περιοδικά της περιόδου αναφοράς του θέματος της διατριβής (με έμφαση στο 1933) της Ελλάδας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ολλανδίας. Πιο συγκεκριμένα, προσπελάστηκαν οι εξής εκδόσεις (τύπος και περιοδικά):

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Εφημερίδες,	Αθήνα _	Ακρόπολις (8/1933)
		Έθνος (7/1933, 8/1933)
		Ελεύθερος Άνθρωπος (8/1933)
		Ελληνικό Μέλλον (8/1933)
		Εστία (7/1933, 8/1933)
		Νέος Κόσμος (8/1933)
		Πατρίς (8/1933)
		Πρωΐα (7/1933, 8/1933)
		Χρονογράφος (8/1933)
	Πειραιάς _	Σφαίρα (7/1933)

Βιβλιοθήκη του ΤΕΕ

Τεχνικά Χρονικά (1933, 1934)

Βιβλιοθήκη του ΕΜΠ

The Architects Journal (8/1933)

Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας

Architecture d'aujourd'hui. (1933, 1934, 1935, 1937, 1939)

Architecture Vivante. (1933)

Art et Décoration. (1933)

Bulletin des musées de France. Direction des musées. (1933)

Cahiers d'Art. (1927, 1928, 1929, 1930, 1932, 1933, 1934, 1935)
Chantiers. Architecture, décoration, urbanisme, travaux publics.
(1933, 1934)
Comoedia illustré. (1935)
Comoedia. (1932, 1933, 1934)
Construire. (1944)
Espaces et sociétés : revue critique internationale de l'aménagement,
de l'architecture et de l'urbanisation / dir. publ. Serge Jonas. (1979)
Figaro. (1927)
Journal officiel de la République française. Débats parlementaires.
Chambre des députés. (1934)
La Revue des ambassades et des questions diplomatiques et
coloniales. (1937)
Confédération générale du travail (France). La Voix du peuple (Paris.
1900). (1935/02)
L'Architecture française. (12/1943)
Le Carre bleu. (01/1959).
Le Matin (Paris. 1884). (1933)
Les Nouvelles littéraires, artistiques et scientifiques : hebdomadaire
d'information, de critique et de bibliographie. (1933, 1934)
L'Esprit français (Paris. 1929). (1933)
L'Intransigeant (Paris. 1880). (1927, 1933)
Masses et culture de masse dans les années trente / sous la dir. de
Régine Robin. (1991)
Mercure de France (Paris. 1890). (1932, 1934)
Urbanisme (1932). (1933)

Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ρώμης (Biblioteca nazionale centrale di Roma)
Quadrante 5 (1933)

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ισπανίας
(BIBLIOTECA DIGITAL HISPÁNICA, BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA)
AC. Documentos de actividad contemporánea
AC.9 (1933)
AC. 10 (1933)
AC. 11 (1933)

AC. 12 (1933)

AC. 13 (1934)

Εκδόσεις

Basch, Sophie (2006). *Le voyage en Grèce. Du périodique de tourisme à la revue artistique 1934-1939*. École Française d'Athènes

Blencowe C., Levine J. (2019). *Moholy's edit. The avant-garde at sea, August 1933*, Zurich: Lars Muller Publishers

Derouet, C. [ed.] (2011), *Christian Zervos et Cahiers d'art, Archives de la Bibliothèque Kandinsky*, Paris : Centre Pompidou

Hobsbawm, Eric (2004). *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο, η' έκδοση (πρώτη έκδοση, 1994)

Hobsbawm, Eric (2013). *Θρυμματισμένοι καιροί. Κουλτούρα και Κοινωνία στον 20^ο αιώνα*. Μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα: Θεμέλιο

Kopp A. (1976), *Πόλη και επανάσταση*, μτφρ.- επιμ. Λαζαρίδης Π., Αθήνα: Νέα Σύνορα

Le Corbusier (2009). *Κείμενα για την Ελλάδα*, επιμ. Γ. Σημαιοφορίδης, Αθήνα: Άγρα

Le Corbusier (1957). *La Charte d'Athènes*. Paris: Les Editions de Minuit

Le Corbusier (1987). *Η Χάρτα των Αθηνών*. Μτφρ. Σ. Κουρεμένος, Αθήνα: Ύψιλον / βιβλία

Mallgrave Harry Francis (2005). *Modern Architectural Theory: A Historical Survey, 1673-1968*. New York: Cambridge University Press

Mumford, Eric [2002 (2000)]. *The CIAM discourse on urbanisme, 1928-1960*. Cambridge, MA: The MIT Press

Pevsner, Nikolaus (1948). *An outline of european architecture*. London : Penguin Editions

Pevsner, Nikolaus (1968). *The sources of modern architecture and design*. London: Thames and Hudson

Sert, Jose Luis (1947). *Can our cities survive: an ABC of urban problems, their analysis, their solutions. Based on the proposals formulated by the C.I.A.M.* Cambridge, Mass: Harvard University Press

Somer, Kees (2007). *The functional city: the CIAM and Cornelis van Eesteren, 1928-1960*. Trans. Peter Mason. Rotterdam: NAI Publishers.

Steinmann, Martin (1979). *CIAM: Dokumente 1928-1939*. Basel: Birkhauser Verlag.

Van Es, Evelien et al. (ed.) (2014). *Atlas of the functional city / CIAM 4 and Comparative Urban Analysis*. Netherlands: Thoth Publishers: GTA Verlag

Βλάχος, Άγγελος (2013). *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (2008). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

Παυλόπουλος Δημήτρης (1996). *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*. Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ

Τουρνικιώτης, Παναγιώτης (2002). *Ιστοριογραφία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- **Αρθρογραφία**

Blencowe, Levine. *Peripheral Odyssey*, AA Files No. 71 (2015), pp. 113-120.

Cucci Giorgio, *The Invention of the Modern Movement*, transl. Stephen Sartarelli, *Oppositions Reader*, New York: Princeton Architectural Press, 1998, pp. 552-575

Flierl, T. *The 4th CIAM Congress in Moscow. Preparation and Failure (1929-1933)*. Στο *Quaestio Rossica*, vol. 4, N° 3 (2016). p. 19 - 33. DOI: 10.15826/qr.2016.3.173

Mumford, Eric (2009). *CIAM and the Communist Bloc, 1928-59*. *The Journal of Architecture*, 14:2, p. 237-254

Tyrwhitt, Jaqueline. *History of the CIAM movement - An unfulfilled project*. *Ekistics*, Vol. 52, No. 314/315, (1985), pp. 486-487

Uekötter, Frank. *Land, in: European History Online (EGO)*, published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-05-03

Τομαή, Φωτεινή. *1929-1950. Τα πρώτα βήματα του EOT*. Δημοσιεύτηκε στο Βήμα, στις 25/11/2008. Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο.

Χατζηκυριάκος Γκίκας, Νίκος. *Μερικές ακόμα αναμνήσεις για τον Le Corbusier*, όπως δημοσιεύεται στα *Αρχιτεκτονικά θέματα* 21/1987, σελ. 113- 115

- **Γενική βιβλιογραφία**

Banham, Reyner (1997). *Theory and design in the first machine age*. London: Architectural Press (πρώτη έκδοση 1960)

Boissonnas, Fred (1930). *Le Tourisme en Grèce*. Genève: Editions Paul Trembley

Cohen, Jean -Luis (1987). *Le Corbusier et la mystique de l'URSS: théories et projets pour Moscou, 1928-1936*. Editions Mardaga

- Colquhoun, Alan (2002). *Modern Architecture*. Oxford ; New York : Oxford University Press
- Conrads Ulrich (1977). *Μανιφέστα και προγράμματα της αρχιτεκτονικής του 2000 αιώνα*. Μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Επικούρος (πρώτη έκδοση, 1970)
- Curtis, William J.R. (1982). *Modern architecture since 1900*. Oxford: Phaidon Press Limited
- Foucault, Michel (1993). *Οι λέξεις και τα πράγματα: μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση
- Frampton, Kenneth (1999). *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και Κριτική*. Επιμ. Α. Κούρκουλας, Μτφρ. Θ. Ανδρουλάκης, Μ. Παγκάλου. Αθήνα: Θεμέλιο
- Frampton, Kenneth (2007). *The evolution of 20th century architecture: a synoptic account*. Wien ; New York: Springer
- Giedion, Sigfried (1958). *Architecture you and me : the diary of a development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Giedion, Sigfried (1971). *Architecture and the phenomena of transition : the three space conceptions in architecture*. Cambridge: Harvard University Press
- Giedion, Sigfried (1970). *Mechanization takes command : a contribution to anonymous history*. New York: Oxford University Press (πρώτη έκδοση, 1948)
- Giedion, Sigfried (1997). *Space, time and architecture : the growth of a new tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press (πρώτη έκδοση, 1945)
- Gold, John R. (1997). *The experience of modernism : modern architects and the future city, 1928-5*. London: E & FN Spon
- Gold, John R. (2007). *The practice of modernism : modern architects and urban transformation, 1954-72*. London: Routledge
- Hadje, Gerd (ed.) (1975). *Encyclopedia of modern architecture*. London: Thames and Hudson
- Harvey, David (1990). *The condition of postmodernity : an enquiry into the origins of cultural change*. Cambridge ; Oxford : Blackwell
- Hays, Michael K. (ed.) (1998). *Architecture theory since 1968*. Cambridge ; London: MIT
- Hays, Michael K. (ed.) (1998). *Oppositions Reader*. New York: Princeton Architectural Press
- Jancks, Charles (1977). *The language of post-modern architecture*. London :St. Martin's Press
- Jenger, Jean (2002). *Le Corbusier : choix de lettres*. Basel: Birkhauser
- Kellermann, Bernhard (1915). *The Tunnel*. London New York Toronto: Hodder and Stoughton.

- Kohlrausch, Martin (2019). *Brokers of Modernity. East Central Europe and the Rise of Modernist Architects, 1910-1950*. Leuven: Leuven University Press
- Le Corbusier (1925). *L'art décoratif d'aujourd'hui*. Paris: Les Editions G. Cres
- Le Corbusier (1923). *Για μια αρχιτεκτονική*. Μτφρ. Π. Τουρνικιώτης. Αθήνα: Εκκρεμές (πρώτη έκδοση, 1923)
- Lyotard, Jean-Francois (1993). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. Μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση, β' εκδ. (πρώτη έκδοση 1979)
- Pevsner, Nikolaus [1975 (1960)]. *Pioneers of modern design from William Morris to Walter Gropius*. London : Penguin
- Poggioli, Renato (1968). *The Theory of the Avant-Garde*. Transl. Gerald Fitzgerald. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press
- Nemeth, E; Stadler, F. (1996). *Encyclopedia and utopia: the life and work of Otto Neurath (1882-1945)*. Dordrecht ; Boston : Kluwer
- Rathenau, Walter (1922). *Zur Kritik der Zeit*. Berlin: S. Fischer, Verlag
- Rowe, Collin. Koetter Fred (1978). *Collage City*. Cambridge, Mass: MIT Press
- Ruskin, John (1849). *The Seven Lamps of Architecture*. London: Smith, Elder and co., 65. Cornhill
- Smithson, Alison & Peter (ed) (1982). *The emergence of Team 10 out of C.I.A.M.: documents*, London: Architectural Association
- Tafuri, Manfredo (1987). *The sphere and the labyrinth : avant-gardes and architecture from Piranesi to the 1970s*. Transl. Robert Connolly, Pellegrino D'Acierno. Cambridge: The MIT Press
- Tafuri, Manfredo ; Dal Co, Francesco (1986). *Modern Architecture*. Transl. Robert Erich Wolf. vol. 2. London : Faber and Faber
- Tyrwhitt, Jacqueline, Sert, Josep Lluís, Rogers, Ernesto (ed) (1952). *The Heart of the City: towards the humanisation of urban life*, CIAM 8, London: Lund Humphries
- Van der Woud, Ayke (1983). *Het nieuwe bouwen, internationaal: CIAM, volkshuisvesting, stedebouw, international : CIAM, housing, town planning*. Otterlo: Rijksmuseum Kröller-Müller. Delft University Press
- Vogt, Adolf Max (1998). *Le Corbusier, the noble savage : toward an archaeology of modernism*. Transl. Radka Donnell. Cambridge, MA: MIT Press
- Von Moos, Stanislaus (2009). *Le Corbusier elements of a synthesis*. Rotterdam: 010 Publishers
- Vossoughian Nader, *Mapping the Modern City: Otto Neurath, the International Congress of Modern Architecture (CIAM), and the Politics of Information Design*, Design Issues 2006, Vol. 22, Issue 3 MIT, p. 48-65

Wigley, Mark (1995). *White walls, designer dresses: the fashioning of modern architecture*. Cambridge, Mass.: MIT Press

Καστοριάδης, Κορνήλιος (1992). *Ο θρυμματισμένος κόσμος*. Μτφρ. Ζ. Σαρίκας; Κ. Σπαντιδάκης. Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία

Μπουντούρη Ε. & Σιδέρης Α. (επιμ.) (2002). *Henri-Paul Boissonnas. Μικρά Ασία 1921*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού - Μουσείο Μπενάκη

Τουρνικιώτης, Παναγιώτης (2010). *Η διαγώνιος του Le Corbusier*. Αθήνα: Εκκρεμές

Τρότσκι, Λέον (2008). *Προδομένη Επανάσταση. Τι είναι και που βαδίζει η Σοβιετική Ένωση*. Μτφρ, Μισαηλίδης Θ., Αθήνα: Διεθνές Βήμα. (Πρώτη έκδοση, 1937)

Τσιαμπάος, Κώστας (2011). *Η αρχιτεκτονική επιστήμη. Η επίδραση του λογικού θετικισμού στην ελληνική πολεοδομία και αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα*. Μεταδιδακτορική έρευνα, Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.

Φεσσά-Εμμανουήλ, Ελένη (επιμ.) (2009). *Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρείας*, Αθήνα: Ποταμός

Παράρτημα

4^ο Διεθνές Συνέδριο Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής

Ερωτηματολόγιο

Πόλη:

για τους συντάκτες της ανάλυσης των πολεοδομικών σχεδίων:

Οι απαντήσεις θα χρησιμεύσουν στη διαμόρφωση των συμπερασμάτων για τη λειτουργική πόλη και πρέπει να αποτελούν κριτήρια αρχής.

I. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

A. Οι απαιτήσεις μας:

- 1) κατάσταση των ζωνών κατοικίας (μόνωση και απόσταση) σε συνάρτηση με τους χώρους εργασίας (βιομηχανία, εμπόριο, διοικητικά γραφεία) και σε συνάρτηση με τους χώρους αναψυχής (ζώνες πρασίνου, άθλησης, κίνησης, μελέτης).
- 2) με ποιόν τρόπο μπορούμε να εισάγουμε το πράσινο στις ζώνες κατοικίας
- 3) γνώμες για την οργάνωση, την μόνωση, των κυρίαρχων ανέμων, τοπογραφία λαμβάνοντας υπόψη μετεωρολογικές και κλιματολογικές συνθήκες.
- 4)
 - α) Θα πρέπει να ρυθμιστεί η πυκνότητα του πληθυσμού; Πως;
 - β) Πόσα τμ θεωρείτε ως το ελάχιστο απαραίτητο ανά κάτοικο;
 - γ) Μέθοδος που θα χρησιμοποιήσουμε για να εμποδίσουμε τον υπερπληθυσμό στις ζώνες κατοικίας.
- 5) λειτουργία των οδών στις ζώνες κατοικίας:
 - α) δρόμοι κατοικίας, μονοπάτια για τους πεζούς, χώροι στάθμευσης
 - β) τοπική κυκλοφορία, κυκλοφορία διέλευσης
- 6) θέση των συλλογικών υπηρεσιών: νηπιαγωγεία, σχολεία, ιατρεία, νοσοκομεία, επείγοντα περιστατικά
- 7) θέση των χώρων διανομής και συντήρησης (μαγαζιά, μπουτίκ, συνεργεία επισκευής) σε σχέση με τις ζώνες κατοικίας.

B. Πως η αναλυθείσα πόλη θα απαντήσει στις παραπάνω απαιτήσεις (απάντηση σημείο προς σημείο)

Άλλες σκέψεις: πχ.

- α) χαοτικές ομαδοποιήσεις κατοικίας, εμπορίου, βιομηχανίας
- β) υπάρχουν δυνατότητες ψυχαγωγίας για τον πληθυσμό της βιομηχανίας στους χώρους κατοικίας και τρέχουσα αναψυχή.

Γ. Δυνατότητες βελτίωσης της τρέχουσας κατάστασης;

(απάντηση σημείο προς σημείο)

Δ. Αντιστάσεις έναντι τέτοιων βελτιώσεων.

Ε. Για ποια θέματα σχετικά με την κατοίκηση (τα παραπάνω ή άλλα) προτείνετε την συμβουλή από ειδικούς;

(τα σημεία Β, Γ, Δ να αντιμετωπιστούν με τις ίδια σειρά 1-7 με το σημείο Α)

II. ΑΝΑΨΥΧΗ

A. Οι απαιτήσεις μας:

1) Όσον αφορά το μέγεθος και την κατανομή των χώρων πρασίνου

α) πάρκα παιχνιδιού για τα παιδιά

β) πάρκα γειτονιάς

γ) πάρκα άθλησης, πισίνες, παραλίες

2) Κηπουπόλεις

3) χώροι σπουδών (μουσεία, πανεπιστήμια, επιστημονικά ινστιτούτα, χώροι συνάθροισης)

4) χώροι ψυχαγωγίας (εστιατόρια, πισίνες, κινηματογράφοι, θέατρα)

B. 1) Πως η αναλυθείσα πόλη θα απαντήσει στις παραπάνω απαιτήσεις;

2) ποιοι είναι οι παράγοντες που οδηγούν στην δημιουργία ζωνών πρασίνου; (ιστορικοί, στρατηγικοί, ιδιωτικές ιδιοκτησίες)

Γ. Δυνατότητες βελτίωσης της τρέχουσας κατάστασης; (απάντηση σημείο προς σημείο)

Δ. Αντιστάσεις έναντι τέτοιων βελτιώσεων.

Ε. Για ποια θέματα σχετικά με την κατοίκηση (τα παραπάνω ή άλλα) προτείνετε την συμβουλή από ειδικούς;

(τα σημεία Β, Γ, Δ να αντιμετωπιστούν με τις ίδια σειρά 1-4 με το σημείο Α)

III. ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

A. Οι απαιτήσεις μας:

1) Βιομηχανικές ζώνες:

α) κατάσταση σε σχέση με τον σιδηρόδρομο, με τις μεγάλες αρτηρίες κυκλοφορίας

β) δυνατότητες επέκτασης

γ) θα μπορούσαμε να ανεχθούμε ορισμένες βιομηχανικές δραστηριότητες σε κατοικημένες περιοχές

2) Εμπορικές ζώνες: κατάσταση γραφείων διοίκησης, εμπορίου και μαγαζιών

Β. Πως η αναλυθείσα πόλη θα απαντήσει στις παραπάνω απαιτήσεις (απάντηση σημείο προς σημείο)

Άλλες σκέψεις: πχ.

α) χαστικές ομαδοποιήσεις κατοικίας, εμπορίου, βιομηχανίας

β) υπάρχουν δυνατότητες ψυχαγωγίας για τον πληθυσμό της βιομηχανίας στους χώρους κατοικίας και τρέχουσα αναψυχή.

Γ. Δυνατότητες βελτίωσης της τρέχουσας κατάστασης; (απάντηση σημείο προς σημείο)

Δ. Αντιστάσεις έναντι τέτοιων βελτιώσεων.

Ε. Για ποια θέματα σχετικά με την κατοίκηση (τα παραπάνω ή άλλα) προτείνετε την συμβουλή από ειδικούς;

(τα σημεία Β, Γ, Δ να αντιμετωπιστούν με τις ίδια σειρά 1-2 με το σημείο Α)

IV. ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ – ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ:

Α. Απαιτήσεις:

1) Οι μεταφορές ως σύνδεσμος μεταξύ των ζωνών κατοικίας, ψυχαγωγίας και εργασίας

2) Διαφοροποίηση της κυκλοφορίας σύμφωνα με την ταχύτητα και τις κατηγορίες των οχημάτων

3) οργάνωση των κοινών μεταφορών; Οργάνωση των ατομικών μεταφορών;

Β. 1) Πως η αναλυθείσα πόλη θα απαντήσει στις παραπάνω απαιτήσεις;

2) η κυκλοφορία μεταξύ των διαφορετικών ζωνών (τοπική κυκλοφορία)

3) ιστορική ανάπτυξη των τρεχουσών αρτηριών επικοινωνίας

α) ανάπτυξη των οδών της κατοικίας

β) ανάπτυξη των οδών στις ζώνες πρασίνου (μονοπάτια και πάρκα)
μετασηματισμός σε γειτονιές.

4) Εκτός από τις ανάγκες της κυκλοφορίας υπάρχουν άλλοι λόγοι που συντρέχουν στην αρχή της δημιουργίας των αρτηριών;

Πχ. αντιπροσωπευτικοί λόγοι

Στρατηγικοί λόγοι κλπ

Γ. Δυνατότητες βελτίωσης της τρέχουσας κατάστασης; (απάντηση σημείο προς σημείο)

Δ. Αντιστάσεις έναντι τέτοιων βελτιώσεων.

Ε. Για ποια θέματα σχετικά με την κατοίκηση (τα παραπάνω ή άλλα) προτείνετε την συμβουλή από ειδικούς;

1) την οικονομία των διαφόρων τρόπων μεταφοράς

- 2) επιβλαβείς επιδράσεις του θορύβου, των αερίων και της σκόνης. Την αποφυγή τους, την βελτίωση των μέσων επικοινωνίας, νέοι τρόποι μεταφοράς
- 3) διαστάσεις αρτηριών επικοινωνίας, πλατειών, διασταυρώσεων
- 4) λειτουργίες των γειτονιών διαχωρισμένες από την τοπογραφική διαμόρφωση.

V. ΓΕΝΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ:

A. Άποψη σχετικά με τα ιστορικά θέματα:

- α) σύμφωνα με ποιες μεθόδους θα πρέπει να εξετάσουμε αυτό το θέμα
- β) με ποιες μεθόδους οργάνωσης και τεχνικής μπορούμε να τα διατηρήσουμε χωρίς να υποφέρει η ανάπτυξη του ζώντος οργανισμού της πόλης
- γ) μήπως η διατήρηση των ιστορικών συνοικιών οδηγεί στην κακή στέγαση των κατοίκων της;

B. Γνώμη σχετικά με την μελλοντική ανάπτυξη της πόλης και τη σχετική αύξηση των συνιστωσών της

- α) εργασία
- β) κατοικία
- γ) ψυχαγωγία
- δ) κυκλοφορία

Γ. Ποιος είναι ο ρόλος του αρχιτέκτονα στη συλλογική εργασία της πολεοδομησης;

Οι απαντήσεις θα πρέπει να σταλούν με την παραπάνω σειρά γραπτά και σύντομες και ακριβείς φράσεις, μέχρι την Πέμπτη, 10 Αυγούστου, ημερομηνία συνέχειας του συνεδρίου στο Πατρίς II.

Αθήνα, 4 Αυγούστου 1933

Κεντρική Ομιλία του Le Corbusier εν πλω προς Πειραιά [30/7/1933]

Όπως δημοσιεύεται στα πρακτικά [FLC_D2(4)96]

Ο Le Corbusier ευχαριστεί τις ομάδες της Ολλανδίας και της Ελβετίας που ανέλαβαν την τεράστια δουλειά να ενώσουν τα σχέδια 30 πόλεων.

Το Συνέδριο κατέχει σήμερα μια μοναδική τεκμηρίωση που αντιπροσωπεύει ένα από τα πρωτόγονα στοιχεία: τη βιολογία του κόσμου. Πως να χειριστεί κανείς αυτό το περίεργο θέμα; Πως να αφαιρέσει κανείς το καθαρό μέταλλο από το μέταλλευμα;

Υπάρχουν δύο τρόποι ανάλυσης αυτής της τεκμηρίωσης:

- 1) Να κάνουμε πλατωνικές αναλύσεις: αυτές των αρχαιολόγων ή των ακαδημαϊκών ή
- 2) την ανάλυση μέσω ταξινόμησης σε ένα πρίσμα της σύγχρονης εποχής.

Σε ποιο αναμφισβήτητο νόμο πρέπει να καθιερωθεί αυτή η οπτική συσκευή η τόσο απαραίτητη, η τόσο δραματικά επείγουσα; Στους ανθρώπινους νόμους, βαθιά ανθρώπινους.

Τι είναι η πόλη; Αλλά πρώτα πρέπει να τεθεί μια πολύ πιο σοβαρή ερώτηση: Τι είναι ο άνθρωπος; Είναι ένα απεριόριστο δυναμικό ενέργειας μεταξύ δύο αντιφατικών και εχθρικών θυμάτων: το ατομικό και το συλλογικό. Το όλο δράμα παίζεται μεταξύ των δύο όρων αυτής της εξίσωσης. Είναι στο κέντρο των δύο αυτών πραγματικοτήτων που βρίσκεται το δίκαιο σημείο, το σημείο ισορροπίας. Η ισορροπία είναι η λειτουργία του περιβάλλοντος σε συνδυασμό με τις καλές και κακές δυνάμεις του ανθρώπου. Οι καλές δυνάμεις αντιτίθεται στον εγωισμό. Είμαστε και θα πρέπει να είμαστε αναμορφωτές (μεταρρυθμιστές). Η λέξη είναι μαγευτική: ανα-μορφώνω = δημιουργώ (μορφές), ανθρώπινες αλήθειες, ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ. Καταλήγουμε στο ανθρώπινο εναντίον του απάνθρωπου.

As προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε το πρίσμα της κρίσης μας.

Λίγοι άνθρωποι είναι συνηθισμένοι να διαβάζουν τα πολεοδομικά σχέδια. Τα πολεοδομικά σχέδια εκπονούνται με συμβατικά σημεία που προσποιούνται πως εκφράζουν τη ζωή μας, δηλαδή τη χαρά και τη δυστυχία μας. Με την ευκαιρία αυτή σχηματίστηκαν παράτυπες παραλλαγές: τα "πρακτικά" που ονομάστηκαν και "όμορφες παρουσιάσεις" όπως τα χαλιά της Περσίας ή της Ανατολής. Μέγα λάθος. Θα πρέπει να καθιερώσουμε τους νόμους σύμφωνα με την άποψή μας, για να περιγράψουμε υλικά σχέδια - κανόνες για να βρούμε τη δική μας πειθαρχία. Υπάρχει λοιπόν ανάγκη να φτιαχτεί ένα καταστατικό με έντιμα μέσα - μιας γλώσσας που θα εκφράζει τα πολεοδομικά σχέδια. Αυτή η γλώσσα που θα βρεθεί θα πρέπει να την επιβάλλουμε στις αρχές και να υιοθετηθεί στους διαγωνισμούς κλπ.

Βασική αρχή: Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ. Έκταση και ύψος. Αυτή την αρχή θα πρέπει να την παραδεχτούμε και να την αναγνωρίσουμε. Από συνήθεια, τα πολεοδομικά σχέδια ακολουθούν δύο διαστάσεις. Αλλά οι πόλεις εμπεριέχουν ή παρεμβάινουν τη

διάσταση: ύψος. Άρα το σχέδιο έχει δύο διαστάσεις και δεν σηματοδοτεί τίποτα. Στην Αμβέρσα είσαι περίπου 1,5 χλμ φυτών [...].

Οι τρεις διαστάσεις περιλαμβάνουν την έννοια του χρόνου. Είμαστε ρυθμισμένοι από τον ηλιακό κύκλο, τον κύκλο των 24 ωρών και της χρονιάς. Αυτή η συνταγή ορίζει τις διαστάσεις και τα ύψη.

Θα πρέπει να διαλέξουμε ανάμεσα σε δύο τάσεις: την επέκταση ή τη σύσφιξη των πόλεων.

Αυτοί που είναι υποστηρικτές της αυθαίρετης επέκτασης των πόλεων προσποιούνται πως δίνουν στους ανθρώπους ορισμένες χαρές.

Οι απαραίτητες χαρές είναι: ο ουρανός, τα δέντρα, το φως. Χαρές που συχνά στερούμαστε στις πόλεις μας. Ή τα μέσα για να φέρουμε στις πόλεις τον ουρανό, το φως, τα δέντρα, το φως είναι ο χάλυβας και το τσιμέντο.

Ποια είναι η βάση της κρίσης μας;

1] Το κατοικείν είναι το σημείο αφητηρίας. Με βάση αυτό το πρίσμα θα πρέπει να φανταζόμαστε τις πόλεις. Τα άλλα φαινόμενα όπως η κυκλοφορία και η βιομηχανία είναι τόσο άμεσα συνδεδεμένα με την κατοίκηση, που θα πρέπει να επιλύσουμε το ζήτημα του πολεοδομικού σχεδιασμού μέσω του παραθύρου της στέγασης.

Ως εκ τούτου, η ιεραρχία λειτουργιών: 1) κατοικείν 2) εργάζεσθαι 3) ψυχαγωγείν 4) κυκλοφορείν

Που θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ως κύρια αρχή.

Εάν παραδεχόμαστε ως απαραίτητες χαρές τον ουρανό, τα δέντρα, το φως θα πρέπει να σώσουμε τη περιβάλλουσα φύση, θα πρέπει να επιτρέψουμε μια κανονική επέκταση, καθαρή, ολική. Η πόλη θα πρέπει να ορίζεται από την εξοχή χωρίς τα προάστια. Θα πρέπει να απομακρύνουμε τα προάστια, τη λέπρα που περιβάλλει την σημερινή πόλη.

Θα πρέπει να βρούμε το δίκαιο ισοζύγιο ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό. Η κηπούπολη ικανοποιεί το ατομικό, με αποτέλεσμα τον εγωισμό, και οδηγεί στην απώλεια των θετικών στοιχείων μιας συλλογικής οργάνωσης.

Στις συγκεντρωμένες πόλεις χάρις στις σύγχρονες τεχνικές μπορούμε να διασφαλίσουμε την ατομική ελευθερία στο πλαίσιο της στέγασης (ηχομόνωση) και να οργανώσουμε την συλλογική ζωή λαμβάνοντας υπόψη ξανά το προφανές φαινόμενο: αναψυχή.

Η πολεοδομία μπορεί να εκφράσει τα δύο αυτά φαινόμενα: το ατομικό (στέγαση) και το συλλογικό (αναψυχή).

Η ΑΝΑΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΜΟΝΤΕΡΝΩΝ ΚΑΙΡΩΝ: ΘΕΜΕΛΙΩΝΟΥΝ ΑΚΟΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ.

Η αναψυχή των αθλημάτων και των μελετών είναι καθημερινές και εποχιακές (ετήσιες): χειμώνας – καλοκαίρι. Θα πρέπει να ψάξουμε για χώρους φιλοξενίας των νέων αυτών λειτουργιών.

Κατηγορήθηκα πως μίλησα πολύ για την κυκλοφορία και έδειξα ακριβώς το αντίθετο. Μια επανάσταση έλαβε χώρα στην κυκλοφορία: Περάσαμε από μια απλή ταχύτητα των 5 χλμ/ώρα στην μηχανοκίνητη ταχύτητα των 100 χλμ/ώρα. Η εικοσαπλάσια ταχύτητα είναι ένα φαινόμενο επανάστασης, για το οποίο θα πρέπει να προετοιμάσουμε τις πόλεις. Το αυτοκίνητο, το τρένο δίνουν μια νέα κλίμακα μεγέθους. Η κυκλοφορία θέτει εμφατικά τα μεγέθη, τις συλλογικές διαστάσεις. Αλλά υπάρχει ένα μεγάλο εμπόδιο: η ιδιωτική ιδιοκτησία. Είναι απαραίτητο να κινητοποιηθεί όλο το έδαφος των πόλεων ακόμα και το σύνολο του εδάφους των χωρών για να διατεθεί στη συλλογική εργασία. Κάτι τέτοιο πρέπει να είναι η επιβεβαίωσή μας, η επαγγελματική πορεία μας. Πρέπει να το μεταφέρουμε στις αρχές και να τους δώσουμε κατευθυντήριες γραμμές, σε μια αντικειμενική γλώσσα.

Διαθέτουμε τώρα μια μοναδική τεκμηρίωση: τα σχέδια 31 πόλεων ενωμένα και εκφρασμένα για πρώτη φορά στην ίδια γλώσσα. Το υλικό που βρίσκεται εκεί είναι η δύναμη του συνεδρίου μας. Έχουμε ορίσει επιτροπές που θα εξετάσουν τα διάφορα ερωτήματα για να γνωστοποιήσουν το θέμα

1. της μεταλλαγής όλων των κανονισμών (νέα καταστατικά πόλεων)
2. της απόφασης: θα πρέπει να ανοίξουμε ή να στενέψουμε τις πόλεις
3. του ορισμού των απαραίτητων χαρών (της ζωής)
4. της παραδοχής της κατοίκησης ως το κέντρο της πολεοδομίας
5. του καθορισμού της ιεραρχίας: κατοικία, εργασία, αναψυχή, κυκλοφορία
6. της οργάνωσης της αναψυχής
7. του νέου σχεδιασμού της στέγασης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Η μοντέρνα πολεοδομία δεν μπορεί να λαμβάνεται υπόψη παρά μόνο σε σχέση με τις σύγχρονες τεχνικές. Οι σύγχρονες τεχνικές θα πρέπει να χρησιμοποιούνται στο σύνολό τους και δευλά γνωρίζουμε τέτοιους ακαδημαϊκούς. Φέρουν τη λύση της πολεοδομίας του μηχανιστικού πολιτισμού παρέχοντας τις απαραίτητες χαρές και οργανώνοντας αμοιβαία την αναψυχή.

Έχοντας εξετάσει αυτά τα θέματα αποφασίζουμε εάν: με βάση το πρίσμα των 30 πόλεων μπορούν αυτές να συνεχίζονται ή πρέπει να τις καταστρέψουμε – κατά μέρους ή ολοκληρωτικά.
